

A COMPREHENSIVE GRAMMAR OF THE SANSKRIT LANGUAGE

Analytical, Historical and Lexicographical

61849

BY

ANUNDORAM BOROOAH, B.A.,

of Her Majesty's Bengal Civil Service and of the
Middle Temple Barrister-at-Law

WITH

A prefatory translation and examination of Pingala Sutras and the
prosodical parts of the Shaunaka Rk Prātishakhyā

AND

Supplementary edition of Agneya Chandassara and Kedara Bhatta's
Vṛtta Ratnakara with Narayana Bhatta's commentary
containing a succinct account of Prakṛta Prosody
and full discussion of metrical problems

Sa 4 V
Box

FIRMA K L M PRIVATE LIMITED
CALCUTTA

FIRMA KLM PRIVATE LIMITED
257-B, B.B. Ganguly Street
CALCUTTA-700012 (India)

61849
Date 14.77
Sally
Boh

First Published : 1882

Reprinted : 1976

Price : Rs. 75.00

Printed in India by Saraswati Printing Press, Delhi-110153
and published by FIRMA KLM Private Limited, Calcutta

6I849

A
COMPREHENSIVE GRAMMAR
OF
THE SANSKRIT LANGUAGE

Panini and the second by all the best manuscripts Professor Goldstucker thought the rules of *Panini* were infallible and applicable to all cases and did not hesitate to write उच्चादि. Professor Maxmüller on the other hand followed the best authorities and preferred facts to reason. In all such cases, verse is generally the only sure test to all unprejudiced readers. Professor Maxmüller has himself cited the following passage from *Svara manjari*, but not perhaps with the force it deserves: “कार्याद्विद्यादनुबन्धम् एतच्छास्त्रमुपादिषु.” Here the metre is ordinary अनुष्टुप् and as the fifth syllable of every foot of अनुष्टुप् metre should be light, it does not admit of the form उच्चादिषु. But as अनुबन्धम् is metrically faulty, it may be argued that the correctness of the text is doubtful. To such men, the following verse (v. 33) of the *unadi kosa* should be convincing: “यद्विज्ञोषितमनस्तथा स-मेत, जास्व नदं भवति मौल्यविशेषलभ्यम् । काव्यानि पञ्च सुतबो युग-संमिताश्च, टीकास्तयोदश तथैक उपादिकोषः ॥” As the production of a modern writer, it is totally free from defects of syllabic arrangement and does not admit of the substitution of उच्चादि. Other evidence—such as the direct testimony of distinguished grammarians—may of course be cited, but I shall not anticipate what I have to say in the general preface and in other parts of my work.

3. For the Vedic literature, the study of prosody is still more useful. It is indeed our only means for yet restoring the original text of the *Rg Veda* and of the poetical portions of the other Vedas. The *samhita* (or combined) and *Pada* (or verbal) texts of the former are both artificial. The first has preserved the subtleties of the grammarian, who sacrificed simplicity to symmetry and murdered metres for the sake of theory. It is doubtful whether this is admitted by modern scholars. But the rules of expansion noted by Vedic grammarians leave no doubt that in the days when Vedic studies were more prevalent, its poetry was practically recognised. The second has preserved the grammatical and explanatory views of probably the oldest interpreter of the whole *samhita*. The first is, therefore, historically important. The second has brought down to us facts which are otherwise obscure and in some cases almost incomprehensible. But neither is suited for easy reading. Neither readily impresses the mind. Neither clearly presents facts which underlie its artificial form.

4. The writers on Vedic prosody simply give the names of Vedic metres and the number of syllables which each consists of. The rules of sequence which are essential to all poetry and the irregularities in

which Vedic poetry abounds are nowhere explained. The Vedic commentators follow these writers and rest satisfied with a bare specification of these names and occasionally of the rules appertaining thereto, whether they agree with actual facts or not. Not a word is said to illumine the subject. On the contrary, some of the commentators of the Vajasaneya Samhita, as I shall have to illustrate presently, go still further and regard as poetry all prose passages from the monosyllable ओम् upwards. Mahidhara, for instance, observes (p. 2.) : “तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यजूंषि काश्चन ऋचः । तत्र ऋचं नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं ऋन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडक्षरपदाक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां द्विक्षरेण द्वैवेकमित्यादि-
नोक्तं ऋन्दो बोध्यम् । तदधिकानां तु होता यच्चहनस्पतिसमिहीत्यादिनां नास्ति ऋन्दः कल्पना” । In this, however, he does not follow his own Veda. In v. XII. 4. we have “होम आत्मा ऋन्दां-
स्रक्कानि यजूंषि नाम ।” If every यजुस् was a verse, “यजूंषि” would not have been distinguished from “ऋन्दांसि.” It is true that Pingala (and he may have added Shau-
naka) specify metres which rise from one syllable, but there is no evidence to connect them with the prose parts of the Yajur Vedas. — The passage quoted itself reveals that Katyayana does not support the view of Mahidhara. Sayana* further corroborates it by

*By Sayana, I mean the writers of the works which have come down under his name. The internal evidence in my opinion conclusively shews that they are not the work of the same man, but I purposely withhold all historical discussions from the grammatical work.

clearly setting forth his more rational view in the following passage of the Taittiriya Vedartha Prakasha :

“नञ्चितरेषामपि मन्त्राणामनेन व्याधेनावरमात्रा एङ्गाविशेषमुपजीव्य यत् किञ्चिच्छन्दः कल्पयतामिति चेत्, न। यजुषां छन्दःकल्पने अति-विरोधप्रसङ्गात्। तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतं। ‘ततोभयो रीमांसा। आरिः स्याद्यजुषाजग’। यजुषाप उत्पनीयात्। छन्दभाष उत्पनात्य-जामित्वाय’ इति। तत्र यजुर्निषेध छन्दो विधीयते। ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभिमतं। तथा सति स्वशक्त्या किञ्चित्कृतं छन्दः कल्पयितुं न श-क्यते। किन्तु पूर्वसिद्धसम्प्रदायागतछन्दोलक्षणं यत्र यत्नात् तस्यां तस्या-श्चि छन्दो जानीयात्, अत्रामेव छन्दोविधानात्”, t. c. I. 1. 13.

The question, however, does not properly rest on tradi- tion as Sayana seems to think, but on the universal laws of poetry based on the natural laws of sound. The mixed Vedas are partially poetry, not because these parts are *Rk* but because they are poetry and partially prose, not because these parts are not *Rk* but because they are not poetry.

5. Here it will be naturally asked, if the dis- tinction of Vedic poetry and Vedic prose is so easy, why it did not occur to our distinguished scholars, who have spent their lives in Vedic studies? The answer is easy. I do not say that we can always easily distinguish Vedic poetry from Vedic prose. Indeed this is impossible in the face of the veil put by the early Vedic compilers and which the later writers have rigidly adhered to. But it is

easy to find out the principles which underlie each class of Vedic poetry and apply them to all Vedic passages. Shaunaka touches them so faintly as to be scarcely perceptible. Pingala entirely omits them. Other writers follow his suit. This is not at all to be wondered at. The Vedic hymns were composed long before any rules of poetry were thought of. As a consequence, they abound in the greatest irregularities. Some of them may be due to a difference of pronunciation in the Vedic days, but most of them are traceable to artificial pronunciation such as is even now common with reference to old songs and ballads. Even Shaunaka's *Pratishakhya* abounds in poetry, which any advanced school-boy would be ashamed to write. How much more latitude ought to be given to poets, who to all appearances never dreamt of the construction of poetry?

6. Our works on Vedic prosody appear, therefore, to be defective not only in not teaching all they ought to teach but also in teaching much that are purely theoretical and practically mischievous. In classical prosody, there is not much debateable ground. But here also, our writers do not discuss questions from practical stand-points. No distinction is made between good and bad metres—metres with easy flow which

our poets generally use, forced metres which they sparingly use, and nominal metres which stand only in works of prosody. To advanced scholars, such distinction is quite immaterial. But beginners and foreign students must feel its absence keenly. No distinction is also made between perfect and imperfect verses, verses in which the metrical laws are thoroughly observed and verses in which there are one or more irregularities. Such comparison is useful not only in bringing into high relief the laws of versification, but also in shewing how far they can be trusted in making corrections and restoring texts. Moreover, in a few cases, these laws are expressed in a round-about way, owing to too much refinement or hasty generalization.

7. This volume is intended to remove these defects and present Vedic and classical prosody in what appears to me the clearest and easiest way. For practical purposes, it is not necessary to get by heart the minute divisions of Sanskrit classification. It is sufficient to know the ordinary metres so as to be able to read common verses with ease and proper observance of pauses. The very reading will then reveal poetry even if it is mixed up in a mass of prose. The pauses will point out its various divisions, even if they are wrongly joined. If there is a syllable or syllables in excess or in want or if a syllable is heavy where it

ought to be light or *vice versa*, there will be a break in easy reading and the mistake or mistakes can be easily corrected. These points have been fully illustrated in the exercises appended to this volume. They are not invented so as to suit my own purposes but taken at random from ordinary works and may be multiplied to any extent. They are of a nature which every reader will meet every day in the ordinary course of his reading.

8. Before, however, giving my own views, it is necessary to correctly exhibit the views of our best authorities. The highest place is generally accorded to the Pingala Sūtras, as the work is comparatively old and covers the ground of both Vedic and classical prosody. I shall accordingly in this preface translate and examine them, being generally guided by its able commentator Halayudha. I shall supplement its Vedic parts by complete exhibition and when there is anything new by accurate translation of the last three chapters of Śhaunaka Pratiśākhya. For this work, in addition to Müller's excellent edition, I have through the liberality of the Government of the North-West Provinces, the manuscript of the Benares College Library which I call A and through the efforts of my Benares agent Pandit Ishan Chandra Tarkaratna another

ms.s. with Uvata's commentary which I call B. Any important difference of reading will be noted and when there is anything difficult, Uvata's views will be given in his own words. As regards Vedic prosody, we have also *Katyayana's* excellent Introduction, in which in addition to the metrical rules, he gives directly or indirectly the name of every verse in the *Rg Veda*. This has been made use of and explained by *Sayana* throughout his commentary. I shall refer to it whenever there is anything conflicting between *Katyayana* and *Shaunaka*, or wherever there is anything new in the former.

9. The works on prosody usually read by our Pandits are the *Shrutabodha*, *Vṛtta Ratnakara*, and *Chandomanjari*. They treat only of classical prosody. The first is elementary but highly practical and teaches truths not in the earlier *Pingala*. The second is a mere modern adaptation of the classical parts of *Pingala* with a few omissions and additions. It has, however, the great advantage of several commentaries, which discuss fully many metrical questions. The published glosses are mostly extracts from old commentaries without acknowledgement. The only original commentary as yet published is that of *Bhaskara Bhatta* or *Hari Bhaskara* at Benares. The last verse shews it was completed in 1732 :

“अध्विचिह्नितयभूमितवर्षे सद्वत्ससप्तमे मध्वशुक्ले । आगतः प्रति यदीह
 समाप्तिं सेतुरेव बुधसङ्गमुद्देशः ” ॥ It does not specify whether
 it is Shaka or Samvat. The first gives 1810 A.D.
 and the second 1675. As Colebrooke refers to it
 in a note to his essay on Sanskrit and Prakrit
 Poetry published in 1808 A.D., we must reject the
 former date and accept 1675 A.D. as the date
 of Bhaskara's commentary. It is therefore not old
 and at the same time rather meagre. The more
 authoritative commentaries are those of Divakara
 Bhatta and Narayana Bhatta. The first is probably
 the oldest commentary on Vṛtta Ratnakara. It
 is referred to by Mallinātha under the second
 verse of Magha. But I have not been able to pro-
 cure a single copy of it. The second is also scarce,
 but my Benares agent has been able to procure a
 copy and get it copied for me. The last verse shews
 it was composed in Samvat 1602 i.e. 1545 A. D. To
 give a complete view of Sanskrit prosody, I publish and
 append it to this volume. Its exposition of classical
 prosody is full and interesting and in addition it gives
 a succinct account of Prakṛta prosody principally
 based on Prakṛta Pingala. My edition is principally
 based on the Benares copy, but has been compared
 with another manuscript forwarded by my Benares
 agent and here and there corrected by the light of

published works on prosody. The difficulties which I have had to contend in editing this work will be patent on reference to the additions I had to make as for instance at p. 25. l. 7, p. 41. l. 14. etc.

10. The *Chandomanjari* of Ganga Dasa is a more modern work and based on intermediate works on prosody and prosodical sections of rhetorical works. It consequently differs much from *Pingala* and *Vṛtta Ratnakara* and introduces matters treated only by Sanskrit rhetoricians. There is another work *Vṛtta Ratnakara Parishista*, which gives the names of metres not in any of the other works. It now and then appeals to *Pingala* apparently on heresay. This has been quoted by Pandit *Taranatha Tarkavacaspati* in his edition of *Vṛtta Ratnakara* and by Pandit *Visva natha Shastri* in his edition of *Pingala*. I shall make use of the material portions of all these works—the theoretical parts in this preface and the practical parts in the body of my work.

11. I also append the prosodical chapters of the *Agni Purana*. They are the rules of *Pingala* rendered into अनुष्टुप् verses and shew the reverence in which he is held from a comparatively long time. These rules are occasionally quoted by prosodical writers, as first pointed out by Colebrooke. My edition is based

on a copy prepared at Benares under the guidance of my Benares agent after comparison with the manuscript No. 1527 of the Sanskrit College Library. The last is utterly worthless. It omits some of the middle chapters and is in the other parts full of mistakes. The first is complete in matter but is equally unreliable. It has, however, been easy to correct it with the aid of Pingala. To shew the difficulties which beset Sanskrit editors, I print the Benares readings under the corrections I have made. () indicates that such passages are entirely omitted in the Benares copy and (?) indicates that the genuineness of such passages is doubtful, although defensible.

12. Pingala's rules consist of eight chapters. In the first chapter, he describes the measures used in scanning syllabic verses. In the second, he enumerates the theoretical metres and their relation. In the third, he describes Vedic metres: in the fourth, quantitative metres: in the fifth, semi-even and uneven metres: and in the sixth and seventh, the even metres. In the eighth, he gives rules of calculation. I shall shew there are grounds to believe that the greater portion of this chapter is a later interpolation.

13. I shall now translate these rules *seriatim*, introducing other important matters according to their connection with these rules. The terms used in this

translation differ in some respects from the terms used by other writers. This is due partly to the peculiar terminology of Sanskrit prosody and partly to a desire to simplify these terms.

PINGALA SUTRAS. CHAP. I.

14. I. 1. "घी त्री स्त्री स" *i.e.* " (Three heavy syllables like) घी त्री स्त्री (form) स or *(molossus) all-heavy

15. I. 2. "वरा सा य्" *i.e.* " (A light syllable followed by two heavy syllables like) वरा सा (form) य् or (bacchius) first-light.

16. I. 3. "का रुहा र्" *i.e.* " (A light syllable intervening two heavy syllables like) का रुहा (form) र् or (creticus, amphimacer) middle-light."

17. I. 4. "वसुधा स्" *i.e.* " (Two light syllables followed by a heavy syllable like) वसुधा (form) स् or (anapaest) last-heavy."

18. I. 5. "सा ते क्त्" *i.e.* " (Two heavy syllables followed by a light syllable like) सा ते क् (form) त् or (antibachus) last-light."

19. I. 6. "कदा स ज्" *i.e.* (a heavy syllable intervening two light syllables like) कदास (form) ज् or (amphibrachys, scolius) middle-heavy."

20. I. 7. "किं वद भ्" *i.e.* " (A heavy syllable follow-

* As these Greek terms molossus etc. are too difficult for the reader, I shall use all-heavy etc. in the body of my work.

ed by two light syllables like) किंवद (form) न् or (dactyl) first-heavy."

21. I. 8. "न हसन्" *i.e.* (Three light syllables like) न हस (form) न् or (tribrachys) all-light."

22. I. 9. "गृ ल्" *i.e.* " (A light syllable like) गृ (form) ल् or light." This ल् is also used in the sense of light quantity.

23. I. 10. "गन्ते" *i.e.* "(At the end of a foot it may be) न् or heavy." There is nothing in the rule to shew what is ment by 'गन्ते', whether end of a word, end of a verse, end of a half-verse, or end of a foot. Halayudha understands in the last sense and enters into a a long discussion that the final syllable of a foot is always heavy, unless specially excepted as in the समानी and गौतमार्थ metres. This is, however, a mere inference as Pingala nowhere says so and Narayana Bhatta gives illustrations that it applies to other metres (see p. 27.). Other prosodists lay down this rule is optional: "विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन", Sru. 2; "वापादान्ते लघौ", V. r. 9; "तथा पादान्तगोऽपि वा", C. m. Some of the rhetoricians lay down a more sensible rule that the final syllable should be generally heavy, but that in close construction, a light syllable in such cases makes no difference: "न पादान्ते लघो गुरुत्वञ्च सर्वत्र", va. v. 1. 3. ; "स्यादनङ्गान्ते पादान्तेऽप्यङ्गैरित्ये लघु गुरु", Vag. I. 17.

24. I. 11. “आदिपरः” i.e. “(A light syllable is heavy) before (conjunct consonants like) अ etc.” हलायुध explains that etc means अनुस्वार and विसर्ग. In the middle of his first सूत्रक, Ganga Dasa writes: “यङ्गे वा ” इति पुनः पिङ्गलमुने विकल्पविधायकं सूत्रम्”. i.e. according to Pingala, a light syllable is optionally heavy before य and ङ. We see there is no such rule in Pingala and the question is how Ganga Dasa came to make such a statement. I find that he is utterly ignorant of Pingala. His names of metres differ in many cases from Pingala's and although he takes pains to note names given by a later prosodist Shambhu, he is almost wholly silent about the names given by Pingala. The only inference, therefore, is that the above statement is made on second-hand knowledge and this will be fully corroborated by a reference to Narayana Bhatta (p. 29.). The latter cites the very same examples “गृहीतप्रत्युद्गमनौयवस्त्रा ” (Ku. 7. 11.) and “प्राप्तनाभिङ्गदमज्जनमाशु ” (Si X. 60.) as illustrations of this rule. But as Narayana was fully acquainted with Pingala, he takes care not to ascribe it to him. He simply writes “इदञ्चोपलक्षणं प्रशब्दे ङशब्दे च परतोऽपदान्त-
त्यस्यापि लघुतायाः कवि—प्रयोगे दर्शनात्.” It is, therefore, clear that either from Narayana or from some older commentator, Ganga Dasa based his inference that this rule was in Pingala. Such is the rapidi-

ty with which fictions pass along that in the Batta-la edition of the Mugdhabodha, under rule 540, this very rule is ascribed to *Panini*. As regards the illustrations, I find Mallinatha gives quite different readings. He reads “पतुर्द्गमनीयवस्त्रा” for “पतुर्द्गमनीयवस्त्रा” and “नामिन्द” for “नामिन्द्र.” Even if these readings are not original, we can not accept “प्रज्ञेवा” as a rule, as its use is extremely limited. sar. 1. 123. is “यदातीवप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं। न च्छन्दो-भक्त इत्यत्राह सदादोषाय ह्यस्यः” But the only instance given of this rule is a *Prakṛta* verse, where a short syllable before ङ्ग and another before ह्ण do not count as long quantities. It is, therefore, doubtful whether this rule was intended for general application and even it was so, as affected pronunciation is nowhere allowed in Sanskrit, such cases will be always set down as irregularities.

25. I. 12. “हे” i. e. “(A syllable is also heavy if it is long like). हे”.

26. I. 13. “लौ स.” i. e. “(A heavy syllable counts) two light quantities.”

27. I. 14. “ञौ” i. e. “(Where nothing is definitely stated, the syllables may be) heavy or light.”

28. I. 14. Of these names, लृ and रृ are abbreviations of लृवृ and रृवृ. The origin of the other names is obscure. It is also not known whether

they were used by earlier prosodists. Probably they are abbreviations of old names of metres: स् of विदुयन्नाला (माला), य् of भुजङ्गप्रयात (यात), स् of लोटक (स्तुतक), र् of सन्विणी (सृक्), ज् of जलोद्धतगति, त् of तनुमन्ना or वसन्ततिलका (तिलका), etc. It will be seen from Pingala viii. 20—3. that the order in which these measures are stated is the order in which they are formed according to those rules. स् may, therefore, be also an abbreviation of प्रथम, य् of द्वितीय, र् of तृतीय, स् of चतुर्थ or समाप्ति of first arrangement, त् of पञ्चम or प्रथम of द्वितीय आद्यन्ति, ज् of षष्ठ, भ् of सप्तम, and न् of अष्टम.

29. I. 15. “अष्टौ वसव इति” i. e. ‘वसु (means eight).’ इति expresses the end of the chapter. The author has used many other objects in numerical sense. For instance, समुद्र (sea) and Ved for four ; इन्द्रिय, कामधर, and भूत for five ; ऋतु and रस for six ; ऋषि and स्वर for seven ; दिग् for ten ; रुद्र for eleven ; आदित्य and मास for twelve. Others use additional terms : वज्रि for three ; चर्य, सुग and वर्षा for four ; शर, वाण, क, etc. for five ; तर्क, सुहवन्तु, सुहक etc. for six ; अश्व, हय, अग and लोक etc. for seven ; अक्ष, नाग, गज, etc. for eight ; रन्ध्र, ग्रह, etc. for nine ; त्रिभि for fifteen. The synonyms of these words are also used in the same sense : e. g. अग्नि, सरिद्भर्त for four ; मुनि for seven ; भोगि for eight ; हर, देश etc for eleven ; चक्र, सूर्य, इन्द्र etc for twelve. Other terms are used in other connections, such as सू for one, अक्षि for two.

30. हलायुध observes that the technical letters used constitute the following dialogue. The preceptor says: "धीः श्रीः श्री" *i.e.* 'Knowledge is wealth ; wealth is wife.' "बरा सा" *i.e.* 'She is best'. The pupil asks 'का गुहा' *i.e.* 'which is the cave.' The preceptor replies 'वसुधा *i.e.* 'on the earth.' The pupil asks "सा ते क्व" *i.e.* 'where is she' and "कदा सः" *i.e.* 'when he will acquire her' and "किं बह्" *i.e.* 'How, say.' The preceptor replies "न हसन्" *i.e.* "without laughing," "द्वादिपरः" *i.e.* 'with fortitude and other qualities.' "गृहे" 'at home.' This is too affected and leaves out गन्ते.

31. No definition of syllable is given in Pingala. We are to refer to *Rk.* 18. 17. "स्यञ्जनः सातुस्वारः शुद्धो वापि आरोहः । स्यञ्जनान्युत्तरस्यैव स्वरस्यान्तरं तु पूर्वभाक्" ॥ *i.e.* 'A vowel by itself or with a consonant or with nose-sound is a syllable. Consonants belong to the following vowel, but final (consonants) belong to the preceeding (vowel).'

32. *Rk.* 18. 18. is "विसर्जनीयातुस्वारौ भजेते पूर्वसचरं । संयो-
गादिच्च वैवच्च सहकस्यः परकरो" ॥ *i.e.* 'The visarga and anus-
vara belong to the preceeding syllable. The first part
of conjunct consonant is to be thus connected when
there is duplication (under *Rk.* I. 15).' Uvata thus
explains and illustrates: "क्रमेण सह कस्यो वर्णः पूर्वसचरं भजते
यः परकरो सति :—पर्व-ष्णिं अर्क-कः ऊर्ज-जं । In the general
problem, I shall have my own say on this duplication.

33. 'Heavy' and 'light' are thus defined. Rk 18. 19 is "गुरुं लघुं ऋस्वं न चेत् संयोग उत्तरः। अथुस्वारश्च संयोजं विद्याद्वयञ्जनसङ्गमं" *i. e.* 'A syllable is heavy. A short (syllable) is light, unless a conjunct consonant or anusvara follows. Meeting of consonants is conjunction.' Rk 18. 20. is "गुरुदीर्घं गरीयस्त्वं यदि सव्यञ्जनं भवेत्। लघु सव्यञ्जनं ऋस्वं लघीयो व्यञ्जनादृते" *i. e.* 'A long (syllable) is heavy. If it contains consonants, it is very heavy. A short (syllable) with consonants is light. It is very light when without consonants.'

PINGALA SUTRAS. CHAPTER II.

34. II. 1. "छन्दः" *i. e.* "Metres."
35. II. 2. "गायत्री" *i. e.* "(First of) गायत्री (metres)"
36. II. 3. "दैवैकम्!" *i. e.* "The दैवी or divine (गायत्री consists of) one (syllable)."
37. II. 4. "आसुरी पञ्चदश." *i. e.* "The आसुरी or demoniac (गायत्री consists of) fifteen (syllables) "
38. II. 5. "प्राजापत्याष्टौ." *i. e.* "The प्राजापत्या or Providential (गायत्री consists of) eight (syllables)."
39. II. 6. "यजुषा षट्" *i. e.* "यजुः or sacrificial (गायत्री consists of) six syllables."
40. II. 7. "साम्ना द्विः." *i. e.* "The साम or chanting (गायत्री consists of) twice (six). *i. e.* twelve syllables."
41. II. 8. "ऋचा त्रिः" *i. e.* "The ऋक् or Adoring (गायत्री consists of) thrice (six) *i. e.* eighteen syllables."

42. II. 9. "द्वौ द्वौ सार्व्वं वर्द्धत." i.e. "Increase the साम गायत्री by two and two syllables."

43. II. 10. "त्रीं त्रीन्वृचाम्" i.e. "Increase ऋक् गायत्री by three and three syllables"

44. II. 11 "चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः" i.e "Increase the प्राजापत्या (गायत्री) by four and four syllables."

45. II. 12. "एकैकं शेषे" i.e. "Increase the other गायत्री's by one and one."

46. II. 13. "जच्चादासुरी" i.e. "Decrease the आसुरी (गायत्री) by one and one"

47. II. 14. "तावुप्रष्णिगनुष्टुब्धहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः" i.e. "They are उष्णिक्, अनुष्टुप्, हृत्ती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती." The following table exhibits the formation of these metres according to preceeding rules:

बन्दः	गा०	उ०	ज०	ट०	प०	त्रि०	ज०
द्वैती	१	२	२	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
गायत्री	६	७	८	९	१०	११	१२
जगती	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
उष्णिक्	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६

48. II. 15. "तिष्ठ तिष्ठः सनाम्न एवैका ब्राह्मीः" i.e. "Three and three of the same name together form one ब्राह्मी. or Spiritual metre (गायत्री, उषिक्, अनुष्टुप्, इहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती)." The text is not very clear to what it refers by three. The commentator explains it stands for याजुषी, साम्नी and आर्ची metres. This follows from the use of यजुषां in rule 16. We have seen that the साम्नी metres are double the याजुषी metres and the आर्ची metres triple the याजुषी metres. Hence the ब्राह्मी metres are double the आर्ची metres, triple the साम्नी metres, and six times the याजुषी metres.

49. II 16. "प्राग् यजुषां आर्षयः" इति i. e. "The metres noted before याजुषी (i.e. दैवी, आसुरी and प्राजापत्या metres of the same name) form together आर्षी or Vedic metres." It will be seen that the प्राजापत्या metres are just half the sum of the दैवी and आसुरी metres. Hence the आर्षी metres are triple the प्राजापत्या metres and half over the sum of the दैवी and आसुरी metres. It will be seen that they are also double the साम्नी metres. The following table shews the various metres of the ब्राह्मी and आर्षी groups.

वन्दः	गा०	उ०	अ०	इ०	य०	त्रि०	ज०
ब्राह्मी	२६.	४१.	४८.	५४.	६०.	६६.	७२.
आर्षी	२४.	२८.	३२.	३६.	४०.	४४.	४८.

The syllabic numbers of ब्राह्मी metres are obtained by adding the numbers of यजुषी, साम्नी and आर्ची and of आर्षी metres by adding the numbers of प्राजापत्या, आसुरी and दैवी metres. The simplest way however of obtaining ब्राह्मी figures is by doubling the आर्ची figures and the आर्षी figures by doubling the साम्नी figures.

50. Of these metres, the ऋषि metres are the only real metres. ऋषि means 'seer' and secondarily 'Ved.' Hence the very name ऋषिच्छन्दः conveys Vedic metres. The other names दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, ब्राह्मी equally shew they are imaginary metres. I do not understand the origin of the names यजुः or यजुषी, साम or साम्नी, ऋक् or आर्ची. They do not mean that the metres described under these names are found in the Yajus, Sama, and Rg Vedas. Indeed it is quite the contrary. These are as imaginary as the दैवी, आसुरी, प्राजापत्या, and ब्राह्मी metres. Pingala mixed them up with the other classes. In the Rk Pratishakhya, which will be presently quoted, they are placed in a separate class after the other classes. It appears, therefore to me the यजुषी, साम्नी, and आर्ची classes are later inventions to present a more symmetrical system.

51. The derivation of the other terms used in this chapter is explained by Yaska in Ni. 7. 12-3, and also in the compilation, which goes by the name of Daivata or Devatadhyaya Brahmana (III. 2 to 19). Other

fanciful derivations are given in other Brahmanas. गायत्री means 'singing' and its very name shews that it was the first metre discovered. The ordinary अनुष्टुप् differs from the ordinary गायत्री only in an additional foot. Hence the name from "अनु" after and "स्तुम्" to praise. त्रिष्टुप् is derived from त्रि and 'स्तुम्' to praise, and seems to have been originally applied to three-footed विराट् described in rule—III. 17.

विराट्, 'उष्णिक्,' and 'दृहती' mean lovely, the first from वि and राज् to shine, the second from उत् and स्निह् to be lovely, and the third from दृह् to shine.

The last does not mean 'big' as it contains a foot of 12 syllables and therefore, irrespective of its mixed character, implies the existence of the जगती metre. 'जगती' means 'flowing' from गम् to go and appropriately describes its character. पङ्क्ति contains five equal feet. Hence the name meaning 'line, row'. The terms used in the third chapter are similarly explainable, as shewn in the body of my work.

52. This chapter corresponds with *Rk* 16. 1—8.

"गायत्र्यनुष्टुप् च दृहती च प्रजापतेः । पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्त
छन्दांसि तानि ह ॥ १ ॥ अष्टाक्षरपञ्चमीनि चतुर्भूयः परं परम् । देव्या-
न्यपि च सप्तैव सप्त चैवासुराण्यपि ॥ २ ॥ एकोत्तराणि देवानां तान्येवैका-
क्षरादपि । एकावसान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरात् ॥ ३ ॥ तानि त्रीणि
समागम्य सनामानि सनाम तत् । एकं भवत्यपिच्छन्दस्तथा गच्छन्ति
सम्यदम् ॥ ४ ॥ एवं त्रिपञ्चतीन्याञ्च युक्तानि चतुर्नक्षत्रं । अपिच्छन्दांसि

तैः प्रायो मन्त्रः स्त्रोक्तश्च वर्तते ॥ ५ ॥ तत्प्रादो यजुषां कन्दः साम्नां तु द्वादशा
 त्रयः । गायत्र्यादि जगत्पतमेकद्वित्र्यधिकं तु तत् ॥ ६ ॥ आपर्वन्तत्-
 समाहारो ब्राह्मो वर्गः षड् उत्तरः । अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्वायत्नी ब्रह्मणो
 मिता ॥ ७ ॥ यजुषां षडृचां त्रिः षट् साम्नां द्वादश सम्पदि । ऋषीणां तु
 त्रयो वर्गाः सप्तका एव नेतरे ॥ ८ ॥ In Rk (A), there is
 the following verse before the 2nd half of the verse
 marked 8 in Müller's edition: "एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नो वर्गस्तु
 द्व्युत्तरः । ऋचान्तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्राह्मो वर्गः षड् उत्तरः ॥" This
 is not in B and quite unnecessary, as the scale of
 these metres has been already noted, as regards
 the first three in "एकद्वित्र्यधिकं तु तत्" 6, and as regards
 the fourth in "ब्राह्मो वर्गः षड् उत्तरः," 7.

53. The meaning of these verses will be clear from
 the two scales already given. Shaunaka begins with
 the प्रजापति metres and first ends at the ऋषि metres
 and then separately describes the ऋक्, यजुस्, and साम
 metres. I am however to add that as Vedic metres
 abound in irregularities, सम्पद् is used to denote their
 perfection.

54. Nothing more is said about the-non *visi* metres-
 either by Pingala or by * Shaunaka and they are en-
 tirely omitted by Katyayana. Consequently we are
 at a dark to what they apply and whether they all
 consist of one foot or some of one foot and some of
 two or more feet. Moreover, as the same number of

* Rk 17. 10. is not to the point.

syllables often falls under two names, we have no criterion to decide to which class any particular verse is to be referred. For instance, a verse of seven syllables is दैवी जगती and याजुषी उष्णिक्, a verse of eight syllables is याजुषी अनुष्टुप् and प्राजापत्या गायत्री, and so on.

55. Mahidhara however regards them as real metres. He considers monosyllables like ओम्, खर्, भुर्, are दैवी गायत्री. Under v. 37. 13., he writes 'तौषि यजूषि' ("मधु मधु मधु") दैव्युष्णिक्. Accordingly every disyllable like मधु is a दैवी उष्णिक्, "इषे त्वा" "जर्जे त्वा" etc. will be दैवी अनुष्टुप्, 'वायव स्थ' etc. will be दैवी दृष्टी, 'उपायव स्थ' etc. will be दैवी पंक्ति. Under v. 38. 11., he regards the first यजुस् 'दिवि धा' etc. as सामोष्णिक्. Dr. Weber calls it आसुरी उष्णिक्. Under v. 38. 1., Mahidhara writes 'रज्जुदेवत्य' यजुः प्राजापत्या गायत्री. Under v. 28. 23., he regards the second यजुस् 'रूपस्थाः' etc. as ब्राह्मी उष्णिक्. It is needless to multiply instances. I have already shewn that he considers every यजुस् upto 106 syllables falls under some one of the metres described by Pingala. As these parts of the Yajur Veda are pure prose, I entirely agree with Sayana that these artificial names should not be applied to them. It is by the most affected reading that a piece of prose can be read like poetry and if the distinction of poetry and prose is to be annihilated, the restriction as to number of syllables is quite unnecessary. More-

over the very signification of 'ऋषि' Ved and the care taken to describe and classify Vedic metres conclusively shews that our old authorities did not regard द्वैत and similar ऋन्दस् as pure metres.

PINGALA.—CHAPTER. III.

56. III. 1. 'पादः' i.e. "(what follows refers to metrical) feet."

57. III. 2. "इयादिपूरणः" i.e. "इय् etc. complete (a foot)" i.e. when a foot is wanting in a syllable, it is filled up by resolving इ into इय्, उ into उय् etc. This rule is too concise and obscure. Rk. 17.14 is "वृष्टेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु सम्पदे। चैप्रवर्णान् संयोगान् व्यवेयात् सहजैः स्वरैः" i.e. "when any foot is incomplete, expand combinations for perfection and resolve semi-vowels (य् and व्) in conjunction into the corresponding vowels." Uvata writes "अत्र केचित् चैप्रसन्निहतानन्तस्यासंयोगान् व्यहेत्, एकाक्षरीभावानिति। एवं सिद्धे इति मन्यन्ते। तेषां उद्वत्स्वस्वा अक्षणोतनाटणमिति व्यूहः कर्तव्यः। तत् सहजैः स्वरैर्व्यवायः। अस्य तु ये स्वाभाविका अन्तस्यसंयोगास्ते तदाहरणत्वे न भवन्ति। यथा त्वमङ्गप्रस्वमङ्गनस्यरि इति। गो र्न पर्व वि रदा तिरश्चेति" i.e. Some restrict the rule to य and व in regular combination. They allow, for instance, the resolution of उद्वत्स्वस्वा (r. I, 161. 11.) into उद्वत्स्व अस्वा, but not of त्वम् (r. II. 1. 1.) into तुवम्, पर्व (r. I. 51. 12.) into पवम् etc. He also adds "अयं व्यवायः अकार-

वकारसंयोगे एवेत्यते, रेफवकारसंयोगो नै । कथं ज्ञायते ? अयं भ्रुवो रथीणां चिकेत यत् इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थं जामिषु जासु चिकेतिति चिकेतशब्दस्य पाठात्” ॥ *i.e.* The semi-vowels here mean व् and ब् only, as the mention of चिकेत in Rk. 8. 27. shews भ्रुवो of r. IX. 102. 4. is not to be expanded (see Rk. 8. 22.).

58. This shews the *Samhita* is disregarded for all practical purposes. The question is how far it should be modified by the light of Vedic prosody? This is not of easy solution as Vedic poetry abounds in irregular verses. The rules prescribe two sorts of expansion (1) by separation of combination and (2) by resolution of semi-vowels. The first is recognised by all epic poets. There is not a single *Purana* which does not abound in collocation of words against the grammatical rules of combination and we can take it for granted that they were not fully recognised in the earlier days of Vedic poetry. We should, therefore, always separate or modify combinations, whenever, by so doing, the rhythm of a verse can be fully restored. We should also do so at the end of every foot both for the sake of easy reading as well as easy understanding. The resolution of semi-vowels is not supported by other evidence and although they are to be practically recognised in special cases, should not be generally followed in our texts.

59. III. 3. "गायत्र्या वसवः" *i.e.* 'A gayatri (foot consists of) eight syllables.'

60. III. 4. 'जगत्या आदित्याः' *i.e.* 'A jagati (foot consists of) twelve syllables.'

61. III. 5. 'विराजो दिशः' *i.e.* 'A virat (foot consists of) ten syllables.'

62. III. 6. 'त्रिष्टुभो रुद्राः' *i.e.* 'A tristup (foot consists of) eleven syllables.' Rules 3 to 6 correspond with Rk 17. 21. "पादौ गायत्र्यैराजावष्टाक्षरदशाक्षरौ । एकादश्विद्वादशिनौ विद्यान्त्रैष्टुभजागतौ ॥" Pingala does not add a word about their construction: We have slight information in Shaunaka. Rk. 17. 22 is 'वर्षिष्ठाणिष्ठयोरेषां लघूपोत्तममक्षरम् । सुर्वेतेतरयोरृक्षु तदृत्तं प्राञ्ज्छन्दसाम्' *i.e.* 'Of these (feet), in the longest (जगती) and shortest (गायत्री), the penultimate syllable is light: in the others, heavy. This is called the rhythm of metres.' Rk. 17. 23. is "एतैश्छन्दांसि वर्तन्ते सर्वाण्यनैरतोऽल्पशः । एतद्विकारा एवानेन सर्वे तु प्राञ्जताः समाः ॥" *i.e.* 'All metres consist of these (feet); a few of other feet. (These) other (feet) are modifications of those (feet). (The four) natural (feet) are equal (in importance.)' The second line is also differently explained as will be seen from the following gloss of Uvata: 'एतैः पादैः सर्वाणि छन्दांसि वर्तन्ते । अतः एभ्योऽनैः पादैरल्पशो वर्तन्ते । ये त्वनेन पादास्त एतेषामेव पादानां विकारा भवन्ति । अष्टाक्षरात् पूर्वं पादास्त गायत्र्यपादस्य विकारा भवन्ति । नवाक्षरो वैराजस्य विकारः यदि गुरुपोत्तमः अन्यस्तु गायत्र्यस्यैव ।

तयोद्देशाक्षरप्रभृतिषु ये गुरुपोत्तमाक्षौ त्रैष्टुभस्य, ये लघुपोत्तमाक्षौ जागतीस्य । सर्वे तु प्राकृताः ये समाः पादाः ते सर्वे समा तैदितय्याः ते प्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः । यद्येवं नैते समाः—बहुवो ह्यष्टाक्षराः, अल्पीयांसो दशाक्षरादयः । यद्येवं समा इत्येषां संज्ञा स्यात्, न संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हि अन्योऽर्थः कल्प्यते सर्वे तु प्राकृताः समाः, तुमब्दः पक्षव्यावर्तकः । यदुक्तं एतेषां विकारा अनेन पादा इति, तन्न । तथा सर्वे पादाः प्राकृता एव नान्योन्यस्य विकाराः । तस्मात् समाः । न संज्ञाकृतं तेषां समत्वं । अपरे पुनरन्यथा वर्णयन्ति । सर्वे तु प्राकृताः समाः । सर्वे अष्टाक्षरप्रभृतयश्चतुर्विधाः प्राकृताः समास्तुल्या भवन्ति । कितुकं भवति । नान्योन्यस्य विकारा भवन्तीत्युक्तं भवति ॥” As compared with जगती feet, त्रिष्टुप् feet are stronger in heavy syllables. This is alluded to in Rk 18. 33. ‘गुर्वक्षराणां गुरुदृष्टिं सर्वं गुर्वक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यात् । लघुक्षराणां लघुदृष्टिं सर्वं लघुक्षरं जागतीमेव विद्यात् ॥” This verse will be clear from Rk. 18. 32, which deifies the best Vedic metres त्रिष्टुप् and जगती ‘सर्वाणि भूतानि मनो गतिश्च सरोश्च गन्धाश्च रसाश्च सर्वे । शब्दाश्च रूपाणि च सर्वमेतत् त्रिष्टुब्जगतीयौ ससृपैति भक्त्या ॥” This verse may be compared with s. II. 20.

7. “गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विष्वा रूपाणि सम्भृता । देवा ओकांसि चक्रिरे ॥” 63 III. 7. ‘एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादस्’ i. e. “A verse consisting of the above feet (may) consist of one, two, three, or four feet.” This rule is obscure and incorrect and puts into shade the most important fact that it covers the rules for almost all the Vedic metres. It lays down that a verse containing one, two, three or four feet of eight, ten, eleven or twelve syllables will

be respectively गायत्री, विराट्, त्रिष्टुप्, and जगती. But a verse containing four feet of eight syllables is always called चतुष्टुप् and not गायत्री and a verse containing three feet of eleven and twelve syllables are never called त्रिष्टुप् and जगती. Sayana applies the term त्रिपदा त्रिष्टुप् in t. c. I. 3. 13. to the last verse (उदाहाय etc.) in t. I. 1. 9., but as we shall see against all authorities. A better rule is given in Rk. 17. 24. 'एक एकपदैतेषां द्वौ पादौ द्विपदोच्यते। ते तु तेनैव प्रोच्यन्ते सरूपे यस्य पादतः॥' i.e. 'Of these (feet), (a verse of) one foot is called one-footed and (of) two feet two-footed (गायत्री, विराट्, त्रिष्टुप्, or जगती), according to the resemblance of feet.' Rk 16. 17. (last line) is 'स नो वाजेषु पादौ द्वौ जागती द्विपदोच्यते.' i.e. 'r. viii. 46. 13. (consists of) two feet of twelve syllables and is called द्विपदा.' Uvata calls it द्विपदा गायत्री, apparently because this rule is among गायत्री rules. Sar. describes it as 'द्विपदा चतुर्विंशिका' and Sayana calls it द्विपदा जगती. I entirely agree with Sayana, as we have also two-footed verses of eight syllables called द्विपदा गायत्री, two-footed verses of ten syllables called द्विपदा विराट्, and two-footed verses of eleven syllables called द्विपदा त्रिष्टुप्. The first and last are not mentioned by Shaunaka, but the second is noted with the same name in Rk 17.32. The division of r. 8. 46. 13, as given in Müller's edition is opposed to both Shaunaka and Katyayana. There should be no line after 'पुरः स्यात्।' Rk 17. 25 is

“न दाशतयेकपदा काचिदस्तीति वै यास्कः । अन्यत्र वैमद्याः सैकादशिनौ सुखतो विराट्” ॥ *i.e.* ‘According to Yaska, there is no one-footed verse in (the Rg. Veda) of ten (mandalas) except (in the hymns) of Vimada. Its first verse is the only (one-footed) विराट् containing ten syllables.’ The Vimada Suktas are *r.* X. 20-6. The verse here referred to is *r.* X. 20. 1. Rk. 17. 26-7 (first half) are ‘आहुस्ते कपदा अन्ये अथासानेकपातिनः । अथासानपि ये केचित्वाहुस्ते कपदा इमाः’ ॥ ‘आ वां सुम्ने’ ‘असिक्त्या’ इ ‘उरौ देवाः’ ‘सिषक्तु नः’ । *e.i.* ‘Others say the adjuncts (of preceeding verses) falling together are one-footed (verses). All say, although adjuncts, the following are one-footed verses. : *r.* vi. 63. 11., *r.* iv. 17. 15, *r.* v. 42. 17. and 43. 16., and *r.* v. 41. 20.’ Uvata adds ‘अस्मिन् पाठान्तरे ता तरेमेतेष्वमादीनां पुनः पदानां अनेकपादां अथवसानानामेकपदाश्चैव भवति । तस्मादुदाहरणमुपज्ञानि’ *i.e.* ‘Here under a different reading, ता तरेम etc. (*r.* vi. 2. 11.), which are the concluding words of long-footed (verses), may be regarded as one-footed (verses). Hence the illustrations are cited.’

64 III. 8. ‘आद्यं चतुष्पाद् चतुभिः’ *i. e.* ‘The first (or गायत्री verse consists of) four feet of six syllables. There is no such गायत्री in the Rg Veda and so far as I remember in the other Vedas. The illustration cited or invented by Shaunaka is given in the section on गायत्री Rk 16. 9 is “अपिच्छन्दांसि गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षरास्तयः पादाश्चत्वारो वा षडक्षराः” ॥ There

are, however, a few two-footed जगती verses in the Vedas (§ 104). I do not know whether Pingala regarded them as four-footed गायत्री verses.

65. III. 9. "क्वचित् त्रिपादः ऋषिभिः" *i.e.* '(a गायत्री verse) sometimes consists of three feet of seven syllables.'

66. III. 10. "सा पादनिष्ठः" *i.e.* "It is called पादनिष्ठः." This refers to rule 9. Rules 9 and 10 correspond with Rk. 16. 13. "युवाकु इति गायत्री त्रयः सप्ताक्षरा विराट् । सैषा पादनिष्ठः नाम गायत्र्ये वै कविप्रिया" || 'युवाकु' etc. is r. 1. 17. 4. विराट् means under-syllabic (see Rk. 17. 13.) It will be seen that Pingala calls it पादनिष्ठः and Shaunaka calls it निष्ठः. The former is the reading of all the manuscripts used by Visvanatha Shastri and Colebrooke gave it at the end of his essay on Poetry. Dr. Weber, however, gives it as निष्ठः in his preface to the Yajur-Veda and Professor Cowell has changed Colebrooke's निष्ठः into निष्ठः. Professor Müller reads निष्ठः, but my manuscript (B) mostly gives it as निष्ठः. In the Rg Veda, Sayana generally reads निष्ठः, but under r. IV. 31. I find निष्ठः. Both readings are defensible. निष्ठः is derived from नि down and ष्ट् to construct and निष्ठः from नि and ष्ट् to finish. Both the words, therefore, signify contracted. But ष्ट् is a rare root almost confined to the Veds and ष्ट् is used in this sense both in prosody and in general literature. The derivation of निष्ठः

from नि and चृत् is noted in Dai. III. 20., but the antiquity of this *Brahmana* is very doubtful. In Dr. Burnell's edition, *Sayana* says निचृत् does not retain the sense of चृत्. In *Jivananda Vidyasagara's* edition, the writer of the same name says चृत् means metre from चृत् to shine. I do not know any authority for either of these assertions.

67. III. 11. 'षट्कसप्तकयोर्मध्येऽतिपादनिष्टत्' *i.e.* 'If a गायत्री verse consists of three feet of six and seven syllables with middle foot of seven, it is called अतिपादनिष्टत्.' This reading is noted by *Visvanatha shastri*, but he reads अष्टौ after मध्ये. My reading is favored both by *Shaunaka* and by *Katyayana*. Rk. 16. 14. is "षट्कः सप्तकयोर्मध्ये 'सोऽष्टृणां विवाचीति । यस्याः सातिनिचृन्नाम गायत्री द्विर्द्व्यक्षरा" ॥ The verse here referred to is r. vi. 45. 29. So in Sar. 'मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत्' Rk. 16. 15. is "षट्कसप्तकयोर्मध्ये 'सुह्यासावातिथि' । षडक्षरः प्रकृतैः षडक्षरैः ब्रूहेनाष्टक्षरोऽपि वा" ॥ *i.e.* 'r. viii. 103. 10. has a foot of properly six syllables between two feet of six and seven syllables. But it is also eight syllables by expansion.'

68. III. 12. 'द्वौ नवक्षौ षट्कश्च सा नागौ.' *i.e.* "A गायत्री verse consisting of first two feet of nine syllables and the last of six syllables is called नागौ."

69 III. 13. 'विपरीता वाराही' *i.e.* "If the arrangement of these feet is in the reversed order, it is called वाराही" *i.e.* if the first foot contains six syllables and the

second and third of nine syllables, the verse is called वाराहः गायत्री." These two metres are not mentioned by Shaunaka and Katyayana. They do not occur in the proper Veds.

70. III. 14. 'षट्सप्तकाष्टकैर्बर्धमाना,' i. e. "If a गायत्री verse consists of six, seven, and eight syllables, it is called बर्धमाना गायत्री." This corresponds with Rk. 16. 16. "उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्सप्ताष्टाविति त्रयः । गायत्री बर्धमानैषा त्वराम्ने यज्ञानामिति." The verse here referred to is r. vi. 16. 1. Rk 16. 17. (first half) is 'अष्टकौ मध्रमः षट्क् एकेषा-सुपदिश्यते' i. e. "According to some schools, (a गायत्री with) two feet of eight syllables and the middle foot of six syllables is called बर्धमाना" Uvata does not illustrate it.

71. III. 15. 'विपरीता प्रतिष्ठा' i. e. 'If the above arrangement is reversed i. e. when a verse consists of eight, seven and six syllables, it is called प्रतिष्ठा गायत्री.' Shaunaka has no such rule. But Sar. gives "विपरीता प्रतिष्ठा."

72. Rk. 16. 18 is "आद्यान्तगौ सप्तकौ यस्या मध्र च दशको भवेत् । यवमध्रा च गायत्री 'स सुम्ब' इति दृश्यते". i. e. "If the first and the last foot consist of seven syllables each and the middle foot is of ten syllables, it is यवमध्रा गायत्री, as r. ix. 108. 13." Rk. 16. 19. is "षडक्षरः सप्ताक्षरस्त एकादशाक्षरः । एषोष्णिग्गर्भा गायत्री 'ता मे अष्टानामिति' ति." i. e. "If the three feet consist of first six, then seven, and then eleven syllables, it is उष्णिग्गर्भा गायत्री, as

r. viii. 25. 23." Rk. 16 12 (last line) is "अष्टको दशकः सती विद्वांसा विंति. साधुरिक्" i.e. "r. I. 120. 2. is धुरिक् (गायत्री) and contains three feet of eight, ten, and seven syllables." Uvāta calls it simply धुरिक्, but धुरिक् simply means "containing one syllable in excess." Sar. calls this verse ककुप्. Sar. has "द्वौ षट्को सप्तकश्चेति ऋषीयसी" i.e. "(A गायत्री) of two feet of six and one of seven syllables is ऋषीयसी or shortest."

73. III. 16. "तृतीयं द्विषाज्जागतगायत्राभयाम्" i.e. The third or विराट् verse consists of two feet, one of twelve and one of eight syllables. Halayudha calls it विराट् गायत्री, apparently because it is placed after the गायत्री rules. Similarly under Rk. 17. 10, Uvāta says the regular विराट्स are either अनुष्टुप् or पंक्ति, apparently because Shaunaka places them among अनुष्टुप् and पंक्ति rules. The object of Pingala in placing his first विराट् after the गायत्री rules is because the number of syllables (20) required for the former is nearest to the number of syllables (24) required for the latter. So Shaunaka describes विराट्स after अनुष्टुप् and पंक्ति because in the number of syllables, some of his विराट्स resemble अनुष्टुप् and some पंक्ति. Shaunaka also describes षट्पंक्ति metre after the गायत्री of twenty-four syllables, but it is doubtful whether Uvāta would call it गायत्री. The Rg. Veda recognises विराट् as a distinct metre. (r. x. 130.5.) and the Vedic writers in

describing विराट् verses call them simply विराट् and never विराट् गायत्री or विराट् अनुष्टुप् or विराट् पङ्क्ति. I, therefore, hold Uvata and Halayudha are both wrong. In t. 2. 5. 10, पङ्क्ति is entirely omitted and विराट् is described as a metre of 30 syllables : "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, गायत्री ब्रह्मवर्चसं, गायत्रीयैवास्मै ब्रह्मवर्चसमवरन्धे । त्रिंशतमनुब्रूयादन्धकारस्य, त्रिंशदक्षरा विराट्, अन्धं विराट्, विराजैवास्मा अन्धायमवरन्धे । द्वाविंशतमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप्, अनुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिंशतमनुब्रूयात् पञ्चुकामस्य, षट्त्रिंशदक्षरा वृहती, वार्हिताः पञ्चवः, वृहत्यैवास्मै पञ्चूनवरन्धे । चतुश्चत्वारिंशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्, इन्द्रियं त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमवरन्धे । अष्टाक्षत्वारिंशतमनुब्रूयात् पञ्चुकामस्य, अष्टाक्षत्वारिंशदक्षरा जगती, जागताः पञ्चवः, जगत्यैवास्मै पञ्चूनवरन्धे । सर्वाणि छन्दांस्यनुब्रूयाद्वज्रयाजिनः सर्वाणि वा-एतस्य छन्दांसप्रवरद्धानि, यो वज्रयाजपरिमितमनुब्रूयादपरिमितसंप्रावरद्धानि ।" In the Calcutta edition, r. I. 65. 1 is cited as an illustration under this rule, but the verse consists of four feet of ten syllables each. According to orthodox writers, it consists of two verses. 'तत्त पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि दैवतानि' Sar. There are विराट् verses with one foot of twelve syllables and one of eight. (see S. 65.)

74. III. 17. 'त्रिपात् त्रैष्टुभै' i.e. "The विराट् verse sometimes consists of three feet of eleven syllables.' Shav-naka has the following rules' Rk. 16. 28. (last line)-9 are 'नवकौ द्वादशौ ह्यूना 'ता विद्वांसि' ति काविराट्, तेषामेकाधि-कायन्तौ नष्टरूपा विशक्तामि । दशक्षरास्त्रयो विराट्, तयोवैकादशक्षराः'

i.e. "r. I. 120. 3. is काविराट् or bad विराट्. It consists of two feet of nine syllables and one of twelve syllables and (therefore contains) two syllables less than (the number required for अनुष्टुप्). If the two last feet contain one syllable more (*i.e.* ten and thirteen), it is नष्टरूपा (in Sar. in some places नष्टरूपी 'with form lost') (as) r. I. 120. 4. विराट् consists of three feet of ten syllables or three feet of 11 syllables.' The second foot of Rk 16. 38. is 'चत्वारो दशका विराट्.' *i.e.* 'विराट् consists of four feet of ten syllables.' Uvata calls it विराट्पंक्ति, but the verse cited by Shaunaka (r. viii 9. 64.) is simply called विराट् in Sar. In Rk 17.6, Shaunaka shews विराट् is not पंक्ति. The rule in Sar. is 'अथ चतुष्पादा विराट् दशकाः.' Weber reads it 'विराट्दशकाः,' but if विराट् had been used in the sense of the foot of ten syllables, दशक would not have been joined to it.

75. III. 18. "उष्णिग्गायत्री जागताम्" *i.e.* "उष्णिक् consists of two feet of eight syllables and one foot of twelve syllables."

76. III. 19. "ककुम्सथे चेदन्त्यः" *i.e.* "If the last foot of twelve syllables is in the middle, it is called ककुम्प्."

77. III. 20. "पुर उष्णिक् पुरतः" *i.e.* "If the foot of twelve syllables stands first, it is called पुर उष्णिक्."

73. III. 21. "परोष्णिक् परः" *i.e.* "If the foot (of twelve syllables) is the last, it is called परोष्णिक्."

79. III. 22. "चतुष्पाद् ऋषिभिः" *i. e.* "The उष्णिक् verse also consists of four feet of seven syllables."

80. Rules 18 to 22 correspond with Rk. 16. 20-23 (first half) * "अष्टाविंशतप्रचरोष्णिक् सा पादैर्वर्तते त्रिभिः । पूर्वा-
वष्टाचरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥ पुरउष्णिक् तु सा तस्मिन् प्रथमे
मध्यमे ककुप् । 'अग्ने वाजस्य' 'तद्वक्षु' 'सुदेवः समहे'ति च ॥ ऋचो
निदर्शनायैताः परा यास्ता यथोदिताः । सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्धं 'नदं'
'मंसीमहौ'ति च ॥ पादैरनुष्टुभौ विद्यादक्षरैरुष्णिक्त्रिभिः ।" The
verses here referred to are *r. I. 79. 4. (उष्णिक्), r. vii. 66. 16. (पुर उष्णिक्); r. v. 53. 15. (ककुप्), r. viii. 69. 2. and r. 10. 26. 4. (four-footed उष्णिक्).* It will be seen that it does not sanction the name परोष्णिक्. So in Sar. 'द्वितीयं सुप्तिं लिपदान्तरो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरउष्णिक् मध्यमश्चेत् ककुप्' ॥ Rk. 16. 23 (last half)-26 "ददौ रेक्तं" इति त्वेषा ककुम्भप्रङ्क शिरा निवृत् । एकादशोऽस्राः प्रथमं जन्तमश्चतुरक्षरः । एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैकः पञ्चक्षरः ॥ उष्णिक् पिपौलिकमथा 'हरी यस्य'ति दृश्यते । ताभ्यां परः पञ्चक्षरः 'प्रया' तनुशिरा नाम ॥ आद्यः पञ्चाक्षरः पाद उत्तरे-
ष्टाक्षरास्तव तनुष्टुर्गर्भेव सोप्तिं सांगह्येऽस्ति 'पितुं'न्वि'ति ॥" *i. e.* "*r. viii. 46. 15. is ककुप् न्वङ्क शिरः निवृत् i. e. contracted ककुप् with branched head. Its first foot is of eleven syllables and the last of four syllables. r. x. 105. 2. is उष्णिक् पिपौलिकमथा. It consists of two feet of eleven syllables and the middle foot of six syllables. r. I. 120. 5. is तनुशिरः. It has one foot of six syllables after two*

*The first three lines look like a six-footed अनुष्टुप्. But for proper comparison, I have made no alteration in the printed numbers.

feet of eleven syllables. If the first foot is of five syllables and then three feet of eight syllables, it is called अनुष्टुप्गर्भा उष्णिक्. It is r. I. 187. 1. in the Agastya Sukta Under v. 7. 28. 'कोऽसि कतमोऽसि कस्यसि को नामासि । यद्यत्र ते नामानमन्ति यं त्वा सोमेनातिष्ठाम ।' Mahidhara observes 'यस्याः प्रथमः पादः षड्वरो द्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक्.' I do not know whether there is any authority for वर्धमाना उष्णिक्. The passage does not read like poetry. He calls v. 12. 59. "उष्णिगार्थकाधिकाऽनियताक्षरपादत्वात्." Here also he seems to be wrong. The verse appears to be clearly अनुष्टुप्. The first foot is to be read 'अग्ने त्वं पुरीषियो' even for the sake of the metre. The other three are clearly अनुष्टुप् feet. Only सर्वाः is to be read as if it had no r.

81. III. 23. 'अनुष्टुप् गायत्री' i. e. 'The अनुष्टुप् verse consists of four feet of eight syllables.'

82. III. 24. 'त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याश्च' i. e. 'Sometimes it consists of three feet, one of eight and two of twelve syllables.' Halayudha thinks that the गायत्री foot is to stand first, but this is not borne out by other prosodical writers.

83. III. 25. 'मध्ये अन्ते च' i. e. "A foot of eight syllables may be at the middle or at the end." This is to be construed with the preceeding rule. These rules correspond with Rk. 16. 27-28. (first line) "हात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः । अति द्वौ द्वादशाक्षरावेकश्चाष्टाक्षरः परः ॥

यस्यारुद्धाक्षरो मध्ये सा पिपीलिकमध्याः” It will be seen that only two varieties of the threefooted अमुष्टुप are recognised one with the last foot of eight syllables (हृति) and the other with the middle foot shortest (पिपीलिकमध्या). So in Sar. “जागतावदक्ष हृतिः । मध्ये चेद्वक् पिपीलिकमध्या ।”

84. III. 26. “बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्र्याः” *i. e.* “The बृहती verse consists of one foot of twelve syllables and three feet of eight syllables.”

85. III. 27. “पथ्या पूर्वश्चेत् हृतीयः” *i. e.* ‘If the first *i. e.* the foot of twelve syllables is the third, it is called पथ्या or proper बृहती.’

86. III. 28. “न्यङ्कु सारिणी द्वितीयः” *i. e.* ‘If the foot of twelve syllables stands second, it is called न्यङ्कु सारिणी.’

87. III. 29. “स्वन्धोग्रीवी कौटुकोः” *i. e.* “According to कौटुकि, this न्यङ्कु सारिणी is called स्वन्धोग्रीवी.”

88. III. 30. “उरोवृहती वाक्यम्” *i. e.* “According to Yaska, this न्यङ्कु सारिणी is called उरोवृहती.”

89. III. 31. “उपरिष्टाद्वृहती” *i. e.* “If the foot of twelve syllables is at the end, it is called उपरिष्टाद्वृहती.”

90. III. 32. “पुरस्ताद्वृहती पुरः” *i. e.* “If the foot of twelve syllables is at the beginning, it is called पुरस्ताद्वृहती.”

91. III. 33. ‘कचिन्मवकाश्चत्वारः’ *i. e.* “बृहती verse occasionally consists of four feet of nine syllables.”

92. III. 34. 'वैराजो गायत्री च.' *i. e.* 'Sometimes it consists of two feet of ten syllables and two feet of eight syllables.' Halayudha explains 'if the first two feet are of ten syllables and the next two of eight syllables.' But there is nothing in the text for this restriction and it will be presently shewn that the feet of ten syllables are found as the second and third and not as the first and second.

93. III. 35. "त्रिभिर्जागते सहाष्टहती." *i. e.* "If a verse consists of three feet of twelve syllables each, it is called सहाष्टहती."

94. III. 36. "सतोष्टहती ताण्डिनः." *i. e.* "According to ताण्डि, it is called सतोष्टहती." Both these names have been rejected. सहाष्टहती is a misleading name, as it contains the same number of syllables as षट्हती. सतोष्टहती is applied to a form of पंक्ति.

95. Rk. 16. 31-7 are "चतुष्पदा तु षट्हती प्रायः षट्त्रिंशदक्षरा । अथक्षराक्षयः पादा सृतीयो द्वादशाक्षरः ॥ पुरस्ताद् षट्हती नाम प्रथमे द्वादशाक्षरे । उपरिष्ठाद् षट्हत्यन्ते द्वितीये न्यङ्कुसारिणी ॥ स्कन्वोऽग्रोऽग्रोऽष्टहती त्रैधेनां प्रतिजानते । त्रयो द्वादशका यस्याः सा चोर्ध्व-षट्हती विराट् ॥ 'महो योऽ धीन्' 'नतं' 'मत्सी' 'जानमिद्' 'जौषमः' । अष्टिनोर्दशकौ मथे विष्टारष्टहती युतः ॥ एकागक्षेत्र 'चितु' सोमि नवाक्षरपादोत्तमा । द्वयो 'सोमिद्' 'साहार्षं' सर्वे वृहे नवाक्षराः ॥ त्रयोदशाक्षरौ च द्वौ मथे चतुर्दशोऽभवेत् । 'अभि वो वीर' मित्रो वा सा पिपौलिकमथमा ॥ नवकाष्ट दश सक्षैकः परमोऽष्ट च यदि पादाः । षट्हती निषमपदा सा सजितः सुसजितश्च ॥" The first six lines

correspond with Pingala, but it will be observed पयसा बृहती is simply called बृहती and सतोबृहती is called ऊर्ध्वबृहती विराट्. The last is simply called ऊर्ध्वबृहती in Sar "द्विजागतोर्ध्वबृहती." The other verses mean "r. X. 22. 3, r. X. 93. 15, r. X. 126. 1., r. I. 175. 1., r. X. 132. 1, r. IX. 110. 4. (are illustrations, the first two of पुरस्ताद्बृहती, the 3rd. of उपरिष्ठाद्बृहती, the 4th and 5th of मध्मसारिणी, and the last of ऊर्ध्वबृहती). r. I. 120. 7. is विष्टारबृहती with two feet of ten syllables between two feet of eight syllables. (So in Sar: Pingala calls it बृहती.) In the Agastya Sukta r. I. 187., the last (verse r. I. 187. 11) has (four) feet of nine syllables. Also in the two (verses) r. VI. 28. 8. and X. 161. 5, every foot by expansion is of nine syllables. (Every one of these three verses is called चतुष्टुप् in Sar. In the rules, however, it has "चतुर्गवका बृहत्येव.") r. viii. 46. 14 is पिप्पलिकमथमा (बृहती) with two feet of 13 syllables. and the middle foot of eight syllables. If the last foot is of eight syllables and (the others) of nine, eight, and ten plus one i.e. eleven syllables, it is विषमपदा बृहती, as r. viii. 46. 20."

96. III. 37. "पंक्तिर्जागतौ गायत्री च" i. e. "The पंक्ति verse consists of two feet of twelve syllables and two feet of eight syllables." This is not the proper पंक्ति (See III. 48).

97. III. 38. "पूर्वो चेद्व्यञ्जो सप्तपंक्तिः" i. e. "If the first i. e.

the feet of twelve syllables are the uneven feet,—the first and the third, it is called सतः पंक्तिः.

98. III. 39. “विपरीतौ च.” *i. e.* “Also if their position is reversed *i. e.* if the second and the fourth feet consist of twelve syllables, it is called सतःपंक्तिः.”

99. Rk. gives different names. 16. 39. is “सुमावद्याचरौ पांदावयुजौ द्वादशाचरौ । सा सतोद्धती नाम, विपरीता विपर्यये ॥” *i. e.* “If the two even feet are of eight syllables and the two odd feet of twelve syllables, it is called सतोद्धती. (If the position of the feet is) reversed, it is called विपरीता (सतोद्धती).” So in Sar. “अयुजौ जागतौ सतोद्धती, युजौ वेद्विपरीता.”

100. III. 40. “आक्षारपंक्तिः परतः” *i. e.* “It is called आक्षार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are at the end.”

101. III. 41. “प्रक्षारपंक्तिः पुरतः” *i. e.* “It is called प्रक्षार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are at the beginning.”

102. III. 42. “विष्टारपंक्तिरन्तः” *i. e.* “It is called विष्टार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are in the middle”.

103. III. 43. “संक्षारपंक्तिर्वर्धिः” *i. e.* “It is called संक्षार-पंक्ति if the two feet of twelve syllables are on the outside.” *i. e.* one at the end and one at the beginning.

These four rules correspond with Rk. 16. 40. “आक्षार-पंक्तिरादितः प्रक्षारपंक्तिरन्ततः । संक्षारपंक्ति र्मध्यतो विष्टारपंक्ति र्वाह्यतः” ॥ This is to be read with Rk. 16. 38 (second

line) “आदेशेऽष्टाक्षरौ विद्यात्सोपसर्गेषु नामसु” *i. e.* “in the names with prefixes (आक्षारपंक्ति etc.), the rules (आदितः etc.) refer to the two feet of eight syllables.” Rk. 16. 41. is “मन्ये त्वा” “मा ते राधांसि” “यच्छब्ध” “आग्नि” “मिहौ”-
 त्ति च । “पितृभृतो ना” “ग्नौ तव” ता चचोऽज्ञ निदर्शनं ॥” *i. e.*
 “r. VIII. 96. 4, r. 1. 84. 20, r. viii. 46. 12, r. X. 21. 1, r. X. 93. 1., r. X. 172. 2, r. X. 140. 1., are the illustrations (the first of पंक्ति, the second of सतोद्वहती, the third of विपरीता, the fourth of आक्षारपंक्ति, the fifth of वक्षारपंक्ति, the sixth of संक्षारपंक्ति, and the last of विष्टारपंक्ति.)”

104. III. 44. “अक्षरपंक्तिः पञ्चाक्षरत्वारः” *i. e.* “The अक्षरपंक्ति consists of four feet of five syllables.” Halayudha says “अल्पः” of rule 45. applies to this rule. But we shall see that these अक्षरपंक्ति’s are nothing but two footed विराट्’s and these विराट्’s are by no means uncommon in the Ved.

105. III. 45. “द्वापप्रत्ययः” *i. e.* “Occasionally it consists of two feet (of five syllables). In Sar., there is no rule about this metre and no verse of the *Rg* Veda is called अक्षरपंक्ति, as the अक्षरपंक्ति of 4 feet of five syllables is regarded as विराट् of two feet of ten syllables and the अक्षरपंक्ति of two feet as विराट् of one foot. This will be clear from Rk. 17. 32. “विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा आञ्जत्युपपदाः । कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादां-
 क्षाक्षराक्षरपंक्तयः” ॥ *i. e.* “Some विराट् are two-footed.

(Some) say they are all four-footed अक्षरपंक्ति, making feet of five syllables." Uvata cites *r.* I. 65. 1., which orthodox writers regard as two verses.

106. III. 46. "पदपंक्तिः पञ्च" *i. e.* 'पदपंक्ति' consists of five feet of five syllables.'

107. III. 47. "चतुष्कपदको त्रयश्च" *i. e.* "A पंक्ति verse also consists of one foot of four syllables, one of six syllables, and three of five syllables."

108. *Rk.* 16. 11. is "पञ्चकाः पञ्च षट्कोऽन्तरः पदपंक्तिर्हि सा भुरिक्। द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपञ्चकाः॥" In addition to Pingala's rules 46-7, it gives a verse is called पदपंक्ति भुरिक् if it consists of four feet of five syllables and the last of six syllables. A and B both read "षट्वाऽन्तरः," but as five-fives form पदपंक्ति and not पदपंक्ति भुरिक्, I prefer Müller's reading.

109. *Rk.* 16. 12 (first line) is "अथा द्वौ 'द्धे' ति च लचौ 'द्वत्' 'मग्ने त'सि लचः ।" *i. e.* "*r.* IV. 10. 2-4, s. II. 5. 22. or a. 2. 5. 1 to 3, *r.* IV. 10. 6, and *r.* IV. 10. 1. are the (illustrative) verses." Sar. calls *r.* IV. 10. 4 and *r.* IV. 10. 6. उष्णिक् or पदपंक्ति. s. II. 5. 22 or a. 2. 5. 1-3. seem to be referred to by Uvata, but it is doubtful whether any authorities would call them पदपंक्ति.

110. *Rk.* 16. 30. is "षण् महापदपंक्तिस्तु षट्कोऽन्तरः पञ्च पञ्चकाः । "मा कर्म्यै" "ययूँ बु" "श्रुथ्य"ग्ने" तव स्वादिष्टा ऋचः ॥" *i. e.* "महापंक्ति is a verse of six (feet), the last (foot) of six syllables and five of five syllables. *r.* I. 120. 8., *r.* IX. 110. 1., *r.* VII.

22. 4. *r.* III. 25. 4. *r.*, IV. 10. 5. are the verses. (कृति, पिपौलिकमथा (अनुष्टुप्), विराट् of ten and eleven syllables, and महापदपंक्ति)."

111. III. 48. "पञ्चरा पञ्चभिर्गायत्रैः" *i. e.* "The पञ्चरा or proper पंक्ति consists of five feet of eight syllables." This corresponds with Rk. 16. 38. (first foot) 'गङ्गिरा-
चराः पञ्च.'

112. III. 49. 'जगती षड्भिः' *i. e.* 'The जगती verse consists of six feet of eight syllables.'

113. As already remarked, the proper जगती is involved in rule 7. This rule describes the metre generally known as महापंक्ति. Rk. 16. 50-52. are "पञ्चाशज्जगती हूना चत्वारो द्वादशाचराः । तदस्य वज्रलं दन्तं महापंक्तिः षष्टकाः ॥ षष्टको सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा ॥ महासतोदहतीर्ध्वं वृद्धयोरेतयोः सह । सम्पातेत्येति पादान्ते द्वैवान् (?) सप्तविंशके ॥ 'अस्मा ज पू'भे यदिन्द्र' सेहान उग्र'ति षट् । 'आ यः पमौ' च 'विष्वासा' ता चचोऽत निदर्शन" ॥ *i. e.* 'The जगती consists of fifty less two (*i. e.* 48) syllables. It generally consists of four feet of twelve syllables. महापंक्ति consists of six feet of eight syllables or two of eight, one of seven, one of six, one of ten, and one of nine. Half of these two series together (*i. e.* two feet of twelve syllables and three of eight syllables) give rise to महासतोदहती. It generally ends (in a division) of 27 syllables. *r.* viii. 41. 1, *r.* x. 134. 1., six (verses) beginning with *r.* viii. 37. 2, *r.* vi. 48. 6, *r.* vi. 48. 8, are the illus-

trative verses (the first eight of महापंक्ति and the last two of महासतोदहती.) I regard r. viii 37. 2 to 9 as proper जगती verses and not महापंक्ति (see Rk. 17. 15.) Uvata does not explain the second line of Rk. 17.51.— one of the most obscure passages in the whole Pratiśākhya. It can not be an interpolation, as all manuscripts seem to have it. A reads देवान् for दैवान्. But both readings seem to be wrong. My translation of 'generally' is a guess.

114. III. 50. 'एकेन द्विष्टुप् जगतीति' i. e. '(if a verse consists) of one गायत्री foot and three द्विष्टुप् feet, it is called) जगतीति द्विष्टुप्.'

115. The meaning here assigned to these rules is given in some of the manuscripts consulted by Visvanātha Shāstri. Other manuscripts, however, explain rule 50 as 'a verse is जगतीति if it consists of one द्विष्टुप् foot and four गायत्री feet' and the four subsequent rules similarly. This explanation has been preferred by Visvanātha Shāstri and is also given by Colebrooke. My view is borne out by the preceding rules and other authorities. In rules 48 and 49, the instrumental is admittedly used with reference to गायत्री feet and it is proper to understand the instrumental of rule 50 in the same sense. Then the nominative is nowhere used in the sense of five-footed verse and the remark 'यद्योपाध्यायेन सह पञ्च शिक्षा आगता इतुत्रोपाध्याय-

पञ्चमाः प्रतीयन्ते is simply ridiculous, as no amount of shuffling can turn five into four. But four-footed verse (चतुष्पात्) follows from rule 8 and is admittedly used by Halayudha in explaining rule 23. Moreover, this interpretation is not at all supported by other authorities. No other Vedic writer calls such a five-footed verse जगोतिष्मती त्रिष्टुप् or जगोतिष्मती जगती. The case is different with my interpretation. Pingala's first जगोतिष्मती त्रिष्टुप् is properly विराङ्कृपा त्रिष्टुप्, but modern commentators call it also जगोतिष्मती (See § 95). His second जगोतिष्मती is always called जगोतिष्मती. Sar. has 'एकादशिनोऽष्टकश्च विराङ्कृपा' 'द्वादशिनोऽष्टकश्च जगोतिष्मती, यतोऽष्टकस्ततोऽजगोतिः' Rk. 42 to 49 are 'चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुप्चराणि चतुष्पदा । एकादशाक्षरैः पादैर्द्वौ चेत्तु द्वादशाक्षरैः ॥ प्रायस्योपजगत्थे पा परस्यास्य तु सा त्रिष्टुप् । वैराजजागतैः पादैर्द्वौ वाचे त्वभिसारिणौ ॥ नवको दशको वास्यादकोऽनेकोऽपि त्रिष्टुभः । एकादशाक्षरश्चापि विराट्स्थाना च नाम सा ॥ पूर्वो दशाक्षरो पादावुत्तरेऽष्टाक्षरास्तयः । विराट्पूर्वा च नामैषा त्रिष्टुप् पञ्चोत्तरैव वा ॥ नवचैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः परः । विराङ्कृपा च नामैषा त्रिष्टुप्चाक्षर-रुच्यदा ॥ त्रयश्च द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः कश्चित् । एषा जगोतिष्मती नाम ततो जगोति र्यतोऽष्टकः ॥ चत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः । वा नवचतुष्टयी नाम यवमथा तु मथमे ॥ 'सो चिन्' 'सने चि' 'सुने च' 'सोडन्' 'यहा गतिनेन्द्रेण' 'नमो वाके' 'दृष्टिने' ता च चोऽष्ट निदर्शनम् ॥" i. e. त्रिष्टुप् consists of 44 syllables - a 11 feet of eleven syllables. But if it consists of five feet of 12 syllables उपजगती

if (the verses in that connection) are mostly the last (जगती) and त्रिष्टुप् if they are mostly this (त्रिष्टुप्. So in Sar: 'हौ तु जागती यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्.)' If two feet consist of ten syllables and two of twelve syllables, it is called अभिसारिणी, as *r. X. 23. 5*. If one or more feet are of nine or ten syllables and one or more of eleven syllables, it is called विराट्स्थाना. '(नवको वैराज्यैष्टुभश्च हौ वा वैराजो नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना,' Sar.). If the first two feet consist of ten syllables and the next three of eight syllables, it is called विराट्पूर्वा or पङ्क्त्यन्तरा त्रिष्टुप्. If three feet consist of eleven syllables and one foot of eight syllables, it is called विराट्रूपा त्रिष्टुप्, (although) not (त्रिष्टुप्) by the number of syllables. If it in rare cases consists of three feet of 12 syllables and one of eight syllables, it is called जगती, जगती beginning with the foot of eight syllables (i.e. if it is first पुरोजगती etc.). If it consists of four feet of eight syllables and one of twelve, it is called महाद्वहती, but यवमध्या (if the foot of 12 syllables is) in the middle. ('चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाद्वहती । मध्ये जागतस्त्रैष्टुभश्च यवमध्या,' Sar.) *r. X. 23.4, r. I. 164. 14, r. II. 11. 1, r. V. 86. 6., r. V. 19. 5., r. viii. 10. 2., r. viii. 35. 1. r. viii. 35. 23., r. vi. 48. 7.,* are the illustrative verses (they are respectively उपजगती, त्रिष्टुप्, विराट्स्थाना, विराट्पूर्वा or पङ्क्त्यन्तरा त्रिष्टुप्, विराट्रूपा, मध्येजगती त्रिष्टुप्, उपरिष्टाजगती, महाद्वहती, यवमध्या (महाद्वहती)."

116. Halayudha, however, has several followers even among our most well-known *Pandits*. Under t. 4. 2. 7. (p. 247), *Sayana* is shewn to write 'यथा ससुद्धो वज्रल-
 स्तथा अतत्यच्छन्दोऽपि वज्रविधत्वात् ससुद्धमितुप्रचरते । तथाहि प्रथमा
 विष्टारपंक्तिः, मध्यमयोः पादयोरेकादशाक्षरत्वात् ; द्वितीया पदपंक्तिः,
 आद्योत्तमपादयोः द्वादशाक्षरत्वात् । यथा द्वितीया तथा तृतीया, यथा
 प्रथमा तथा चतुर्थी । उपरिष्टाज्जप्रोक्तिः पञ्चमी, चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् ।
 तथा षष्ठी । In a foot note, Professor Maheshachandra
Nyayaratna argues these explanations of विष्टारपंक्ति
 (विष्टारपंक्ति of the note is no doubt a typographical er-
 ror), पदपंक्ति, and उपरिष्टाज्जप्रोक्तिः are opposed to Pingala
 and Halayudha, but leaves us entirely in the dark to
 what metres the verses in question are to be referred
 to. There are certainly several mistakes in the printed
 passage. What is termed पदपंक्ति should be सतोद्वहती.
 For 'आद्योत्तमपादयोः,' we are to read 'आद्यतृतीयपादयोः,'
 the rejected reading. For यथा प्रथमा, we are to read यथा
 द्वितीया or यथा तृतीया. तथा षष्ठी is to immediately follow
 it instead of coming after the description of the fifth
 verse. In other respects, the passage is quite correct.
 The सतोद्वहती is not described by Pingala, but the des-
 cription of the other two metres entirely agrees with
 his rules. The difference of one syllable makes no
 difference in Vedic metres and *Sayana's* विष्टारपंक्ति is
 exactly the same as Pingala's. As regards उपरिष्टाज्जप्रोक्तिः,
 I have already shewn that the generally received

explanation of Halayudha is not the meaning of Pingala and not supported by other authorities. The verses here referred to are the same as *r. x. 140. 1.*, *r. x. 140. 4.*, *r. x. 140. 3.*, *r. x. 140. 2.*, *r. x. 140. 6.*, *r. x. 140. 5.*, with immaterial differences. *Katyayana* thus speaks of these metres: 'विष्टारयन्तिस्त्रिष्टुः सतोदृष्ट्य उपरिष्टाञ्जरोतिरिति.' The *Sukta* consists of six verses and *त्रिष्टुः* is an error for *सतोदृष्ट्य*. *Sayana*, however, accepts it literally and explains 'पञ्चसु उपरिष्टाञ्जरोतिः, षष्ठी त्रिष्टुप्.' Examination will shew that the fifth is as clearly a *सतोदृष्ट्य* as the verses 2 to 4 and the sixth is the only *उपरिष्टाञ्जरोतिः*. I should, however, add that this is the only instance I have found in the *Rg. Veda.* where *Katyayana's* specification of metres is quite indefensible according to orthodox opinions. There are, of course, instances where his views are strongly assailable.

117. III. 51. 'तथा जगती' *i. e.* 'so (if a verse consists of one गायत्री and three) जगती feet, (it is called जरोतिक्षती) त्रिष्टुप्. It can not be जरोतिक्षती जगती, as the number of syllables is only 44.

118. III. 52. 'पुरस्ताञ्जरोतिः प्रथमेन' *i. e.* 'If the first foot is गायत्री, it is पुरस्ताञ्जरोतिः'

119. III. 53. 'मध्येजरोतिर्मध्यमेन' *i. e.* 'if either of the middle feet is गायत्री, it is मध्येजरोतिः.'

120. III. 54. 'उपरिष्टाञ्जरोतिस्तमेन' *i. e.* 'if the last foot is गायत्री, it is called उपरिष्टाञ्जरोतिः.'

121. In the introduction to the *महानाञ्ची* hymns (s. 7.), *Sayana* writes : “अत्र प्रथमायाः सप्त शाकुराणि पदानि, पञ्चोपसर्गाः । एवं द्वितीयस्या अपि पदानुपसर्गाः । तृतीयायास्तु सप्त शाकुराणि पदानि, षडुपसर्गाः । इतुःकार्यो निदानकल्पे सूत्रादिकं सव्यगानोचयङ्किः पूर्वा-चायैः श्लोकद्वये संगृह्य दर्शितः—‘प्रथमं द्विपदा, त्रीणि शाकुराणि पदान्यतः । पञ्चाष्टाष्टाक्षरौ चोपसर्गावेकश्च शाकुरः ॥ १ ॥ पञ्चार्णं चउपसर्गाऽयत्रयस्ते वहिरन्तिमः । प्रथमाद्या, द्वितीयैव, तृतीया पुनरन्तिमः । अधिकोऽष्टाक्षरः पादः उपसर्ग इति स्थितिः ॥ २ ॥ इति ॥” He also quotes the beginning of ai. 4. 4. in support of this view : ‘तत्र हि महानाञ्चीनामुपसर्गानुपसृज्यथयं वै लोकः प्रथमा महानाञ्चरन्तरिचलोको द्वितीयाऽसौ लोकः तृतीया’ । We have, therefore, old authorities for regarding parts of these hymns as ‘adjuncts.’ But what is the use of such adjuncts ? When a passage consists partly of prose and partly of poetry like some passages of the *Yajur Veda*, the former may be regarded as adjuncts of the latter. But when a passage consists wholly of poetry, it is misleading to regard parts of it as adjuncts. In the present case, this myth appears to have been invented as the three compound verses do not tally with the descriptions of Vedic metres given by prosodical writers. *Sayana* however observes that the first verse given in A. s. vi. 2. 7. shews that the adjuncts noted by him were not all so regarded by *Asvalayana*. In the index of metres prefixed to this (*Sama*) *Veda*, I find Pandit *Satyavrata Samasrami* has not always

carefully followed his authority. For instance, he calls s. vi. 4 and 5 'चतुष्पाद् गायत्री' and s. vi. 6. "एकपाद् गायत्री.' But all that Sayana observes is that the first two are four-footed and the last one-footed : 'आद्ये ऋषौ चतुष्पादे द्वे एकपादयुतान्तिमा.' Examination will shew that every one of these is त्रिष्टुप् and not गायत्री. The first two correspond with r. I. 24. 15 and r. IX. 97. 58. and are distinctly called त्रिष्टुप् in Sar.

122. Of these metres, there can be no doubt that the three-footed गायत्री was first discovered. Its derivation, its simplicity, its preponderance distinctly point to that conclusion. The other even metres (अष्टुष्टुप्, त्रिष्टुप्, जगती, विराट्) probably followed in the order here indicated. But I can not fully substantiate my grounds. Of the uneven metres, इहती preceeded उष्णिक्, as the former is a much simpler metre than the latter, whose foot of twelve syllables is generally complex and quite different from the जगती feet and the इहती foot of twelve syllables. This may be also inferred from the omission of उष्णिक् in the list of metres in t. 2. 5. 10., which has been quoted under Pingala 3. 16. Of the simple metres, both the even and uneven पङ्क्ति stand last, as they are more complex than the other metres. The word occurs only once in r. X. 117: 8. and there in a different sense. It is generally omitted in Vedic descriptions of metres.

The difficult special metres are, however, more complex than the ordinary पङ्क्ति and probably followed it. The complex formation and rare use of the long metres shew they were used long after the discovery of the simple metres.

123. The relation of the Vedic metres is thus expressed by Shaunaka. Rk. 18. 21 is 'छन्दसुरीयेन समानसंख्या यान्छन्दसोऽन्यस्य भवन्तृचोऽन्याः । यावत्तुरीयं भवति सप्तमासां तावत् एता इतरा भवन्ति' *i. e.* 'When a number of verses in one metre is equal to the fourth part (of syllables) in another metre, they are equal to verses in the last metre numbering the fourth part (of syllables) in the former metre.' In simple language, given the number of syllables, the number of verses that can be formed out of them vary inversely according to the number of syllables required for any particular metre. Hence 28 गायत्री verses would make 24 उष्णिक् verses *i. e.* every seven गायत्री verses would make 6 उष्णिक् verses; 32 गायत्री verses would make 24 अशुष्टुप् verses *i. e.* every four गायत्री verses would make 3 अशुष्टुप् verses; and so on.

124. III. 55. 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः षड्भुजती' *i. e.* 'If one foot consists of five syllables, the verse is called षड्भुजती. Halayudha calls it षड्भुजती गायत्री, but there is nothing in the rule for this restricted sense.

125. III. 56. 'षट्के ककुभती' *i. e.* 'If one foot consists

of six syllables, it is called ककुम्भती.' The terms ऋग्मती and ककुम्भती are not used either by Shaunaka or by Katyayana. But instances of such metres are not rare. The अतिपादनिष्ठ is ककुम्भती. So उष्णिग्गर्भा गायत्री. and पिपीलिकमथा and तनुशिरः उष्णिक्. The अनुष्टुप्गर्भा उष्णिक् is an illustration of ऋग्मती : 'यो मंहिष्ठो मघोना', अंशु नं शोचि। चिकित्वा अभि नो मया, इन्द्रे विदे तनु स्तुहि" (s. II. Page 376). So the second verse at page 371. Sayana writes 'स्वर्णांशुः इति पञ्चाक्षरः पादः.' It is to be read 'सुवर्ण अंशुः.' The next verse has four feet of eight syllables. This is not noted by prosodical writers. But as already shewn, orthodox writers regard महानाम्नी hymns as made up of ऋक्री feet and adjuncts. Verses are also found with two feet of eight syllables and one of five.

126. III. 57. 'त्रिपाद् अणिष्ठमथा पिपीलिकमथा.' i. e. 'If a verse consists of three feet and the middle shortest, it is called पिपीलिकमथा. The second variety of वर्धमाना गायत्री, पिपीलिकमथा उष्णिक्, पिपीलिकमथा अनुष्टुप् and पिपीलिकमथा इन्द्रती are illustrations of this rule.

127. III. 58. 'विपरीता यवमथा' i. e. "The reverse i. e. when the middle foot is longest, the verse is called यवमथा."

128. The term 'यवमथा' 'barley in the middle' is used as opposed to 'पिपीलिकमथा' 'ant in the middle,' with reference to the bigness and smallness of the middle

foot. Shaunaka has described यवमथा गायत्री and यवमथा महाद्विती. ककुप् is यवमथा उष्णिक, according to this definition, but is never called so. We are, therefore, to understand पिपीलिकमथा and यवमथा in a much more restricted sense than what is implied in these two rules.

129. III. 59. 'अनाविकेनैकेन निरद्भुरिजौ' i. e. 'If a verse wants one syllable or has a syllable in excess, they are respectively called निरद् and भुरिक्.' This corresponds with Rk. 17. 1. 'एवं क्लृप्तमाषाणां चान्दसासुपदिश्यते। एकद्व्यूनाऽधिकासैव निच्यूनाधिका भुरिक्.' Uvata cites r. I. 43. 5. as an instance of निच्यूत् (गायत्री) and r. IX. 66. 3. as an instance of भुरिक् (गायत्री). In the first, he apparently regards चूर्ध्वः as equal to चुरियः and in the second सोमासि=सोम असि.

130. III. 60. 'द्वाभ्याम् विराट् स्वरजौ' i. e. 'If two syllables are wanting or in excess in the verses described above, they are respectively called विराट् and स्वरट्.' The terms विराट् and स्वरट् are derived from राज् to shine but unlike निच्यूत् and भुरिक्, they are purely technical. This rule corresponds with Rk. 17. 2. 'विराजसुत्तरस्याञ्ज द्वीभ्यां या विषये स्थिताः। स्वरज एवं पूर्वस्य याः काश्चैवंगता ऋतः॥' i. e. 'when verses have two syllables (wanting or in excess), they are विराट् of succeeding (metres) and स्वरट् of preceeding (metres).' This is clearly explained by Uvata: 'द्वाभ्यामधराभ्यां या ऋचोऽधिका न्यूना वा

विषये मध्ये स्थिताः उत्तरस्य पूर्वस्य च चन्द्रसः विराजस्ता आङ्गुत्तरस्य
स्वराजः पूर्वस्य । यथा षड्विंशत्यक्षरा च्चो गायत्रीप्राये स्वराजो
गायत्रो भवन्ति, उष्णिक्प्राये विराज उष्णिहो भवन्ति । यथा जोषा सवित-
र्यस्य ते इति स्वराद् गायत्री । अतिथिं मासुपाधमिति विराडुष्णिक् ।
उत्तरत्वापि याः काश्चैव गता एता एव च्चो भवन्ति । गायत्राः द्वाभ्यां
त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभि र्वा न्यूनाः सत्यो गायत्र एव विराजो भवन्ति,
पूर्वस्य च्चन्द्रसोऽभावात् । भगवता उभयच्छन्दसां मध्ये तदुक्तं ॥”

The first verse here referred to is *r. X. 158. 2*. The first foot consists of 8 syllables and the next two of nine syllables. But as the other verses are गायत्री, it is also गायत्री स्वराद्. The second verse is *r. VIII. 23. 25*. Here the first two feet consist of seven syllables and the third of twelve syllables. But as the other verses are उष्णिक्, it is also उष्णिक् विराद्.

131. *Rk. 17. 3* is “याः काश्चिदङ्गपादास्तु गायत्रो हीनतां गताः । अक्षरै र्वङ्गभिस्तास्तु गायत्र उपधारयेत् ॥” *i. e.* ‘When many-footed गायत्री verses want many syllables, they should be regarded as गायत्री (विराट्).’ This is added as गायत्री is the shortest metre and *Rk. 17. 2* restricts विराट् to other than गायत्री metres. *Rk. 17. 4-5* (first half) are ‘ता राड् विराट् स्वराट् सन्नाट् स्ववशिनी परमेष्ठी । प्रतिष्ठा प्रत्नमच्चतं वषा शुक्रं जीवं पयः ॥ तप्तमर्णोऽंशोऽंशोऽंशु वार्यापक्षुदकसुत्तमम् ।’ *i. e.* ‘These full verses are राट्, विराट्, स्वराट्, सन्नाट्, स्ववशिनी, परमेष्ठी, प्रतिष्ठा, प्रत्न, अच्चत, वष (न्), शुक्र, जीव, पयस्, तप्त, अर्णस्, अंशस्, अक्षस्, अक्षु, वारि, आपस्, उदक.’ I have given अंशस् and आपस् in preference to अंश and अप, as the former are

more consistent as names of metres. *Uvata* thus comments on these three lines : 'विषये स्थिताः द्वाभ्यां ता इमाः ताराद् विराद् खराद् सन्नाद् खवशिनी, परमेष्ठी, प्रतिष्ठा, प्रज्ञः, अक्षतः, ऐषा, शुक्रः, जीवः, पयः, द्रुतः, अर्णः, अशः, अन्धः, अम्बु, वारि, आपः, उदकं इति । यथा एकविंशति विराजश्च द्वाविंशत्यक्षरादयो द्विशत अक्षर पर्यन्ताः । एवं खराजः ।' As Max Müller has pointed out, this and 'ताराङ्गादीनां छन्दसां' under the next verse clearly shew *Uvata* regarded ताराद् as one word. But as the derivation of ताराद् is extremely obscure and the sentence is incomplete without a subject, I regard 'ताः' as a separate word. *Uvata* also does not explain 'उत्तमम्'. I regard it as an adverb meaning 'when full' i. e. when the metres have two syllables in excess. *Uvata* considers the terms राद् etc. are applicable both to विराद् and खराद् verses, but my explanation of उत्तमम् excludes the former. Besides as there are only 21 names, they can not be both विराद् and खराद्. Müller regards them as the विराद्'s of गायत्री, उषाक्, अतुष्टप्, हृत्तौ, पंक्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अतिजगति, शक्करी, अतिशक्करी, अष्टि, अत्यष्टि, हति, अतिष्टति, कृति, प्रकृति, आकृति, विहृति, संकृति, अभिहृति, उत्कृति. I regard them as the खराद्'s of these metres. They vary from 26 syllables to 106. syllables.

132. Rk. 17. 11. is 'मा प्रमा प्रतिमोपमा संमा च चतुश्चरात् । चतुश्चरमुद्यन्ति पञ्च छन्दांसि तानि च ॥' i. e. 'मा, प्रमा, प्रतिमा, उपमा, संमा' are five metres from four syllables rising

by four syllables.' *i. e.* मा of four, प्रमा of eight, प्रतिमा of twelve, उपमा of 16, and संमा of 20 syllables. Rk. 17. 12. is 'हर्षीका सर्षीका मर्षीका सर्वमात्रा विराट्कामा । ह्यक्षरादीनि मादीनां वैराजान्यमुच्यते ॥' *i. e.* 'हर्षीका, सर्षीका, मर्षीका, सर्वमात्रा, विराट्कामा' are the names of the विराट्'s of मा etc. beginning with two syllables' *i. e.* हर्षीका is विराट् मा (2), सर्षीका is विराट् प्रमा (6), मर्षीका is विराट् प्रतिमा (10), सर्वमात्रा is विराट् उपमा (14), विराट्कामा is विराट् संमा (18.)

133. These give us metres from two syllables up to 106 syllables. But the metres described here appear to me to be as imaginary as the non-*ṛsi.* metres. The origin of some of these names seems to be t. 4. 3. 7. "मा ऋन्दः प्रमा ऋन्दः प्रतिमा ऋन्दोऽस्त्रीविऋन्दः पंक्तिऋन्द उष्णिहा ऋन्दो वृहती ऋन्दोऽमुष्ट् प् ऋन्दो विराट् ऋन्दो गायत्री ऋन्दस्त्रिष्टुप् ऋन्दो जगती ऋन्दः पृथिवी ऋन्दोऽन्तरिक्षं ऋन्दो द्यौऋन्दः समान् ऋन्दो नक्षत्राणि ऋन्दो मनऋन्दो वाक् ऋन्दः क्षपिऋन्दो हिरण्यं ऋन्दो गौऋन्दोऽजा ऋन्दो ऽश्वऋन्दः ।"

134. III. 61. 'आदितः सन्दिग्धे.' *i. e.* 'When a metre is doubtful, the first foot determines it.'

135. III. 62. 'देवतादिमच्च' *i. e.* 'Also the deity etc' These two rules are quite arbitrary.

136. Rk. 17. 16. is "प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवः । विशेषसन्निपाते तु पूर्वं पूर्वं परं परम्" । *i. e.* "Majority, sense, and rhythm are the means for ascertaining feet. When these peculiarities fall together, the preceeding is strong and the succeeding weak (*i. e.* majority should be pre-

ferred to sense and sense to rhythm.)" Uvāta illustrates both these rules. In *r. I. 61. 12*, the second line should be expanded, as *r. I. 61* is full of त्रिष्टुप्. In *r. X. 61. 26*, the sense shews इति begins the second foot. In *r. 1X. 67. 30*, the rhythm shews that the first foot consists of twelve and not of eleven syllables. This is on the supposition that तन् belongs to the first foot. I regard the first foot ending in मनाश्च and of eleven syllables by expansion and the next two feet of nine syllables each. The third foot is clearly of nine syllables and as the penultimate syllable of the second foot is also heavy, it is not a गायत्री foot of eight syllables (see Rk. 17. 22). In *r. I. 123. 14*, rhythm shews that the third foot ends in जम्बुवीरा. In *r. X. 73. 7*, as the Sūkta is full of त्रिष्टुप्, the followers of Shaunaka regard the third foot end in 'सरोनान्,' although the sense requires 'गाथा' to be joined to it. Uvāta is candid enough to remark here 'त्वं चकार्य मनवे सरोनानितत्र प्रायो-
र्त्ययो विरोधे प्रायश्चलीयस्वादध्याकं सरोनानिति पादान्तः । येषां पुन-
रर्थो बलीयां स्तेषां मनवे सरोनान् पथ इति पादान्तो गम्यते ॥' This shews there is diversity of opinion as regards division of Vedic verses. I shall presently have occasion to shew that I do not always agree with these orthodox opinions. In *r. I. 36. 13*, the third foot ends in तदजिभिः, although the sense requires different construction, as the other odd verses are इच्छती. In *r. v. 30*.

12., the last foot is considered त्रिष्टुप्, although the penultimate syllable is light, as the Sukta is full of त्रिष्टुप्. In r. VIII. 44. 23. the sense shews the first foot ends in लृ, although the metre requires eight syllables. This is not a good illustration, as the inclusion of the other लृ would reduce the second foot to five syllables.

137. I can not agree with the relative importance given to majority, sense, and rhythm. When we find a verse, we are first to look at its rhythm. If it is defective and the defect can be removed by expansion, we should do so in preference to all other considerations. The next thing we are to look at is the number of syllables of which it is composed. If the number of syllables shews that the rhythm can not be restored by expansion, we must accept the verse as irregular. The majority plays a part in these considerations, simply because Vedic writers altogether ignored these irregularities. The sense plays the most unimportant part. Its use is only in those cases where a verse may be rhythmically arranged in different orders and the sense shews which is to be preferred.

138. Rk. 17. 13. is 'अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् । विद्या-
द्विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताच्चैर् न च वा ॥' i. e. 'When a verse does not
agree as regards its feet, rhythm, and number of

syllables, the last should be regarded as the strongest ground.' Uvata explains in *r. l. 191. 10-12*, the number of feet is not four, but as the number of syllables is 48, they are जगती verses. Sar. calls them महापंक्ति and Uvata himself uses this term for verses of six feet of eight syllables. I do not therefore see the force of his illustration. Similarly he also calls *r. l. 191, 13. पंक्ति*. This is also against Sar., which calls it महावृत्ती. (§79). The number of syllables also shews *r. X. 77. 1.* is a त्रिष्टुप्, although its rhythm is defective. So in *r. l. 43. 9.* Although *r. X. 128.* is full of त्रिष्टुप्, the number of syllables shews *r. X. 128. 9.* to be जगती. So *r. X. 49. 2.* although the Sukta is full of जगती and its rhythm defective.

139. Rk. 17. 15. 'पदामेदेन पादानां विभागोऽभिसमीचतृ।
इन्द्रसः सन्पदं तां तां यां यां मन्येत पादतः ॥' i. e.] 'Feet should be divided without dividing words and after consideration of their perfection.' Uvata cites *r. viii. 37. 2-3* and explains सवनस्र and शुवनस्र should not be divided, although the metre requires feet of eight syllables. Sar. also calls them महापंक्ति. To my ear, however, the verses clearly appear to be जगती and the division of सवनस्र and शुवनस्र is quite unnecessary. I am aware that the accent of अचौपते and अनेद्य will not be explainable under this arrangement. But it only

goes to shew that the Samhitakara did not regard them as the first words of the even feet. There are similar instances noted by Shaunaka (Rk. 17. 17 to 20.) This is the other mischief caused by the different Samhitas. It is found in the worst form in the Taittiriya Samhita where often one khanda of an anuvaka ends in the first words of a verse and the following khanda continues it. Shaunaka shews in Rk. 17. 25. 32., that even in his days different writers viewed differently the feet of the same verses. It is no wonder that there should be much more diversity among modern writers. This brings out forcibly the great importance of marking the feet of Vedic verses. The principles for doing so have been already indicated. I would prefer rhythm to all other considerations. Take, for instance, *r.* X. 24. 1. The second line reads better as three feet of eight syllables than as two feet of twelve syllables. I would, therefore, arrange the verse into five feet of eight syllables, although Sar. calls it *आक्षारपङ्क्ति*. Not so the two following verses.

140. III. 63. 'अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्नितावरणा इन्द्रो विश्वे देवाः' *i. e.*, 'These are respectively the deities of the seven metres, गायत्री, उषिक्, अनुष्टुप्, छन्दोग, विराट्, लिट्, and जगती.' This reading is noted by Visvanatha Shastri. I give it in preference to his वरुण in deference

to the Rg. Veda and Rk. Pratishakhya. Halayudha is silent about the names of the metres, but the same sources shew that the 5th metre in this list is विराट्, not पङ्क्ति.

141. Rk. 17. 5. (last half) to 7 are 'दैवतं कन्दसासन्न
उपते तत् उत्तरं ॥ 'अग्नेर्गायत्रं तोषि हे भक्त्या दैवतमाहृतुः । सप्तानां
कन्दसासन्नो न पङ्क्तिः सा तु वासवी ॥ प्राजापत्या त्वच्छिन्दा विच्छिन्दा
युदैवता । द्विपदा पौरुषं कन्दो ब्राह्मी त्वेकपदास्तृता ॥' i. e. 'Next
shall speak of the gods of the metres. The two
X. 130. 4-5. have devotionally enumerated the
of the seven metres, not of पङ्क्ति, as its gods are
Vasus. The god of the long metres is प्राजापति, of the
special metres Vayu, of two-footed metres Purusa, of
one-footed metres Brahma. विच्छिन्दस् may mean ir-
regular metre from वि=विगत or special metre from वि=
विष. Rk. 17. 9-10., which will be presently quoted,
shew that विच्छिन्दस् is here used not in the sense of
irregular metres, as they are there separately men-
tioned. This is also expressed in the following margi-
nal note to Uvāta: 'विच्छिन्दा अवान्तरभेदाः पदपङ्क्तिः पुर-
णगाद्याः ता वा यथा ज्ञेयाः ॥' I however think the writer
not correct in calling metres like पुरउष्णिक् special
they fill all the conditions of the proper metres. On
other hand, metres like अक्षरपङ्क्ति will fall under this
designation. The word opposed to विच्छिन्दस् is सच्छिन्दस्.
They are both used in t. 5. 2. 11.: 'द्विपदा वा चतुष्पदा त्रिपदा

या च षट्पदा । सच्छन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु
त्वा ।

142. The two *Rks.* here referred to are the following :

‘अग्ने गायत्र्यभवत् सद्युगोष्णिहया सविता संवभूय । अमुष्टुभा सोम उक्त्रै-
संहस्रान् दृहस्यते दृहती वाचमावत् ॥’ विराण् मित्रावरुणयोरभिष्टौरिन्द्रस्य
त्रिष्टुविह भागो अङ्गः । विश्वान् देवाञ्जगत्या विधेय तेन चाङ्गुम ऋषयो
मनुष्याः ॥’ This part of Shaunaka is reproduced in Dai.
II. 7 to 10. and Sayana expressly explains ‘वासवौ’
‘वसुदेवताका.’ Authorities, however, differ about the
gods of the metres. In ai. 8. 6., मित्र and वरुण are put
down as gods of पंक्ति not विराट्. ‘अग्निष्टा गायत्र्या ससुक्
छन्दसा रोहत्, सवितोष्णिहा, सोमोऽमुष्टुभा. दृहस्यति दृहत्या, मित्रावरुणौ
पंक्त्या, इन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वे देवा जगत्या.’ Sar. gives it as वरुणः
‘अयातच्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितामुष्टुभः सोमो दृहत्या
दृहस्यति; पंक्ते वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो
वरुणोऽसिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विर्पदायाः पुरुषएकपदया
ब्रह्मा.’ t. 7. 1. 1. thus describes the origin of the four
principal metres गायत्री, अमुष्टुप्, जगती, and त्रिष्टुप्: ‘प्रजापतिर-
कामयत प्रजायेयेति । स सुखतस्त्रिष्टुतं निरमिमौत, तमग्निर्देवताऽन्वसृजयन्त,
गायत्री छन्दो, रथन्तरं साम, ब्राह्मणां मनुष्याणामजः पशूनां, तस्मात् ते
सुख्या सुखतो ह्यसृजयन्त । उरसो वाङ्मभां पञ्चदशं निरमिमौत, तमिन्द्रो
देवताऽन्वसृजयन्त; त्रिष्टुप् छन्दो, दृहत् साम, राजन्यो मनुष्याणामग्निः
पशूनां, तस्मात् ते वीर्यप्रावन्नो वीर्यप्राह्वयसृजयन्त । मथतः सप्तदशं निर-
मिमौत, तं विश्वे देवा देवताऽन्वसृजयन्त, जगती छन्दो, वैरूपं साम,
वैश्यो मनुष्याणां, गावः पशूनां, तस्मात् त अन्नाद्या अन्नधानाह्वयसृजयन्त,
तस्माद् भूयांसोऽन्येभ्यो भूविष्ठाहि देवताऽन्वसृजयन्त । पत्त एकविंशं निर-

मिमौत, तमनुष्टुप् छन्दः अन्वसृजयत, वैराजं साम, शूद्रो मनु-
 य्यानामश्वः पशूनां, तस्यान्तो भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च. It will
 be seen that no deity is here assigned to अनुष्टुप्. The
 origin of विराट् and खराट् is explained in t. 5. 5. 4. 'आपो
 वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निरभ्यधायत् ताः समभवत् तस्य देतः परापतत्
 तदियमभवद् यद् द्वितीयं परापतत् तदसावभवदियं वै विराडसौ खराट्.' ।
 Other parts of the same Ved give other accounts.
 I quote from t. 3. 1. 6: 'अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपःशोः
 पात्वमसि, सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्वमसि, इन्द्रो देवता
 जगतीछन्द इन्द्रवायुवोः पात्वमसि, वृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रा-
 वरुणयोः पात्वमसि, अश्विनौ देवता पङ्क्तिछन्दोऽश्विनोः पात्वमसि, सूर्यो
 देवता वृहती छन्दः शुक्रस्य पात्वमसि, चन्द्रमा देवता सतोवृ-
 हती छन्दो मयिनः पात्वमसि, विश्वेदेवा देवतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य
 पात्वमसि, इन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्वमसि, ष्विर्वी देवता
 विराट् छन्दो भ्रुवस्य पात्वमसि ॥' The names of the principal
 deities have been evidently formed by observation of
 the metres of the verses addressed to them.

143. III. 64. "खराः षड्जादयः" i.e. "(षड्ज fourth, ऋषभ
 second, गान्धार third, मध्यम fifth, पञ्चम seventh, धैवत
 sixth, and निषाद first)—these are the seven notes of
 the seven metres."

144. III. 65. "सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-क्षणा-नील-लोहित-गौरा वर्णाः"
 i. e. "white, variegated, brown, black, blue, red, and
 golden are the colors (of the seven metres गायत्री, अनु-
 ष्टुप्, उष्णिक्, वृहती, विराट्, त्रिष्टुप् and जगती)." Hala-
 yudha here also does not clear the difficult points.

We have more information in *Rk.* 17. 8-10. “एते-
 नैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते। श्वेतं च सारङ्गमतः पिशङ्गं
 कृष्णमेव च ॥ नीलं च लोहितं चैव सुवर्णमिव सप्तमं। अरुणं श्याम-
 गौरे च बभ्रुवै नकुलं तथा ॥ दृष्ट्विर्वर्णं तु वैराजं त्रिदृष्ट्वावप्यङ्गुरिक्।
 ब्रह्मसामर्ग्यजुश्छन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतं” ॥ The first five lines
 correspond with 65. Then we have ‘dark red (of
 long metres), blue-black (of special metres),’ tawney
 (of two-footed metres), dark-grey (of one-footed
 metres). [The gaps are filled up by comparing *Rk.*
 17. 7. already quoted.] Verses wanting in two sylla-
 bles are variegated: wanting in one syllable dusky:
 having one syllable in excess spotted. The *Brahma*,
Sama, *Rk*, and *Yajus* metres are tawney.’ *विराट्*
 is not only a metre but also a general name for
 metres wanting two syllables. Hence it is referred to
 in *Rk.* 17. 9. and again mentioned in *Rk.* 17. 10.
 Some regard *Rk.* 17. 9. refers to चङ्कि. But *Rk.* 17. 6.
 shews that *विराट्* is meant. *Uvata* has the following
 note on this question: “येन क्रमेण छन्दसां दैवतसुक्तं तेनैव क्रमेणै-
 षां वर्णतो भक्तिरुच्यते ॥ श्वेतं षड्वर्णं गायत्रं। शुक्लकृष्णद्विवर्णं सारङ्गमौ-
 षिण्हं। पिशङ्गं रोचनावर्णं आनुष्टुभं। कृष्णमशुक्लवर्णं बार्हतं। नील-
 सुतपलवर्णं वैराजं। लोहितमिन्द्रगोपवर्णं त्रैष्टुभं। सुवर्णरूपवर्णं जागतं।
 अरुणं प्रातःसन्ध्याप्रभवर्णं पाङ्क्तं। श्यामं कृष्णशुक्लवर्णम् अतिकन्दः।
 गौरं सिद्धार्थवर्णं विखन्दः। बभ्रु कपिलवर्णं द्वैपदं छन्दः। नकुलवर्णं एक-
 पदं छन्दः। एतावतो देवताक्रमेण विधिः ॥ दृष्ट्विर्वर्णं ब्रह्मवर्णं चित्तं
 वैराजं। अथ कस्माद् वैराजस्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते। तत्र क्रमेणैव

नीलत्व सिद्धं । न सिध्यति, कथं ? एतास्त्रिंशो विराजः असुदुर्बेका, पंक्ति-
रेका, द्वाभ्यां न्यूना चैका । तत्र पूर्वयो नीलवर्णः, अस्याः दृश्निरिति
वेदितव्यं । एवमपि कथमेतदध्यवसीयते पूर्वयो नीलः, अस्याः दृश्निरिति ।
निष्टदुश्चुरेजो न्यूनाधिकयोः समीपोपदेशात् अस्या दृश्निरिति । परिशेषादि-
तरयो नील इत्यवसीयते । तयोरपेयके कमात् पङ्क्तिरेव विराजो नीलत्व
मन्यन्ते ॥ कस्मिदूषितपत्रवर्णं निचृद् भवति ॥ विद्रुमवद्, भुरिग् भवति ॥
ब्रह्मणः सामर्ग्यकृता च कन्दः वर्णतः कपिलं जटाकलापं सूर्यप्ररश्मि-
वर्णं स्मृतम् ॥ All authorities do not however, agree
as to the colors of these metres. Dai. 2, 2, 3, and
5 in the printed editions are 'शुक्ला गायत्र्यो रूपेण सारङ्गं रूप-
मुष्णिहाम् । पिशङ्गं ककुभां रूपं कण्णमानष्टुभं ततः ॥ रोहितं वृहती-
नां तु नीलं पातकं ततः पुनः । सुवर्णं त्रिष्टुभां रूपं गौरं जागतमुच्यते ॥
अतो यान्यन्यानि कन्दांसि स्याव तेषां ततः पुनः । नकुलन्वेकपादानां
द्विपदा बभ्रुश्च्यते । सारङ्गशुक्लकण्णरूपाष्टुग्यजुःसामब्राह्मण्यतः ॥
'विराजः दृश्यो विद्याद् ॥' These colors seem to have been in-
vented according to the colors of their presiding deities.

145. III. 66. 'आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भागव-कौशिक-वा-
सिष्ठानि गत्वा षिड्ति ॥ &c. 'The seers of these metres res-
pectively belong to these seven families.' This pro-
bably refers to verses whose authors are not known.
There is no आग्निवेश्य in the Rg Veda list. A different
statement is made in Sar. "अनादिष्टमध्वरादौ सवान्ते कर्मणि
परिष्ठापितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः । सर्वमाग्नेयं गाथत्वं गौतमीयं, राव
साकित्तमोष्णिहं भारद्वाजीयं, सर्वं वैश्यमानुष्टुभमाथर्वणिकं, सर्वं बार्ह-
स्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयं, सर्वं मैत्रेयं त्रैष्टुभं
वाङ्मन्त्रोच्यं, सर्वमादित्यदैवतं जागतं कैतुमम् ॥"

प्रगाथ.

146. The प्रगाथ's or compound metres are not mentioned by Pingala. I accordingly quote and translate Śaṅkara's *Pragāṭhā*.

147. Rk. 18. 1. is "बार्हता दृक्तीपूर्वः ककुप् पूर्वः काकुप् पूर्वः एतौ सतोदृक्तीन्ते प्रगाथौ भवतो हृत्तौ" ॥ *i. e.* "बार्हता is preceded by दृक्ती. काकुप् is preceded by ककुप्. These two verses consist of two verses (*rk.*), the last being सतोदृक्ती."

148. Rk. 18. 2. is 'त्वमङ्ग म' 'म वो यद्' 'मावि' 'दृक्ती गायत्री' 'बार्हता: काकुभानाङ्ग' 'सं गूर्धय' 'वयस्मि' ति ॥ *i. e.* 'त्वमङ्ग म' (*r.* I. 19.-20.), 'म वो यद्' (*r.* I. 36. 1-2.), 'मा वि' (*r.* viii. 1. 1-2.), 'दृक्ती गायत्री' (*r.* vii. 96. 1-2.), are बार्हता प्रगाथ. They 'सं गूर्धय' (*r.* viii. 19, 1-2), 'वयस्मि' (*r.* viii. 21. 1-2) are काकुप् प्रगाथ.

149. These two प्रगाथ's are the only compound metres regularly employed in *r.* The instances of the other compound metres appear to me to be accidental. The first (बार्हता प्रगाथ) was specially known as the प्रगाथ प्रगाथ. With reference to *r.* I. 47. Sar. simply remarks 'अथं दश प्रगाथं तु'.

150. Rk. 18. 3. is 'अनुष्टुप् द्वे च गायत्रीष्वेव अनुष्टुभः स्मृतः विराजावभि सम्पन्नः पद्याचर्ये 'स' उल्लिखितः" ॥ *i. e.* 'An अनुष्टुप् verse with two गायत्री verses is called अनुष्टुभ. It forms two विराट् in foot and syllables: 'स' (*r.* viii. 63. 1-2) arises." Uva/a considers 'उल्लिखित' means *high* and thus explains: "एकानुष्टुप् द्वे च गायत्रीष्वेव प्रगाथः अनुष्टुभः स्मृतः विराजौ द्वे अभिसम्पन्नः । पद्या चाचर्ये च पादैश्चर्ये-

स्वैत्यर्थः । दशपदा सैका विराट्, अगोतिरक्षराणि अन्वर्थया, स इति प्रतीकं—स पूर्वो महानामित्युच्यते इति प्रशंसा कृता । अन्ये प्रगाथाः षड्भिः सप्तभिरष्टाभिर्वी पादैर्भवति । अयत्तु दशमित्याहुचित इति प्रशस्यते ॥ This प्रगाथ is not the longest and I consider his explanation forced as only 'षट्' is considered and not अन्वर्थः. The text is also not correct in describing as विराट्, what is generally known as पंक्ति.

151. Rk. 18. 4. is "आह्वतिर्वपदेयानां प्राय आदित आदितः । गायत्रादिषु बार्हते प्रायो गायत्रबार्हतः ॥" i.e. "The form of these names is generally based on the first verse. But a गायत्री before a वृहती is generally (called) गायत्रबार्हतः." Uvata thus explains this verse: "आदितः प्रायेण प्रगाथः कियते व्यपदिश्यते । बार्हतः काकुभ आनुष्टुभ इति तेषामादितो यच्छन्दोऽनैव व्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः । नोभाभ्यां, यथा गायत्रबार्हतः इति ॥"

152. Rk. 18. 5. is "गायत्रकाकुभो नाम प्रायो भवति काकुभे । ओष्णिह ओष्णिहा पूर्वः पंक्त्यन्तः पाङ्क्तकाकुभः ॥" i.e. "(A गायत्री) before a ककुप् is generally called गायत्रकाकुभ. ओष्णिह is preceded by उष्णिक्, पंक्तकाकुभ ends in पंक्ति." The form काकुभ shews that गायत्रकाकुभ begins in ककुप्. The illustration cited under ओष्णिह shews it ends in सतो-वृहती.

153. Rk. 18. 6. is 'तमिन्द्र' च 'सुनीय' च 'यमादित्यास' एव च । 'अदायै पौरकुत्स्य' च ता ऋचोऽन्ते निदर्शनम् i.e. 'तमिन्द्र' (r. viii. 46. 6-7) and 'सुनीयः' (r. viii. 46. 4-5.) and 'यमादित्यासः' (r. viii. 19. 34-5.) and 'अदायै पौरकुत्स्यः' (r. viii. 19.

36-7)—these verses are illustrations of the above प्रगाथ's.

154. Rk. 18. 7-8 are. 'महासतोदृहती यो महादृहतीमुखः । स महावार्हतो नाम वार्हतो दृहतीमुखः ॥ जगतप्रतिजगत्यन्तो यवमथोत्तरो ऽपि च । 'दृहद्भिः' 'तं वो' 'नेमि' च 'वामी वामस्र' ता ऋचः ॥' *i. e.* 'If it ends in महासतोदृहती and begins in महादृहती, it is called महावार्हत. वार्हत begins in दृहती and ends in जगती, अतिजगती, and also यवमथा. 'दृहद्भिः' (*r.* vi. 48. 7-8), 'तं वो' (*r.* v. 56. 9 and 57. 1), 'नेमि' (*r.* viii. 97. 12-3), 'वामी वामस्र' (*r.* vi. 48. 20-1) are the illustrative verses.'

155. Rk. 18. 9. is 'नहि ते' विपरीतान्तो 'मो पु त्वा' द्विपदाधिकः अनुद्वजगती चैव 'विश्वेषामिरजन्तश्च' ।' *i. e.* 'नहि ते' (*r.* viii. 46. 11-12). ends in विपरीता (and begins in दृहती). 'मो पु त्वा' (*r.* vii. 32. 1-3). (is विपरीतान्त) with द्विपदा in excess (*i. e.* with the third verse द्विपदा). 'विश्वेषामिरजन्तश्च' (*r.* viii. 46. 16-7). is अनुद्वजगती. Katyayana calls 'विपरीतान्त' 'विपरीतोत्तर.' Both have the same sense.

156. Rk. 18. 10. is 'द्विपदादृहतीचैव 'स नो वाजे' ष्विति ऋतः ककुप्पूर्वसु 'को वेद' ऋतः काकुभवार्हत' ॥' *i. e.* 'स नो वाजेषु' (*r.* viii. 46. 13-4.) is called द्विपदादृहती (*i. e.* the first verse is द्विपदा and the second दृहती). 'को वेद' (*r.* v. 53. 1-2), which begins in ककुप् (and ends in दृहती), is called काकुभवार्हत. I regard द्विपदादृहती as a compound like अनुद्वजगती. So Uvata 'द्विपदापूर्वा दृहतुत्तरः.' It may of course be termed द्वैपदवार्हत.

157. Rk. 18. 11. is 'आनुद्वभौषिह विद्यात् ते स आह्वय

आययुः'। 'ते नस्त्राधु' दृष्ट्यादि बार्हतानुष्टुभः स्मृतः ॥ *i. e.* 'ते न आञ्ज
य आययुः (r. v. 53. 3-4) is आनुष्टुभौष्णिक्. 'ते नस्त्राधु' (r.
viii. 30. 3-4.) begins in दृष्टती and is called बार्हतानुष्टुभः'

158. Rk. 18. 12. is 'अग्निं वः पूर्वमितिप्रथो अनुष्टुप् पंक्तिरे-
व च । 'यदग्निगवो अग्निम्' ककुप् पंक्तिरेव च ॥ *i. e.* 'अग्निं वः पूर्वम'
(r. viii. 31. 14-5) is अनुष्टुप् पंक्ति, 'यदग्निगवो अग्निम्' (r. viii. 22.
11-2) is ककुप् and लिट्प् (*i. e.* ककुप् लिट्प्)

159. Rk. 18. 13. is "यदद्य वामानुष्टुप् च लिट्पञ्चैवोपदिश्यते ।
'यत्स्थो दीर्घंति च त्वेपो दृष्टती लिट्पेव च' ॥ *i. e.* "यदद्य वाम'
(r. viii. 9. 9-10.) is अनुष्टुप् and लिट्प् 'यत्स्थो दीर्घ' (r. viii.
10. 1-2) is दृष्टती and लिट्प्."

160. Rk. 18. 14. is 'आ यन्मा वेना' लिट्प् च जगती चोपदि-
श्यते । 'तादृधन्तावनुष्टुप् च महासतोमुखैव च' ॥ *i. e.* "आ यन् मा
वेना' (r. viii. 100. 5-6) is लिट्प् and जगती 'ता दृधन्तै' (r. v.
86. 5-6) is अनुष्टुप् and महासतोमुखा." Uvāṭa says विराट्-
पूर्वा लिट्प् is महासतोमुखा 'महासतोमुखेति विराट्पूर्वा लिट्बुच्य-
ते.' This name occurs here only. It means महासतः
in the mouth and is apparently so called on account
of its similarity with महासतोदृष्टती.

161. Rk. 18. 15 is "जागतस्त्वददा अर्भो' प्रगायस्त्रिष्टुप् ।
उत्तरस्त्रिष्टुभसखाजगत्प्रत्तर उच्यते ॥ *i. e.* 'अददा अर्भो' (r. I. 51.
13-4) is जागत प्रगाय ending in लिट्प्. The next (two
verses *i. e.* r. I. 51. 15 and 52. 1.) is called त्रिष्टुभ ending
in जगती' लिट्बुजगती is mentioned in the first part
of Rk. 18. 14. It is repeated in the second part of
this verse to shew a त्रिष्टुभ प्रगाय following a जागत प्रगाय

.162. Rk. 18. 16. is 'त्वमेताञ्जनं च द्वौ द्वौ 'स वा राजा'ति च श्रुतौ । 'त्वमस्य पारे रजसो' जागती त्रिष्टुप्पत्तरी ॥" *i. e.* "Also the two (प्रगाथ's) 'त्वमेताञ्जनं' (r. I. 53. 9-10. and 53. 11. and 54. 1.) and 'स वा राजा' (r. I. 54. 7-8 and 9-10) are जागत प्रगाथ's followed by त्रिष्टुभ प्रगाथ's.). 'त्वमस्य पारे रजसः' (r. I. 52. 12-3 and 14-5) are जागत (प्रगाथ's) ending in त्रिष्टुप्'s."

163. Pingala is also silent about the divisions of Vedic metres. They are always marked in the

The following rules are given by Shaunaka. Rk. 18. 22. is "द्व्यध्वयस्येत्तिपदासु पूर्वं पादेन पश्चात् कचिद्व्यध्वयैतत् । मध्येऽवसानं तु चतुष्पदानां त्रिभिः समस्तैरध्वरैः परैर्वा ॥" *i. e.* "In three-footed (verses), the first division is (lit complete) after two feet and the last after (the other) foot. Sometimes this is reversed. But in four-footed (verses), the division is in the middle, (sometimes) after three feet, and sometimes (the second division is) after the three last feet."

164. Rk. 18. 23 is 'पंक्त्या द्विगो वा तत उत्तरेण त्रिभिः परैर्वा विपरीतमेतत् । द्विष स्त्रिगो वा परतश्चतुर्भिः स्यात् षट्पदानामवसानमेतत् ॥' *i. e.* 'In पंक्ति, (the division) is after every two feet or (the first after two feet) and the next after three feet or the reversed. In six-footed verses, the division is after every two feet or after every three feet or (the first division is after two feet) and the second after four feet.'

165. Rk. 18. 24. is 'त्रिभिस्तु पूर्वं तत उत्तरं सप्तद्विषस्त्रिगो

वा यदि वा समस्तम् । द्वाभ्यां पुनः सप्तपदावसानं द्वाभ्यां च मध्येऽष्टपदासु विद्यात् ॥' *i. e.* 'In seven footed (verses), the first division is after three feet and the (next two) after every two feet, or after three or two feet and the next after the remaining feet (four or five). In eight-footed (verses), the middle (division) is of two feet (and the first and the third after three feet each.)'

166. Rk. 18. 25-26 are. 'अग्निसौहे' 'इतेरिव' 'गायन्तये' 'तम्' 'अधीन्वि'ति । 'अयं चक्र' 'नकिट' च 'नकि देवा मिनीमसि ॥' 'विश्वान्देवान् हवामहे' 'स क्षपो निष्क' 'सुषुम्' । 'नहि वां प्रोषु' 'स हि अर्थश्च ता अचोऽत्र निदर्शनम् ॥' *i. e.* 'r. I. 1. 1., r. vi. 48. 18, r. I. 10. 1, r. X. 93. 11, r. X. 93. 15, r. IV. 17. 14, r. viii. 31. 17, r. X. 134. 7, r. I. 23. 10., r. viii. 41. 3, r. viii. 47. 15, r. I. 137. 1., r. viii. 40. 2., r. X. 133. 1, r. I. 127. 6. are illustrations (of these divisions).' In the first, the first division is after two feet and the second after one foot. In the second, the first division is after one foot and the second after two feet. In the 3rd, both divisions are after two feet. In the 4th, the first division is after three feet and the second after one foot. In the 5th, the first division is after one foot and the second after four feet. In the sixth, both divisions are after two feet. In the seventh, the first division is after two feet and the second after three feet. In the 8th, the first division is after three feet and the second after two feet. The 9th is a com-

mon गायत्री of two divisions and is either a mistake or a verse of another ग्राखा. Uvata's remarks are equally inexplicable. He writes "विश्वान् देवान् हवामहे । एषा तु कौशीतकीनां षट्पदा शस्रपदे । अस्माकं यः पञ्चमः पादः स तेषां न विद्यते । अस्मिन् पञ्चे उदाहरणम् ॥" In the 10th, both divisions are after three feet. In the 11th, the first division is after two feet and the second after four feet. In the 12th, the first division is after three feet and the second and third divisions after two feet each. In the 13th, the first division is after three feet and the second after four feet. In the 14th, the first division is after two feet and the second after five feet. In the 15th, the middle division is after two feet and the other two divisions after three feet each.

167. Uvata understands 'पंक्तिरा द्विगः' differently. He says 'पंक्तिरा पञ्चपदास्त्वित्यर्थः । द्विगः द्वाभ्यां द्वाभ्यां अवस्थेत् । पादेनोत्तरमवसानम् । अयं चक्रमिषणत् सूर्यसेति ॥' पंक्ति consists of four and five feet. But as four-footed metres are explained in Rk. 18. 22, he restricts पंक्ति of Rk. 18. 23 to five-footed पंक्ति's. He regards 'अयं चक्र' includes r. IV. 17. 15, which he considers as the third one-footed division of r. IV. 17. 14. In this, he is clearly wrong. Sar. rightly calls r. IV. 17. 14 त्रिदृप्. As the first two feet want one syllable each, Shaunaka may call it पंक्ति, as it has 42 syllables instead of 40 syllables

required for पंक्ति But a verse of five feet of ten or eleven syllables each is nowhere called पंक्ति.

168. Rk. 18. 27 is 'द्वाभ्यां पादेन द्वाभ्यां तु 'तव त्वत्'पञ्चपदाष्टिः । अव्यूहेनातिगच्छरौ द्वितीयः षोडशाक्षरः ॥' *i. e.* 'r. II. 22. 4. is a five-footed अष्टि or without expansion अतिगच्छरौ. (Its first division is) after two feet, then after a foot, and then after two feet. The third foot consists of 16 syllables.'

169. Rk. 18. 28. is 'चतुर्भिस्तम एकेनाग्ने तमदेति च । चतुर्भिस्तम' द्वाभ्यां 'तव स्वादिष्टा' 'तच्छयोः' ॥ *i. e.* 'In r. IV. 10. 1., (the first division is) after four feet and the next after one foot. In r. IV. 10. 5. and the last verse of r. (Vaskala Shakha), the first division is after four feet and the next after two feet.' Müller has shewn that Gargya Narayana under A. g. 3. 5. 9. considers श्वयोः as the last verse of the Vaskala Shakha. My Benares Agent wrote that this Shakha is still extant. But after repeated delays, he sends me the passage at the beginning of the 3rd. Prapathaka of the Taittiriya Aranyaka. This is quoted by Müller, but I can not accept it as the passage referred to by Shaunaka, as it is mostly prose and contains eight divisions instead of six.

170. Rk. 18. 29. is 'भरद्वाजाय' 'तच्चक्षु' 'रघौद्' 'दृष्टा' 'द्वितीय' । एतासु न वयस्यन्तेऽत्र के द्वादशकादिषु ॥' *i. e.* 'In r. VI. 48 13, r. vii. 66. 16, i. X. 93. 15, r. viii. 4. 21., r. vi. 48. 18, some do not end the first division after 12 syllables.'

Consequently, according to some, these verses consist of only one division.

PINGALA SUTRAS CHAPTER IV.

171. IV. 1. 'चतुःशतसुत्कृतिः' *i. e.* "A verse of one hundred and four syllables is called चतुःकृति"

172. IV. 2. 'चतुरश्वतुर क्षत्रजेदुत्कृतेः' *i. e.* "Deduct four and four from चतुःकृति."

173. IV. 3. 'ताम्रभिस्त्रयप्रमेभ्यः कृतिः' *i. e.* "They are कृति with अभि, सं, वि, आ, and प्र prefixed *i. e.* a verse of 100 syllables is अभिकृति ; a verse of 96 syllables is संकृति ; a verse of 92 syllables is विकृति ; a verse of 88 syllables is आकृति ; and a verse of 84 syllables is प्रकृति." All the manuscripts of V. r. read अतिकृति for अभिकृति (p. 76.). I have retained this reading in my edition to shew the changes in the language, although I have little doubt that the original reading is अभिकृति.

174. IV. 4. 'प्रकृत्या च' *e. i.* 'Also by itself. *i. e.* a verse of 80 syllables is कृति.

175. IV. 5. 'इत्यष्टिश्चकरीजगत्तः' *i. e.* 'इति, अष्टि, चकरी, जगत्तः." The reading preferred by Visva natha Shastri is चकरी for अष्टि, but the Vedic texts leave no doubt that the proper reading is अष्टि. I quote t. 2. 6. 2., which also explains its derivation: "एषा वै सप्तपदा अष्टिरी यद्वा एतया देवा अग्निं च तदग्निं वन् य एवं वेद अष्टौ त्वेव यच्छिकृतिः."

176. IV. 6. "इयक्, इयक्, पूर्वत एतानेवैषाम्" *i. e.* "Before

each of these, *i. e.* इति, अटि, शकरी, जगती, place them in order *i. e.* इति before इति, अटि before अटि etc”

177. IV. 7. “द्वितीयं द्वितीयमिति;” *i. e.* “Every second of these with अति (prefixed)” *i. e.* a verse of 76 syllables is अतिइति; a verse of 72 syllables is इति; a verse of 68 syllables is अत्यटि; a verse of 64 syllables is अटि; a verse of 60 syllables is अतिशकरी; a verse of 54 syllables is शकरी; a verse of 52 syllables is अतिजगती; a verse of 48 syllables is जगती. This is Halayudha’s explanation. The use of the words द्वितीयं द्वितीयं might at first lead that the arrangement is इति अतिधृति etc.; but as the अति verses must be bigger than the other verses of the same name Halayudha’s explanation should be accepted.

178. Rk. 16. 53 to 60. are “हावतिष्कन्दसां वर्गा उत्तरो चतु-
रुत्तरो । प्रथमातिजगत्यासां सा द्विपञ्चाशदक्षरा ॥ षट् पञ्चाशत् शकरी षट्-
रेवातिशकरी । उत्तराद्विचतुःषट् सप्तोऽष्टाषट् रत्यष्टिः ॥ इतिः पूर्वा द्वि-
सप्ततिः षट्सप्ततिस्वतिइतिः । सर्वा दाशतधीष्वाता उत्तरास्तु सुभेषजे ॥
इतिः प्रकृतिराकृति विहृतिः संकृति स्यात् । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्त-
सुप्रकृतिश्चप्रते ॥ अशीतिश्चतुरंशीतिरुष्टाशीति हिर्नवतिः । पञ्चवति-
शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतं । ‘तमिन्द्र’ ‘प्रोष्ठ’ ‘सुषुम्’ ‘त्रिकद्रुकेष्व’-
‘याश्वा’ । ‘सखे’ च ‘स हि शर्धे’ च मध्यमो वर्ग उच्यते ॥ ‘आसु’ कृतिस्तु
प्रकृति ‘भ्रुव’ पूर्वा ततः परा । आकृति ‘येदि ते माता’ ‘मेघी’ विहृति-
श्चप्रते ॥ संकृतिस्तु न वै तत्त देवो अग्नि स्वभिकृतिः । ‘सर्वेषां’ तुप्रत्-
कृति स्तत्त द्वितीयो वर्ग उच्यते ॥ *i. e.* “After (the जगती),” there
are two groups of long metres rising by four syllables.

The first is अतिजगती. It consists of 52 syllables ; the प्रकरी consists of 56 syllables ; the अतिप्रकरी of 60 syllables ; the next अष्टि of 64 syllables ; then अत्यष्टि of 68 syllables ; (then) first इति of 72 syllables and अतिइति of 76 syllables. These are all (found) in (the Rg. Veda) of ten (mandalas). The following metres are (found) in the Subhesaja : (This term is not explained by Uvata. The Benares Pandits say it is the last part of the 21st chapter of the Vajasaneya Samhita. This must be a mere guess, as it does not contain all the Shaunaka's references. I am inclined to think we do not possess the whole of the Taittiriya Samhita and the difficulty will be solved when the lost parts are found.) छति, प्रछति, आछति, विछति, so रुछति, the sixth called अभिछति, and the seventh चतुछति. They consist of 80, 84, 88, 96, full hundred, and the highest (last) of 104 syllables. r. viii. 97. 13, r. X. 133. 1, r. I. 137. 1, r. II. 22. 1, r. IX. 111. 1., r. IV. 1. 3., r. I. 127. 6. are called the middle group. (The common metres form the first group. Hence the first group of the long metres is called the middle group. These verses are respectively अतिजगती, प्रकरी, अतिप्रकरी, अष्टि, अत्यष्टि, इति and अतिइति.) 'आसु' is छति (Uvata observes 'आसुरैवपरावतः'). 'ध्रुवं पूर्वा' is the next metre प्रछति. 'वदि ते माता' is आछति. 'मेघी' is called विछति. There is no रुछति in the सुभेषज (Uvata observes this is the general expla-

nation, but some say 'नवे' is संज्ञति : 'एवं प्रायेण वर्धयन्ति । केचिद्वर्धयन्ति संज्ञते नैवा इत्येतदुदाहरणं'. This shews the commentators have no personal knowledge of these verses. I do not therefore understand how Uvata writes आ सुरैरपरावतः for आसु of the text.) 'देवो अग्निः' is अग्निज्ञति (Uvata writes 'देवो अग्निः स्थितकृत्'). There 'दुर्वस्य' is चतुर्कृति. This is the third group of metres"

179. On the authority of *Sadguru Shisya*, Müller has given illustrations of these long metres. Müller cites t. a. IV. 21. 1. as an illustration of जति. I do not, however, understand why the verse is made to begin in 'त्रिशुक्'. It may as well begin in 'मयि,' which would increase it by three गायत्री feet and raise it to चतुर्जति, Mahidhara calls v. 28. 19. जति. The first line consists of three गायत्री feet, but the second line does not differ from prose. He also calls v. 12. 4. 'चतुरवसाना जतिः.' A few of its feet are poetry, but the whole does not read so.

180. Müller cites the following passage as an illustration of प्रज्ञतिः—अगो अतु मयुक्ताम्, इन्द्रो जातु पुरोगतः, यस्याः सदो हविर्धाने, यूपो यस्यामुत्तरीयते, ब्रह्माणो यस्याम् अर्चन्ति, अग्निः सान्ना यक्षुर्विदः, पठन्ति यस्याम् अन्विजः, सोमम् इन्द्राय पातये, 'सा' नो भूति रंक्षिषाया, रुषेवा यज्ञे दधातु सुमनसमाना. This is not good poetry. Mahidhara calls v. 20. 12. 'यज्ञः प्रज्ञतिच्छन्दः.' It is doubtful however whether he intended to dis-

tinguish it by यत् from proper poetry. He also calls v. 5. 7. 'मन्त्रिः पुरस्मान्.' This is also open to the objection that it is not proper poetry.

181. Muller cites t. a. IV. 42. 5 as an illustration of चाकृति. Sayana calls the whole the 32nd मन्त्र and it may be rightly called चाकृति. The first part is v. vii. 66. 16. with the omission of पुरस्तात्. The second part may be compared with a. 19. 67. 1-8, where each foot has a separate number. Weber says Mahidhara calls v. 15. 64. चाकृति. This is very possible as he made no distinction of poetry and prose. But I do not find it in Weber's edition.

182. Müller cites v. 21. 42 from 'इमे होना सुराणां' to सोमं (not in Weber's edition) after यत् as an illustration of विकृति. Mahidhara does not call it so, apparently as it begins in 'होना यत्' and ends in "होना यत्." The whole passage appears to me to be prose. But Sadgurushisya says it consists of ten feet of eight syllables and one of eleven. Mahidhara calls v. 14. 12. v. 28. 16., v. 28. 23 (last passage—v. 21. 61—v. 28. 46. c) विकृति; but every one of these appears to be prose.

183. Muller cites the following passage as an illustration of संक्षति: "देवो अग्निः सिद्धस्तु, सुरभिषा मन्त्रं वरिः, सत्यमन्त्रा यज्ञो होता, होतुर्होतुर् आयजोवात, अन्त्रो वा देवान् अन्त्रा, दां अग्निं प्रेक्षते होतुः, अमन्त्रं तां स सतुषीन्, होताम् देवमन्त्रं"

दिवि, देवेषु यज्ञम् एरयेमम्, खिष्टञ्च, चाग्ने होता भूर्, वसुधने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि।” This appears to be prose. Mahidhara does not call any यज्ञस् संज्ञति. For अभिज्ञति, Muller cites v. 21. 58. This is not a bad illustration, but Mahidhara passes it over, apparently as it ends in other words. He applies the name to v. 14. 6, v. 15. 57, v. 22. 22. Every one of these is prose and the confusion of Mahidhara has arisen partly from the non-description of the long metres and partly from his non-distinction of poetry and prose.

184. Sar. thus expounds the regulation of the feet of the middle group metres. “पादा अतिजगत्या तु त्रयो द्वादशकाः परौ। अष्टकौ शक्नोरीपादा सप्तैवाष्टाक्षराश्च ते॥ अतिशक्नोरीपादौ द्वौ चादितः षोडशाक्षरौ। जागतोऽष्टाक्षरावष्टेः पादाः षोडशकास्त्रयः॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टका स्त्रयः। जागतच्चाष्टकाश्च द्वातिपादौ तु जागतौ॥ पादास्त्रयोऽष्टकाश्च षोडशाक्षर एव च। अष्टकाश्चातिद्वितौ जागतः षोडशाक्षरः॥ त्रयोऽष्टका जागतश्च त्रयैवाष्टक इत्यपि।” i. e. “The अतिजगती consists of three feet of 12 syllables followed by two feet of eight syllables. The शक्नोरी consists of seven feet of eight syllables. The अतिशक्नोरी consists first of two feet of 16 syllables, then one of 12 syllables, and then two of eight syllables. The अष्टि consists of three feet of 16 syllables and two of eight syllables. The चात्यष्टि consists of two feet of 12 syllables and three of eight

syllables and then again one of 12 and one of eight. The वृत्ति consists of two feet of 12 syllables, three of eight, one of sixteen, and then again one of eight. The अतिवृत्ति consists of seven feet, one foot of twelve syllables, one of sixteen, three of eight, then again one 'of twelve and one of eight.' There is, however, some mistake about the last metre as it gives seventy two syllables only. We are probably to read 'बोध्यः' for the last एवाद्यः. Müller substitutes अष्टौ, but as the metre does not admit of the long का, I am reluctant to accept the correction. These verses are given here on the authority of Müller, but I have grave doubts whether they are ascribed to Katyayana. My examination of the long metres shews these rules require considerable modification (See. § 106 to 120).

185. Rk. 17. 27 (last line)—28 are "पादा एकाधिकारः सन्ति छन्दसां चतुरक्षरात् ॥ सन्तप्रतिच्छन्दसां पादा एकोत्कर्षेण जायतात् । षोडशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टादशाक्षरः" ॥ i. e. "The metrical feet rise from four syllables by one syllable. The long metres have feet from one over twelve (i. e. thirteen) up to sixteen syllables and there is one of eighteen syllables." Uvata cites the following illustrations: 'मूनमद्य' of four syllables (r. viii. 46. 15.); 'अग्ने तमद्य' of five and 'अधामा त चोद्यः' of six syllables (r. IV. 10 1); 'अद्य च ओदतीनाम्' of seven syllables.

bles (*r.* viii. 69. 2.); 'अग्निमीडे पुरोहितम्' of eight syllables (*r.* I. 1. 1.); 'तं न्या वयं पितो वचोभिः' of nine syllables (*r.* I. 187. 11.); 'सुधि इव विपियानस्याद्रेः' (*r.* vii. 22. 4. this appears to me to be a foot of eleven syllables, as the rhythm cannot be preserved without expanding स्याद्रेः into स्या द्रेः); 'पिवा सोममभि वसुध तर्दः' of eleven syllables (*r.* vi. 17. 1.) 'य देवमग्ना मधुमन्तमिन्दवः' of twelve syllables (*r.* IX. 68. 1.); 'तमिन्द्रं योद्धवीमि मधवानवसुधम्' of thirteen syllables (*r.* viii. 97. 13.); 'चतुर्वज्रो यप्रतीत शूर सत्वभिः' of fourteen syllables (*r.* I. 133. 6.); 'अभि त्वं देवं सवितारमोन्योः कविकर्तु' of fifteen syllables (*s.* IV. 113); 'निकट्टेकेषु मद्दिपो यवाग्निं दुर्मिमुहः' of sixteen syllables (*r.* II. 22. 1.); 'अर्वामि सत्वसवं रत्नप्रामभि मिदं सति कविम्' of eighteen syllables (*s.* IV. 113.) Uvāta adds "केचित् पाठान्तरं वर्णयन्ति जागदा-
द्वारण्याष्टादशाक्षरपर्यन्ता पादा पतिच्छन्दसां विद्यन्ते ते व्याख्याता इति."

186. Rk. 17. 29 is 'एकादशैव वन्दसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वं निम्नकुलीनासु नाकुलेष्टादशाक्षरः ।' i. e. 'There are only eleven feet of sixteen syllables. They are all in *r.* II. 22. The one foot of eighteen syllables occurs in a hymn of Nakula.' Uvāta explains that of the eleven feet of sixteen syllables, four are in *r.* II. 22. 1, three in *r.* II. 22. 2 and 3 each, and one in *r.* II. 22. 4. For the Nakula hymn, he refers to *s.* IV. 113 already quoted. This verse is also *v.* 4. 25., but Nakula occurs as a meter only in the Sama Veda. list. Every foot of this verse is however imperfect.

187. *Rk.* 17. 30. is 'अवमर्होऽविकर्षेण जेष्टा दाशतयीष्वचाम् । विकर्षेण तु पादैश्च 'स हि गर्ध' इति स्मृता ॥' i. e. 'In the *Rg. Veda*, *r.* I. 133. 6. is longest without expansion and *r.* 1. 127. 6. with expansion and in feet.' The second verse in combination contains only 68 syllables, but it is properly अतिवृत्ति of 76 syllables.

188. *Rk.* 17. 31. is 'अणिष्ठा वज्रपादानां भारद्वाजो 'पुरुतमम्' । अतिकर्षेण सौभरी 'प्रेष्ठस्त्रादि द्विसीयसी ॥' i. e. 'Among many-footed verses, *r.* VI. 45. 29 of Bharadvaja is shortest, but without expansion *r.* VIII. 103. 10. of Sobhari.' *Uvata* shews there are two verses in the *Rg. Veda* beginning in 'पुरुतम' (*r.* VI. 45. 29 and *r.* 1. 5. 2). The use of Bharadvaja shews that the first is here meant. (Sar., however, assigns its authorship to Shamyu, son of Brhaspati. This shews there is diversity of opinion as to the authorship of Vedic hymns. I have noticed another instance about नकुल. in para. 186.) It is of 20 syllables. The second verse in combination is of 19 syllables. Sar. calls it 'द्विसीयसी.' *Sayana* calls it गायत्री. The former evidently stands for 'द्विसीयसी गायत्री' i. e. 'the shortest गायत्री.' By expansion, the first foot consists of seven syllables and the second of eight: so that it is properly a verse of 22 syllables.

189. Shaunaka thus concludes his work: "यजुर्वेदसां वेद विष्णुमेतं भूतानि च द्वैष्टुभजागतानि । सर्वाणि रूपानि च भक्तितो

वः स्वर्गं जयते प्रभिरयावत्तत्त्वम् ॥ स्वर्गं जयते प्रभिरयावत्तत्त्वम्," R.K. 18. 34. i. e. 'Those who know these peculiarities of metres and all beings as लिट्, पृ, and जगती (see R.K. 18. 32.) win heaven by these and then immortality' This superstitious reverence for poetry is natural in the early history of man and is dwelt upon over and over in the legendary parts of the Ved. t. 3. 3. 7 begins 'प्रजापतिर्देवासुरानश्नजगत्, तदनु यज्ञोऽश्नजगत्, यज्ञं कर्न्दासि, ते विष्वक्षो व्यक्रामन् त्वोऽसुराननु यज्ञोऽपाक्रामद्यज्ञं कर्न्दासि ते देवा अभ्यन्तन्तामी वा इदमभूवन् यद्वयं स इति ते प्रजापतिमपाधवन् त्वोऽब्रवीत् प्रजापतिश्चन्दसां वीर्यमादाय तहः प्रदास्यामीति । स चन्दसां वीर्यम् आदाय तदेभ्यः प्रायच्छत्तदनु चन्दसां पाक्रामन् कर्न्दासि यज्ञ-सक्तो देवा अभवन् पराऽसुरा य एव कर्न्दासां वीर्यं वेदाश्चावयास्तु औ-षह् यज वे यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति" ॥ t. 5. 2. 1. has 'गायत्री वै ष्वित्री त्वैष्टममन्तरिक्षं जागती द्यौरानु-ष्टुप् दीर्घश्चन्दोभिरेवेमान् लोकान् यथापूर्वमभिजयति" ॥ t. 3. 4. 9. has "कर्न्दासि वै देविकाश्चन्दसीव खनु वै प्रजाश्चन्दोभिरेवा-स्यै प्रजाः प्रजनयति कर्न्दासीव खनुवै प्रभवश्चन्दोभिरेवास्यै यन्तु प्रजनयति कर्न्दासीव खनु वै ग्रामश्चन्दोभिरेवास्यै ग्रामभवहन्ते यस्य जगो गमयति चन्दोभिरेवैनमगदं करोति कर्न्दासि खनुवा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमति" It is needless to quote other passages.

190. IV. 8. "अत्र लौकिकम्." *i. e.* "Here of classical metres." It implies that the metres already described are Vedic.
191. IV. 9. "या वैदग्ध्यं वदार्थम्" *i. e.* "Also (all) the Vedic metres up to लिट्, पृ (can be used in the classical lan-

guage.") It is probable we here miss a rule of Pingala. The *Agneya Chhandassara* (IV. 4) here notes चत्वारः as a general name for metres of monosyllabic feet, अक्षरचत्वारः of dissyllabic feet, त्रयक्षरचत्वारः of trisyllabic feet, and चत्वारः of tetrasyllabic feet, and पञ्चक्षरचत्वारः of pentasyllabic feet. These are also given by Kedara Bhatta. These are nominal metres. But as Pingala took pains to classify 'divine' and similar metres, it is not probable that he omitted to give the names of metres, which in his point of view are preliminary to the longer metres.

192. IV. 10. 'पादश्चतुर्भागः' i. e. 'The 4th part of a verse is called foot.' This rule strictly applies only to classical verses. In Vedic verses, the foot does not always bear the same proportion. (See §23.) Halayudha observes: 'चतुर्भागः चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्धोभागः पादसंज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः एवसंख्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । समदन्तविषयमेतत् ॥' By समदन्त, he probably means 'even metres of four feet.' Otherwise his observations can not stand at all. The गायत्री is mostly an even metre of three feet; the यज्ञिकी of five feet; the महायज्ञिकी of six feet and so on.

193. IV. 11. 'अथारहतसमाप्तिर्वी' i. e. 'Or as the verse is completed' i. e. a verse may be composed of four unequal feet.

194. IV. 12. 'लः सप्तधा गदः' i. e. 'Four light quantities form a measure.'

195. IV. 13. 'गौ गन्तमधादि लक्ष' *i. e.* 'This measure may consist of two heavy syllables or of two light syllables and one heavy syllable either at the end or in the middle or beginning or of four light syllables.' This shews for the purposes of this measure a heavy syllable is counted as two light syllables.

196. IV. 14. 'स्ररा चर्धश्चार्धश्च' *i. e.* 'Seven and half measures form half an *आयर्धा*. Halayudha observes that the use of 'half' shews that these metres have no feet. This is inconsistent with IV. 11. and quite untenable (See also V. *r. n.* p. 29)

197. IV. 15. 'अतुङ् न ज्' *i. e.* 'Of these the uneven measures, first, third etc. are not middle-heavy, *i. e.* in these uneven measures when consisting of three syllables, the heavy syllable must be placed either at the beginning or at the end.

198. IV. 16. 'षष्ठि ज्' *i. e.* 'The sixth measure is middle heavy.'

199. IV. 17. 'गौ च' *i. e.* 'Or of four light syllables.'

200. IV. 18. 'षष्ठि पदं द्वितीयादि' *i. e.* 'If the sixth measure consists of four light syllables, a different word begins from its second syllable.

201. IV. 19. 'सप्तमः प्रथमादि' *i. e.* 'A different word begins from the first syllable of the seventh measure (if it is all-light.)' These rules refer to the first half of the *आर्धा* metre.

202. IV. 20. 'अन्तरं पञ्चमः' *i. e.* 'In the second-half of the metre, (a new word begins from the first syllable of) the fifth measure (if it is all-light.)'

203. IV. 21. 'षष्ठं लृ' *i. e.* 'And the sixth measure (in the second half) consists of one light syllable.'

204. IV. 22. 'त्रिषु गणेषु पादः पद्यपादे च' *i. e.* 'If a foot is completed at the end of three measures (in the second) as well as in the first half, it is called पद्यपाद.'

205. IV. 23. "विपुलाऽग्या" *i. e.* 'Otherwise विपुला'. हलायुध adds if a foot is not made up of three measures in the first half of the metre, it is called आदिविपुला. If a foot is not made up of three measures in the second half of the metre, it is called अन्तर्विपुला. If a foot is not made up of three measures in both the halves, it is called उभय-विपुला. Thus according to the arrangement of the feet an आर्यपाद metre is of four varieties.

206. IV. 24. "चपला द्वितीयचतुर्थीं गमये जी" *i. e.* 'If the second and the fourth measure are middle-heavy between two heavies, it is called चपला.' This shews the first measure must end in a heavy syllable, the fifth must begin in a heavy syllable, and the third must consist of two heavy syllables; otherwise the second and the fourth measures cannot be between two heavy syllables each.

207. IV. 25. "पूर्वं सुखपूर्वा" *i. e.* "If this is in the first half it is चपला preceded by सुख *i. e.* सुखचपला".

208. IV. 26. "अधमपूर्वतरल" *i. e.* "If this is in the other half, it is called अधम preceded by अधम *i. e.* अधमचपला".

209. IV. 27. "अधमो महाचपला" *i. e.* "If this is in both the halves, it is called महाचपला". This leaves out when neither half is formed according to 24th rule. So that we have altogether four varieties of the आद्येय metre according to the formation of the feet.

210. IV. 28. "आद्यईदसा गीतिः" *i. e.* "If the second half is equal to the first half it is called गीति". Rule 21 provided that the sixth measure of the second half is to consist of one light syllable. This rule provides that it may be of the usual size.

211. IV. 29. "अन्तेयनोपगीतिः" *i. e.* "If the first half is equal to the second half *i. e.* if the sixth measure of both the halves consists of one light syllable, it is called उपगीति".

212. VI. 30 "उत्क्रमेणोद्गीतिः" *i. e.* "If the order is reversed *i. e.* if the sixth measure of the first half consists of one light syllable and the sixth measure of the second half is full, it is called उद्गीतिः".

213. IV. 31 * 'अष्टै वसुण आयर्गगीतिः' *i. e.* 'If each half consists of eight measures, it is called आयर्गगीति.' Thus we have five varieties of the आयर्ग metre according to

* Mallinatha reads under Si. 4. 48. वसुणाय, but it makes the rule count 17 quantities.

the number of measures, the general variety being described in rules 14 and 21. Multiplying this number by 4 the number of varieties according to the arrangement of the feet and by four the number of varieties according to the formation of the feet, we get $5 \times 4 \times 4 = 80 =$ total number of varieties of the आद्यर्षी metre according to these rules.

214. These rules mix up several varieties of quantitative metres and as a consequence too difficult for practical use. Contrast with these rules the simple rules in *Sru.* 4-6. :—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥ आर्या पूर्वाह्नसमं द्वितीय-मपिभवति यत्तु हंसगते । कन्दोविदस्तदानीं गौतीं ताम्रचमवाणि भावन्ते ॥ आर्योत्तराह्नितुल्यं प्रथमाह्नमपि प्रयुक्तं चेत् । कामिनि ताम्रपगोति' प्रति-भाषन्ते महाकवयः". What ought to be added to these rules is that the arrangement of words is such that there is no discordance in reading. This is altogether omitted by our sanskrit prosodists, but is involved in the consideration of every metre. Take, for instance *sar.* II. 39. e. 'निलकमसहासि सोढु' घनसारिणातिसारो दोषो मे । लम्बयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो समाह्वानि ॥' It satisfies all the conditions of Pingala and yet the first line is discordant.

215. Pingala is probably the first discoverer of quantitative metres. I do not know of any earlier description or earlier instance of such verses. We have of

course earlier verses approaching quantitative metres. Take for instance *Rk.* 16. 69. Here every foot contains 12 quantities, the number required for the odd feet of the most common *आयर्वा*. Some of the *अनुष्टुप्* verses also approach it on account of the irregularities in which old verses abound. A few of these verses will at once convey to the reader that the rhythm may be fully preserved with varying number of syllables but fixed number of quantities. Hence the probable discovery of Pingala.

216. *Narayana* notes and illustrates several other varieties of these metres. (p. p. 46-7). If the first half consists of 32 and the second half of 29 quantities, it is called *सङ्कीर्ति*. If the first half consists of 32 and the second half of 27 quantities, it is called *सुगौति*. If the first half consists of 30 and the second half of 29 quantities, it is called *प्रगौति*. If the first half consists of 27 and the second half of 32 quantities, it is called *अनुगौति*. It is *सुगौति* reversed. So *प्रगौति* reversed is *मङ्गुगौति* and *सङ्कीर्ति* reversed is *चाङ्गौति*. If both halves consist of 29 quantities, it is called *विगौति*. If the first half consists of 32 and the second half of 30 quantities, it is called *द्वल्लगौति*. If this is reversed, it is *लल्लिता*. If the first half consists of 29 and the second half of 27 syllables, it is called *प्रमदा*. This reversed is *चन्द्रिका*.

. 217. In the *Prākṛta* *Pingala*, the *उपगौति* is called *गाय* (*गाह* or *गाह्*), the ordinary 'आर्य' 'गाय', the 'उदीति' 'विगाय', the 'गौति' 'उद्गाय', the 'ललिता' 'विगाय', the 'वल्गु-गौति' 'सिंहिनी', and the 'आर्यगौति' 'स्त्रान्वक' (see V. r. n. p. p. 91-3). The *दोहा* is another good quantitative metre with each half of 24 quantities (V. r. n. p. 93 : the other restrictions are quite unnecessary). In its first part on quantitative metres, the *Prākṛta* *Pingala* describes numerous other metres, most of which are reproduced by *Narayana* (V. r. n. p. p. 94 to 100). But with the above exceptions, they all appear to me in some cases even and in others semi-even or uneven syllabic metres. I do not of course suggest that there can be no other varieties of quantitative metres.

218. IV. 32. 'वैतालौयं द्विस्त्राः अष्टकपादे दृग् वसवोऽग्रे र्गगाः'
i. e. 'वैतालौय metre consists of fourteen quantities in the odd feet *i. e.* the first and the third and of sixteen quantities in the even feet. *i. e.* the second and the fourth and at the end of each foot three syllables are middle-light followed by a light and then a heavy syllable.' The other quantities are regulated by rules 35 to 41. *हस्ताचुष* observes that the mention of four feet in the case of वैतालौय metres shews that the आर्य metres are not four-footed. If he means four equal feet, he is correct but then the वैतालौय metres have not equal feet. The case of unequal feet is provided by rule 11.

219. IV. 33. 'गौप्यकन्दसकम्' *i. e.* 'If each foot has a heavy syllable in excess, it is called गौप्यकन्दसकम्.'

220. IV. 34. 'आपातलिका भगौ न्' *i. e.* ('If at the end of each foot) the syllables are first-heavy and two heavies instead of middle-light, light, and heavy mentioned in rule 32, it is called आपातलिका' 'हसासुच' says the number of quantities must be as mentioned in 32.

221. IV. 35. 'द्वे परेण सुख्ण साकम्' *i. e.* 'In the other quantities, the even ones should not be mixed with the following' *i. e.* the second and the third quantities should not form a heavy syllable. So the fourth and fifth. And so on.

222. IV. 36. 'षट्शमिआ युजि' *i. e.* 'In the even feet, *i. e.* the 2nd and the fourth, the first six quantities should (not) be unmixed.' *i. e.* these should not be six light syllables.

223. IV. 37. 'पञ्चमेन पूर्वः साकम् प्राचरति' *i. e.* 'If in the even feet the fifth quantity with the fourth form one syllable (heavy), it is called प्राचरति.'

224. IV. 38. 'अद्यक् तृतीयेनोद्दीचरति' *i. e.* 'If in the odd feet, the third quantity with the second form one heavy syllable, it is called उद्दीचरति.'

225. IV. 39. 'आभ्याम् युगपत् प्रवृत्तकम्' *i. e.* 'When the odd and even feet are at the same time regulated by the preceeding two rules, it is called प्रवृत्तकम्.'

226. IV. 40. 'अद्यक् चावहासिनी' *e. i.* 'When the even

feet are equal to the odd feet *i.e.* contain fourteen quantities each, it is called चावहासिनी'.

227. IV. 41. 'अपराजिता' *i.e.* 'When the odd feet are equal to the even feet *i.e.* contain sixteen quantities each, it is called अपराजिता'.

228. The वैयालीय metres are not quantitative but semi-even and uneven syllabic metres and Kalidasa rightly omits them in his Shruta bodha. In the चण्डवक्त्र and पुञ्जितार metres, Pingala has himself shown that these are nothing but groups of syllabic metres. Halayudha notes under them : "अस्य वैयालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषज्ञप्रायेणोक्तमाहः" ; "इयमप्यौपचन्दसज्जान्तर्गता विशेष-
ज्ञाप्ताप्रायेणोक्तमाहः". Mallinatha has no definite opinion about them. He describes the same metre sometimes as वैयालीय and sometimes as syllabic. Under R. viii. 1 and Si. XVI. 1., he calls the metre वैयालीय. But under Ku. iv. 1 and Ni. II. 1., he calls it "विशेषिणीकम्." He gives no name under Ki II. 1. This is called 'चण्डवक्त्र' by sar. (p. 61. l. 11). Vamana considers Pingala's rules correct and condemns the following line (II. 2. 3.) as against rule-36 : "अपि पञ्चसि सौयमाश्रितासविरलसुमनोमालपारिषौम्." The condemnation is well-merited, but not because the verse does not agree with Pingala but because it is not rhythmical. The following verses are worse, although in strict accordance with these rules:

अवशोषितपञ्चराशिं पुरुषान्त्वप्रथितोऽहमूर्जम् । वपुरन्तरवक्त्रिदीपितं
वैतालौयमिदं विलोप्यताम् ॥" (Halayudha, p. 70.) ; "सुहृत्पणेन
मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् । सुदमातसुतेऽस्य पाकिमं
महैतालौयं फलं हरेः ॥" (C. m. p. 47). It is doubtful
whether Pingala had such verses in contemplation.

Of this class, semi-even metres only are rhythmical and this is the case with Shi. 57, the only instance I know of Pingala's own use. V. r. notes another variety "I, in every foot, the second and third quantities are joined *i.e.* involved in a heavy syllable, it is called दक्षिणान्तिका," II. 15. Narayana notices several other varieties (p. p. 50-1.) but I need not reproduce them, as I consider the orthodox view entirely erroneous.

229. IV. 42. 'गन्ता द्विसप्तो मातासमकं नवमः' *i.e.* 'A metre is called मातासमक, if it contains 16 quantities in each foot and the last syllable is heavy and the 9th a light syllable.' The other quantities are regulated by rule 35.

230. IV. 43. 'द्वादश्व वानवासिका' *i.e.* 'If the 12th is also light, it is called वानवासिका'.

231. IV. 44. 'विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ' *i.e.* 'If the 5th and the 8th quantities are light, it is called विश्लोक. The 9th and the 12th quantities may be light or heavy'.

232. IV. 45. 'क्षिता नवमश्च' *i.e.* 'If in addition to the 5th and 8th, the 9th quantity is also a light syllable, it is called क्षिता'.

233. IV. 46. 'परवृत्तेनोपचिता' *i. e.* 'If the 9th with the 10th measure form one syllable (heavy), it is called उपचिता.'

234. IV. 47. 'एभिः पादाकुलकम्' *i. e.* 'When the feet are formed with these varieties (mixed), it is called पादाकुलक *i. e.* of mixed feet'.

235. C. m. adds a shorter variety (दोहड़िका) borrowed from Prakṛta prosody 'सात्रात्रयोद्भवं यदि पूर्वं नपुंसकपरिवारमि । पठ पुनरेकादशं दोहड़िका द्विगुणम् .' (p. 48.) The first two feet contain 13 quantities and the next two 11 quantities each.

236. These metres are also groups of semi-even or uneven metres. Consequently other prosodists lay down more restrictive rules, at least in some cases. Nārāyaṇa for instance quotes Jayadeva (p. 57.) that in the उपचिता metre the last eight quantities are to consist of heavy, two light, and two heavy syllables. (21122).

237. IV. 48. 'गौत्वार्यया ज' *i. e.* 'When every foot consists of sixteen light syllables, it is called गौत्वार्यया'. V. r. calls it अचलहति, II. 31. Gāṅgā Dāsa rightly places it among even metres of 16 syllables.

238. IV. 49. 'त्रिंशो विपर्ययसाहो' *i. e.* 'When half the metre is just the opposite *i. e.* contains all heavy syllables sixteen in number, each heavy syllable being equivalent to two light quantities, it is called त्रिंश'.

239. IV. 50. 'जः पूर्वार्धेऽप्युत्प्रेतिः' *i. e.* 'If the first half

according to the flow of syllables. sar. II. 22-3 are :—

“द्रुता विलम्बिता मध्या साय द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्याच्च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ सा लघूनां गुरुषाञ्च वाङ्मत्याख्यत्वमिच्छयैः ॥” It

cites the वरतसु and उद्गता metres as illustrations of quick flow, the प्रमाण्या and विद्योगिनी metres of slow flow, the common अनुष्टुप् of mean flow, the द्रुतविलम्बित of quick and slow flow, the मालिनी of quick and mean flow, the दोषक of mean and slow flow.

249. V. 6. ‘म्बिति समानी.’ i. e. ‘When a metre is composed of alternate heavy and light syllables, it is called समानी.’ The number of syllables is not mentioned. Halayudha observes the following rule nine applies and we are to consider each foot to consist of eight syllables.

250. V. 7. ‘लृगिति प्रमाणी’ i. e. ‘When a verse consists of alternate light and heavy syllables, it is called प्रमाणी.’ The number of syllables in each foot will be eight.

251. V. 8. ‘वितानसन्धत्’ i. e. ‘With any other arrangement (the metres of octosyllabic feet) are called वितान.’

252. V. 9. ‘पञ्चमसन्धत्’ i. e. ‘The following rules apply to feet of पञ्चमसन्धत् metres.’

253. V. 10. ‘अथ वितानसन्धत्’ i. e. ‘After the first i. e. (the 2nd to 4th syllables) should not be last-heavy or all-light.’

254. V. 11. 'द्वितीयचतुर्थयो रक्ष.' *i. e.* 'In the second and the fourth feet (the 2nd to 4th syllables) should not be middle-light.'

255. V. 12. "बान्धत्" *i. e.* "Other measures may be optionally used."

256. V. 13. "य चतुर्थात्" *i. e.* "After the fourth *i. e.* (the 5th to 7th syllables) should be first-light'.

257. V. 14. "पञ्चमा द्विजो ज्" *i. e.* "If in the even feet, (the 5th to 7th syllables) are middle-heavy, it is called पञ्चमा (बद्ध)."

258. V. 15. "विपरितैकीयम्." *i. e.* "According to some, the opposite is called पञ्चमा" *i. e.* if the 5th to 7th syllables are middle-heavy in the odd feet."

259. V. 16. "चपलाऽद्विजो न्" *i. e.* "If the 5th to 7th syllable is all-light in the odd feet, it is called चपला."

260. V. 17. "विपुला द्द्विजः सप्तमः" *i. e.* "If in the even feet the seventh syllables are light, it is called विपुला."

261. V. 18. "सर्वतः सैतवस्य" *i. e.* "According to सैतव, in all the feet (the 7th syllable should be light in this metre.)"

262. V. 19. "औ न्तौ च." *i. e.* "(It is also विपुला if in the odd feet the 5th to 7th syllables are) first-heavy, middle-light, all-light, or last-light." Halayudha adds द्द्विजः of rule 17 applies also to this rule *i. e.* in the

even feet, the 7th syllable should be light. He calls these metres भविपुला, रेफविपुला etc.

263. These rules are obscure and mix up the ordinary अनुष्टुप् (पद्य) with several other varieties, which are not rhythmical and rarely used by modern poets. The illustrations quoted by Halayudha are exceptional and have been made to fit the rules by forced division of "class" and "individual" वक्त्र's. (So V. r. n. p. p. 54-5). Kalidasa deserves the credit of being the first to give a very simple rule for this most common metre: "श्लोके षष्ठं गुरु त्रये सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विवृत्पादयो र्ऋत्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः." Sru. 10. This has been followed by all our great rhetoricians. "छन्दः-शास्त्रविद्वद् यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद् यथा । स जयति जिनपतिः पर-ब्रह्ममहानिधिः" Vag. III. 23. ; "भग्नछन्द इति प्राज्ञैर्धृष्टः न्दोभङ्गवद्वचः । यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः" sar. I. 27. I, however, find this rule does not quite satisfy all the requirements of the case. Take for instance "वाजसनेयसंहिता वेददीपिन सं-युक्ता" This line as it stands does not satisfy Kalidasa's rule, but if the feet are inverted its requirements are satisfied and yet "वाजसनेयसंहिता" does not fit the metre. Why? Because there are two pauses in this foot on account of the word वाजसनेय. Read वाजसने as one word and य संहिता as another,

the-discordance will disappear. It follows that the words are to be such that there is only one pause at the end of the foot. I also find that according to our scanning, no measure should be all-light. This is involved in the preceding rule, but I separately specify it for further clearness.

264. This metre differs from the Vedic अनुष्टुप् in the construction of the odd feet and Sanskrit writers unanimously ascribe its discovery to the great poet Valmiki. Kalidasa writes : "ताम्रभ्यगच्छद् रुदितानुसारी कविः कुशेध्माचरणाय यातः । निषादविह्वलज्जदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्मिन् श्लोकः" R. 14. 70. Bhavabhūti describes . "अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मथन्दिनसमये नदीं तमसामनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणोः कौश्लयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श, आकस्मिकप्रतप्रवभासाच्च देवीं वाचमानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदीरयत्," U. II. p. 36. Rajashekharā notes : "योगीन्द्रः छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः । वल्मीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः" B. r. 1. 9. It is not necessary to quote other authorities.

265. V. 20. 'प्रतिपार्दं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्द्वयम्' i. e. 'When every succeeding foot increases by four syllables, it is called पदचतुर्द्वयम्' Halayudha adds the first foot is to contain eight syllables.

266. V. 21. 'गान् आर्षौडः' i. e. 'If every foot ends in two heavy syllables each, it is called आर्षौडः.'

267. V. 22. "आदौ चेत् प्रत्यार्षौडः" i. e. "If every foot begins in two heavy syllables, it is called प्रत्यार्षौडः."

268. V. 23. "प्रत्यपीडो गावादौ च" i.e. 'If every foot begins and (ends) in two heavy syllables, it is called प्रत्यपीडः.' This rule appears to me to be a later interpolation, as the same name is applied to a different metre in the preceding rule. It is not found in Agn. Nanyana calls this metre उभवापीड (p. 84.)

269. V. 24. 'अथमस्य विपर्ययाचे मञ्जरीलवत्वप्रमृतधाराः' i. e. 'If the first foot interchanges with any of the other three feet, it is called मञ्जरी, लवली, अमृतधारा'. V. r. calls these कलिका, लवली, and मञ्जरी, v. 3 to 5. His clear illustrations shew that by the first he understands a metre whose four feet consist of 12, 8, 16, and 20 syllables; by the second, a metre whose four feet consist of 12, 16, 8, and 20 syllables; and by the third, a metre whose four feet consist of 12, 16, 20, and 8 syllables. In other words, he understands by inversion the inversion of the first foot and the corresponding inversion of the other feet. Halayudha understands differently. According to him, only the first foot is to exchange places with the second, third, or fourth foot, and the other feet are to remain as before. Hence मञ्जरी consists of 12, 8, 16, and 20 syllables; लवली of 16, 12, 8, 20 syllables; and अमृतधारा of 20, 12, 16, 8, syllables. This is the proper meaning from the wording of the rule, but which Pingala intended to convey, I am unable to determine (see V. r. n. p. 84.)

270. V. 25. 'उङ्गतामेकतः स्रजौ स्रजौ, न्नी जगौ, भनौ जलौ, स्रजौ स्रजौ ग्' i. e. 'The metre is called उङ्गता if

the first foot contains last-heavy, middle-heavy, last-heavy and light; the second foot contains all-light, last-heavy, middle-heavy, and heavy; the third foot contains first-heavy, all-light, middle-heavy, light and heavy; and the fourth foot contains last-heavy, middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, and heavy.' Halayudha adds चङ्गताम् is used in the accusative plural as पठेत् is understood. The use of लृ at the end of the first foot shews that according to our author, every final light syllable is not necessarily a heavy syllable. . V. r. says that 'the first foot is to be read by itself' (v. 6.) i. e. there should be a full pause at the end of the first foot. This is a needless remark, as pauses depend on the flow of syllables and not on any arbitrary rules. Narayana says if the first foot of 'चङ्गता' changes its place with the third, the metre is called 'मन्त्ररा' (p. 85).

271. V. 26. 'तृतीयस्य सौरभकं नौ भृगौ' i. e. 'If the third foot is middle-light, all-light, first-heavy, and heavy, it is called सौरभक', the other three feet being like the चङ्गता.

272. V. 27. 'तलितं नौ सौ' i. e. 'If the third foot is two all-lights and two last-heavies, it is called तलित.' The other feet as in चङ्गता

273. V. 28. 'अपस्थितप्रचुपितं यद्यगायं सौ जम्भौ गौ, सौ जौ ग् नौ स् नौ न् जौ' i. e. 'It is called अपस्थितप्रचुपित if the

first foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy, first-heavy, and two heavies: the second foot contains last-heavy, all-light, middle-heavy, middle-light, and heavy: the third foot contains two all-lights and last heavy: the fourth foot contains three all-lights, middle-heavy, and first-light'.

274. V. 29. 'वईमानं नो ह्यौ ह्यौ.' *i. e.* 'If the (third foot) contains two all-lights, last-heavy, and then again two all-lights and last-heavy, it is called वईमान.' The other feet as in उपस्थितप्रचुपित.

275. V. 30. 'शुद्धविराड्दृषमं तज्ज.' *i. e.* 'If (the third foot) is last-light, middle-heavy and middle-light, it is called शुद्धविराड्दृषम.' The other feet as in उपस्थितप्रचुपित.

276. V. 31. 'अर्द्धे' *i. e.* 'In the half' *i. e.* the following rules apply to halves of metres.

277. V. 32. 'उपचित्रकं सौ स्तौ ग् भौ भ्गौ ग्' *i. e.* 'It is called उपचित्रक if either half contains three last-heavies, light, and heavy in the first foot, and three first heavies and two heavies in the second foot.'

278. V. 33. "द्वुतमथा भौ भ्गौ ग् न्जौ य्यौ." *i. e.* "It is called द्वुतमथा if both halves contain three first heavies and two heavies in the first foot and all-light, two middle-heavies and a first-light in the second foot."

279. V. 34. "त्रैगवती सौ र्गौ, भौ भ्गौ, ग्" *i. e.* "It is

called वेगवती if either half contains three last-heavies and heavy in the first foot and three first-heavies and two heavies in the second foot."

280. V. 35. "भद्रविराट् तृजौ गौ, भ्रुसौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called भद्रविराट् if both halves contain last-light, middle-heavy, middle-light and heavy in the first foot, and all-heavy, last-heavy, middle-heavy and two heavies in the second foot."

281. V. 36. "केतुसती सृजौ सृगौ, भ्रु नृगौ ग्" *i. e.* "It is called केतुसती if both halves contain last-heavy, middle-heavy, last-heavy and heavy in the first foot, and first-heavy, middle light, all-light and two heavies in the second foot."

282. V. 37. "आख्यानिकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called आख्यानिकी if both halves contain two last-lights, middle-heavy and two heavies in the first foot, and middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies in the second foot." V. r. calls it आख्यानकी, iv. 6.

283. V. 38. "विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग्" *i. e.* "It is called विपरीताख्यानिकी if both halves contain middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies in the first foot, and two last lights, middle-heavy and two heavies in the second foot." The आख्यानिकी and the विपरीताख्यानिकी are varieties of the ordinary उपजाति (see. vi. 18.) and needlessly described here. The names shew these two metres

were in much use in narration even in the days of Pingala.

284. V. 39. "हरिणसुता सो झौ ग् नभौ औ" *i.e.* "It is called हरिणसुता if both halves contain three last heavies, light and heavy in the first foot; and all-light, two first-heavies and middle-light in the second foot."

285. V. 40. "अपरवक्तु नौ लौ ग् नजौ औ." *i.e.* "It is called अपरवक्तु if both halves contain two all-lights, one middle-light, light and heavy in the first foot, and all-light, two middle-heavies and middle-light in the second foot."

286. V. 41. "पुष्पिताग्रा नौ यौ, नजौ औ ग्." *i.e.* "It is called पुष्पिताग्रा if both halves contain two all-lights, middle-light and first-light in the first foot; and all-light, two middle-heavies, middle-light and heavy in the second foot."

287. V. 42. "यवमती जौ जौ, जौ जौ ग्" *i.e.* "It is called यवमती if both halves contain middle-light and middle-heavy twice in the first foot; and middle heavy and middle-light twice and heavy in the second foot." V. r. reads य् for the second ज् in odd feet. B. reads "रजौ समे च," and D. "रजौ समे तु" for "रखौ समे चित्." As these appear to be later corrections after Pingala, I have preferred the reading of A and my manuscripts.

288. V. 43. *अखैकोनविंशदेकविंशदन्ते ग्*” *i. e.* “It is called *अख* if both halves contain 29 syllables in the first foot and 31 syllables in the second foot; the last syllables in each foot being heavy.” Halayudha observes that this means the other syllables are to be light.

289. V. 44. *“खञ्जा मद्यद्वयजोति” i. e.* “If the larger number of syllables is in the odd feet, it is called *खञ्जा*.” *i. e.* when the first and third feet contain thirty-one syllables and the second and fourth twenty-nine syllables with the last syllable heavy in each foot.

290. V. r. wrongly places these two metres (*अख*, *खञ्जा*) among quantitative metres, II. 39-40. Moreover he describes them as consisting of two feet of 29 syllables and two feet of 31 syllables. He consequently understood ‘*अन्ते ग्*’ of V. 43. in the sense of ‘with the last syllable heavy’ and not in the sense ‘and a heavy syllable in the end.’ This is also the view of Agn. VI. 6. I have, however, given the meaning assigned by Halayudha, as it is not indefensible. It should, however, be added that in IV. 52. he explains “*अन्ते ग्*” in the sense of “with the last syllable heavy” and not in the other sense.

PINGALA SUTRAS CHAPTER. VI.

291. VI. 1. *“वति विच्छेदः” i. e.* “Pause is (at every) division of verses.” Under this rule, *हलादुष* quotes the

following useful verses. “यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।” समुद्रादिपदान्ते च वक्रतावक्रतविभक्तिके ॥ कचिन्तु पदमथोऽपि समुद्रादौ यति भवेत् । यदि पूर्वापरी भागौ न स्यातामेकवर्णको ॥ पूर्वान्तवत् स्वरः सन्वौ कचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यथादिशः परादिवत् ॥ नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाच्चादयः प्राक्पदान्तवत् । परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥” In English :—“There should be a pause after every foot, and specially at the end of every half-verse. It is also allowed after four or more syllables whether the form be distinct or not. *i. e.* whether the word be in the middle of a compound or not. Sometimes a pause is allowed in the middle of a word after four or more syllables if this and the following portion do not belong to the same syllable. *i. e.* if it is not in the middle of a simple word. If there is a vowel combination in such cases, it should be the end of the preceeding pause; sometimes the beginning of the succeeding pause. But when a vowel changes into its corresponding semi-vowel, it should be the beginning of the following pause. Words like च which always agree with preceeding words should be the end of the preceeding pause and words like प्र which always agree with following words should be the beginning of the following pause.” Halayudha shews that these rules are not universally followed. I shall recur to this subject in the body of my work. The

following rules and explanations of Vamana will throw much light on this subject.: “विरसविरामं यति-
भ्रष्टम् ॥३॥ विरसः श्रुतिकटु विरामो यस्मिन् तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ।
तद्वातुनामभागभेदे स्वरसन्धप्रकृते प्रायेण । तद् यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे
नामभागभेदे च सति भवति । स्वरसन्धनाकृते प्रायेण बाहुलेयम् । ...
... -स्वरसन्धप्रकृत इति वचनात् स्वरसन्धकृते भेदे न दोषः”

p. 10. The rhetoricians, 'however, do not favor the non-combination at the end of the odd feet. Va. 5. 1. 2. is. “नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्धान्तवर्जम्” ॥ Vag. I. 8. is “पञ्चाङ्गुल्यं संयोगाद्विसर्गाणामलोपमम् । विसन्धिवर्जनं चेति बन्ध-
चाद्वहेतवः”. Kav. III. 159-60 are ‘न संहितां विवक्षामौत्य-
सन्धानं’ पदेषु यत् । तद् विसन्धीति निर्दिष्टं न अग्रज्यादिहेतुकम् ॥
मन्दानिलेन चलता अङ्गनागसङ्गमगुणे । सुप्तमुद्भेदि घर्माग्नौ नभस्य-
कद्वपुष्यपि ॥’ Sar. forbids both non-combination and bad combination. ‘विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धि-
यत् ॥ यथा,—मेघानिलेन असुना एतस्मिन्मद्रिकानने । मञ्जर्युङ्गम-
गर्भासौ तर्वाङ्गौ विधूयते ॥ इत्यादौ तु विरूपसन्धानं विसन्धिः’ I. 22. I prefer the view of Halayudha's authority. We must pause at every foot and it is necessary both for easy reading and easy understanding, that the feet should be separately marked.

292. Pingala is silent about imperfect verses. The rhetoricians classify them either as irregular or as discordant. I quote the principal authorities: ‘स्वल्पानुप्रतटत्तं भिन्नवृत्तम् ; विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ; तद्वातुनामभाग-
भेदे स्वरसन्धप्रकृते प्रायेण.’ va. 2. 2. 2 to 4. ; “श्लोकेषु नियतस्थानं

पदच्छेदं यतिं विदुः । तदपेतं यतिञ्च ह्यवसो ह्येजं यथा ॥ स्त्रीणां
सङ्गीतविधिसमयादित्यवस्थो नरेन्द्रः, पश्यत्यक्षिण्वरसमिह शिष्टै रमेतत्रादि
इष्टम् । काययोकाययोऽप्यभिर्विकलान्यागमेनैव पश्यन्, वक्ष्यासुर्वीं वहति
इष्ट इतस्तस्मिन् चैवं प्रयोगः ॥ लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्णप्रते ॥ तथापि कटुवर्णानां कवयो
न प्रयुज्यते । ध्वजिनो तस्य राज्ञः केतदस्तजलदेत्यदः ॥ वर्णानां न्यून-
ताधिक्ये शुद्धलघुयथास्थितिः । तत्र तद्भिन्नवृत्तं स्यादेव दोषः सुनिन्दितः”
Kav. III. 152 to 156. “भग्नच्छन्द इति प्राञ्ज वैच्छन्दोभङ्गवृत्तः ।
अस्थाने विरजि वैस्य तन्तु भग्नयतीत्यते” ॥ Sar. 1. 27.

293. VI. 2. ‘तनुमथा ल्यौ’ *i. e.* ‘A metre is called
तनुमथा if (every foot) contains last-light and first-
light.’ Halayudha observes in these verses there is
a pause at the end of each foot. The verse quoted
by him shews there is also a pause after the second
syllable of each foot.

294. VI. 3. ‘कुमारललिता ञ्सौ ग्’ *i. e.* ‘A metre is
called कुमारललिता if it contains middle-heavy, last
heavy and heavy in each foot.’ Halayudha shews
that in some of these verses the pause is at every
third and seventh syllable of each foot and in some
at every second and seventh syllable.

295. VI. 4. ‘माणवकाक्षोडितकं भूतौ ल्यौ.’ *i. e.* “It is
called माणवकाक्षोडितक if it contains first-heavy, last-
light, light and heavy in each foot.” Pause at every
fourth syllable.

296. VI. 5. ‘चित्तपदा भौ गौ.’ *i. e.* “It is called चित्त-

पदा if every foot contains two-first heavies and two heavies." Pause at every foot.

297. VI. 6. "विद्वन्माला औ नौ." *i. e.* "It is called विद्वन्माला if each foot contains two all-heavies and two heavies." Pause at every fourth syllable.

298. VI. 7. "सुजगन्निगुहता औ न्." *i. e.* "It is called सुजगन्निगुहता if each foot contains two all-lights and all-heavy." In addition to the foot pause, pause at every seventh syllable.

299. vi. 8. 'हंसरत' औ नौ." *i. e.* "It is called हंसरत if each foot contains all-heavy, all-light and two heavies." Pause at every foot.

300. VI. 9. 'हलसुखी नौ न्.' *i. e.* "It is called हलसुखी if each foot contains middle-light, all-light and last heavy." Halayudha observes that in addition to the foot pause, there is a pause at every third syllable.

301. VI. 10. 'गुहविराण् सुखी जगौ.' *i. e.* "The metre is called गुहविराण् if each foot contains all-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy." Pause at every foot.

302. VI. 11. "पणवो औ न्गौ." *i. e.* "It is called पणव if each foot contains all-heavy, all-light, first-light and heavy." Pause at every fifth syllable. V. r. reads ण् for न्, III. 22. Hence Hari Bhaskara writes we should read न् and some have accordingly changed the rule (V. r. n. p. 65). We have, however, seen

that in some cases, Kedara Bhatta's explanations are to be preferred to Halayudha's and there is no evidence in this case that Halayudha's reading is supported by the older writers.

303. VI. 12. 'इक्षवती भूमी द्गौ' *i. e.* 'It is called इक्षवती if each foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy and heavy.' Pause at every foot.

304. VI. 13. 'मयूरसारिणी जौं गौ' *i. e.* 'It is called मयूरसारिणी if each foot contains middle-light, middle-heavy, middle-light, and heavy.' Pause at every foot.

305. VI. 14. 'मत्ता म्मौ द्गौ' *i. e.* 'It is called मत्ता if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-heavy and heavy.' Pause at every fourth syllable in addition to the foot pause.

306. VI. 15. 'उपस्थिता त्जौ ज्गौ' *i. e.* 'It is called उपस्थिता if each foot contains last-light, two middle-heavies, and heavy.' In addition to the foot pause, pause at every second syllable.

307. VI. 16. 'इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग्' 'A metre is called इन्द्रवज्रा if each foot contains two last-lights, middle-heavy and two heavies.' Pause at every foot.

308. VI. 17. 'उपेन्द्रवज्रा ज्मौ ज्गौ ग्' *i. e.* 'It is called उपेन्द्रवज्रा if each foot contains middle-heavy, last-light, middle-heavy and two heavies.' Pause at every foot.

309. VI. 18. 'आद्यस्तादुपजायते.' *i. e.* 'If it contains both first and second, *i. e.* if some of the feet are इन्द्रवज्रा and some उपेन्द्रवज्रा, it is called उपजाति.' The total number of metres that can be obtained by the different arrangement of these two feet is sixteen. Deducting इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा metres which have the same feet throughout, we get fourteen varieties of उपजाति. Halayudha observes that the term उपजाति is applied also to other mixed metres, as for instance when some feet are वंशस्था and some feet इन्द्रवंश. (See. V. r. III. 31. and note).

310. VI. 19. "दोषकं भौ भृगौ ग्." *i. e.* "It is called दोषक if each foot contains three first-heavies and two heavies." Pause at every foot. Halayudha derives दोषक from दुह् to milk.

311. VI. 20. "शालिनी स्रुतौ तृगौ ग् समुद्र षडयः." *i. e.* "It is called शालिनी if each foot contains all-heavy, two last-heavies and two heavies. Pause at every fourth and seventh *i. e.* (11th syllable)."

312. VI. 21. "वातोर्नी च्रौ तृगौ ग्." *i. e.* 'It is called वातोर्नी if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-light and two heavies. Pause at every fourth and eleventh syllable.'

313. VI. 22. "अमरविलसिता च्रौ नृनौ ग्." *i. e.* "It is called अमरविलसिता if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, light and heavy." Pause at every fourth and eleventh syllable.

314. VI. 23. "रघोद्धता नौ लौ ग्" *i. e.* "It is called रघोद्धता if each foot contains middle-light, all-light middle-light, light and heavy." Pause at every foot.

315. VI. 24. "स्वागता नौ भगौ ग्" *i. e.* "It is called स्वागता if each foot contains middle-light, all-light, first-heavy and two heavies." Pause at every foot.

316. VI. 25. "हन्ता नौ सुगौ ग्" *i. e.* It is called हन्ता if each foot contains two all-lights, last-heavy and two heavies." Pause at every fourth and eleventh syllable. Most prosodists read हन्ता for हन्ता.

317. VI. 26. "खेनी जौ लौ ग्" *i. e.* "It is called खेनी if each foot contains middle-light, middle-heavy, middle-light, light and heavy."

318. VI. 27. "विषादिनी जौ जगौ ग्" *i. e.* "It is called विषादिनी if each foot contains middle-heavy, middle-light, middle-heavy and two heavies." Pause at every foot. Visvanatha notes this rule is not found in all manuscripts. It is also not found in Agn. and V. r.

319. VI. 28. "जगती." *i. e.* "Metres with feet of 12 syllables."

320. VI. 29. "वंगस्या जौ जौ." *i. e.* "It is called वंगस्या if each foot contains middle-heavy, last-light, middle-heavy, and middle-light." Pause at every foot.

321. VI. 30. "इन्द्रवंशा तौ जौ" *i. e.* "It is called इन्द्रवंशा if each foot contains two last-lights, middle-heavy and middle-light." Pause at every foot.

322. VI. 31. 'द्वुतविलम्बितं नभौ चो' *i. e.* 'It is called ~~द्वुतविलम्बित~~ if each foot contains all-light, two first-heavies and middle-light.' Pause at every foot.

323. VI. 32. "तोटकं सः" *i. e.* "It is called तोटक if each foot contains four last-heavies." Pause at every foot.

324. VI. 33. "पुटो नौ न्यौ वसुसुद्राः" *i. e.* "It is called पुट if each foot contains two all-lights, all-heavy and first-light. Pause at every fourth and eighth *i. e.* twelfth syllable." Visvanātha notes some manuscripts read औपुट. This is the reading of Agn. VII. 30.

325. VI. 34. "जलोद्धतगतिं जसौ जसौ रसर्तवः" *i. e.* "It is called जलोद्धतगति if each foot contains middle heavy and last-heavy repeated. Pause at every 6th and 6th (*i. e.* twelfth syllable)."

326. VI. 35. "ततं नौ चोः" *i. e.* "It is called तत if each foot contains two all-lights, all-heavy and middle light." Pause at every foot.

327. VI. 36. "कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ" *i. e.* "It is called कुसुमविचित्रा if each foot contains all-light and first-light repeated." Pause at every sixth syllable in addition to the foot pause.

328. VI. 37. "चञ्जलादिका नौ रौ" *i. e.* "It is called चञ्जलादिका if each foot contains two all-lights and two middle lights." Pause at every foot.

329. VI. 38. "भुजङ्गप्रयातं यः" *i. e.* "It is called

सुजङ्गमयात् if each foot contains four first-lights." Pause at every foot.

330. VI. 39. "सुग्विषी रः" *i. e.* "It is called सुग्विषी if each foot contains four middle-lights." Pause at every foot.

331. VI. 40. "प्रमिताचरा नृजौ सौ" *i. e.* "It is called प्रमिताचरा if each foot contains last-heavy, middle-heavy, and two last-heavies." Pause at every foot.

332. VI. 41. "कान्तोत्पौडा भ्रजौ सौ." *i. e.* "It is called कान्तोत्पौडा if every foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy and all-heavy." Pause at every foot.

333. VI. 42. "वैखदेवी मौ वाविन्द्रियस्यव." *i. e.* "It is called वैखदेवी if each foot contains two all-heavies and two first-lights. Pause at every fifth and seventh (*i. e.* twelfth syllable)."

334. VI. 43. "वाहिनी तौ म्प्राहविकासरा" *i. e.* "It is called वाहिनी if each foot contains last-light, two all-heavies and first light. Pause at every 7th and 5th (*i. e.* 12th) syllable." Visvanatha notes this rule is not found in all manuscripts. It is also not found in Agn.

335. VI. 44. "नवमालिनी नृजौ भ्याविति." *i. e.* "It is called नवमालिनी if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy and first-light." In addition to the foot pause, pause at every eighth syllable.

PINGALA SUTRAS. CHAPTER VII.

336. VII. 1. "प्रहर्षिणी नृजौ जौ ग् त्रिकदशकौ." *i. e.* "It is called प्रहर्षिणी if each foot contains all-heavy, all-

light, middle-heavy, middle-light and heavy. Pause at every third and tenth *i. e.* 13th syllable."

337 VII. 2. "रुचिरा ञ्भी स्र्जौ ग् चतुर्नवकौ," *i. e.* "It is called रुचिरा if each foot contains middle-heavy, first-heavy, last-heavy. middle-heavy and heavy. Pause at every fourth and ninth (*i. e.* 13th syllable.)"

338. VII. 3. "सत्तमयूरं स्र्तौ यस्मै ग् सप्तद्वनवकौ." *i. e.* "It is called सत्तमयूरं if each foot contains all-heavy, last-light, first-light, last-heavy and heavy. Pause at every 4th and ninth (*i. e.* 13th syllable.)"

339. VII. 4. "गौरी नौ स्मै ग्." *i. e.* "It is called गौरी if each foot contains three all-lights, last-heavy and heavy." Pause at every foot.

340. VII. 5. "असम्बाधा स्र्तौ स्मै गाविन्द्रियनवकौ" *i. e.* "It is called असम्बाधा if each foot contains all-heavy, last-light, all-light, last-heavy and two heavies. Pause at every fifth and ninth (*i. e.* 14th syllable.)"

341. VII. 6. 'अपराजिता नौ स्मै ल्गौ स्वरञ्जयः.' *i. e.* 'It is called अपराजिता if each foot contains two all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy. Pause at every 7th and 14th syllable.'

342. VII. 7. 'प्रहरणकलिता नौ भ्नाौ ल्गौ च.' *i. e.* 'It is called प्रहरणकलिता if each foot contains two all-lights, first-heavy, all-light, light and heavy.' Pause at every 7th syllable in addition to the foot pause.

343. VII. 8. 'वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ.' *i. e.* 'It is

called वसन्ततिलका if each foot contains last-light, first-heavy, two middle-heavies and two heavies.' Pause at every foot.

344. VII. 9 'सिंहोदता काश्यपस्य.' *i. e.* 'This metre is called सिंहोदता according to काश्यप.'

345. VII. 10. 'उद्धर्षणी सैतवस्य.' *i. e.* 'According to सैतव, it is called उद्धर्षणी.'

346. VII. 11. 'चन्द्रावर्त्ता नौ नौ च्' *i. e.* 'It is called चन्द्रावर्त्ता if each foot contains four all-lights and last-heavy.' In addition to the foot pause, pause after every 7th syllable.

347. VII. 12. 'मालत् नवकौ चेत्' *i. e.* 'This metre is called माला when pause is at every sixth and ninth (*i. e.* 15th syllable).'

348. VII. 13. 'मणिगणनिकरो वसृषयः' *i. e.* 'It is called मणिगणनिकर if the pause is at every eighth and seventh (*i. e.* 15th syllable).'

349. VII. 14. 'मालिनी नौ व्यौ य्' *i. e.* 'It is called मालिनी if each foot contains two all-lights, all-heavy and two first-lights.' In addition to the foot pause, pause at every 8th syllable.

350. VII. 15. 'ऋषभगजविलसितं नौ नौ नृगौ खरनव कौ' *i. e.* 'It is called ऋषभगजविलसित if each foot contains first heavy, middle-light, three all-lights and heavy. Pause at every 7th and 9th (*i. e.* 16th syllable).'

351. VII. 16. 'हरिणौ नौ नौ नौ गुरुसुदृढपयः' *i. e.*
'It is called हरिणौ if each foot contains all-light, last-heavy, all-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy in each foot. Pause at every 6th, 4th, (*i. e.* 10th) and 7th (*i. e.* 17th) syllable.'

352. VII. 17. "द्वौ नौ नौ नौ नौ ग् वसुमवकौ." *i. e.*
'It is called द्वौ if each foot contains middle-heavy and last-heavy repeated and first-light, light and heavy. Pause at every 8th and 9th or 17th syllable.'

353. VII. 18. 'वृषपत्नपतितं नौ नौ नौ ग् द्विपयः.' *i. e.*
'It is called वृषपत्नपतित if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light, first-heavy, all-light, light and heavy. Pause at every 10th and 7th (*i. e.* 17th syllable).'

354. VII. 19. 'मन्दाक्रान्ता नौ नौ नौ ग् सुसुदृढपयः.' *i. e.*
'It is called मन्दाक्रान्ता if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, two last-lights and two heavies. Pause at every 4th, 6th (10th) and 7th (17th) syllable.'

355. VII. 20. "शिशिरिणौ नौ नौ नौ गुरुद्वयः." *i. e.*
'It is called शिशिरिणौ if each foot contains first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, first-heavy, light and heavy. Pause at every 6th and 11th (*i. e.* 17th syllable).'

356. VII. 21. "कुसुमितलतावेक्षिता नौ नौ याविन्द्रियते-
स्वराः." *i. e.* "It is called कुसुमितलतावेक्षिता if each foot

i. e. "It is called **अष्टलक्षित** if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-heavy repeated, first-heavy, light and heavy. Pause at every 11th and 12th (*i. e.* 23rd) syllable."

363. VII. 28. 'मत्ताकोड़ा नौ लौ नौ नौ ज्यसुपदपको.' *i. e.*

"It is called **मत्ताकोड़ा** if each foot contains two all-heavies, last-light, four all-lights, light and heavy. Pause at every 8th and 15th *i. e.* 23rd syllable."

364. VII. 29. 'तम्बी भूतौ खौ भौ न्याविन्द्रियखरमाजा.'

i. e. "It is called **तम्बी** if each foot contains first-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two first-heavies, all-light and first-light. Pause at every 5th, 7th, (*i. e.* 12th), and 12th (24th) syllable."

365. VII. 30. 'कौक्षपदा भनौ स्मौ नौ नौ न्भूतेन्द्रियवसु पयः' *i. e.* "It is called **कौक्षपदा** if each foot contains first-heavy, all-heavy, last-heavy, first-heavy, four all-lights and heavy. Pause at every 5th, 5th (10th), 8th (18th), 7th (25th) syllable."

366. VII. 31. 'सुजङ्गविजृम्भितं नौ लौ नौ सौं लौ वसु-
वृक्षपयः.' *i. e.* "It is called **सुजङ्गविजृम्भित** if each foot contains two all-heavies, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy. Pause at every 8th, 11th (*i. e.* 19th), and 7th (*i. e.* 26th) syllable."

367. VII. 32. 'अपवाहको खौ नौ नौ खौ नौ नवर्त्त, निन्द्रि-
याणि' *i. e.* "It is called **अपवाहक** if each foot contains

all-heavy, six all-lights, last heavy and two heavies. Pause at every 9th, 6th (*i.e.* 15th), 6th (*i.e.* 21st) and 5th (*i.e.* 26th) syllable.'

368. VII. 33. 'दण्डको नौ र.' *i.e.* "It is called दण्डक if each foot contains two all-lights and seven or more middle-lights.' The rule does not expressly mention the number of middle-lights but as metres with feet of 26 syllables has already been treated of, the first दण्डक must consist of feet of 26 syllables. Pause at every foot.

369. VII. 34. 'प्रथमदण्डद्विप्रपातः' *i.e.* 'The first दण्डक is called चण्डद्विप्रपात.' Some manuscripts of V. r. read प्रयानः for प्रपातः. I have rejected it as it is grammatically faulty and mars the real meaning of the word, expressive of the flow of metre.

370. VII. 35. 'अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम्' *i.e.* 'But not according to रात and माण्डव्य.'

371. VII. 36. 'शेषः प्रचित इति' "The rest are प्रचित.' Halayudha understands by 'rest' metres whose feet consist of two all-lights and more than seven middle-lights. This follows from the wording of the rules vii. 33-4. Narayana understands that 'rest' includes all metres, whose feet are formed like the proper दण्डक feet. (see p. 78).

372. This closes Pingala's description of classical metres. Various other metres will be described and

illustrated in the body of my work. There may be numerous other good metres. For some of these I refer the reader to the Prakṛta section of Narayana's commentary. It is impossible to describe them exhaustively. Theoretically their number is such that a man's whole life is not sufficient even for counting the number one by one. Practically also their number has been too much for all the prosodists to exhaust and even what they have done often consist of barren lists, whose reproduction is a mere waste of valuable time. • For all practical purposes, it is sufficient to know the principles which underlie the construction of different classes of metres with typical illustrations, and I have attempted to follow this system in my work.

PINGALA SUTRAS. CHAPTER VIII.

373. VIII. 1. "अत्राहुः गद्या." *i. e.* 'Metres not described above are called गद्या.' Halāyudha understands the term includes every metre however regular not described by Pingala and every metre however irregular described by him. But as opinions differ as to which rules are to be regarded as Pingala's and which as interpolations, there is no universal agreement as to the application of the term गद्या. Moreover as later prosodists go on increasing the number of even and uneven metres, its application

is more and more restricted. Kedara Bhatta defines गायः 'the rest are गायः, containing three or six feet' (I. 18.) and again 'any metre not described here, containing uneven feet or odd (i. e. other than four) feet like *दशमं (m. v. 33. 101-2) is called गायः by the learned' (v. 12). Narayana is swayed down by Halayudha and observes 'not described here' is to be understood independently of the first line of the verse, although this is against I. 18. He, however, adds 'यदाह यच्छन्दो नोक्तमत्रेति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां गायत्वाभावादेतानि त्रिष्टुप्पादिवैव दृष्टव्यानि.' Metres of irregular and odd feet are exceptional in classical Sanskrit and it is better to restrict गायः to these rare cases.

374. VIII. 2. "कुड्बलदानी भूतो नृगो निन्द्वरसा." i. e. "It is called कुड्बलदानी if each foot contains first-heavy, last-light, all-light, and two heavies. Pause at every 5th and 6th (i. e. 11th) syllable."

375. VIII. 3. "वरतह भूर्जौ ज्यौ वड्दरसा." i. e. "It is called वरतह if each foot contains all-light, two middle-heavy, and middle-light. Pause at every 6th, 6th (12th) syllable."

376. VIII. 4. "जलधरमात्रा न्यौ नौ वसुधवः." i. e. "It is called जलधरमात्रा if each foot contains all-heavy, first-heavy, last-heavy and all-heavy. Pause at every fourth and 6th (i. e. 12th) syllable."

377. VIII. 5. "गौरी गौरी" i. e. "It is called गौरी if each foot contains two all-lights and two middle-lights." Pause at every foot. Halayudha observes that this with the increase of middle-light measures form intermediate metres between गौरी and इन्द्रज. This is exactly the same metre as चञ्चलपिना noticed in VI. 37. without any distinction of pause. Vishvanath shastri

* In the Bombay edition, the last two feet are joined to a different sloka. So in the Calcutta edition.

however adds rules vi. 35, 36, 37, are not found in all manuscripts. He, however, does not point out the patent contradiction. Halayudha cites under VI. 37. Sl. VI. 67. Here Malinatha quotes 'स्वरपरविरति नैवो रो म्ना' which signifies that pause is at every 7th and 12th syllable. The verse does not warrant this remark. Under Ki.8. 16. he quotes V. r.

378. VIII. 6. 'सुखना भूतो नृसौ इन्द्रियव्ययः' i.e. 'It is called सुखना if each foot contains first-heavy, last-light, all-light and last-heavy. Pause at every 5th and 7th (i.e. 12th) syllable.

379. VIII. 7. 'कनकप्रभा सुखौ सुखौ नृ.' i.e. 'It is called कनकप्रभा if each foot contains last-heavy and middle-heavy repeated, and heavy. Pause at every foot.'

380. VIII. 8. 'कुटिलगति नौ तो ग् स्वरतवः' i.e. 'It is called कुटिलगति if each foot contains two all-lights, two last-lights and heavy. Pause at every 7th and 6th i.e. 13th syllable.'

381. VIII. 9. 'वरसुन्दरी भूजौ सुखौ नौ.' i.e. 'It is called वरसुन्दरी if each foot contains first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light, and two heavies.' Pause at every foot.

382. VIII. 10. 'कुटिला सुखौ नौ नौ वेदसमसहस्रः' i.e. 'It is called कुटिला if each foot contains all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two heavies. Pause at every 4th, 6th, (i.e. 10th) and 4th (i.e. 14th) syllable.'

383. VIII. 11. "सैवशिखा भू नृभौ भूगौ भूस्वरसिद्धिः" i.e. "It is called सैवशिखा if each foot contains first-heavy, middle-light, all-light, two first heavies and heavy. Pause at every 5th, 6th (i.e. 11th) and 5th (i.e. 16th) syllable." Some disregard the intermediate pauses.

384. VIII. 12. "वरसुवती भू यौ नृगौ" i.e. "It is called वरसुवती if each foot contains first-heavy, middle-light, first-light, two all-lights, and heavy." Pause at the end of each foot-

385. VIII. 13. "अतिशयिनी सौ सुखौ सुगौ ग् दिक्स्वराः" i.e. "It is called अतिशयिनी if each foot contains two-last-lights, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies. Pause at every 10th and 7th (i.e. 17th) syllable."

386. VIII. 14. "अतिवर्ग नृजौ भूजौ सुखौ नृ." i.e. "It is called अतिवर्ग if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy, two middle-heavies, light and heavy." Pause at every foot.

387. VIII. 15. "वक्षिन्द्रवसुधाक्षेव कोकिलकम्." i.e. "If the pause is at every 8th, 5th (i.e. 13th) and 4th (i.e. 17th) syllable, it is called कोकिलकम्."

388. VIII. 16. "विषुचमिवा षौ औ औ वसुह्विचः." i.e. "It is called विषुचमिवा if each foot contains middle-light, last-heavy, two middle heavies, first heavy and middle-light. Pause at every 8th and 10th (i.e. 18th) syllable."

389. VIII. 17. "नाराचकं नो रो रो." i.e. "It is called नाराचक if each foot contains two all-lights and four middle-lights." Halayudha adds "pause after every 10th and 18th syllable," but his quotation shews that it varies. This rule with its illustration is not reproduced by Narayana. The metre is also not noticed under this name by Mallinatha and other writers. I am, therefore, of opinion that it is a still later interpolation.

390. VIII. 18. "विजिता न्नौ न्नौ रो यवर्तसराः." i.e. "It is called विजिता if each foot contains first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two middle-lights, and heavy. Pause at every 6th, 6th (i.e. 12th) and 7th (i.e. 19th) syllable."

391. VIII. 19. "यशिवदना न्नौ न्नौ ज्ञौ वसुह्विचः." i.e. "It is called यशिवदना if each foot contains all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies, and middle-light. Pause at every 11th and 10th i.e. (21st) syllable." The pause, however, appears to vary. Narayana reads "वसुह्विचः" (p. 90.) As the names of these गाय's are formed after the illustrations quoted, I prefer this reading to 'यशिवदना.'

392. Vishvanatha shastri says the rules 2 to 19 are additions of Halayudha, as they are found only in manuscripts containing his commentary. I entirely agree with this view. If the perfectly even metres described here formed a part of the original text, there is no ground whatever for Pingala's inserting them among गाय's instead of in their proper place of even metres. Moreover, the very names are formed from illustrations which did not exist in the time of Pinga-

la. In further corroboration of it, I have to add that corresponding rules are wanting both in the *Agneya Chandassara* and in the *Vṛtta Ratnakara*. *Narayana* takes the opposite view and reproduces the whole of *Halayudha* (p. p. 88 to 90). But this only shews that he had the use of only one manuscript of *Pingala* and that with *Halayudha*'s interpolations.

393. VIII. 20. "द्विौ रौ." *i. e.* "Put heavy and light twice" *i. e.* light under heavy and then again light under heavy.

394. VIII. 21. "मिचौ च." *i. e.* "Also mixed." *i. e.* put heavy against heavy and light and then light against the second heavy and light, and we obtain the four varieties of dissyllables.

395. VIII. 22. "चयग्न्ना मिचौ:" *i. e.* 'Separately put heavy and light mixed.' *i. e.* put heavy first against each of the above four groups and then again light against each of them. We thus obtain the eight varieties of trisyllabic measures described in the first chapter.

396. VIII. 23. "वसवक्रिता:" *i. e.* "(These) eight are the eight trisyllabic measures." Similarly we obtain 16 varieties of tetra-syllables, 32 varieties of penta syllables, etc, (see. V. r. n. p. 102). As in even metres, every foot consists of the same number of syllables in the same order, these numbers also ex-

press their possible varieties in two, three, or more syllables. Narayana similarly shews that of semi-even metres of two syllables, the possible varieties are 16 - 4 *i. e.* 12; of un-even metres, 256 - 16 *i. e.* 240; and so on (p. p. 102-3). This is on the supposition that every metre is to consist of four feet.

397. VIII. 24. "लृङ्" *i. e.* 'Light for every half.'

398. VIII. 25. 'हेक् ण्' *i. e.* 'Heavy for every half by increasing one.' These two rules are for finding out the arrangement of syllables in any even verse and of course applies only to the arrangement described in the rules 20-3. For instance, for the arrangement of the third variety in the above group, we get first heavy, because we have to increase 3 by one to get a half, then light because two the quotient of four by two is divisible by two, then heavy because we have to increase one by one to get a half, *i. e.* middle-light is the 3rd variety of the trisyllabics.

399. VIII. 26. 'प्रतिक्षेपणं द्विर्लृङ्' *i. e.* 'Double the first light in the opposite direction.'

400. VIII. 27. 'सतोऽप्येकं जह्यात्' *i. e.* 'If it comes to heavy, deduct one.' These two rules are for finding the number in the above arrangement, if the arrangement of the syllables is given. For instance, given that an octosyllabic metre has first a light syllable, then three heavy syllables, then three light syllables.

and then a heavy syllable, what place does it occupy in the octosyllabic series? Reversing the arrangement we get ग ल ल ल ग ग ग ल. Doubling the 4th ल, we get eight. This falls under ग. Doubling and deducting one, we get fifteen. This also falls under ग. Doubling and deducting one, we get 24. This also falls under ग. Doubling and deducting one, we get 57. This falls under ल. Double this is 114. Therefore the metre occupies 114th place.

401. We may examine the correctness of our result by reversing the operation. By halving, it leaves no remainder. Therefore the first syllable is light. For next half, we have to increase it by one. Therefore the second syllable is heavy. The number thus obtained is 29. By repeating the same process, we again get heavy and 15 and again heavy and eight. Then we get three lights by halving and one, which is heavy. I give these illustrations as the rules are not intelligible by themselves. Another method is described in V. r. vi. 5.

402. VIII. 28. "द्विरर्धे" *i. e.* "Two for every half."

403. VIII. 29. "रूपे शून्यम्." *i. e.* "Zero for every one (to be deducted for halving)."

404. VIII. 30. "द्विः शून्ये" *i. e.* "Double for every zero."

405. VIII. 31. "तावदर्धे तद्गुणितम्." *i. e.* "For every

half, the number must be multiplied by itself." Halayudha illustrates these rules thus. In the case of 6, by the process of division prescribed in rules 28-9, we get 2, 0, 2. The first and the last represent halves. Hence for the first, we get 2×2 or 4. By rule 30, this should be doubled for the next zero. This eight multiplied by itself gives 64, the number of varieties of hexasyllabic feet and even metres of hexasyllabic feet. These explanations, however, hold good only in the case of six and of the even powers of two. For general application, we are to understand the rules differently: for halves, raise two to the power of two represented by the product of these halves and if there are any zeroes, multiply this number by two if it is the first zero and by the numbers preceeding, if they are intermediate zeroes. For instance, if the number is 51, we have by the prescribed division 0, 2,

0, 2, 2, 2, 0, 2. Hence 2^{32} represents the product of the halves. The first zero gives 2^1 ; the second $2^3 = 4$;

the third 2^{16} Their product is 2^{19} Hence $2^{32+19} = 2^{51}$ is the number of varieties of feet of 51 syllables.

406. The simple methods of combination were not fully known to our older prosodists. In even

metres, as every syllable can be either light or heavy, the total number of possible varieties of even metres is obtained by raising two to the power, which represents the number of syllables which each foot is to

consist : *e. g.* 2^1 *i. e.* 2 represents the number of possi-

ble varieties of monosyllabic feet ; 2^2 *i. e.* 4 of dissylla-

bic feet ; 2^3 *i. e.* 8 of trisyllabic feet ; and so on. In semi-even metres, as every half differs from the other,

we are to raise 2^2 to the power which represents the number of syllables in each foot and deduct from it 2 to this power, which represents the even metres

included in this rule *e. g.* $2^2 - 2^4$ *i. e.* 240 represents the number of possible varieties of semi-even metres of four syllables. This is on the supposition that each metre consists of four feet. If each metre is to consist

of six feet, the number will be $2^3 - 2^4$ (as it makes no difference in even metres whether the number is four or six) *i. e.* 4080. In the case of uneven metres, we are to raise two to the power, which represents the number of feet and then raise this number to the power which represents the number of syllables in each foot and then deduct from it the number of even

and semi-even metres if any included in it : e. g. $(2^5)^{20} - 2^{20}$ represents the possible varieties of uneven metres of five feet, where every foot consists of 20 syllables. As there can be no semi-even metres of five feet, the deducting number is 2^{20} and not $(2^{2 \text{ etc. } 20})$.

407. Pingala's rules, however, vividly disclose two properties of two. Any power of two throughout divisible by two is equal to two raised to the power of two representing the number of two's the first power is divisible by two i. e. $2^{16} - 2^4$, $2^{32} - 2^6$, and so on. Any other number is reducible to such a number plus some smaller number and this smaller number represents the sum of the powers of two after which the number is not divisible by two. Take the case of 51. It is not divisible by two in the beginning and again after the first and the fourth division. 51 is $32 + 19$. 19 is therefore $-2^0 + 2^1 + 2^4 - 1 + 2 + 16$.

408. The orthodox arrangement of quantitative measures is explained by Narayana at page 103. We are first to put all heavy quantities (if the total number is even) or first light and then heavy

quantities (if the total number is odd) and then arrange under it the same quantities changing the first heavy into light and putting the remaining quantity as light if it is one, heavy if it is two, or light and heavy or heavies, according as the number is odd or even greater than two. His illustrations will explain these remarks.

409. The finding of the possible varieties of a given number of quantities is a more complex problem and depends on the possible varieties of the sub-classes. For instance, a measure of six quantities can consist of either three heavies, two heavies and two lights, one heavy and four lights, or six lights. The first and the last can have only one variety. The

second gives $\frac{4}{2 \mid 2}$ i.e. 6. The third gives $\frac{5}{4}$ i.e. 5. Add-

ing we get 13. Similarly thirteen quantities can be arranged either as (1) one light and six heavies, (2) three lights and five heavies (3) five lights and four heavies, (4) seven lights and three heavies, (5) nine lights and two heavies, (6) eleven lights and one heavy, and (7) thirteen lights. The possible varieties of the first are

$\frac{7}{6}$ i.e. 7, of the second $\frac{8}{3 \mid 5}$ i.e. 56, of the 3rd $\frac{9}{4 \mid 5}$ i.e. 126,

of the 4th $\frac{10}{7 \mid 3}$ i.e. 120, of the 5th $\frac{14}{9 \mid 2}$ i.e. 55, of the 6th

$\frac{12}{11}$ i.e. 12, of the last one. Adding, we get $7 + 56 + 126 + 120 + 55 + 12 + 1$ i.e. 377. This is exhibited at the 'quantitative cone', (V. r. n. p. 114).

410. The 'syllabic cone' (V. r. n. p. 110) similarly exhibits the formation of the various sub-classes of the syllabic metres. The number of any given sub-class is easily found by the formula $\frac{n}{n-r+1}$. For instance if it is asked what is the possible number of varieties of metres of 20 syllables with two heavy and eighteen light syllables, we get $\frac{20}{18+2}$ i.e. 190. This formula was practically known to Bhaskara (Li. 81—2).

As 2^n represents the sum of all the varieties of all the sub-classes and as in considering all the sub-classes in which light or heavy syllables occur, we do not take account of the only sub-class which consists of the opposite syllables (heavy or light) only, we deduce from it an important property of numbers viz.

$$\frac{n}{n-1} + \frac{n}{n-2} + \frac{n}{n-3} + \dots + \frac{n}{n-2^{n-1}}.$$

411. The "sectional cone" (V. r. n. p. 115.) differs from the "quantitative" cone only in an additional column for the totals of the various sub-classes.

412. The "banners" (V. r. n. p. p. 112—3) exhibit the position of the various sub-classes—in any given group of metres. The results are of course consistent only with Hindu arrangement of these syllables.

413. Narayana also explains some other problems about quantitative metres (p. p. 39—41, 107), but it is hoped the above will be sufficient to enable my readers to understand his language and follow up his arguments.

414. VIII. 32. 'द्वि द्वयन' तदन्तानाम् *i.e.* 'Double this number and deduct two. (It gives) the sum of the varieties up to it.' For instance $64 \times 2 - 2$ *i.e.* 126 is the sum of all the varieties of one, two, three, four, five, and six syllables *i.e.* 2, 4, 8, 16, 32 and 64.

415. VIII. 33 'परेष पूर्णम्' *i.e.* 'Full (double) (is the number) of the next (varieties).' For instance, 64×2 *i.e.* 128 is the number of varieties of seven syllables.

416. VIII. 34. 'परे पूर्णमिति' It is a mere repetition to shew the conclusion of the work. Halayudha considers it explains how these varieties are to be exhibited, but his arguments appear to me to be too forced.

417. This examination shews the various stages in the history of Sanskrit prosody. We have first the age of Vedic prosody, when verses were composed without any knowledge of the laws of rhythm. It is

divisible into three periods: first the age of even metres (अनुष्टुप्, जगती, etc) among which precedence is always given to गायत्री; next the age of uneven metres such as छण्डिक and वृहती; and last the age of compound metres such as अतिशक्ती. In the second or middle age of prosody, the common अनुष्टुप् was discovered and the compound metres rejected. The broad distinction between the Vedic and the common अनुष्टुप् is that in the former the four feet are regulated by the same laws while in the latter the two odd feet materially differ. Universal Hindu opinion ascribes this discovery to the author of the *Ramayana*. The third age is of Pingala, when the laws of versification were studied and quantitative metres discovered. According to his own showing, Pingala is not the first writer either of Vedic or of classical prosody, but he is among the first if not the first to minutely study the construction of both syllabic and quantitative metres. It is indeed doubtful whether regular आयत्त's and metres like गार्हपत्यिकीडित, महाभाषिनी, अश्वर preceded much before his time. The fourth age is of Kalidasa, when for the first time a simple rule was laid down for the common अनुष्टुप्. I have shewn that even this rule does not satisfy all the requirements of the case. The last age is of modern prosody when the rules laid down by former writers have

to some extent been amplified and any fixed succession of syllables has been dignified by the name of poetry. The last three ages may be broadly called the modern age of prosody. In the Vedic age, verses abound in irregularities. In the middle age, these irregularities are rather common. In the modern age, these irregularities are rigorously excluded except in works which affect to be old.

418. For historical purposes, this classification is chiefly negatively useful. If we get a गायत्री verse, we can not generally say to which age it is to be referred to. But if we get a few consecutive common अक्षुप्त verses, we may be sure they are not of Vedic age. So if we get a verse like अयम् or अथवा or where the succession of syllables is most minutely taken care of but the rhythm is broken, we may at once put it down to the modern age. Positively, on account of many modern imitations, the character of a verse does not always determine its age. But where the imitations are bad as they generally are or where there are other considerations to help us, we can always effectually use this classification. If we get a series of verses in the Vedic metres with all the simplicity of construction of Vedic age, in the absence of strong evidence to the contrary, we can always conclude they are of Vedic age. If we get a similar

series of verses with all the refinement of construction of modern age, we can assert they are not of Vedic age although they may be found in Vedic or semi-Vedic works.

419. A thorough knowledge of prosody appears therefore to be essential for all linguistic and historical examination of Sanskrit. I accordingly issue it first, although historically and for ordinary purposes, its place is most subordinate in grammar. I am fully conscious of the manifold difficulties of my undertaking and the various shortcomings of my work. The facts I have adduced may be assailed—the views I have propounded may be shaken. But I shall consider my time most usefully employed, if my work can evoke in India an earnest regard for our ancient literature and a sincere desire to strive honestly to seek out noble truths.

420. The most favourable view expressed by Professor Max Müller has been a strong support to my silent labours. His deep scholarship, ripe judgment, and wide sympathies justly vest his opinions with the highest respect in this country. I have also to express my obligations to the various educational authorities in India for the liberality with which they have always placed at my service the manuscripts of the various Sanskrit College libraries. I owe them in Calcutta

to Mr. A. W. Croft, the able minister of education and to Pandit Maheshchandra Nyayaratna, the learned principal of the Sanskrit College; at Benares to the Government of the N. W. Provinces and Mr. A. W. Griffith, the accomplished Director of Public Instruction; at Poona, to its reputed Sanskrit Professor R. G. Bhandarkar. This liberality contrasts most favourably with the now inexplicable prejudice with which the general class of Benares Pandits yet refuse the loan of their manuscripts. Finally, I have to express my gratitude to the Government of India for the sympathy expressed for this work.

THE GANGES,
Oct. 3, 1882.

A. B.

CONTENTS OF THE PREFACE.

(A.) PINGALA SUTRAS.

	Page.		Page.
Chapter I. ...	xiii.	Chapter V. ...	xcviii.
Chapter II. ...	xix.	Chapter VI. ...	cix.
Chapter III. ...	xxvi.	Chapter VII. ...	cxviii.
Chapter IV. ...	lxxvii.	Chapter VIII. ...	cxxv.

(B) Shaunaka Rk Prātishakhyā.

	Para.		Para.
XVI. 1 to 8 ...	52.	42 to 49 ...	115.
9 ...	64.	50 to 52 ...	113.
10 ...	§ 52.	53 to 60 ...	178.
11 ...	108.	XVII. 1 ...	129.
12 <i>first line</i> ...	109.	2 ...	130.
12 <i>last line</i> ...	72.	3 to 5 <i>first line</i> ...	131.
13 ...	66.	5 <i>last line</i> to 7 ...	141.
14, 15 ...	67.	8 to 10 ...	144.
16, 17½ ...	70.	11, 12 ...	132.
17 <i>last line</i> ...	63.	13 ...	138.
18, 19, ...	72.	14 ...	57.
20 to 26 ...	80.	15 ...	139.
27 to 28½ ...	83.	16 ...	136.
28½, 29 ...	74.	17 to 20 under Accent	
30 ...	110.	21 to 23 ...	62.
31 to 37 ...	95.	24 to 27½ ...	63.
38 1st foot ...	111.	27½, 28 ...	135.
„ 2nd foot ...	74.	29 ...	186.
„ 2nd line ...	103.	30 ...	187.
39 ...	99.	31 ...	188.
40, 41 ...	103.	32 ...	105.

Contents of the Preface.

cxliii

	Para.		Para.
XVIII. 1	... 147.	XVIII. 17	... 31.
2	... 148.	18	... 32.
3	... 150.	19, 20	... 33.
4	... 151.	21	... 123.
5	... 152.	22	... 163.
6	... 153.	23	... 164.
7, 8	... 154.	24	... 165.
9	... 155.	25, 26	... 166.
10	... 156.	27	... 168.
11	... 157.	28	... 169.
12	... 158.	29	... 170.
13	... 159.	30 = Rk. xv. 14.	
14	... 160.	31 = Rk. xv. 15.	
15	... 161.	32	... 62.
16	... 162.	33, 34	... 189.

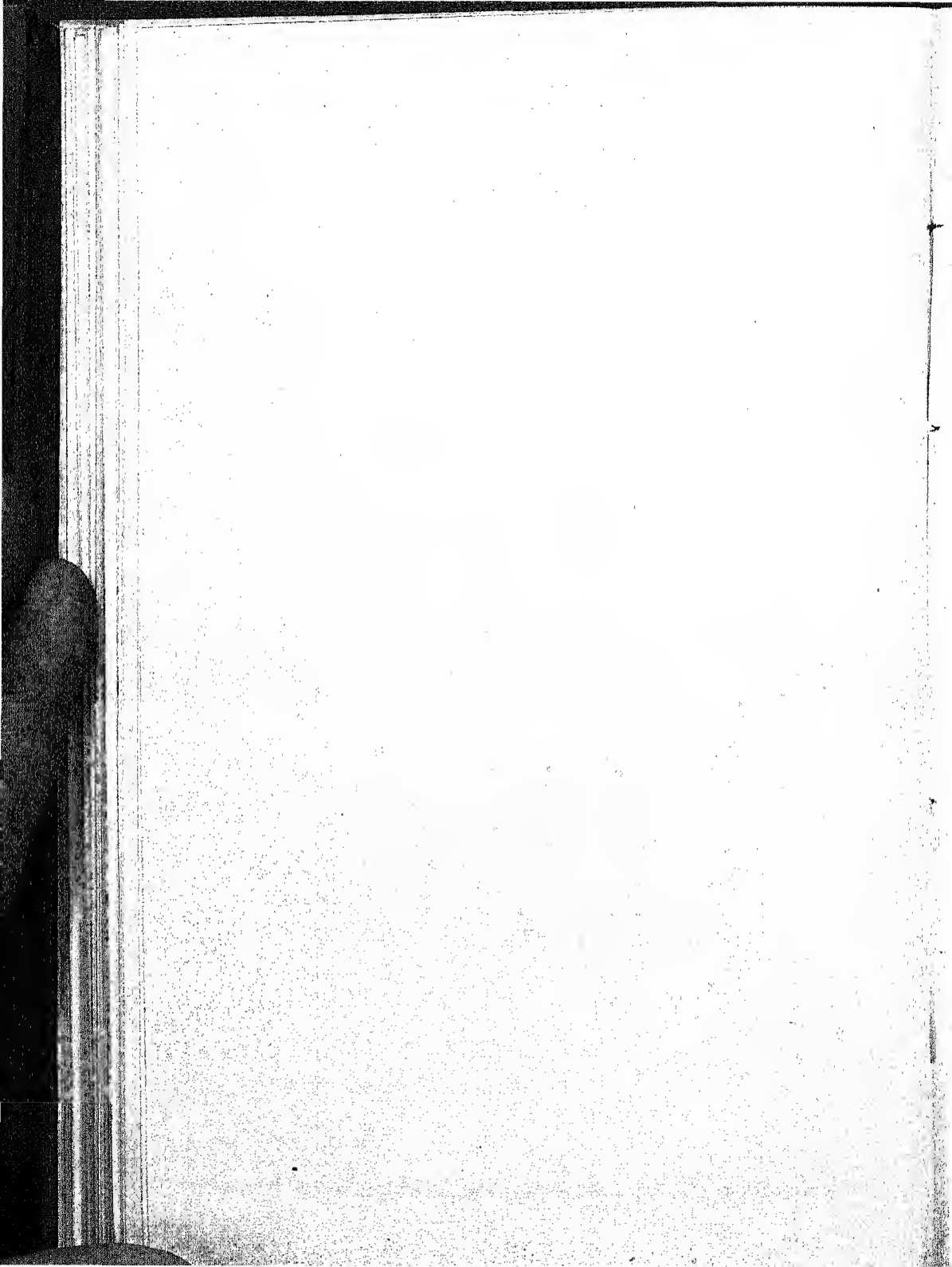
Additions to the preface.

- ii. 10. Vamana gives अनुबन्ध, k. p. 259 last line.
 xxxiii. 8. The proper reading should be षट्कः सप्तकयो-
 मध्ये i.e. 'a foot of six syllables between two feet of
 seven syllables'. But no manuscript seems to give it.
 lxiv. 10. Distinctively for devotionally. 'भक्तिचरते'
 in Rk. 17. 8. shews भक्ति is here used in the sense
 of 'division.' My mistake arose from Uvata's silence.

Corrections.

- i. 16. Unadi for unadi.
 iv, v. ऋ for न्ह after nasal.
 vi. 25. made for mabe.
 xxviii. 13. कर्तु for र्दु.

Received from Book Service Delhi, on 1.4.77, Price Rs. 75.

PROSODY.

PART. I. PRELIMINARY.

1. Prosody (छन्दःशास्त्र, छन्दोविधिनि, छन्दः etc) treats of the laws of versification.

2. (a) A verse (पद्य, कविता) is a short piece of composition regulated by harmonious arrangement of syllables adapted to please the ear and reach the heart.

(b) This arrangement is called rhythm (रत्न). It depends on harmonious succession of syllables and selection of words conformable to pauses due to the flow of those syllables.

(c) The form of succession is called metre (छन्दः).

3. Harmony depends on agreeable progression. Hence any arbitrary succession of syllables is not harmonious. Hence many of the metres described by Sanskrit prosodical writers are bad (अपछन्दः) and avoided in practice. And conversely, there are many good metres which are not described by them.

4. If a verse is regulated by the number of

syllables, the metre is called syllabic (दृप्त). If it is regulated by the number of quantities, the number of syllables varying, the metre is called quantitative (जाति).

(a) 'जाति' properly means 'class' and is applied to quantitative metres, as each metre of this class may be regarded as a group, containing several varieties of uneven metres. But real quantitative metres are easily distinguished from uneven metres, as in the latter every foot is read alike, while in the former, there is a marked change in reading in passing from one foot to another. **माताच्छन्दः** and **पक्षरच्छन्दः** are the best names for these two classes, but they are understood and used differently by our prosodists.

(b.) The distinction noted above should be carefully remembered, as otherwise every syllabic metre may be put down as a variety of a quantitative group and every quantitative metre as a group of syllabic metres.

(c.) The syllabic metres are the metres in general use. To this class belong all the Vedic and most of the classical verses.

5. According to the flow of syllables, metres may be also classified as (1) quick (द्रुत), (2) mean (मध्य), (3) slow विलम्बित, (4) partly quick and partly mean (द्रुतमध्य), (5) partly quick and partly slow (द्रुतविलम्बित), and (6)

partly mean and partly slow (मध्यविलम्बित). If the light and heavy syllables are nicely balanced, the flow will be quick as in the वसन्ततिलक, proper औपचन्दसिक and चङ्गता metres. If they are not nicely balanced, the flow will be mean as in the ordinary अनुष्टुप् and इन्द्र-यज्ञा metres. If they are badly balanced or there is a preponderance of heavy syllables, the flow will be slow as in the समानी, वियोगिनी, and इन्द्रवंशा metres. The other divisions are refined and open to criticism. The मालिनी may be cited as an illustration of quick and mean flow, the द्रुतविलम्बित of quick and slow flow, the दोषक of mean and slow flow.

In the Ved, of the even metres, the गायत्री, अनुष्टुप्, and पङ्क्ति are mean and the others quick. The uneven metres are generally mean and quick.

6. (a) The parts of a verse regulated by harmonious succession of syllables are called feet (पाद, चरण). If the succession is similar in each foot, the metre is even (समवृत्त). If the succession is not similar in each foot, the metre is uneven (विषमवृत्त) or quantitative (जाति).

(b.) In the Ved, a metre is even, if every foot has the same number of syllables with the same intended rhythm. According to classical standard, Vedic verses are uneven perhaps without a single exception.

(c.) Classical verses mostly consist of four feet. Hence every two feet form a half (द्विताक्ष or त्रिषु) and metres with similar halves are called semi-even (त्रिषु-समस्त). As this distinction is of no practical use I shall describe semi-even metres under uneven metres.

(d.) Classical verses occasionally consist of six feet. They are generally confined to ऋग्वृष् (see. V. r. n. p. 87. l. 25) but doubtful instances are sometimes found in other metres.

एको छताशो बद्धा समिधते, एकः सूर्यसायसो योनिरका ।

एको वायु बद्धा वाति लोके, मद्योदधिचान्मसां योनिरकः ।

पुष्टयश्चैको निर्णयो विग्रहः,

तं निर्णयं पुष्टं चाविमन्ति ॥ ,m. xii. 351. 10.

Divakara cites the following as Si. I. 2.

गतं निरसीममन्सारये, प्रसिद्धमूर्ध्वगतं हविर्भुजः ।

पतत्यधोधास विसारि सर्वतः, किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ।

द्विधा कृतात्मा किमयं दिवाकरो, विधूमरोषिः किमयं छताशनः ॥

Mallinatha notes this view and gives the last two lines in his note.

(e) Vedic verses vary from one foot to thirteen feet. Hence they consist of divisions formed of one or more feet (see § 23.) In the even-footed metres, however, these divisions mostly consist of two equal or nearly equal halves.

(f) This shews there is no reason to confine classical verses to four feet. In later Prakṛta, verses of odd feet

are not uncommon. Narayana quotes instances of three, five, six, nine, and sixteen feet, the last resolvable to four feet (see V. r. n. pp. 90 to 100)

7. A verse is called rhyme, if every foot or every half-verse or every foot of a half-verse ends in in the same sound. Rhymes as such are unknown in Vedic and rare in classical poetry.

8. (a) A verse is imperfect if the succession of syllables is not harmonious or the selection of words is not conformable to metrical pauses. In the first case, it is not metrical (भग्नद्वन्द्वः, भिन्नद्वन्द्वः). In the second case it is discordant (यतिभ्रष्टः, भग्नयति).

(b). A verse may not be metrical either in the succession of syllables or in their number. In the first case it is irregular (अयथास्थिति) and contains heavy syllables where there ought to be light and vice versa. In the second case, it is either over-syllabic (अधिकाक्षर) or contains more than the required number of syllables or under-syllabic (न्यूनाक्षर) or contains less than the required number of syllables.

9. A syllable (अक्षर) is a letter or letters that can be pronounced with a single effort of the voice. Hence it is either a vowel or a vowel with one or two preceeding or succeeding consonants. In Sanskrit, succeeding consonants are regarded as parts of the following vowel, if any. The only exceptions are the visarga

and anusvara, whose peculiar sounds necessarily connect them with the preceeding vowel. In the case of compounds, however, a succeeding consonant before another consonant is connected with a preceeding vowel if it belonged to it originally. For instance, in वाक् पाठवं, the first syllable is वाक् not वा.

10 (a). A syllable is heavy (गुरु) if it contains a long vowel or a short vowel followed by a conjunct consonant or visarga or anusvara, as the pronunciation is protracted in all such cases.

(b). It is light (लघु) if it contains a short vowel not followed by a conjunct consonant or visarga or anusvara, as the pronunciation is not protracted in such cases.

(c). If a heavy syllable contains a consonant, it is very heavy (गरीय). If a light syllable contains no consonant, it is very light (लघ्वीय). This distinction is not observed by modern prosodists.

11. The distinction between long and heavy and short and light should be carefully remembered. Practical instances will occur where a short vowel followed by a conjunct consonant⁺ spoils a metre but a long vowel not followed by a conjunct consonant does not, and so on. In such cases the ear is our only guide.

12. The quantity of a heavy syllable is long and

Preliminary.

and counts two. The quantity of a light syllable is short and counts one.

13. The vowel ऋ and the syllable रि is generally pronounced alike. Hence a vowel before a consonant with ऋ is occasionally regarded heavy, as if it were followed by a conjunct consonant, and conversely a vowel before a consonant followed by रि is occasionally regarded light, as if it were before a single consonant with ऋ.

(a) The following is a bad illustration of the first part of the rule : “ श्रीमन्महोषरक्षते वेददीपे मनोहरे ” Here छ serves the purposes of क्षि. Good illustrations will be found in part III. chapter. IV.

(b). The following is an illustration of the second part of the rule :

“ तव क्रियापङ्क्तियो मम क्रौरभूत्, V. r. n. p. 30.

(d.) For other illustrations, see V. r. n. p. 30 and Part III. Chap. IV.

(c.) Some authorities lay down that, according to the mode of pronunciation, a heavy syllable may read like a light syllable and vice versa. This view is quite correct. But it should not be allowed to invade prosody.

14. At the beginning and end of a foot, the distinction of heavy and light syllables is not well perceptible. Hence, except in metres which require

all light or all heavy syllables or alternate light and heavy syllables, a light syllable may stand for a heavy syllable and a heavy syllable for a light syllable without any break or pause both at the beginning and at the end of a foot.

(a.) The first part of this rule is not recognized by our prosodical writers. Hence the same metres have different names with the only difference of the first syllable in each foot, such as इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा, वज्रवज्रा and इन्द्रवज्रा, etc. I shall describe them and their उपेन्द्रवज्रा or mixed varieties under even metres.

(b.) The second part of this rule is practically recognized and as light syllables are the exception in such cases, they are regarded as heavy syllables. The following are illustrations.

उरं हि राजा वरुणस्वकार, सूर्याय पयामन्वेतमा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवे ऽकः, उतापवक्ता हृदयाविधित् ॥, १. I. 24. 8.
यासां वलिः सपदि मदगृहदेहलीनां, हंसैश्च सारसगणैश्च विबुधपूर्वः ।

तास्वैव सम्यति विकृदृष्टणाङ्गं, रासु,

बीजाञ्जलिः पतति कौटसुखापलीदः ॥, M १. I. 8.

पूर्वमङ्ग जुहुधि तमेव वा, स्नातवत्यवभये ततस्त्वयि ।

सोमपायिनि भविष्यते मया,

दाञ्जितोत्तमवितानयाजिना ॥, Si. xiv. 10.

I shall follow this rule and the final syllables of metrical feet will be accordingly generally shewn as heavy, whether they are heavy or light. It must be

remembered this rule is not of universal application. Take the following.

माथ मयूरो दृश्यति, तुरगाननवक्षसः कुतो दृश्यम् ।

ननु कथयामि कलापिनमिह सुखलापि प्रिये कोऽसि ॥, Vag IV. 15.

Here at the end of the 4th foot, the light स्ति counts as heavy, but नि at the end of the first foot counts as light, as otherwise the required number of quantities will not be obtained.

मरणं सर्वप्राक्तं, नवौदनं पिच्छितानि च दधौनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि याव्यजनो मिष्टमन्त्राति ।, V. r. I. 11.

Here at the end of the first foot, the heavy syllable 'क' counts two. Of the three light syllables, 'नि' and 'ति' count two and 'रि' one.

(d.) This mode of counting is, however, open to grave objection, as quantitative metres are not restricted to the few cases mentioned by Pingala (see V. r. n. p. 46).

(e.) The reverse of this rule can be fully appreciated only in quantitative metres. The following is an illustration.

अथ लुलितपतन्त्रिमालं दृग्वासनवाणकेभरतमालम् ।

स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगमालम् ॥, B. X. 14.

Here 'ल' of the first foot must be counted as light, as otherwise the number of quantities will be 31 instead of 30.

(f.) Cases like the following are regarded as irregularities.

धनस्य यस्य राजतो, भयं न चास्ति चोरतः ।

सतश्च यन्न सुवृत्ति, समर्जयस्व तद्धनम् ॥' m. xii. 321. 46.

Here as the metre consists of alternate light and heavy syllables, the last syllable of every foot should be heavy. But in the third foot it is light.

(15) The flow of a verse, however, depends on the arrangement of words. Hence the same metre will read differently according to different arrangement of words. Some of these cases are noted by our prosodists (see Part III.). The two following illustrations will shew that their number is much greater.

(a) 'अभून् नृपो विबुधसखः परन्तपः, श्रुतान्वितो दमरथ इतुपदाङ्गतः ।
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं, सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥, B. I. 1.

This is रुचिरा, but its effect is quite the contrary. Compare the examples given under रुचिरा.

(b). पि पि प्रिय स स स्वयं सु सु सुखासवं देहि मे

त त त्यज दु दु दुर्तं भ भ भ भोजनं काञ्चनम् ।

इति स्वलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरधैयत ॥, sar. II. 39. (f).

This is षष्ठी. But the first two lines do not read like ordinary षष्ठी.

(c) No definite rules can be laid down on this subject. Every one must be guided by his ear.

16. The number 1 will be used in his work to denote light syllable and short quantity and the

number 2 to denote heavy syllable and long quantity. Sanskrit writers use $\bar{\text{r}}$ for the former and s for the latter.

17. Measures of three syllables are used in scanning syllabic verses. They are all-light ($\bar{\text{r}}=111$), last-heavy ($\text{s}=112$), middle-heavy ($\bar{\text{r}}=121$), first-heavy ($\text{s}=211$), middle-light ($\bar{\text{r}}=212$), first-light ($\bar{\text{r}}=122$), last-light ($\bar{\text{r}}=221$), and all-heavy ($\text{s}=222$).

(a). Measures of two syllables are not used for this purpose. Hence if any foot contains two syllables in excess of tri-syllabic measures, they will be either two light syllables ($\bar{\text{r}}=11$), or light and heavy ($\bar{\text{r}}\text{s}=12$), or heavy and light ($\text{s}\bar{\text{r}}=21$), or two heavy syllables ($\text{s}=22$).

(b). The most rational way is to measure sections by the words of which they are composed. But as these will vary in different verses, the Sanskrit method will be adopted in describing metres with this limitation that simpler methods will be followed whenever practicable.

18. Measures of four quantities are used in scanning quantitative verses. They consist of either all-light ($\bar{\text{r}}\bar{\text{r}}\bar{\text{r}}\bar{\text{r}}=1111=4$), all-heavy ($\text{s}\text{s}\text{s}\text{s}=22=4$), or one heavy and two lights *i. e.* either first-heavy ($\text{s}\bar{\text{r}}\bar{\text{r}}=211=4$), last-heavy ($\bar{\text{r}}\text{s}\bar{\text{r}}=112=4$), or middle-heavy ($\bar{\text{r}}\bar{\text{r}}\text{s}=121=4$).

(a.) Any quantities in excess of these measures can be either light (ॠ=1), heavy (ॡ=2), two lights (ॠॠ=11=2), light and heavy (ॠॡ=12=3), heavy and light (ॡॠ=21=3), or three lights (ॠॠॠ=111=3). Only the first three of these are of practical use.

(b.) Other measures are described in the *Prākṛta* *Piṅgala*. They are of no practical use.

19. The scanning of both syllabic and quantitative measures will be illustrated throughout this work.

PART II. VEDIC METRES.

Sec. I. Preliminary.

20. Vedic metres are generally divided into two classes: (I) Ordinary metres (छन्दस्), when a verse does not exceed 48 (or irregularly 50) syllables; (2) long metres (अतिछन्दस्), when a verse consists of from 52 (irregularly 50) to 104 (irregularly 106) syllables.

The first class is further divided into (a) simple metres (सुच्छन्दस्) such as गायत्री, and (b) special metres (विच्छन्दस्) such as महाद्विती.

The second class is also divided into two groups (c) metres of the middle class (मध्यमवर्ग), when a verse consists of from 52 to 76 syllables, and (d) metres of the third class (तृतीयवर्ग), when a verse consists of from 80 to 104 syllables. The last class is not found in the Rg Veda.

21. Vedic metres are divisible into three classes: (a) even metres (समच्छन्दस्) like जगती when the number of syllables is the same in each foot; (b) uneven metres (विषमच्छन्दस्) like दृष्टी when the number of syllables is not the same in each foot; and (c) compound metres (अतिच्छन्दस्) like अक्षरी when a verse is properly made up of two or more verses.

22. If a verse of one metre is followed by one or two verses of different metres, the whole together form a प्रगाथ or compound verse.

23. Vedic verses vary from verses of one foot. to verses of eight feet and taking into account compound metres not in the *Rg Veda*, to verses of thirteen feet.

24. The feet generally used by Vedic writers are one of eight syllables (गायत्री), one of ten syllables (विराट्), one of eleven syllables (त्रिष्टुप्), and one of twelve syllables (जगती).

The feet occasionally found are one of five syllables, one of six syllables, one of seven syllables, one of nine syllables, and one of thirteen syllables. They have no technical names.

No other foot is found with poetical rhythm.

25. The rhythm of Vedic feet is very simple.

26. In the most common or गायत्री foot, (1) the first and the next three syllables can not be all-light, (2) the last three syllables should be middle-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of the foot. If a verse consists of one, two or three such feet, it is called एकपदा, द्विपदा, and simply गायत्री. If it consists of four such feet, it is called चतुष्टुप्. If it consists of five such feet, it is called पंक्ति. If it consists of six such feet, it is called महापंक्ति. If it consists of more than six such feet, it falls among the long metres.

27. In the जगती foot also, (1) the first or any following three syllables can not be all-light, (2) the last

three syllables should be middle-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of the foot. If a verse consists of one, two, or four such feet, it is called एकपदा, द्विपदा, or simply जगती. If it consists of three such feet, it is called सतोद्विती. If it consists of more than four feet, it falls among the long metres.

23. In the उष्णिक् verses, however, the foot of 12 syllables generally has two pauses one at the 8th and one at the 12th syllable. In such cases, it virtually consists of two feet, one of eight syllables like the आयत्ती foot and one of four with the last two syllables heavy.

29. In the other ordinary feet, (1) first or any following three syllables can not be all-light, (2) the last three syllables should be first-light, and (3) the arrangement of words should be such that there is only one pause at the end of each foot.

(a). If a verse consists of one, two, or four such feet of ten syllables, it is called एकपदा, द्विपदा, and simply विराट्.

(b). If it consists of one, two, or four such feet, of eleven syllables, it is called एकपदा, द्विपदा, or simply त्रिष्टुप्. If it consists of three such feet, it is called विराट्. If it consists of more than four feet, it falls among the long metres.

(c). If a verse consists of three such feet of seven syllables, it is called contracted गायत्री. If it consists of four such feet, it is called उष्णिक्.

(d.) If a verse consists of five such feet of five syllables, is called पदपञ्चि. Instances are also found of verses with fewer feet of five syllables (§ 89).

(e.) If a verse consists of four such feet of six syllables, it is called गायत्री.

(f.) If a verse consists of four such feet of 13 syllables, it is called अतिवृत्ति. This foot is generally found imperfect.

(g.) If a verse consists of four such feet of nine syllables, it is called बृहती. I have not been able to find any such verse. (See § 121 d.)

(h.) Feet of four syllables are very rare. In r. viii. 4 6. 15, the last foot is a mere adjunct (see § 97.) and properly a part of a foot suddenly cut off. In other cases, the samhita feet of four syllables are properly feet of five syllables.

30. Vedic feet rarely consist of fourteen, fifteen, and sixteen syllables. There is also an instance of a foot of eighteen syllables (Pre 185). But these feet are so imperfect that it is doubtful whether their rhythm was known to any Vedic poet.

31. Two or more feet form a division ('अवसान' end) of a verse. The rules about these divisions are to

some extent arbitrary and there are instances of the same verse being differently marked in different works. The following rules may be specified :

(a.) Three-footed verses generally consist of two divisions, the first division being generally of two feet and the second of one foot.

(b.) Four-footed and six-footed verses generally consist of two equal divisions.

(c.) Five-footed verses generally consist of two divisions, the first division being generally of three feet and the second of two feet.

(d.) Seven-footed verses generally consist of three divisions, the first division being generally of three feet and the other two of two feet each.

(e.) One and two-footed verses generally consist of one division.

For exceptions and other varieties, see Pre. 163 to 170.

32. The following is a list of the Vedic metres arranged according to the number of syllables.

- (1.) $8 = 1 \times 8 =$ एकपदा गायत्री.
- (2.) $10 = 1 \times 10 =$ Do. विराट्.
- (3.) $10 = 2 \times 5 =$ अक्षरपंक्ति.
- (4.) $11 = 1 \times 11 =$ एकपदा त्रिष्टुप्.
- (5.) $12 = 1 \times 12 =$ do. जगती.
- (6.) $15 = 3 \times 5 =$ अक्षरपंक्ति (?).
- (7.) $16 = 2 \times 8 =$ द्विपदा गायत्री.

- (8.) $20 = 2 \times 10$ or $12 + 8 = \text{do. विराट्.}$
 (9.) $20 = 7 + 6 + 7 = \text{अतिपादनिचृत् गायत्री.}$
 (10.) $20 = 4 \times 5 = \text{अक्षरपंक्ति.}$
 (11.) $21 = 3 \times 7 = \text{पादनिचृत् गायत्री.}$
 (12.) $21 = 10 + 11 = \text{द्विपदा विराट्.}$
 (13.) $21 = 6 + 7 + 8 = \text{वर्धमाना गायत्री.}$
 (14.) $21 = 8 + 7 + 6 = \text{प्रतिष्ठा do.}$
 (15.) $21 = 2 \times 8 + 5 = \text{शङ्ख, जती do.}$
 (16.) $21 = 13 + 8 = \text{भुरिक् द्विपदा विराट्.}$
 (17.) $22 = 8 + 2 \times 7 = \text{गायत्री विराट्.}$
 (18.) $22 = 8 + 6 + 8 = \text{वर्धमाना गायत्री (पिपौलिकमथा ?).}$
 (19.) $22 = 2 \times 11 = \text{द्विपदा लिट्, प्.}$
 (20.) $23 = 2 \times 8 + 7 = \text{गायत्री (निचृत्).}$
 (21.) $24 = 3 \times 8 = \text{गायत्री.}$
 (22.) $24 = 4 \times 6 = \text{ditto.}$
 (23.) $24 = 6 + 7 + 11 = \text{उष्णिग्गर्भा गायत्री.}$
 (24.) $24 = 2 \times 12 = \text{द्विपदा जगती.}$
 (25.) $24 = 7 + 10 + 7 = \text{यवमथा गायत्री.}$
 (26.) $25 = 5 \times 5$ or $3 \times 5 + 4 + 6 = \text{पदपंक्ति.}$
 (27.) $25 = 2 \times 9 + 7 = \text{नागी गायत्री.}$
 (28.) $25 = 9 + 7 + 9 = \text{वाराही do.}$
 (29.) $26 = 4 \times 5 + 6 = \text{पदपंक्ति भुरिक्.}$
 (30.) $26 = 7 + 12 + 7 = \text{ककुप् (विराट्).}$
 (31.) $27 = 8 + 12 + 7 = \text{do (निचृत्).}$
 (32.) $27 = 11 + 12 + 4 = \text{ककुप् न्यङ्क, शिरः निचृत्.}$
 (33.) $28 = 8 + 12 + 8 = \text{ककुप्.}$

- (34.) $28 = 12 + 8 + 8 =$ पुरोडशिक्.
- (35.) $28 = 8 + 8 + 12 =$ उषिक् or परोषिक्.
- (36.) $28 = 2 \times 11 + 6 =$ तनुशिरः उषिक्.
- (37.) $28 = 11 + 6 + 11 =$ पिपीलिकमथा उषिक्.
- (38.) $28 = 10 + 11 + 7 =$ अक्षरैश्च उषिक्.
- (39.) $28 = 4 \times 7 =$ उषिक्.
- (40.) $29 = 3 \times 8 + 5 =$ अतुष्टुर्गर्भा उषिक्.
- (41.) $29 = 2 \times 11 + 7 =$ कृति (defective).
- (42.) $30 = 12 + 7 + 11 =$ पिपीलिकमथा उषिक् (भुरिक).
- (43.) $30 = 3 \times 10$ or $9 + 10 + 11 =$ विराट्.
- (44.) $30 = 11 + 8 + 11 =$ पिपीलिकमथा कृति (विराट्).
- (45.) $30 = 9 + 12 + 9 =$ काविराट्.
- (46.) $31 = 5 \times 5 + 6 =$ महापदपङ्क्ति.
- (47.) $31 = 2 \times 10 + 11 =$ विराट्.
- (48.) $31 = 3 \times 8 + 7 =$ अतुष्टुप् (निचृत्).
- (49.) $32 = 4 \times 8 =$ अतुष्टुप्.
- (50.) $32 = 2 \times 12 + 8 =$ कृति.
- (51.) $32 = 12 + 8 + 12 =$ पिपीलिकमथा कृति.
- (52.) $32 = 10 + 2 \times 11 =$ विराट्.
- (53.) $32 = 9 + 10 + 13 =$ नष्टरूपा विराट्.
- (54.) $33 = 3 \times 11 =$ विराट्.
- (55.) $33 = 3 \times 8 + 9 =$ अतुष्टुप् (भुरिक).
- (56.) $34 = 2 \times 8 + 2 \times 9 =$ अतुष्टुप् (स्वराट्) or दृष्टती (विराट्).
- (57.) $34 = 12 + 7 + 7 + 8 =$ पुरोदृष्टती विराट्.
- (58.) $34 = 13 + 8 + 13 =$ पिपीलिकमथा दृष्टती.
- (59.) $35 = 12 + 8 + 7 + 8 =$ पुरोदृष्टती निचृत्.

- (60.) $36 = 8 + 10 + 10 + 8 =$ बिष्टारद्वहती.
- (61.) $36 = 12 + 8 + 8 + 8 =$ पुरोद्वहती.
- (62.) $36 = 8 + 12 + 8 + 8 =$ न्यङ्कु सारिणी or (उरोद्वहती).
- (63.) $36 = 8 + 8 + 12 + 8 =$ द्वहती or (पथ्याद्वहती).
- (64.) $36 = 8 + 8 + 8 + 12 =$ उपरिष्टाद्वहती.
- (65.) $36 = 4 \times 9 =$ द्वहती.
- (66.) $36 = 3 \times 12 =$ ऊर्ध्वद्वहती (विराट् महाद्वहती).
- (67.) $36 = 9 + 8 + 11 + 8 =$ विषमपादा द्वहती.
- (68.) $37 = 8 + 13 + 8 + 8 =$ न्यङ्कु सारिणी (भुरिक्).
- (69.) $37 = 5 + 4 \times 8 =$ अङ्कु मती पंक्ति (?).
- (70.) $38 = 2 \times 11 + 2 \times 8 =$ प्रसारपंक्ति (विराट्).
- (71.) $38 = 2 \times 9 + 2 \times 10 =$ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्.
- (72.) $39 = 4 \times 8 + 7 =$ पंक्ति (निष्टुप्).
- (73.) $39 = 7 + 8 + 12 + 12 =$ आसारपंक्ति (निष्टुप्).
- (74.) $39 = 8 + 12 + 11 + 8 =$ बिष्टारपंक्ति (निष्टुप्).
- (75.) $39 = 8 + 11 + 10 + 10 =$ विराट्स्थाना त्रिष्टुप् (defective).
- (76.) $40 = 4 \times 10 =$ विराट्.
- (77.) $40 = 9 + 10 + 10 + 11 =$ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्.
- (78.) $40 = 5 \times 8 =$ पंक्ति or पथ्या पंक्ति.
- (79.) $40 = 8 + 8 + 12 + 12 =$ आसारपंक्ति.
- (80.) $40 = 12 + 12 + 8 + 8 =$ प्रसारपंक्ति.
- (81.) $40 = 12 + 8 + 8 + 12 =$ संसारपंक्ति.
- (82.) $40 = 8 + 12 + 12 + 8 =$ बिष्टारपंक्ति.
- (83.) $40 = 12 + 8 + 12 + 8 =$ सतोद्वहती (पंक्ति or सतोपंक्ति).
- (84.) $40 = 8 + 12 + 8 + 12 =$ विपरीता (सतोद्वहती).
- (85.) $40 = 11 + 7 + 8 + 6 + 8 =$ अक्षरैः पंक्ति.

- (86.) $41 = 3 \times 10 + 11 = \text{विराट् (भुरिक् ?) or त्रिष्टुप्.}$
(defective).
- (87.) $41 = 2 \times 7 + 8 + 10 + 9 = \text{महाद्वहती (defective).}$
- (88.) $41 = 8 + 3 \times 11 = \text{विराट् रूपा त्रिष्टुप्.}$
- (89.) $42 = 2 \times 10 + 2 \times 11 = \text{त्रिष्टुप् (विराट्).}$
- (90.) $43 = 8 + 8 + 11 + 8 + 8 = \text{यवमथा महाद्वहती (निचृत्).}$
- (91.) $43 = 8 + 13 + 11 + 11 = \text{पुरस्ताज्जगति: (त्रिष्टुप्,}$
irregular).
- (92.) $44 = 4 \times 11 \text{ or } 10 + 12 + 2 \times 11 = \text{त्रिष्टुप्.}$
- (93.) $44 = 2 \times 10 + 2 \times 12 = \text{अभिसारिणी त्रिष्टुप्.}$
- (94.) $44 = 2 \times 10 + 3 \times 8 = \text{विराट् पूर्वा or प'क्तुत्तरा (त्रिष्टुप्).}$
- (95.) $44 = 8 + 12 + 12 + 12 = \text{पुरस्ताज्जगति:}$
- (96.) $44 = 12 + 8 + 12 + 12 = \text{मध्ये जगति: (त्रिष्टुप्).}$
- (97.) $44 = 12 + 12 + 12 + 8 = \text{उपरिष्टाज्जगति: (त्रिष्टुप्)}$
- (98.) $44 = 4 \times 8 + 12 = \text{महाद्वहती}$
- (99.) $44 = 8 + 8 + 12 + 8 + 8 = \text{यवमथा महाद्वहती.}$
- (100.) $45 = 3 \times 11 + 12 = \text{त्रिष्टुप् (भुरिक्).}$
- (101.) $46 = 2 \times 11 + 2 \times 12 = \text{त्रिष्टुप् (स्वराट्) or जगती}$
(विराट्)
- (102.) $46 = 8 + 8 + 7 + 7 + 8 + 8 = \text{महापंक्ति (विराट्).}$
- (103.) $47 = 3 \times 12 + 11 = \text{जगती (निचृत्).}$
- (104.) $48 = 4 \times 12 = \text{जगती.}$
- (105.) $48 = 6 \times 8 = \text{महापंक्ति.}$
- (106.) $48 = 2 \times 12 + 3 \times 8 = \text{महासतोद्वहती.}$
- (107.) $48 = 3 \times 8 + 5 + 10 + 9 = \text{महापंक्ति (द्विषमपादा).}$
- (108.) $52 = 4 \times 13 \text{ or } 3 \times 12 + 2 \times 8$

or $2 \times 12 + 8 + 13 + 7 =$ अतिजगती.

(109.) $54 = 4 \times 11 + 10 =$ षक्करी (विराट्.)

(110.) $55 = 5 \times 11 =$ षक्करी (निऋत्.)

(111.) $56 = 7 \times 8 =$ षक्करी.

(112.) $60 = 6 \times 8 + 12 =$ अतिषक्करी.

(113.) $61 = 6 \times 8 + 13 =$ अतिषक्करी (ध्रुक्).

(114.) $64 = 4 \times 16 =$ अष्टि.

(115.) $65 = 3 \times 8 + 2 \times 12 + 7 + 10 =$ अष्टि (ध्रुक्).

(116.) $67 = 11 + 2 \times 12 + 4 \times 8 =$ अत्यष्टि (निऋत्).

(117.) $68 = 3 \times 12 + 4 \times 8 =$ अत्यष्टि.

(118.) $70 = 2 \times 12 + 4 \times 8 + 14$ or

$2 \times 11 + 2 \times 12 + 3 \times 8 =$ इति (विराट्).

(119.) $72 = 4 \times 12 + 3 \times 8 =$ इति.

(120.) $74 = 3 \times 12 + 3 \times 8 + 2 \times 7 =$ अतिइति (विराट्).

(121.) $76 = 3 \times 12 + 5 \times 8 =$ अतिइति.

(122.) $80 =$ इति.

(123.) $84 =$ प्रइति.

(124.) $88 =$ आइति.

(125.) $92 =$ विइति.

(126.) $96 =$ संइति.

(127.) $100 =$ अभिकृति.

(128.) $104 = 13 \times 8 =$ उत्कृति.

If all the irregularities are taken note of, there will be many more varieties.

33. The ordinary गायत्री consists of 24 syllables ; the ordinary इष्टि of 28 syllables : the ordinary अनुष्टुप

or 32 syllables ; the ordinary दृढती of 36 syllables ; the ordinary पंक्ति of 40 syllables ; the ordinary त्रिदृप of 44 syllables ; and the ordinary जगती of 48 syllables. Hence some writers regard all metres approaching these numbers as varieties of these metres. For instance, they regard पदपंक्ति of 20 syllables as गायत्री, विराट् of 40 syllables as पंक्ति, महासतोदृढती of 48 syllables as जगती, and so on. This view is not supported by early writers and against their division of special metres and conceals the relative construction of metres. The distinction of गायत्री, अशुद्धप. पंक्ति, etc. simply because they have one or two similar feet in excess is also opposed to all rational classification. But it will be followed, as in such cases we must follow old authorities.

34. If a many-footed verse has one foot of five syllables, it is called शङ्कुमती or 'conical' (see pre. 125).

35. If a many-footed verse has one foot of six syllables, it is called ककुचती or 'wreathed' (see pre. 125).

36. A verse with the middle foot shortest is in some cases called पिपौलिकमथा or 'with ant in the middle.' (See pre. 126).

37. A verse with the middle foot longest is in some cases called यवमथा or 'with barley in the middle,' (See pre. 129).

38. A verse with one syllable in excess is called

शुक्लि, or 'over-full' and with two syllables in excess
स्वराट्, 'or self-shining'.

A verse with one syllable wanting is called निचृत्
(or निष्टत्) or 'contracted' and with two syllables want-
ing विराट्, or 'highly-shining.'

Vedic writers do not note other imperfections.

SECTION II. गायत्री.

39. The गायत्री or singing metre consists of three
feet of eight syllables.

(a) वायवा याहि दर्शत, इमे सोमा अरंजताः ।
2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

तेषां याहि शुधी हवम्, १. 1. 2. 1
2 2 2 2 1 2 1 2

(b) सम्प्रध्वज्यतावरीः कार्मिणी रंभुमतामाः ।
1 2 2 1 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

मन्द्रा धनस्य सातमे ॥, t. 1. 1. 3,
2 2 1 2 1 2 1 2

(c) वैश्वानरो न ऊतये, आ प्र यातु परावतः ।
2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 1 2

अग्नि र्न सुष्टुतीष्य ॥, a. 6. 35. 1.
2 2 1 2 1 2 1 1

40. The third foot may be of seven syllables
without any break of rhythm. But if the first or
second foot is of seven syllables, while the other feet

are of eight syllables, rhythm requires the expansion of the short foot.

- (a) $\overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 1\ 2}$
य स्त्रीणां जीवभोजनः, य आसां बिलधावनः ।

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$

प्रिय स्त्रीणामपौचयः ॥, t. VII. 4. 19.

- (b) $\overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 2}$
सदसस्सतिमङ्गलं, प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

$\overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$

सनिं मेधामयासिपम् ॥, r. I. 18. 6.

Here the second foot consists of seven syllables and consequently काम्य' is to be read कामियं.

41. The first two feet may be of seven syllables.

$\overbrace{1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2}$

पुङ्क्तमं पुङ्क्तां देवानं वार्याणाम् ।

$\overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$

इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥, r. I. 5. 2.

Here although the second foot is of six syllables, वार्याणां is to be read वारियाणां.

42. The following are imperfect गायत्री verses.

$\overbrace{2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}$

- (a) अग्निना यज्वरीरिपो, ब्रह्मत्पाप्मी गृभस्यती ।

1 1 1 2 1 2 1 2

पुनश्चुजा चमस्यतं ॥, r. 1. 3. 1.

Here the third foot begins in all-light. Read पुनश्चुजा and there will be no break.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

(b) नराशंसं सुष्टमं, अपश्यं सम्यस्तमम् ।

1 2 1 2 1 1 1 2

दिवो न सप्तमखसं ॥, r. 1. 18. 9.

Here the third foot ends in last heavy. Read सप्तमखसं and there will be no break.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(c) अध स्वप्नस्य निर्विदे, अधुञ्जतश्च रेवतः ।

1 2 2 2 2 2 1 2

उभा ता वसिं नश्यतः ॥, r. I. 120. 12.

Here वसिं should be read like वसि. Otherwise the metre is spoilt by the two pauses in the third foot.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(d). सेमं नः कामसा पृण, गोभिरश्वैः शतक्रतो ।

1 2 3 2 2 2

स्वाम त्वा स्वाथः ॥, r. I. 16. 9.

Here the 3rd foot consists of six syllables and स्वाथः is to be read सुआथः or सुआथियः.

(e). $\overbrace{22} \overbrace{12} \overbrace{21} \overbrace{2} \overbrace{12} \overbrace{2} \overbrace{212} \overbrace{12}$
 प्रत्नं रयीषां युजं, सखायं कौरिषोदगं ।

$\overbrace{212} \overbrace{212} \overbrace{12}$

ब्रह्मवाहसम ऊदे ॥, r.VI.45. 19.

Here रयीषां should be read रयिषां. The resolution of प्रत्न into प्रतन does not remove the imperfection.

43. If one foot is wanting, it is called द्विपदा गायत्री or गायत्री of two feet.

(a). $\overbrace{121} \overbrace{21} \overbrace{212} \overbrace{221} \overbrace{11212}$
 पवस्व सोम मन्दयन्, इन्द्राय मधुमन्तमः ॥, r. 9. 67. 16.

(b). $\overbrace{221} \overbrace{112} \overbrace{12} \overbrace{21} \overbrace{221} \overbrace{212}$
 देवस्य सवितुः सवे, कर्म क्षण्णन्ति वेधसे ॥, t. I. 1. 9.

44. If two feet are wanting, it is called एकपदा गायत्री or गायत्री of one foot.

(a). $\overbrace{22} \overbrace{1212} \overbrace{12}$
 चर्वन्तरिषमन्त्रिहि ॥, t. I. 1. 2.

(b). $\overbrace{22} \overbrace{2212} \overbrace{12}$
 इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥, s. 4. 105.

45. If it consists of three feet of seven syllables each, it is called पादनिष्टत् (or निचृत्) गायत्री or गायत्री of contracted feet.

(a). $\overbrace{222} \overbrace{2122} \overbrace{212} \overbrace{2122}$
 अङ्गाकं मिमिषीनां, सोमपाः सोमपाद्गाम् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$

सखे वञ्चिन्तु सखीनां ॥, r. I. 30. 11.

(b.) Mahādhara calls v. 20. 81. "पादनिष्टद्गायत्री," although the second foot is of eight syllables.

(c.) The following is imperfect पादनिष्ठः

$\overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2}$

इन्द्रः सहस्रदावां वरुणः शंखानां ।

$\overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2}$

कतु भवतु प्रक्षयः ॥, r. I. 17. 5.

The second foot consists of six syllables and शंखानाम् is to be read शंसियानाम्.

46. If the first and last foot consist of seven syllables and the middle foot of six syllables, it is called अतिनिष्ठः (or अतिपादनिष्ठः) or highly contracted गायत्री.

$\overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2}$

पुरुषं पुरुषां, सोतृषां विवाचि ।

$\overbrace{2\ 2\ 2\ 2\ 1\ 1\ 2}$

वाजेभिर्वाजयतां ॥, r. vi. 45. 29.

I do not understand why this is called अतिपादनिष्ठः when a similar verse (r. I. 17. 5.) is called पादनिष्ठः. The metre requires that सोतृषां should be read like सोतृच्छणां. The third foot does not end in first-light, but the arrangement of syllables somewhat hides this defect.

47. If it consists of three feet of six, seven, and eight syllables, it is called वर्धमाना or increasing गायत्री.

(a.) त्वमग्ने यज्ञानां, होतः विश्वेषां हितः ;

२२ २२ १२ १२
देवेभिर्मानुषे जने ॥, r. vi. 16. 1.

(b.) त्वमसि प्रशस्तः, विद्येषु सहन्तः ।

२२ १२ २१ २२
अग्ने रथौ रध्वराणाम् ॥, r. viii. 11. 2.

These verses appear to me to be imperfect. -

(c.) The वर्धमाना गायत्री is also said to consist of three feet of eight, six, and eight syllables.

48. If the गायत्री consists of eight, seven, and six syllables, it is called प्रतिष्ठा or renowned.

(a.) आपः पृणीत भेषजं, वरुणं तम्वे ३ मम ।

२ १ २२ १२
अत्रोक् च सूर्यं हवे ॥, r. I. 23. 21.

(b.) त्वमग्ने व्रतपा असि, देव आ सत्येषु आ ।

२ २२ १ २२
त्वं यज्ञेषु ईड्यः ॥ r. viii. 11. 1.

In the first verse read तसुवे for तस्ये. In the second verse the *Samhita* reads सतीप्रवा.

49. If it consists of seven, ten, and seven syllables, it is called यवमथा गायत्री or गायत्री with the middle foot longest.

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 1 2 2
स सुखे यो वसूनां, यो रायामानेता य इक्षानाम्।

2 2 2 2 1 2 2

सोमो यः सुचित्रीनाम् ॥, r. ix. 108. 13.

This is the same verse as s. 5. 116. Here Sayana writes “‘स सुखे’ इति गायत्री यवमध्येति केचन। अक्षरव्यूहनादेवा ककुबेवेति केचन ॥” Satyavrata Samashrami, in the index, writes “अथ ककुबधिकारःतत्र यवमथा.” Pingala does not describe यवमथा गायत्री. Hence by quoting Pingala’s definition of यवमथा and writing simply यवमथा after ककुप् he creates the most misleading impression as if there was a variety of ककुप् called यवमथा.

50. If it consists of six, seven, and eleven syllables, it is called उष्णिग्गर्भा गायत्री i.e. गायत्री containing उष्णिक् foot.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2
ता मे अश्वप्रानां, हरीषां नितोथना।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

उतो सु ह्यश्वप्रानां इवाहसा ॥, r. viii. 25. 23.

The verse is imperfect. The first two feet require expansion. The third foot is discordant. v. 17. 82. is much more imperfect, if it is really this metre.

51 Mahidhara calls the following गङ्गमती गायत्री. The first two feet consist of eight syllables and the last of five syllables.

$\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2}$
 शुक्तेन मनसा वयं, देवस्य सवितुः सवे ।

$\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 2}$

स्वर्गाय गङ्गा ॥ v. 11.2.

The last foot admits of expansion.

52 The गायत्री occasionally consists of four feet of six syllables.

$\overbrace{2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 1\ 2}$
 इन्द्रः प्रचीपतिः, बलेन वीक्षितः ।

$\overbrace{2\ 1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{1\ 1\ 2}$

इन्द्रवर्धनो वषा, समत्सु सासहिः ॥ Rk. 16.10.

53. If it consists of two feet of nine syllables and the last foot of seven syllables, it is called नागी or elephantine गायत्री.

54. If it consists of the first foot of seven and the last two of nine syllables, it is called वाराही or Boarish गायत्री.

Sec. iii. उष्णिक्.

55. The उष्णिक् or lovely metre consists of two feet of eight syllables and one or twelve syllables. It is called (i) उष्णिक् or परोष्णिक्, if the last foot is of 12 syllables, (ii) ककुप् or 'expanded' if the middle foot is of twelve syllables, and (iii) पुर उष्णिक्, if the first foot is of twelve syllables.

(1.) उष्णिक् or परोष्णिक्.

(a.) $\overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{1\ 2\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 1\ 1\ 2}^{1\ 1\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 1\ 2\ 2}^{1\ 1\ 2\ 2}\ \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{1\ 2\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}^{1\ 2}$
य एक इद् विदवते, वसु भर्ताय दाशुषे ।

$\overbrace{2\ 2\ 2}^{2\ 2\ 2}\ \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 1}^{2\ 1\ 2\ 1\ 1}\ \overbrace{2\ 2}^{2\ 2}\ \overbrace{2\ 2}^{2\ 2}$

ईशानो अमृतिष्कुत, इन्द्रो अक्क ॥, r. I. 84. 7.

In the third foot, pause at the 8th and the 12th syllables.

(b.) $\overbrace{2\ 2\ 2}^{2\ 2\ 2}\ \overbrace{2\ 1\ 2}^{2\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}^{1\ 2}\ \overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}^{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}$
यावित्वा लोकमा दिवः, ज्योति र्जनाय चक्षुः ।

$\overbrace{2\ 1\ 2\ 2}^{2\ 1\ 2\ 2}\ \overbrace{1\ 1\ 1\ 2}^{1\ 1\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}^{1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}^{1\ 2}$

आ न जर्जं वसुतमग्निना सुवम् ॥, r. I. 92. 17.

Pause at every foot.

(ii) ककुप्.

(c.) $\overbrace{2\ 2\ 2}^{2\ 2\ 2}\ \overbrace{2\ 1\ 2}^{2\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}^{1\ 2}\ \overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2}^{1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2}\ \overbrace{2\ 1\ 2\ 1\ 2}^{2\ 1\ 2\ 1\ 2}$
वसुतमग्निना सुवम्, सुदे दधे मरुतो जौरदानवः ।

$\overbrace{2\ 2\ 2}^{2\ 2\ 2}\ \overbrace{2\ 1\ 2}^{2\ 1\ 2}\ \overbrace{1\ 2}^{1\ 2}$

वृष्टौ द्यामो यतीरिव ॥, r. v. 53. 5.

Pause at every foot.

(d.) The following is imperfect ककुप्. The third foot is imperfect and सप्तास should be expanded into स्रियास. सप्तः of the 2nd foot need not be expanded into स्रित्यः, as it does not sound bad.

$\overbrace{122} \quad \overbrace{112} \quad \overbrace{12} \quad \overbrace{122} \quad \overbrace{12} \quad \overbrace{112} \quad \overbrace{122}$
 सुदेवः समचासति, सुवीरो नरो मद्यतः स सप्तः ।

$\overbrace{2222} \quad \overbrace{212}$
 यं तायध्वं सप्तास ते ॥, r. v. 53. 15.

(iii) पुर उष्णिक्.

$\overbrace{21} \quad \overbrace{211} \quad \overbrace{1121} \quad \overbrace{212} \quad \overbrace{1211} \quad \overbrace{1212}$
 (e.) अप्प, अन्तर अतमप्प, भेषजं, आपासुत प्रशस्त्रिये ।

$\overbrace{22} \quad \overbrace{111} \quad \overbrace{212}$
 देवा भवत वाजिनः ॥, r. I. 23. 19.

The first foot is defective on account of अन्तर. Substitute, for instance, सद्धान्त and the defect will be removed.

$\overbrace{222} \quad \overbrace{122} \quad \overbrace{22} \quad \overbrace{22} \quad \overbrace{212} \quad \overbrace{222}$
 (f.) अग्नि अर्जोतिवा अर्जोतिष्मान्, स्वप्नो वर्चसा वर्चस्वान् ।

$\overbrace{1212} \quad \overbrace{11} \quad \overbrace{1222} \quad \overbrace{2}$
 सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥, y. 13. 40.

Here every foot is defective.

56. If it consists of two feet of eleven syllables

and the last of six syllables, it is called *समुच्चिरा छन्दः* or *छन्दः* with the last foot shortest.

म या घोषे भगवाणे न घोषे,

समा वाचा यजति पञ्चियो बाम् ।

२ १ २ १ २ २

मैत्र्युर्न विद्वान् ॥, ? 1. 120. 5.

57. If it consists of two feet of eleven syllables and the middle of six syllables, it is called *मिषीसक-मथा* or *छन्दः* with the middle foot shortest.

१ २ २ १ १ १ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २

(a) हरी यस्य सुहजा विव्रता वेः, अर्धन्तासु शेषा ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ २

उभा रजौ न केचिना पति दंष्ट्रः ॥, ? x. 105. 2.

(b). In the following verse of this name, the first foot consists of 12 syllables and the second of seven and the third foot of eleven syllables. The last is discordant.

२ २ २ २ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ २

वज्रं य वक्रे सुहनाय दस्यवे, हिरीमणो हिरीमान् ।

१ १ १ १ १ २ २ १ १ १ २

अवतद्वसुधुतं न रजः ॥, ? x. 105. 7

58. The following is अक्षरेद्विष्णिक् i. e. उष्णिक् by the number of 28 syllables. The first foot consists of ten, the 2nd of eleven, and the last of seven syllables.

1 2 2 2 2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2
 ऋतं गायत्रं तमवानस्य, अहं विद्धि विदेम अग्निना वाम् ।

2 2 1 2 1 2 2
 आची शुभस्यती दम् ॥, r. 1. 120. 6.

The first foot is defective. A short syllable before न would remove the defect.

Sayana explains 'यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् न भवति, तथाप्यक्षर-संख्ययोष्णिक्' but probably means by 'पादसंख्ययो' 'पादाक्षर-संख्यया.' The verse does not properly admit of four feet.

59. If it consists of three feet of eleven, twelve, and four syllables, it is called ककुप् न्यङ्गुशिरः निचृत् i. e. contracted ककुप् with branched horns.

1 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
 ददौ देक्ष्यत्तमुदे ददि वृष्टं, ददि वृजेषु पुष्यत वाजिनः ।

2 1 1 2
 नूनमथ ॥, r. viii. 46. 15.

I change तन्वे of the Samhitā into तमुदे on the authority of this definition. तन्वे altogether spoils the metre.

60. The उष्णिक् may also consist of four feet of seven syllables each.

(a.) $\overbrace{2\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 2}$
मंसोमहि त्वा वयं, आस्ताकं देव पूषन् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}$
मतीनां च साधनं, विप्राणां च आधवं ॥, *r. x. 26. 4.*

Every foot is defective गायत्री.

(b.) $\overbrace{1\ 2\ 1} \quad \overbrace{2\ 1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2\ 2}$
नदं व ओदतीनां, नदं योयुवतीनाम् ।

$\overbrace{1\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}$
पतिं वो अन्नग्रानां, धेनूनामिषुधरसि ॥, *r. viii. 69. 2.*

अन्नग्रानां is to be read अन्नियानां and every foot is perfect.

61. If it consists of four feet, the first of five and the rest of eight syllables, it is called अनुष्टुप्-गर्भो-ष्णिक् i. e. उष्णिक् containing अनुष्टुप् feet.

$\overbrace{1\ 2\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 2\ 2\ 2\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2} \quad \overbrace{1\ 1\ 2}$
पितुं शु शोषं, महो धर्माणं तविषीम् ।

$\overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2} \quad \overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}$
यस्य त्वितो वि ओजसा, -इत्वं विपर्वमर्दयत् ॥, *r. I. 187. 1.*

This is v. 34. 7. Here Mahidhara calls it simply उष्णिक्.

SEC IV. विराट्

62. The विराट् or luminous metre consists of four feet of ten syllables each.

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2

यथा न तासुं एहा चतन्तं, नमो बुजानं नमो वदन्तम् ।

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2

सजोषा धीराः पदैरयु न्मन्,

1 2 2 2 2 2 1 2 2

उप त्वा सौदन् विश्वे यजन्ताः ॥ r.I.65. 1.

Orthodox writers generally regard such verses as made up of two-footed विराट्'s.

1 2 2 1 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2

वि पिप्रोरहिमायस्य हृदा, पुरो वज्रिष्कवसा न ददः ।

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2

सुदामन् तद्गृह्णो अमंश्चयंम्,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

अजिह्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥ r. vi. 20. 7.

The first foot is imperfect in हृदाः.

63. The following are imperfect विराट्'s.

1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2

(a) अस्मिन् अशु हंसो न सौदन्, कत्वा चेतिष्ठो विश्वं सुवधुर्त् ।

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

सोमो न वेधा अतमजातः

1 2 1 2 2 1 2 2 2 2

यद्यु न शिष्या विभु र्द रेभाः ॥, r. I. 65. 5.

The first foot begins in all-light. Read षसितौ and there will be no break.

1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2

(b) दुरोकमोचिः कतु न नित्स्, जायेष योनावरं विगच्छौ ।

2 2 1 2 2 2 2 1 2 2

चित्तो यदभ्राट्, श्वेतो न विष्णु,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

रथो न रुक्मी त्वेव समत्सु ॥ r. I. 66. 3.

The second foot ends in all-heavy. Read विगच्छौ and there will be no break.

64. It may consist of (a) three feet of ten syllables or (b) three feet of eleven syllables or (c) one of ten and two of eleven syllables or (d) one of eleven and two of ten syllables or (e) one of nine, one of ten, and one of eleven syllables.

2 2 2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2

(a) प्रेक्षो यमने दीदृचि पुरो नः, यजस्वया सुर्मया यविष्ठ ।

2 2 2 1 1 1 2 1 2 2

तां शर्मन्त उप वन्ति बाजाः ॥, r. vii. 1. 3.

This is also v. 17. 76. and here Mahidhara calls it 'विराजुदृप्,' a name not found in Shaunaka, Katyayana, or Pingala. सुर्मया is to be read सुर्मिया.

- (b) १ २ १ २ १ १ २ २ २ २ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 ऋषौ ऋषं विमिषानस्याद्भेः, बोधा विप्रस्य अर्चतो मनीषाम् ।
 २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ २
 क्षाया दुर्वासि अन्तमा सन्धेमा ॥, r. vii. 22. 4.

- १ २ २ २ २ १ १ २ २ २ २
 (b, 2) चतुर्धा रेतो अभवद् वधायाः ।

- २ २ १ २ १ १ १ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २
 आपस्तुरीयमश्नतं तुरीयं, यक्षस्तुरीयं यक्षस्तुरीयम् ॥, a. x. 10. 29.

- १ २ १ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २ १ १ १ २ २ २ २ २
 (c) न ते गिरो अपि ऋषेः तुरस्य, न सुद्युतिमसुर्यस्य विद्वान् ।
 १ २ २ २ २ १ १ २ १ २ २
 सदा ते नाम स्वयशो विदक्लि ॥, r. vii. 22. 5.

- २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २
 (d) यस्ते मदो सुजगद्वाश्चरहि येन दत्ताणि हर्षस्य हंसि ।
 २ २ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममसु ॥ r. vii. 22. 2.

- २ २ २ १ १ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २ २
 (e) ऊर्ध्वा अस्य समिधो यजन्ति, ऊर्ध्वा शुका शोचीषि अग्ने ।
 १ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २
 इयमन्तमा सुप्रतीकस्य सूतोः ॥, v. 27. 11.

Mahidhara calls it विषमपाठा उष्णिक्.

65. If it consists of (a) two feet of ten syllables each, or (b) one of eleven and one of ten or (c) of one of twelve and one of eight, it is called द्विपदा विराट् or विराट् of two feet.

- (a.) See note to § 62.

- १ २ २ २ २ १ १ २ १ २ २
 (b.) अथा वाजं देवहितं सनेम,

1 2 1 1 1 1 2 1 2 2

मदेम प्रतद्विमाः सुवीराः ॥, r. vi. 17. 15.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

(c) रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं, पुत्रो न पितरं ऊवे ॥, r. vii. 32. 3

(d). The following is श्रुतिक् द्विपदा विराट् It consists of 13 and 8 syllables.

1 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

परि सुवानश्चक्षे देवमादनः

1 1 2 2 1 2 1 2

कतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ r. ix. 107. 3.

At s. I. p. 868, Satyavrata without a single authority strives to prove that the two-footed विराट्'s are द्विपदापदपङ्क्ति, a term not elsewhere found.

66. If it consists of one foot of ten syllables, it is called एकपदा विराट्

1 2 2 1 1 2 2 1 2 2

असिक्त्रां यजमानो न होता ॥, r. iv. 17. 15.

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2

ममो भूतैत्र या इदं चकार ॥, v. 12. 65.

67. If it consists of a foot of 12 syllables between two feet of nine syllables, it is called काचिराट् or ill-formed विराट्.

2 2 2 2 1 2 1 2 2

ता विद्वांसो हवामहे वा,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

ता नो विद्वांसो मन्त्रं बोधेतमदरा।

2 2 1 1 2 2 1 2 2

मार्चद् द्यमानो युवाकुः ॥, r. I. 120. 3.

68. If it consists of three feet of nine, ten, and thirteen syllables, it is called नट्कपा (पी) or of lost form.

1 2 2 1 2 2 2

वि दृष्टामि पाक्ष्या न

2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 2

देवान् वषट्कृतसत्राङ्ग, तस्य दक्षा ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

यातं च सक्षसो सुवं च रभ्यसो नः ॥, r. I. 120. 4.

Sec v. अनुष्टुप्

69. The अनुष्टुप् or next praising metre consists of four feet of eight syllables each.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2

(a) विष्ठा हि त्वा द्यंतमं, वाजेषु इवमश्रुतम् ।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

द्यंतमस्य ह्रमहे, जतिं सहस्रसातमास् ॥, r. I. 10. 10.

2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(b) किंस्त्रिदासीत् पूर्वचित्तिः किं स्त्रिदासीद् दृष्टद्वयः ।

2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

किंस्त्रिदासीत् पिशङ्गिला, किंस्त्रिदासीन् पिशिषिला ॥, t. vii. 4. 18.

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(c) ऐषु नक्ष दमाजिनं, हरिणस्य मियं क्षधि ।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

पराङ्मित्र एषतु, अर्वाची गौरपेषतु ॥, a. vi. 67. 3.

70. The following are not Vedic but common अनु-

ष्टुप्

- 1 2 1 1 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
 गिरावरगराटेषु, हिरण्ये गोषु यद्यथः ।
 1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2
 सुरायां सिचप्रमानायां, कीलाले मधु तन् मयि ॥, a. vi. 69. 1.
 2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
 आ दत्से जिनतां बर्चः, दूढं पूतं च आग्निषः ॥, a. xii. 6. 56.
 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2
 आदाय जीतं जीताय, लोकेऽशुष्टिन् न दधसि ॥, a. xii. 6. 57.
 71. The following are imperfect अनुदृष्टः

- 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
 (a) नचि त्वा रोदसी उमे, ऋषादभाणस्त्विष्यतः ।

2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2
 जेवः स्वर्वतीरपः, सं गा अस्मभ्यं ध्रुवि ॥, r. I. 10. 2.

Here in the 3rd foot स्वर्वतीः is to be read सु अर्दतीः
 and the fourth foot is discordant.

- 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2
 (b) इमे गृहा मयोभुवः, उर्जस्वन्तः पयस्वन्तः ।

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2
 पूर्णा वामेन तिष्ठन्तः, ते नो जानन्वायतः ॥, a. vii. 60. 2.

Here in the second and third feet, the 7th syllable
 is heavy instead of being light. पयस्वन्तः and तिष्ठन्तः would
 restore the rhythm. The last foot is ते नो जानन्तु आयतः.

- 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2
 (c) त्वमग्ने वसूँरिह, रुद्राँ आदित्याँ उत ।

1 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

यजा स्वध्वरं जनं, मनुजातं हतप्रभम् ॥, r. I. 45. 1.

Here the first three feet consist of seven syllables
 each and त्व is to be read त्व, त्या तिथा, and स्व सुव

.72. It also consists of three feet—two of twelve and one of eight syllables. If the first two feet are of twelve syllables, it is called कृति or artificial. If the middle foot is of eight syllables, it is called पिपीलिकमध्या (कृति).

(i) कृति.

- (a) मा कश्चै धातमभ्यमिलिङे नः
 २ २ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 २ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २
 मा कुत्वा नो गृहेभ्यो घेनवो यः
 १ २ १ २ १ २ २
 स्तनभुजो अग्निष्ठीः ॥, १. I. 120. 8.

This verse consists of two elevens and last seven and is perfect as far as it goes. No good metre of the given syllables can be formed out of it without resolving नः into न ऊः, यः into यङुः, and ष्वोः into ष्वीः.

(ii.) पिपीलिकमध्या (कृति)

- (b) परि ऊ षु प्र धन्व वाजसातदे, परि वृत्ताणि सत्तपिः ।
 १ २ १ २ २ १ १ २ १ २ १ २ १ १ २ २ १ २ १ २
 द्विषस्तरथा कृपया न ईयसे ॥, १. ix. 110. 1.

The first foot is not perfect.

- (c) अजीजनो हि पवमान सूर्यः, विधारे शक्राना मयः ।
 १ २ १ २ १ १ १ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ १ २
 गोजीग्या रं चभाणः पुरन्धरा ॥, v. 22. 18.

The first and last feet consist of eleven syllables and rhythm does not require their expansion.

Sec. vi. वृहती.

73. The वृहती or shining metre consists of four feet one of twelve and three of eight syllables. If the first foot is of twelve syllables, it is (i) पुरोवृहती or पुरस्ताद्वृहती i. e. वृहती in the front. If the second foot is of twelve syllables, it is (ii) उरोवृहती i. e. वृहती in the neck (lit. chest). Some call it न्यङ्कुसारिणी or resembling branched horns of deer. Others call it स्तम्भग्रीवी or of thick neck. If the third foot is of twelve syllables, it is called (iii) पद्य or proper (वृहती). If the fourth foot is of 12 syllables it is called (iv) उपरिष्ठावृहती i. e. वृहती in the end.

(i) पुरोवृहती

1 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

(a.) मद्यो यस्ततिः श्वसो असामि आ, मद्यो दम्णस्य बलुजिः ।

2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2

भर्ता वज्रस्य दृणोः, पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥, १. x. 22. 3.

The third foot contains seven syllables. दृणोः may be read as दृणयोः.

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(b) अधीन्नु अन्न सप्तति च सप्त च ।

2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

सद्यो दिदिष्ट तान्मः, सद्यो दिदिष्ट पार्थयः,

2 2 1 2 1 2 1 2

सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥, १. x. 93. 15.

The first foot is somewhat imperfect. The second and third feet consist of seven syllables, but need not be expanded.

(ii) उरोदृष्टी or व्यङ्ग्यारिणी.

2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2

(c) मत्सि अपायि ते महः; पादोऽत्र हरिवो मत्सरो महः ।

1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

दृष्टा ते दृष्टा इन्दुः; वाजी सहस्रसातमः ॥, r. I. 175. 1.

The third foot contains seven syllables.

2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(d) एतं शंसमिन्द्रास्त्रयुः, त्वं क्वचित् सन्तं सहसावन्मभिद्ये,

1 2 2 1 1 2 1 2

सदा पाप्मि अभिद्ये ।

2 1 2 2 1 2 1 2

मेदतां वेदता वसो ॥, r. x. 93. 11.

The first foot is imperfect and the second foot contains 13 syllables.

(iii) पथरा or proper दृष्टी.

1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(e) म यदित्या परावतः; शोचि न मानमस्यय ।

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

कस्य कत्वा मरुतः कस्य वर्षसा,

2 2 1 2 1 2 1 2

कं याय कं न धूतयः ॥, r. I. 39. 1.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(f) नि त्वामग्ने मनु र्दधे; यत्रोति र्जनाय प्रश्रुते ।

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

दीदेय कणु कृतजात उच्चितः;

2 1 2 2 1 2 1 2

यं नमस्रन्ति हृदयः ॥, r. I. 36. 19.

(iv) उपरिष्ठात् दृष्टी,

1 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(g) यदङ्गुलं सारमेय, दतः पिशङ्गं यच्छसे ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

वीव आजन्त ऋष्टः, उप सुक्तेषु वृत्तो नि षु रूप ॥, r. vii. 55. 2.

1 1 2 2 1 1 1 2 2 2 2 2 1 2 2

(h) न तमंचो न दुरितं, देवासो अष्ट मर्त्यम् ।

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2

सजोषसो यमर्थमा, मित्रो नयन्ति वरुणो अतिद्विषः ॥, r. x. 126. 1

The first foot is imperfect and दुरितं should be read दूरितं. The second foot is also imperfect with seven syllables and मर्त्य is to be read मर्त्यम्.

74. The दृढती also consists of four feet of nine, syllables (See § 121. d.)

75. If it consists of three feet of 12 syllables each, it is called सतोदृढती or effectually दृढती, महादृढती or great दृढती, or ऊर्ध्वदृढती or ऊर्ध्वदृढती (वराद् i. e. big दृढती in विराट् form.

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(a) अभि अभि हि अवसा ततर्दि य, उत्तं न कं चिज्जनपानमवितम् ॥

2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

अथैभिर्न भरमाणो गमस्त्योः ॥, r. ix. 110. 5.

The last foot contains eleven syllables, but गमस्त्योः may be expanded into गमस्त्योः

1 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(b) अजीजनो अष्टत मर्त्येषु आ, ऋतस्य धर्मवृत्तस्य चारुणः ।

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

सदाऽसरो वाजमच्छा मनिष्यदत् ॥, r. ix. 110. 4.

The first foot contains eleven syllables and मर्त्येषु should be read as if मर्त्येषु.

76. If it contains four feet of nine, eight, eleven,

eight syllables, it is called निबलपदा दृष्टी or दृष्टी having irregular feet.

1 1 2 1 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

सुनितः सुसुनितश्च, चित्ते चेतिसु सुहृत् ।

2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2

भासदा सञ्जाद् सञ्जरिं सञ्जन्तं, शुभ्रं बाजेषु पूर्वम् ॥, r.viii.46.20.

The last foot contains seven syllables, but पूर्वम् may be expanded into पूर्वसिं. The first foot is imperfect.

77. If it consists of two feet of 13 syllables with the middle foot of eight syllables, it is called पिपीलिक-मया दृष्टी i.e. दृष्टी with the middle foot shortest.

1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

अभि वो वीरमन्त्रसो मदेष्टु गाय, गिता सहा विचेतसम् ।

2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2

दृष्टं नाम श्रुत्यं भाकिनं वचो यथा ॥, r. viii. 46. 14.

The first foot is imperfect and but for the accent I would not end it at गाय.

78. If it consists of two feet of eight syllables, with two middle feet of ten syllables, it is called विहार-दृष्टी or well-spread दृष्टी.

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

सुवं हि आस्तं महो रत्नं, सुवं वा यन् निरततंसतम् ।

2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2

ता भो वक्षु सुगोपा स्रजानं, पातं नो दृक्कादधायोः ॥, r. I. 120. 7.

The second foot contains nine syllables and स्रजानं is to be read स्रजानं. The first and last feet are imperfect.

79. If it contains four feet of eight syllables and

one of twelve syllables, it is called महाद्विती. If the middle foot is of twelve syllables, it is यवमथा.

(i) महाद्विती.

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(a.) नमोवाके प्रस्थिते अक्षरे नरा, विवक्ष्यस्य पीतये ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

आ यातमग्निना गतम्, अदसुर्वांसहं ऊचे,

2 2 2 2 1 2 1 2

धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १. viii. 35. 23.

1 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2

(b.) भवानां भवतीनां, विषस्य रोपुषीषाम् ।

2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2

सर्वासामग्रभं नाम, आरे अस्य योजनं हरिष्ठाः,

1 2 2 1 1 2 1 2 2

मधु त्वा मधुना चकार ॥ १. I. 191. 13.

Here the feet are irregular. The first two are of seven syllables, but perfect. The third contains eight, 4th ten, and 5th nine syllables. The third and fourth feet are imperfect. Sayana observes "अत्र यद्यप्यक्षराणि नूतनानि, तथापि वृद्धेन पूरणीयानि." Uvāta calls it पंक्ति.

(ii) यवमथा (महाद्विती).

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
(c.) हं मा तपन्ति अभितः, सपत्नीरिव परैवः ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

मूषो न शिन्ना वि अदन्ति माधः

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

खोदारं ते अतःकतो, वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १. I. 105. 8.

The first foot is imperfect in अभितः. The third foot

has eleven syllables, but नाथः need not be expanded into नाथियः.

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2
(d.) दृष्टिर्गन् अर्चिभिः, युक्तेषु देव शोचिषा ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ,

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 1 2 2

रेवन्तः युक्त दीदिहि, इत्यन्तु पावक दिदीहि ॥, r. vi. 48. 7.

The third foot contains eleven syllables; but perfect. अन्ते of the Samhitā text spoils the metre.

2 2 1 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2

(e.) मौकुटन शिवतम, शिवो नः सुमना भव ।

1 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2

परमे दृष्टे आयुधं निधाय,

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

हस्तिं वसान आचर, पिनाकं बिभ्रदागहि ॥, v. 16. 51.

The first foot is imperfect. The third foot contains eleven syllables. I have changed दृष्ट into दृष्टे as the metre is otherwise spoilt. Mahidhara calls it. यवमथा तिष्ठम्.

80. If it contains two feet of 12 syllables and three of eight, it is called महासतोदृष्टी or great सतो-दृष्टी.

2 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(a.) आ यः यमौ भासुना रोदसी उमे,

2 2 1 2 1 2 1 2

धूमेन धावते दिवि ।

1 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 2

तिरसन्तो दहन् जम्बासु आ,

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2

श्यावासु अरुषो हषा, श्यावा अरुषो हषा ॥, r. vi. 48. 6.

The third foot contains 11 syllables and ऊर्या is to be expanded into ऊर्मिया. The fifth foot contains seven syllables and श्यावा is to be read श्यावा.

. 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2

(b.) विश्वासां गृहपतिर्विग्रामसि, त्वमग्ने मासुषीणां ।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

शतं पूर्भिर्विष्ट पाद्वि अंहसः.

1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 1 1 2

समेद्वारं शतं हिमाः, स्तोत्रभ्यो ये च ददति ॥, r. vi. 48. 8.

The first foot contains 11 syllables and विश्वासां is to be read विश्वासां. The second foot contains seven syllables. The 5th foot is imperfect.

Sec. vii. पंक्ति.

8L. If it consists of five feet of eight syllables, it is called पंक्ति or line-metre. Some call it पद्यत्रा or proper पंक्ति.

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(a.) तं नो अग्ने अमी नरो, रथिं सहस्र आ भर ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

स क्षेपयत् स पोषयत्, सुवहाजस्य सातये,

1 2 1 2 1 2 1 2

सतैर्विष्टसु नो हधे ॥, r. v. 9. 7.

1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

(b.) अधि सानौ नि जिघ्रते, वज्रं शतपर्वणा ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

मन्दानं हन्तु अन्वसः, सखिभ्यो गातुमिच्छति,

2 2 1 2 1 2 2

अर्धरात्रि स्वराजं ॥, r. I. 80. 6.

Here in the third foot, इन्द्रो of the Samhita spoils the metre. The last foot contains seven syllables but 'राजं' need not be read राजियं.

82. The following verse contains one foot of five syllables and four of eight syllables and may be called अक्षरसती पंक्ति. Orthodox writers, however, regard the first and last feet as adjuncts and the three middle feet as parts of a अक्षरसती verse.

2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

एवाहि अक्षः, राधे वाजाय वज्रिवः ।

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2

अविष्ट वज्रिन् अक्षसे, मंहिष्ठ वज्रिन् अक्षसे,

2 2 1 1 1 2 2

आयाहि पिव मत्स्र ॥, s. ii. p. 371.

83. If it contains six feet of eight syllables, it is called महापंक्ति or great पंक्ति. Some regard it as a form of जगती.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2

(a.) यथा मांसं यथा सुरा, यथाचा अधिदेवने ।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

यथा पुंसो दृषण्वतः, स्त्रियां निहन्वते मनः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

एवा ते अग्निमे मनः, अधि वत्से नि हन्यताम् ॥, a. vi. 70. 1.

The text reads अग्निमे for अग्निमे.

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2

(b.) उभे यदिन्द्र रोदसी, आपेमाय उषा इव ।

1 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2

सहस्रं त्वा सहीनां, सन्नाजं वर्षषीनां,

.22 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

देवी जनितप्रजोजनद्, भद्रा जनितप्रजोजनत् ॥ १. x. 134. 1

The 3rd and 4th feet contain seven syllables each but they are perfect.

84. The सहापंक्ति may consist of irregular feet.

2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

सूर्यं विषमा सजामि, इति सुरावतो गृहे ।

2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2

सो चिन्म म मराति नो, वयं मराम,

2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

आरे अस्त्र योजनं हरिष्ठाः, मधु त्वा मधुला चकार ॥ १. I. 191. 10.

Here the first three feet consist of eight syllables, the 4th of five, the sixth of ten, and the last of nine. Some regard the third foot as of seven syllables ending in ति, but the rhythm requires नो to be joined to it. The 4th foot is out of place.

85. The पंक्ति also consists of two feet of twelve syllables and two feet of eight syllables. If the first two feet are of eight syllables, it is called (i) आह्वार-पंक्ति or पंक्ति spread towards (the beginning). If the last two are of 8 syllables, it is called (ii) प्रह्वारपंक्ति or पंक्ति spread in front. If the middle feet are of 8 syllables, it is called (iii) संह्वारपंक्ति or पंक्ति fully spread. If the first and the fourth are of eight syllables, it is called (iv) विह्वारपंक्ति or पंक्ति well-spread. If the 2nd and

the 4th are of eight syllables, it is called (v) सतोपंक्ति or effectually पंक्ति or सतोद्वहतीपंक्ति or पंक्ति effectually द्वहती or simply सतोद्वहती. If the first and the third are of eight syllables, it is called (vi) विपरीता (सतोद्वहती) i. e. reversed सतोद्वहती or simply विपरीता.

(i.) आक्षारपंक्ति.

- (a.) भङ्गं गो अपि वातय, मगो दधसुत कतुम् ।
 2 2 2 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2
 अघा ते सख्ये अन्यसो वि वो मदे,
 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
 रथन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥, r. x. 25. 1.
 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
 (b.) ययोरधि म यज्ञाः, अक्षुरे सन्ति सूरयः ।
 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
 ता यक्षस्य अध्वरस्य प्रचेतसा,
 1 2 1 2 1 1 2 2 2 1 2
 स्वधामि या पिबतः सोम्यं मधु ॥, r. viii. 10. 4.

The first foot contains seven syllables. The 4th foot contains eleven syllables and सोम्यं is to be read सोमिय

(ii) प्रक्षारपंक्ति.

- (c.) सुयो हि माता अदिति विचेतसा, द्यौ न भूमिः मयसा पुपूतनि ।
 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2
 अथ प्रिया दिदिष्टन, सूरौ निनित् रश्मिभिः ॥, r. x. 132. 6.

Here the 2nd foot is imperfect with 11 syllables. द्यौः is to be read द्यौः.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

(d.) सङ्घि दावा यथिवी भूतसुर्वी,

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2

नारी यक्षी न रोदसी सद् नः ।

2 2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 1 2

तेभिर्नः पातं सञ्ज्ञसे, एभिर्नः पातं श्रूषणि ॥, r. x. 93. 1.

The first two contain eleven syllables each, but perfect. The last two feet are of 8 syllables. The use of त in the 4th foot makes it discordant.

(iii) संक्षारपंक्ति

1 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(e.) पितृभूतो न तन्तुमिह सुदानवः, प्रतिद्धमो यजामसि ॥

1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

उषा अप स्वसु मः, सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥, r. x. 172. 3-4.

These are properly two verses and Sar. calls them द्विपदा विराट्. Moreover the first foot is imperfect.

(iv) विष्टारपंक्ति.

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(f.) अग्ने तव अश्वो वयः, सङ्घि भ्राजन्ते अश्वयो विभावसो ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

इन्द्रज्ञानो भवसा वाजसुक्यं, दधासि दाशुषे कवे ॥, r. x. 140. 1.

The 3rd foot contains eleven syllables, but उक्थं need not be expanded into उक्थियः.

2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2

(g.) पावकवर्षाः शुक्लवर्षाः, अनूनवर्षा उदियमि भावुना ।

2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 1 2

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि,

1 2 1 2 1 2 1 2

एषां रोदसी उभे ॥, r. x. 140. 2.

Here the first foot is imperfect and contains nine syllables. Sar. calls it सतोदहती, but it would make the first a very bad foot of 14 syllables. This is the same verse as v. 12. 107. and under v. 12. 106 (=r. x. 140.1) Mahidhara observes “आद्ये हे विदारपंक्तौ.”

(v) सतोदहती.

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2

(h.) मा ते राधासि मा त जतयो वसो,

2 2 1 2 1 2 1 2

अष्टान् कदा चना दधन् ।

2 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2

विष्ठा च न उपमिसौहि मागुष

1 2 1 2 1 2 1 2

वस्त्रनि चर्षणिभ्य आ ॥, r. I. 84. 20.

The third foot is imperfect. उ should have been ऊ.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

(i.) त्वेषास आग्नेरमवन्त अर्चयः, भीमासो न प्रतीतये ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतः, विश्वं समन्त्रिणं दह ॥, r. I. 36. 20.

The Samhitā reads सो for स and तो for त This spoils the metre.

(vi) विपरीता.

1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 1 1 1 2 1 2

(j.) य ऋष्यः आवयत्सखा, विश्वेत् स वेद जनिमा युवदतः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

तं विश्वे मागुषा युगा, इन्द्रं हवन्तो तविषं यतस्त्रुजः ॥, r. viii. 46. 12.

86 If it contains of five irregular feet (11, 7, 8, 6; 8.) containing 40 syllables, it is called अक्षरैः पङ्क्तिः i. e. पङ्क्ति by the number of syllables.

1 2 2 2 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2
 जधी नो अक्षयो देव सवितः, स च सुषे मघोनाम् ।

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2
 सद्यो न इन्द्रो वज्रिभिः, श्वेषां चरषधीनां,

2 2 2 2 1 2 1 2
 अक्षं रश्मिं न योसुषे ॥, r. x. 93. 9.

The first foot is imperfect. I would read जेधो as नि एषां.

37. If it consists of five feet of five syllables or of one of four, one of six, and three of five syllables, it is called पदपङ्क्तिः i. e. पङ्क्ति in words.

2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 2 2 2
 (a.) एभिर्नो अक्षैः, भवा नो अर्वाङ्, स्वर्षं अजोतिः ।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
 अग्ने विश्वेभिः, सुमना अनीकैः ॥, r. iv. 10. 3.

The third foot is properly of five syllables. अजोतिः should be read जियोतिः.

1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2
 (b.) अथा हि अग्ने, कतो भद्रस्य, दक्षस्य साधोः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
 रथी र्जतस्य, दृढती बभूव ॥, r. iv. 10. 2.

The Samrita reads स्याने, but my reading reads better.

(c) १२ १ २२ १२१२२ ११ १२२
हस्तं न पूतं, तनूरूपाः, शुवि द्विषणम् ।

२ २ २२ २ २ १२ १२२
तद् ते वृक्षो न, रोचत स्वधावः ॥, r. iv. 10. 6.

Sar. calls this "उष्णिग् वा." Others call it शुर्विक् पाद-
पङ्क्तिः.

88. If it contains five feet of five syllables and the
sixth of six syllables, it is called महापदपङ्क्ति or great
पदपङ्क्ति.

१ २ २ २२ २ २ २२२ १२ १२२ १२ १२२
तव स्वादिष्टा, अग्ने संहृष्टिः, इदा चिदङ्गः, इदा चिदङ्गोः ।

१२ २२ २ २ ११ १२२
अग्ने वृक्षो न, रोचत उपाके ॥, r. iv. 10. 5.

89. The following is three-footed अक्षरपङ्क्तिः.

१२ १ २२ २२ १२२ १२ १ २२
भगो न चितः, अग्नि र्महोनां, दधाति रत्नम् ॥, s. I. p. 900.

Satyavrata calls it पञ्चदशाक्षरा गायत्री. I do not find
any authority for this statement.

Sec. viii. त्रिष्टुप्.

90. The त्रिष्टुप् or thrice-praising metre consists of
four feet of eleven syllables.

१२ १२२१२२ १२२ १ २१ २२ ११२ १ २२
(a) पितृचिद्रूपं जनुषा विवेद, वि अस्व धारा अरुजद् वि धेना ।

१२ १२१ ११२ १२२
गुहा चरन्तं सखिभिः शिषेभिः,

१२ २२२ ११२ १२२
दिवो यक्षीभिर्न गुहा नभूव ॥, r. III. 1. 9.

- 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
 (b) अलायङ्गून् हनि महता वधेन, दूना अदूना अरसा अभूवन् ॥
 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
 शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा,
 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
 यथा किमीषां नकिदृच्छिषति ॥, a. II. 31. 3.

91. One or two of these feet may be of (a) twelve syllables, or (b) of ten syllables, or (c) one of ten and one of twelve syllables.

- 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
 (a) सनेमि चक्रसजरं वि वाहते, उत्तानायां दश युक्ता वदन्ति ।
 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
 सूर्यस्य चन्द्र रजसैति आहतं,
 2 2 2 1 2 1 1 2 1 2 2
 तस्मिन्दार्पिता भुवनानि विश्वा ॥, r. I. 164. 14.

The first and third feet consist of 12 syllables. In the Samhita, तिस्रा is given as त्या.

- 1 2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2
 (b) उभा वामिन्द्राग्नी आहवधौ, उभा राधसः सह मादयधौ ।
 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
 उभा दाताराविषां रयीषां,
 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 ?
 उभा वाजस्य सातये ऊधे वाम् ॥, r. vi. 60. 13.

The third foot consists of ten syllables. The first foot is imperfect. इन्द्राग्नी should be read as इन्द्राग्नी. This is the same verse as v. 3. 13. Mahidhara considers it 'इन्द्रा'.

- 2 2 2 2 2 1 2 1 2 2
 (c) त्वम्यन्तां होत्रा मधो वृतस्य

2 1 1 1 1 1 1 2 1 2 2 2

यज्ञपतिव्यय एनसा आहुः ।

1 2 2 1 2 1 1 2 1 2 2

प्रजा निर्भक्ता अशुतपत्रमाना

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

मघव्यौ स्तोकावपतौ दराध ॥ t. 3. 2. 8.

The first foot consists of ten syllables and the second of twelve. The second foot is imperfect. Sayana, in accordance with Kalpa, regards the first foot as a separate verse and the विहृप् to end in “सन्-
स्त्राभ्यां वृजदु विश्वकर्मा”. This is also confirmed by a. 2. 35.2. But it is against the compiler, if the marking of the line in the printed edition is correct. Moreover, the foot last mentioned may be regarded as an adjunct to the given विहृप्.

2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

(d) अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः, कषीणां पुलो अभिशस्त्रियावा ।

1 2 2 2 1 1 2 1 2 2

स नः सेजानः सुयजा यजेह,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

देवेभेजा हव्यं सदमप्रयुञ्जन् ॥, v. 5. 4.

Mahādhara calls it विराट्. So also v. 9. 16. This is the same verse as r. vii. 38. 7. and here Katyayana distinctly gives it as विहृप्.

92. The following are imperfect विहृप्.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(a) अमी य कक्षा निहितास उच्चा, नक्तं दहन्ते कुक्षिदिद्वेष्टः ।

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

अद्वानि वरुणस्य व्रतानि,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

विचाकशश्चन्द्रमा नक्तमेति ॥, r. I. 24. 10.

The third foot is slightly imperfect.

1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(b) अनन्यान्तः सोमपान् मन्यमानः, प्राणस्य विद्वान् समरे न धीरः ।

2 2 1 1 2 2 1 1 2 1 2 2

एनश्चक्षवान् महि बहु एषां,

2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2

तं विश्वकर्मान् प्रसुक्षा स्वस्ये ॥, t. 3. 2. 8.

The last foot is imperfect both in प्रसुक्षा and in स्वस्ये
The last may be expanded into सु स्वस्ये, but the defect
in प्रसुक्षा can be removed only by reading it as प्रसुक्षा.

2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(c) केन पार्थी आभते पूरुषस्य, केन मांसं संभतः केन गुल्फौ ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2 2

केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि,

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

केनोष्णौ मथतः कः प्रतिष्ठाम् ॥, a. x. 2. 1.

Probably the proper reading is पूरुष and it removes
the defect.

93. If it contains two feet of eleven syllables, it is
called द्विपदा त्रिष्टुप्.

1 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(a) महि राधो विश्वजनं दधानान्

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

भरद्वाजान् सार्धो अभ्ययत् ॥, r. vi. 47. 25.

2 2 11 1112 12 2

(b) अग्ने भव सुषमिधा समिद्धः

11 21212 2 1 2 2

उत बर्हिर्विया वि सृष्टीताम् ।, r. vii. 17. 1.

94. If it contains one foot of eleven syllables, it is एकपदा त्रिष्टुप्.

2 2 2 2 112 2 1 2 2

(a) आ वा सुष्मे वरिमन्त् सूरिभिः ज्ञाम् ॥, r. vi. 63. 11.

2 2 12 11 1 212 2

(b) दीर्घामसु प्रसितिमाहुषे धाम् ।, t. I. 1. 6.

95. If it contains three feet of 11 or 12 syllables and one of eight, it is called ज्योतिष्मती or lustrous. The first is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्.

It is (i) पुरस्ताज्ज्योतिः if the first foot is of eight syllables, (ii) मध्येज्ज्योतिः if it is in the middle, and (iii) उपरिहाज्ज्योतिः if it is the last.

(i) पुरस्ताज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्).

2 11 2 2122 2 2 21 1122 12 2

(a) यं परिधिं पर्यधत्वा, अग्ने देव पणिभि र्वीर्यमाणः ।

2 1 2111 2 2 12 2 1 121 1112122

तं त एतमसु जोषं भरामि, न इदेष त्वदपचेतयति ॥, t. I. 1. 13.

The first foot is not perfect. The other three feet are perfect and contain eleven syllables each. This is properly विराड्रूपा त्रिष्टुप्. But Sayana after Pingala calls it पुरस्ताज्ज्योतिः.

2 112122 2 2222 12 112 2122

(b) तां सवितु र्वरेण्यस्य, चित्तामाऽहं दृष्टे सुमतिं विश्वजन्याम् ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
 यामस्य कणो अदुहत् प्रपीना
 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥, v. 17. 74.

The second foot contains 13 syllables. The 3rd and 4th eleven syllables each. The first and second feet are imperfect. This is a case not provided by the rules.

(ii) मध्येजप्रोति: (त्रिष्टुप्)

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
 (c.) यद्वा यक्षं मनवे संमिनिद्यथ, एषेत् काणस्य बोधतम् ।

1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

हृत्स्यति विग्रहान् देवाँ अहं हृदे,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

पृन्द्वाविष्णु अश्विनावाशुहेषसा ॥, v. viii. 10. 2.

The first, third, and fourth feet consist of 12 syllables each.

(iii) उपरिष्टाजप्रोति: (त्रिष्टुप्)

2 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
 (d) अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुणा,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2

आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाशुवा ।

1 2 1 2 1 1 2 2 2 1 2 2 1 1 1 2 1 2

सजोषसा उपसा सूर्येण च, सोमं पिबतमश्विना ॥, v. viii. 35. 1.

The first and 2nd feet contain 12 syllables. The third foot contains 11 syllables, but सूर्येण should be expanded सूरियेण.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(e) अतावानं महिषं विश्वदर्शयन्,

2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

अग्निं सुन्नाय दधिरो पुरो जनाः ।

3 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

श्रुत्कर्णं सप्रथसमं त्वा गिरा, दैव्यं मानुषा युगा ॥ १. x. 140. 6.

The third foot contains eleven syllables. त्वा should be read as तुवा. The 4th foot contains seven syllables. दैव्यं should be read as दैविः.

96. If it contains two feet of ten syllables and three feet of eight syllables, it is called पंक्तुत्तरा त्रिष्टुप् (or simply पंक्तुत्तरा) or विराट्पूर्वा त्रिष्टुप् (or simply विराट्पूर्वा) i. e. त्रिष्टुप् followed by पंक्ति feet or preceded by विराट् feet.

1 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2

(a) समिन्द्रेय गामनङ्गाहं, य आवहदुशीनराणाम् अनाः ।

1 1 2 1 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

भरतामप यद्रूपः द्यौः पृथिवि क्षमा रपः

2 1 2 2 1 2 1 2

मो घु ते किं चनामसत् ॥ १. x. 59. 10.

The first and the second feet are imperfect. The latter contains eleven syllables.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(3) एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं, शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2

ना खरिषु अबो-दहतुः रुयिं गृणत्सु दिष्टतम्

1 2 1 2 1 1 1 1

इषं गृणत्सु दिष्टतम् ॥ १. v. 86. 6.

97 If it contains three feet of eleven syllables and one of eight, it is called विराड्-रूपा तिष्टप्. *i. e.* तिष्टप् like विराट् in the number of syllables : see § 95.

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(a) क्रीडन्तो रंघस आ भुवः, सं भक्षणा वासुना वेविदानः।

2 2 1 2 1 1 2 1 2 2

ता अस्र सन् ध्रुवजो न तिग्माः

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

सुसंशिता वचनो वक्षणेभ्यः ॥, *r. v.* 19. 5.

The last two feet contain ten syllables each, but are perfect

1 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2

(b) गृहा मा जिभौत मा, वेपथ्वमूर्जं बिभ्रत एमसि।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधाः,

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 2

गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥, *v.* 3. 41.

The first two feet are imperfect.

98. If it contains two feet of nine or ten syllables, one of ten or nine, and one of eleven, it is called विराट्-स्थाना तिष्टप्. *i. e.* तिष्टप् in the place of विराट्.

2 1 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2

(a) स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः

2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः,

2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

स्वस्ति नो वृद्धस्ति दधातु ॥, *r. i.* 89. 6.

The first two feet are of nine syllables and the last two of ten.

जगती ।

515

1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

(b) शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः, सग्रास ते दावने वस्त्रनाम् ॥

1 2 2 2 2 2 2 1 2 2

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

वस्त्रयवः सिन्धवो न चरन्तः ॥, r. II. 11. 1.

The second foot contains nine syllables and the 4th eleven ; the other two contain ten syllables each.

99. If it contains two feet of ten syllables and two feet of twelve, it is called अभिसारिणी i. e. seeking (किराट and जगती)

2 2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2 1 2 2

यो वाचा विवाचो ब्रह्मवाचः, पुरु सचक्षाऽग्निवा जघान ॥

2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2

तत्तदिदं स पौंसं गृणीमसि,

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

पितेव यस्तविषीं वाटधे प्रवः ॥, r. X. 23. 5.

The first foot is imperfect. In the 3rd foot, यौ सं should be expanded into यौंसि.

Sec. ix. जगती.

101. The जगती or flowing metre consists of four feet of 12 syllables.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(a) विषूद्विद्धो जमनेरुत शुधः, स इद्रायो सधवा वस्त्र ईजते ॥

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवः,

1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

तयो वर्धते त्वमस्य शुद्धिणः ॥, r. X. 43. 3

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(b) सं जागृवद्भिर्जरमाण इधते, दमे दमूना इपयन्निङ्गसदे ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यः,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

विधुर्विभावा सुषसा सखीयते ॥, r. x. 91. 1.

In the third foot वरेण्य may be read वरेण्यि.

102. One or two feet may consist of eleven syllables or one of ten and one of eleven.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

(a) आपो न सिन्धुमसि यत् समक्षरन्, सोमास इन्द्रं कुल्या इव ऊदम् ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सदनं,

1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

यवं न वृष्टिर्दिव्येन दातुना ॥, r. x. 43. 7.

The third and fourth feet contain eleven syllables each, but कुल्या is to be expanded into कूलिया and दिवेन into दिवियेन.

2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2 2 2 1 2

(b) सो चिन्मृष्टिर्धूयत्रा ऽस्मा सचा, इन्द्रः शमन्त्रेषि हरिताभिमुष्णते ।

1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अव वेति सुक्षयं सुते मधु,

1 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2

उदिहूनीति वातो यथा वनम् ॥, r. x. 23. 4.

The first foot contains ten syllables and the last two eleven. But the form of the last two feet shews that वेति is to be read as if वर्णति and वातो as if वातउ.

103. The following are imperfect जगती.

1112 112 21 212 22 122 2121 22

(a) अयमिह प्रथमो धावि धादभिः, होता यजिष्ठो अश्वरेषु ईड्यः ।

1212 2 112 1112 121 22 22 12 12

मग्नवानो भगवो विश्वसुः, वनेषु चित्रं विभुं विश्वे विश्वे ॥, v. 3. 15.

The first and third feet are defective and discordant. The second foot contains eleven syllables. So the 4th. But here विभुं is to be expanded into विभुवः.

1212 111212 12 2111 111 21212

(b) कष्टन्नरः कष्टयसुहृधातन, चोदयत खुदत वाजसातये ।

222 212 2 1212

निष्टिग्रः पुत्रमा चत्रावथोतये,

22 121 112 1212

इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥, r. x. 101. 12.

The second foot is imperfect. The third foot contains eleven syllables and expansion does not remove the defect.

104. If it consists of two feet of twelve syllables, it is called द्विपदा जगती.

1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2

स नो वाजेषु अविता पुरुवसुः,

12 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

पुरःस्थाता मघवा दत्तहा भुवत् ॥, r. viii. 46. 13.

105. If it consists of one foot, it is called एकपदा जगती.

Sec. x. Long Metres.

106. A verse of 52 syllables is called अतिजगती or over

जगन्तो. It either consists of (a) four feet of 13 syllables or of (b) three feet of 12 syllables and two of eight. There may be other varieties.

1 2 2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
(a) तमिन्द्र जोह्वीमि मधवानमुभ्रं, सत्ता दधानमप्रतिष्कृतं शर्वांसि ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2
मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तत,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2
रावे नो विश्वा सुपथा क्षणोतु वज्रौ ॥, r. viii. 97. 13.

The feet are imperfect.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
(b) प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे, मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
प्र ऋषीय प्रयज्यवे, सुखाद्ये तवसे भन्ददिष्टे,

1 2 1 2 1 1 1 2
युनिव्रताय शवसे ॥, r. v. 87. 1.

The 3rd and 5th feet are of eight syllables and the others of 12 syllables. If rhythm is disregarded, the third can be of 12 syllables and the 4th eight.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 2
(c) स भ्रातरं वरुणमग्न आ वरुत्स,

2 2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 2 2 2 2 1 1 1 2
देवाँ यज्वा सुमती यज्ञवनसं, जग्नेष्ठं यज्ञवनसम् ।

1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2
अजाताजानसादित्यं चर्षणीष्टम्, राजानं चर्षणीष्टम् ॥, r. iv. 1. 2.

The first foot contains 13 syllables and the last eight. They are perfect. The second and 4th con-

tain 12 syllables and are imperfect, the last in त्व instead of त'. The third foot contains seven syllables and is imperfect.

107. A verse of 56 syllables is called शकरो or powerful. It consists of (a) seven feet of eight syllables, or (b) five feet of eleven syllables. There may be other varieties.

1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2
(a) न हि वा वत्रयामहे, अथेन्द्रमिदं यजामहे, शविष्ठं दृष्टं नरम् ।
1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2
स नः कदाचिद्वं ता, गमदा वाजसातये,
1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
गमदा मेघसातये, नभंतामन्यके समे ॥, r. viii. 40. 2.

The third foot is imperfect. दृष्टं is to be read दृष्टान् ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2
(b) येषां पश्चात् प्रपदानि, पुरः पाणीः पुरो सुखा ।
1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
खलजाः शकधूमजाः, उरुण्डा ये च मट्मटाः,
2 1 2 2 1 2 1 2
कुम्भसुक्ता अयाशवः ।

2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2
तानसरा ब्रह्मणस्पते, प्रतीबोधेन नाश्रय ॥, a. viii. 6. 15.

The first foot is imperfect. प्रपदानि should be read as if प्रपादनि.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2
(c) अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तम्, आपिप्यानं सधवा शुक्रमन्धः ।
2 2 1 2 1 1 2 2 2 2 2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2 2
अध्वर्युभिः प्रथतं सध्वो अग्रम्, इन्द्रो मदायं प्रति धत् पिबथी

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सूरो मदाय प्रति धत् पिबथै ॥, r. iv. 27. 5.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

(d) इति त्वाग्ने दृष्टिद्वयस्य पुत्राः, उपसृतास कपथो अबोचन् ।

2 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 2

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरौन्, वषट् वषडित्प्रध्वंसो अनघन्,

1 2 1 1 2 2 2 2 1 2 2

नमो नम इत्प्रध्वंसो अनघन् ॥, r. x. 115. 9.

The third foot contains ten syllables.

108. A verse of 60 syllables is called अतिशक्ती or very powerful.

1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

(a) सुषुप्ता यतमद्रिभिः, गोञ्जीता मत्सरा इमे.

1 1 2 2 2 2 1 2 1 2

सोमासो मत्सरा इमे ।

2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 1 1 2

आ राजाना दिविस्सुषा, अस्मत्ता गन्तसुष नः ।

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2 1 2

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः, सोमाः श्रुक् गवाशिरः ॥, r. I. 137. 1.

The 6th foot is of 12 syllables and the others of eight. The 5th foot is not perfect.

2 2 2 2 1 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2

(b) रेतो मूलं विजहाति, योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।

1 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2 2

गर्भो जिरासुषाहतः, उलू जहाति जन्मना ।

1 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

कृतेन सत्यमिन्द्रियं, विपानं शुकमन्वसः

2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 2

इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽष्टतं मधु ॥, v. 19. 76.

The 7th foot is of 13 syllables and imperfect. The others are of eight syllables. The first foot is imperfect.

.109. A verse of 64 syllables is called अष्टि or extensive.

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(a) साकं जातः कतुना साकभोजसा ववक्षिथ.

2 2 2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्भूधो विचर्षणिः ।

2 2 2 2 1 1 2 2 2 1 2

दाता राधः सुवते कामं वसु

2 2 2 2 2 2 2 2 2 1 2 2 2 1 2 2

सैनं सञ्चददेवो देवं सतप्रमिन्द्रं सत्य इन्द्रः ॥, r. II. 22. 3.

These are regarded as four feet of 16 syllables each, but they are all imperfect.

2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 1 2 2 2

(b) पाहि न इन्द्र सुष्टुत, स्विधोऽवयाता सदमिद् दुर्मतीनां,

2 2 2 2 1 2 2

देवः सन् दुर्मतीनाम् ।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

हन्ता पापस्य रक्षसः, त्वाता विप्रस्य मानवः ।

1 2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

अथा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो,

2 2 1 2 2 2 1 2 1 2

रक्षाहिणं त्वा जीजनद्वसो ॥ r. I. 129. 11.

The first, 4th, and 5th feet are of eight syllables. The second and 6th are of 12 syllables, but the second

foot is not perfect. The 3rd is of seven syllables and the 8th of ten syllables.

The last is not perfect.

110. A verse of 68 syllables is called *अत्यष्टि* or very extensive.

2 2 2 1 1 1 2 2 2 2 1 1 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(a) स्त्रीणं बर्हि रूपं नो याहि वीतये, सहस्रेण नियुता नियुत्वते,
1 1 2 2 1 2 1 2
अतिनीमि नियुत्वते ।

2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2
तुभ्यं हि पूर्वपीतये, देवा देवाय येमिरे ।
1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्, मदाय कत्व अस्थिरन् ॥, १. I. 135. 1.

The second foot contains eleven syllables; the first and 6th twelve; and the others eight syllables. The last foot is imperfect in कत्व instead of क्तु.

1 2 1 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 1 2
(b) अथा रुचा हरिण्या पुनानः, विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः,
2 2 2 1 2 1 2
सूरो न स्वयुग्वभिः ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2
धारा मुतस्व रोचते, पुनानो अबभो हरिः ।
2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 2 2 1 2
विश्वा यद्रूपा परि याति ऋक्भिः, सप्तास्येभि ऋक्भिः ॥, १. ix. 111. 1.

The first foot contains ten syllables, but हरिण्या is to be read as if हरिणिया. The second foot contains 12 syllables and so the 6th, but they are perfect. The third and 7th are of seven syllables and सूरो is

to be read as if सूरव and सप्तास्येभिः as if सप्त आस्येभिः.
The 4th and 5th are of eight syllables and perfect.

111. A verse of 72 syllables is called इति or holder.

1 2 1 2 1 1 1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2

(a) सखे सखायमभि आ वटत्सु, आशु न चक्रं रथमेव रंछा,

2 2 2 2 1 2 2

अस्त्रभ्यं दक्ष रंछा ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अग्ने ऋङ्गीकं वरुणे सचा विदः, मरुत्सु विश्वभासुषु ।

2 2 1 1 2 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

तोकाय तुजे शुशुचान शं क्षधि, अस्त्रभ्यं दक्ष शं क्षधि॥, r. iv. l. 3.

The first foot contains eleven syllables: the second ten and the third seven syllables. In both these, रंछा is to be read as रंछिया. The 4th and 6th are of 12 syllables and the 5th and 8th of eight syllables.

1 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2

(b) अथ मेह इन्द्र दाहहि शुषी नः,

1 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2

शुशोच हि द्यौः क्षा न भौषाँ अद्रिवः, दृणान्न भौषाँ अद्रिवः ।

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

शुश्रिन्तमो हि शुश्रिभिः, वधैरग्रेभिरीयसे ।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अपूरुषन्नो अमतीत यूर सत्वभिः,

1 2 2 2 1 2 1 2

त्रिसप्तैः यूर सत्वभिः॥, r. l. 133. 6.

The first two feet contain 12 syllables each and are both imperfect. The 3rd, 4th, 5th, and 7th feet

are of eight syllables. The 6th is of 14 syllables and imperfect.

112. A verse of 76 syllables is called अतिवृत्ति or great holder.

1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

(a) स हि शर्षो न मारुतं तुविष्वणि;

2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2

अमृतातीषु चर्वरासु इष्टनि; आर्तनासु इष्टनि।

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

आदह्व्यानि आददि; यज्ञस्य केतुरह्वणा।

1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

अथ स असत्र हवतो हवीवत;

2 2 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2

विश्वे जुषन्त पयसा, नरः शुभे न पयसा ॥, r. I. 127. 6.

The 1st, 2nd, and 6th contain 12 syllables each, but the second is not perfect. The 3rd foot contains seven syllables and is imperfect. आर्तनासु is to be read as if आर्तननासु. The 4th and 5th contain eight syllables each. The 7th and 8th contain seven syllables, but need not be expanded.

113. There is no longer metre in r. The following artificial metres are found in other works.

114. A verse of 80 syllables is called वृत्ति or artificial. (See Pre. 179.)

115. A verse of 84 syllables is called प्रवृत्ति. (Pre. 180).

116. A verse of 88 syllables is called आवृत्ति.

2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

तच्चक्षुर्देवहितं, पुरस्ताच्छुक्लमुच्चरत् ।

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं,

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

नन्दाम शरदः शतं, मोदाम शरदः शतं

1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2

भवाम शरदः शतं, शृण्वाम शरदः शतं,

2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2

प्रवाम शरदः शतम्, अजीताः स्याम शरदः शतं,

2 1 2 2 1 2

जगोक् च सूर्यं दृष्ट्वा, t. a. iv. 42. 5.

117. A verse of 92 syllables is called विकृति. (Pre. 182.)

118. A verse of 96 syllables is called संकृति. I have not found any proper illustration of it (Pre. 183.)

119. A verse of 100 syllables is called अभिकृति.

2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

देवो अग्निः स्विष्टकृत्, देवान् यक्षद् यथायथम्,

2 2 2 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

होताराविन्द्रमग्निना, वाचा वाचं सरस्वतीम्,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 2

अग्निं सोमं स्विष्टकृत्, स्विष्ट इन्द्रः सुक्तामा,

1 1 2 1 1 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

सविता वरुणो भिषक्, इष्टो देवो वनस्पतिः,

2 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2

स्विष्टा देवा आजग्रपाः, स्विष्टो अग्निरग्निना,

2 2 2 2 2 1 2 1 2 1 1 2 1 2

होता होतृ स्विष्टकृत्, यशो न दधदिन्द्रियम्,

2 2 1 1 1 2 1 2

ऊर्जमपचितिं स्वधाम् ॥, v. 21. 58.

It consists of thirteen feet. स्विष्टकृत् is to be read सुष्टकृत् except in the 6th and 9th feet, which are imperfect. It is, therefore, properly उत्कृति.

120. A verse of 104 syllables is called उत्कृति

1 2 1 2 1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2

मयि त्वदिन्द्रियं महत् । मयि दधो मयि कतुः ।

1 1 2 1 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिष्टुग् धर्मो विभातु मे ।

2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2

माङ्गल्यं मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह ।

2 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

यज्ञेन पयसा सह । ब्रह्मणा तेजसा सह ।

2 2 1 1 1 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2

सन्नेष ययसा सह । सतेजन तपसा सह ।

2 1 2 1 1 2 1 2 2 1 2 1 1 2 1 2

तस्य दोहमशीमहि । तस्य सुन्ममशीमहि ।

2 1 2 1 1 2 1 2

तस्य भक्षमशीमहि ॥, t. a. iv. 21.

सुवीर्यं is to be read सुवीर्य'

Sec. xi. Doubtful Metres.

121. The Vedic metres are generally so imperfect that even Vedic writers feel difficulty in assigning their proper place. I have given a few instances in the preceding sections. The following are here specified for proper study of the subject.

(a) Sar. calls the following गायत्री or उष्णिक्. It consists of ten, seven, and eight syllables, and properly belongs to neither. The last foot is imperfect.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 1 2 2
 कदा वसो स्तोत्रं हर्यते आ, अथ यज्ञया रुधद् वा ।
 2 2 1 2 2 2 2 2
 दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥, r. x. 105. 1.

(b) Rk 16. 12. calls the following गायत्री सुरिक्. Sar. calls it ककुप्. It consists of eight, ten, and seven syllables, and properly belongs to neither. The first foot is imperfect.

2 2 2 2 1 2 2 1 2 2 2 2 1 2 1 2 2
 विद्वांसविद्, दुरः प्रच्छेत्, अविद्वानित्याऽपरो असेतः ।
 2 2 1 2 2 2 2
 नू चिन्तु मर्तं अक्रौ ॥, r. I. 120. 2.

(c) Sar. calls r. iv. 10. 4, 6 and 7 पदपंक्ति or उष्णिक्. The first two, however, are clearly पदपंक्ति. The last is quoted below. The first two feet consist of five syllables, the third of seven, and the 4th of nine syllables.

1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2
 कृतं चिद्धि ध्या, सनेमि द्वेषः, अग्न इनोपि भर्तात् ।
 1 2 1 1 2 2 1 2 2
 इत्या यजमानाहतावः ॥, r. IV. 10. 7

(d and e) Sar. calls the following अष्टुष्टुप्. Rk. 16. 35. calls them वृहती. The first consists of two feet of nine syllables and two of eight. The second consists of eight,

eight, nine, and seven syllables. In the first verse, the second foot is imperfect. In the second verse, the third-foot is imperfect.

2 2 12 12 12 2 2 2 1 2 2 12 1 2

तं त्वा वयं पितो वचोभिः, गावो न हव्या सुषूदिम ।

222*2 112 2 222 2 112 2

देवेभ्यस्त्वा सधमादम् अद्याभ्यं त्वा सधमादम् ॥, r. I. 187. 11.

12111212 21 2 21212

उपेदसुपपर्वनम्, आसु गोषूप यचत्रताम् ।

111121 212 121 11 22

उप ऋषभस्य रेतसि, उपेन्द्र तव वीर्ये ॥, r. VI. 28. 8.

(f) Sar. calls the following अनुष्टुप् or पुरस्ताद् दृहती. The first foot consists of ten syllables instead of eight required for अनुष्टुप् or twelve required for पुरस्ताद् दृहती. This foot is imperfect.

22 22 22 22 22 22 121 2 12 12

यसो द्रव्यः स्तन्नो यस्तो अंशुः, अवच यः परः सुचा ।

12 22 1212 22 211 212

अयं देवो दृहसति, सं तं सिद्धुं राधसे ॥, r. 10. 17. 13.

(g) Sar., if Sayana's interpretation is correct, calls the following सतोदृहती and विराड् रूपा. It is clearly the first सतोदृहती.

2 2 2 2 212 21 212 12 1212 12

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद् दृहृतं, म ते वयं ददामहे ।

2 2 1212 22 12 12 11 2 212 12

ओतन्ति ते वसो स्त्रीका अधि त्वचि, प्रति तान् देवशो विद्धि ॥, r. iii. 21. 5.

(h, 2) Sar. calls the following त्रिष्टुप् or जगती. The first consists of two feet of 11 syllables and two of twelve. The second consists of twelve, eleven, ten, and eleven syllables. I call the first त्रिष्टुप् as there are other त्रिष्टुप् verses in १. I. 93. The form of the second shews it is not जगती. In this verse, अवास्या is to be read as if अवासिया.

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2 2 2 2 1 1 2 2 2 1 2 2
यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यात्, देवद्वीचा मनसा यो हृतेन ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसः,

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

विश्वे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥, १. I. 140: 8.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अस्माकमग्ने मधवत्स दीदृहि, अध श्वसीवान् हवभो दमूनाः ।

1 2 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2

अवास्या शिशुमतीरदीदेः, वर्मेव युत्सु परिजम्बुराणः ॥, १. I. 93. S.

(j) Sar. calls the following विराट् or त्रिष्टुप्. The 3rd foot, is of eleven syllables and the others of ten syllables.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 1 2 2

दुर्मन्तमं दधं धेहि अस्मै, सेधा जनानां पूर्वैररातीः ।

2 2 2 1 2 1 1 1 1 2 2 1 2 1 2 2 2 2 1 2 2

वर्णीयो वयः क्षणहि शचीभिः, धनस्य सातावत्यां अविड्ढि ॥, १. VI. 44. 9.

(k). Sar. calls the following उपरिष्टाक्योतिः or जगती. It consists of first fourteen and two twelves and eight.

Sayana writes 'अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा.' But no expansion is necessary and no expansion will make it जगती.

2 2 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2
अग्निर्देवो देवानामभवत् पुरोहितः, अग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधिरिति ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 1 1 2 1 2
अग्निं महो धनसातावहं ऊषे, ऋषीकं धनसातये ॥, r. x. 150. 4.

(l). Sar. calls the following अतिजगती or प्रकरी. It consists of 53 syllables—two of ten and three of eleven syllables. The first two feet are imperfect.

2 1 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2

याः प्रवतो निवत उदतः, उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2

ता अस्मभ्यं पयसा पिब्यमानाः, शिवा देवीरग्निपदा भवन्तु,

2 2 2 2 1 1 1 2 1 2 2 .

सर्वा नद्यो अग्निमिदा भवन्तु ॥, r. vii. 50. 4.

(m). Sar. calls the following अतिप्रकरी or अष्टि. It consists of five feet, the first of ten, the second of 12, the third of 16, the 4th and 5th of 12 syllables. The second and third feet are imperfect.

1 2 2 2 2 1 2 1 2 2 1 1 2 2 2 1 2 1 2 2 1 2

तव त्यन्त्यं द्यतोऽप इन्द्र, प्रयसं पूर्यं दिवि प्रवाचयं द्यतम् ।

2 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2

यद्देवस्य प्रयसा प्रारिणा असुं रिणन्मपः ।

1 2 2 1 1 1 2 2 1 2 1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2 1 2

सुवद्विप्रमभि आ देवमोजसा, विदादूर्जं यतः कतं विदादिषम् ॥, r. II. 22. 4.

(n). Sayana says the following is regarded as अतिप्रकरी by some and अष्टि by others.

1 2 2 22 11 212 2 1212

अभि त्वं देवं सवितारमोक्षोः कविकृतम्,

2 2 1 2112 21212 12 12 12

अर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ।

2 2 2 2 1 2 2 1212 1212

जङ्घा यस्या मतिर्भा अदिद्रुतत् सवौमनि,

1 2 1 2 11121 212 12 2

क्षिण्यपाणिरभिनीत सुकृतः क्षपा स्तः ॥, s. iv. 113.

This verse consists of four feet : the second of eighteen syllables and the rest of fifteen syllables. Every foot is imperfect. This is referred to by Shaunaka as the hymn of Nakula. It also occurs as v. 4. 25, but Nakula does not occur among the names of its peers. Mahidhara calls it अष्टि.

Sec. xii. Compound Verses (प्रगाय.)

122. As a rule, the प्रगाय is named from the two verses in the order in which they form the compound verse and in a few cases from the verse which comes first. The only exception is पाङ्क्तकाकुम्भ, which begins in ककुम्भ and ends in पङ्क्ति. It seems to be due to the fact that काकुम्भ was the general name for compound verses beginning in ककुम्भ and पाङ्क्त was afterwards added to distinguish this variety of काकुम्भ प्रगाय.

123. The only प्रगाय's regularly used to some appreciable extent are the proper वार्धन and काकुम्भ. The others are rare and nowhere regularly used.

124. When a दृहती verse is followed by a सतोदृहती, it is called प्रगाथ or बार्हत प्रगाथ. This is the metre of *r. I. 47*.

125. The name is also applied to a दृहती verse followed by a जगती verse, अतिजगती verse, or यवमघा (महा-दृहती). The first is the metre of *r. v. 56. 9 and 57. 1*. The second is the metre of *r. viii. 97. 12-13* (12 is उपरि-ष्टाद् दृहती). The 3rd is the metre of *r. vi. 48. 20-1*.

126. If a दृहती verse is followed by a विपरीता (सतो-दृहती), it is called विपरीतान्त or according to Sar. विपरी-मोत्तर. This is the metre of *r. viii. 46. 11-2*.

127. If a विपरीतान्त प्रगाथ is followed by a द्विपदा विराट्, it is called द्विपदाधिक i. e. द्विपदाधिक विपरीतान्त. This is the metre of *r. vii. 32. 1 to 3*.

128. If a दृहती verse is followed by an अनुष्टुप् verse, it is called बार्हतानुष्टुभ. This is the metre of *r. viii. 30. 3-4*.

129. If a दृहती verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called दृहती त्रिष्टुप्. This is the metre of *r. viii. 10. 1-2*. The second is मथेज्योतिः.

130. If a महादृहती verse is followed by a महासतो-दृहती verse, it is called महाबार्हत. This is the metre of *r. vi. 48. 7-8*.

131. When a ककुप् verse is followed by a सतोदृहती, it is called काकुभ प्रगाथ. This is the metre of *r. viii. 19. 20 and 21*.

132. If a ककुप् verse is followed by a पङ्क्ति verse, it is called पाङ्क्तकाकुभ. This is the metre of *r. viii. 19. 36-7*.

133. If a ककुप verse is followed by a त्रिद्विप verse, it is called ककुप त्रिद्विप. This is the metre of *r. viii. 22. 11—2*. The second is मधेज्योतिः.

134. If a ककुप verse is followed by a दृढती verse, it is called ककुप वार्हत. This is the metre of *r. v. 53. 1—2*.

135. If an अनुद्विप verse is followed by two गायत्री verses, it is called अनुद्विप प्रगाथ. This is the metre of *r. viii. 63. 1 to 3*.

136. If an अनुद्विप verse is followed by an उष्टिक् verse, it is called अनुद्विप उष्टिक्. This is the metre of *r. v. 53. 3—4*.

137. If an अनुद्विप verse is followed by a पंक्ति verse, it is called अनुद्विप पंक्ति. This is the metre of *r. viii. 81. 14—5*.

138. If an अनुद्विप verse is followed by a जगती verse, it is called अनुद्विप जगती. This is the metre of *r. viii. 46. 16—7*. The 16th is properly विराट्.

139. If an अनुद्विप verse is followed by a विराट् पूर्वा verse, it is called अनुद्विप महासतोसुखा. This is the metre of *r. v. 86. 5—6*.

140. If a उष्टिक् verse is followed by a सतोदृढती verse, it is called उष्टिक् प्रगाथ. This is the metre of *r. viii. 19. 34—5*.

141. If a गायत्री verse is followed by a दृढती verse, it is called गायत्री वार्हत. This is the metre of *r. viii. 46. 6—7*.

142. If a गायत्री verse is followed by a ककुप् verse, it is called गायत्रिकाकुम्. This is the metre of *r. viii. 46. 4-5.*

143. If a द्विपदा verse is followed by a दृहती verse, it is called द्विपदादृहती. This is the metre of *r. viii. 46. 13-4.* The second is पिपौलिकमथा.

144. If a त्रिष्टुप् verse is followed by a जगती verse, it is called (जगत्यक्षुर) त्रैष्टुभप्रगाथ or त्रिष्टुब्जगती. This is the metre of *r. I. 51. 15 and 52. 1.* and of *r. viii. 100. 5-6.*

145. If a जगती verse is followed by a त्रिष्टुप् verse, it is called (त्रिष्टुबुत्तर) जागत प्रगाथ. This is the metre of *r. I. 51. 13-4*

PART III. CLASSICAL SYLLAABIC METRES.

CHAP. I. EVEN METRES.

Sec. I. Short metres.

146. The following short metres or rather measures may be studied as a preliminary to proper metres. They are seldom if ever used by classical writers.

147. Metres of monosyllabic feet are called उक्ता, (उक्ता, C. m.).

(a.) If the foot is of a heavy syllable, it is called औः चौखे भायात्. It is properly a half-foot of विदुग्भासा.

(b.) Conversely we can have every foot of a light syllable. कति तव.

148. Metres of dissyllabic feet are called अतुक्ता (अतुक्ता, C. m.).

(a.) If every foot consists of two heavy syllables, it is called कामा, Pra (खी V r., C. m.): युद्धे शत्रुं हत्वा भायाः. It is properly a foot of विदुग्भासा.

(b.) If it consists of two light syllables, it is called मधु, Pra : चल पत तुद धर.

(c.) If it consists of a light and then a heavy syllable, it is called मही. Pra : सदा रमा जनप्रिया. It is properly a foot of प्रमाणी.

(d.) If it consists of heavy and then a light syllable.

ble, it is called सारः त्वां नमामि ज्ञानमूल. It is properly a foot of समानी.

149. Metres of tri-syllabic feet are called मध्या.

(a.) If it consists of three last-heavy syllables, it is called रमणी, Pra : शशिना रजनी रमिषा रमणी.

(b.) If it consists of three first-light syllables, it is called भवानी (शष्ठी, Pra) : भवानीकलत्रं भजेऽहं महेशम्.

(c.) If every foot consists of three middle-light syllables, it is called चण्वी V. r., (प्रिया, Pra) : कामिनी रूपिणी मायिनी मोहिनी.

(d.) If it consists of three light syllables, it is called कमल, Pra : अमर विहर कुसुममधुनि.

(e.) If it consists of three middle-heavy syllables, it is called चण्डाङ्ग, Pra : दुरन्त वसन्त कथं नु वसामि.

(f.) If it consists of three first-heavy syllables, it is called मन्दर, Pra : सुन्दर चन्द्रक रात्रिषु राजसि.

(g.) If every foot consists of three heavy syllables, it is called नारी (V. r. : ताली, Pra) : सर्वेषां लोकानाम् दृष्ट्यै-
षो रक्षेयः.

(h.) If it consists of three last-light syllables, it is called पञ्चापः आक्रन्द विकन्द इज्जित नष्टोऽसि. This measure itself is not suited for poetry.

150. Metres of tetrasyllabic feet are called प्रतिष्ठा.

(a.) If every foot consists of four heavy syllables, it is called कन्या (V. r) : जाया माया पुत्रो धूर्तः। एवं ज्ञात्वा
धूर्तं कार्यम्. It is properly a half of विद्वन्माला.

(b.) Every foot may consist of four light syllables : मतिमति रतिरति । मनुमनु हि सु हिनु.

(c.) If every foot consists of alternate light and heavy syllables, it is called नगालिका, Pra: मल्लिका मचर्चिका प्रगस्तवाचिके सदा. It is properly a half प्रमाणी.

(d.) If every foot consists of alternate heavy and light syllables, it is called सुगंधधार, Pra.

(e.) Each foot may consist of one light and three heavy syllables : दयाशुके दयाशुके सतां तस्माद् भवान् वित्तम् ॥, Vag. iv. 23.

(f.) If every foot consists of four last-heavy syllables (1112), it is called सती, C. m. He illustrates : सुररिपो तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥ It reads bad.

151. Metres of penta-syllabic feet are called सुप्रतिष्ठा.

(a) Every foot may consist of five syllables—middle-heavy and two heavies (12122): विदं विदित्वा वरं वरित्वा । चरं चरित्वा सदा भजेष्टम् ॥

(b) If every foot consists of last-light and two heavies (221 22), it is called हारीतवन्ध, Pra. या भक्तिशुक्ता धर्मैकचिन्ता । साध्वी सती सा सर्वत्र धन्या ॥

(c) If every foot consists of a heavy, followed by two light and two heavy syllables (21122), it is called पंक्ति (V. r.) or हंस, Pra: सा मम कान्ता खालयलगा । घूर्णति चेतः किं करणीयम् ॥

(d) If every foot consists of five heavy syllables

(22222), it is called सम्मोहपा, Pra: देशो लोकानां हृत्वा सम्मोहम् । त्रैलोक्येऽस्थं दद्यात् ते मोक्षम् ॥

(e) If every foot consists of five light syllables, it is called यमकम् Pra.

(f) If every foot consists of last-heavy and light and heavy (11212), it is called प्रिया, C. m. He illustrates: द्रव्यं च विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥ It reads bad.

Sec. ii. Of six syllables (गायत्री).

1. If every foot consists of six syllables, the metre is called गायत्री.

(1) अग्निवदना, V. r.

153. If every foot consists of all-light and first-light measures, i. e. 111122, it is called अग्निवदना. Pause at the end.

‘अगुरु चतुष्कं’ भवति गुरु द्वौ ।

चनकुचयुग्मे, अग्निवदनाऽसौ ॥ Sru. 8.

(2) तनुमथा.

154. If every foot consists of last-light and first-light measures, i. e. 221122, it is called तनुमथा. Pause at the end.

कान्ता सहमाना, दुःखं सुप्रतभूषा ।

रामस्य विद्युता, कान्ता सहमाना ॥ B. 10. 16.

(3) विद्युत्तेखा, V. r.

155. If every foot consists of six heavy syllables, i. e. 222222, it is called विद्युत्तेखा.

ओदीही झीकीती, धीनीती गी,प्रीती ।

एधेते हे हे ते, वेनेमे हेनेहे ॥ Kav. 3. 86.

(4) सोमराजी, C. m.

156. If every foot consists of two first-lights *i. e.* 122122, it is called सोमराजी. Pause at the end.

यशस्ते ससुद्रान्, सदारोरगारे ।

सदा रोरगारे, समानाङ्गकान्ते ॥ Vag. 4. 24.

(5) वसुमती, V. r.

157. If every foot consists of last-light and last-heavy measures, *i. e.* 221112, it is called वसुमती.

Sec. iii. of seven syllables (उष्णिक्).

158. If every foot consists of seven syllables, the metre is called उष्णिक्.

(1). मधुमती or मधुमत्, V. r.

159. If every foot consists of six light and last heavy *i. e.* 111112, it is called मधुमती. Pause at the end.

रविदृष्टितटे, वनकुसुमततिः ।

व्यधित मधुमती, मधुमयनसुदम् ॥ C. m.

160. It may consist of all light syllables.

पत पत मदन, धर धर मरण ।

मन मन मनन, जय जय जयन ॥

(2). मदलेखा, V. r.

161. If every foot consists of all-heavy, last-heavy and heavy *i. e.* 2221122, it is called मदलेखा. Pause at every third or second and 7th syllable.

तुर्थे पञ्चमके चेद्, यत् स्यात्तदुवाले ।

विहङ्गि मृगनेत्रे, प्रोक्ता सा मदलेखा ॥ Sru. 9.

(3). कुमारललिता.

162. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy and heavy *i. e.* 1211122, it is called कुमारललिता. Pause at every third or second and 7th syllable.

इदं वदनपद्मं, प्रिये तव विभाति ।

इह व्रजति सुग्धे, मनो अमरतां मे ॥ P. h.

*(4) हंसमाला, V. r. n.

163. If every foot consists of first-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 2112122, it is called हंसमाला.

*(5) चूडामणि, V. r. n.

164. If every foot consists of last-light, first-heavy and heavy, *i. e.* 2212112, it is called चूडामणि. Pause at every 2nd and 7th or simply at 7th syllable.

Sec. iv. Of eight syllables (अनुष्टुप्).

165. If every foot consists of eight syllables, it is called अनुष्टुप्.

(1) प्रमाणी or प्रमाणिका (नगस्वरूपिणी, Sru).

166. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 12121212, it is called प्रमाणी. Pause at the end.

(a.) इति प्रगाढसङ्कटे, सुरासुरे सुसङ्करे ।

भयं समुच्चय दुर्जयाः, भटाः स्फुटन्ति मानिनः ॥ Mat. 152. 152.

(b.) पुरा शरीरमन्तकः, भिनत्ति रोगसारधिः ।

प्रसूया जीवितक्षये, तपो महत् समाचरे ॥ m. 12. 321. 42.

(2) विद्युन्वाला.

167. If every foot consists of all heavy syllables, *i. e.* 22222222, it is called विद्युन्वाला. Pause at every 4th and 8th syllable.

(a) सर्वे वर्णा दीर्घा यस्यां, विग्रामः स्याद्, वेदै वेदैः ।

विद्वद्दन्तैर्वीणावाणि, व्याख्याता सा विद्युन्वाला ॥ Sru. 13.

(b) आन्वायानामाहान्तप्रा वाक्, गीतीरीतीः प्रीती भीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहः, ध्येये ध्येये देशे घेमे ॥ Kav. 3. 84.

(3)

168. It may consist of all light syllables.

प्रसनप्रसन हर, हर भवभयमज ।

जनन मरणमथ, मदनदहन दह ॥

(4) गजगति, C. m.

169. If every foot consists of all-light, first-heavy, light and heavy syllables *i. e.* 11121112, it is called गजगति. Pause at every 4th and 8th syllable.

अवतु वो गिरिसुता, प्रशिष्यतः प्रियतमा ।

वसतु मे हृदि सदा, भगवतः पदयुगम् ॥ C. m.

(5) माणवक् or माणवकाक्रीडितक् or माणवकाक्रीड्.

170. If every foot consists of first-heavy, last-light and light and heavy, *i. e.* 21122112, it is called माणवक्. Pause at every 4th and 8th syllable.

आदिगतं तुर्यगतं, पञ्चमकं चान्तप्रगतम् ।

स्यात् एरु चेत् संकथितं, माणवकाक्रीड्मिदम् ॥, Sru. 11.

(6) चित्रपदा

171. If every foot consists of two first heavies,

and two heavies *i. e.* 21121122, it is called चित्रपदा. Pause at the end.

यस्य सुखे प्रियवाणीः श्वेतसि सज्जनता च ।

चित्रपदापि च लक्ष्मीः, सं पुरुषं न जहाति ॥ P. h.

(7) समानी or समानिका.

172. If every foot consists of alternate heavy and light syllables *i. e.* 212I212I, it is called समानी. Pause at every 4th and 8th syllable.

दुष्टद्विर्मदनाय, भक्तिमूलस्थापनाय ।

सर्वपापमोचनाय, संनमाम ईश्वराय ॥

*(8) हंसरत ।

173. If every foot consists of all-heavy, all-light and two heavies *i. e.* 22211122, it is called हंसरत. Pause at the end.

अभ्यागामिशिलच्छिन्ना, मञ्जीरकषिततुल्यम् ।

तीरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरतमेतत् ॥ P. h.

*(9) नाराचिका, V. r. n.

174. If every foot consists of last-light, middle-light, light and heavy *i. e.* 221I2112, it is called नाराचिका.

Sec. v. Of nine syllables (द्वहन्ती).

175. If every foot consists of nine syllables, it is called द्वहन्ती.

(1)

176. In the following metre, every foot consists of last-heavy, all-light, and first-light; *i. e.* 112111122. It is the first form of the आर्या metre.

नवकाष्टदश सदैकः, परमोऽष्ट च यदि पादाः ।

दृष्टौ विषमपदा सा, सजितः सुसजितश्च ॥ Rk. 16. 37.

(2) मणिमध्य, C. m.

177. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, and last heavy *i. e.* 211222112, it is called मणिमध्य.

चम्पकमाला यत्न भवेत्, अन्यविहीना प्रेमनिधे ॥

कन्दसि दद्या ये कवयः, तन्मणिमध्यं ते ब्रुवते ॥ Sru. 15.

(3) भुजङ्गसङ्गता, C. m.

178. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, and middle-light *i. e.* 112121212, it is called भुजङ्गसङ्गता.

तरला तरङ्गरिङ्गितैः, यमुना भुजङ्गसङ्गता ।

कथमेति वत्स वारकः, चपलः सदैव तां हरिः ॥ C. m.

(4) भुजगशिष्टसङ्गता (-सङ्गता, P. h. ; -सुता, or हता, some).

179. If every foot consists of six light and three heavy syllables *i. e.* 11111222, it is called भुजगशिष्टसङ्गता. Pause in some cases at every seventh syllable in addition to the foot pause.

द्वयमधिकतरं रम्या, विकचकुवलय-श्यामा ।

रमयति हृदयं यूनां, भुजगशिष्टसङ्गता नारौ ॥ P. h.

*(5) हलसुखी.

180. If every foot consists of middle-light, all-light and last-heavy *i. e.* 212 111 112, it is called हलसुखी. In addition to the foot-pause, pause at every third syllable.

last-heavy and heavy i. e. 2112221122, it is called रुक्म-
चर्तौ. Pause at the end of the foot.

तन्वि गुरु स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठं चान्तप्रसुपान्तप्रम् ।

इन्द्रियवाणै र्धत्त विरामः, सा कथनीया चम्पकमाला ॥ Sru. 14.

(4) मयूरसारिणी.

186. If every foot consists of middle-light, middle heavy, middle-light and heavy, i. e. 2121212122, it is called मयूरसारिणी. Pause at the end.

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचिन्ता ।

या द्रुतं प्रयाति सम्मतांसा, तां मयूरसारिणीं विजङ्घात् ॥ P.h.

(5) पणव.

187. If every foot consists of all-heavy, all-light, first-light and heavy i. e. 222 111 122 2, it is called पणव. Pause at every fifth and 10th syllable.

मौमांशारमस्यतं पौत्वा, आसोक्तिः पटुरितरा भाति ।

एवं संसदि विदुषां मधेय, जल्पामो जयपणवन्धत्वात् ॥ P. h.

188. According to V. 7. पणव foot is = 222 111 1212.

(6) शुद्धविराट्.

189. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, and heavy i. e. 222 112 1212, it is called शुद्धविराट्. Pause at the end.

विश्वं तिष्ठति कुचिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

अस्मद्व्यपितामहो गुरुः, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥ P. h.

(7) उपस्थिता.

190. If every foot consists of lastlight, two middle heavies and heavy i. e. 221 121 121 2, it is called

उपस्थिता: Pause at every 2nd and 10th syllable or according to *Narayana* at every foot.

एषा जगदेकमनोहरा, कन्या कनकोज्ज्वलदीप्तिः ।

लक्ष्मीरिव दानवसदनं, पुत्रैर्नरनाथसुपस्थिता ॥ P. h.

(8) मनोरमा, V. r.

191. If every foot consists of all-light, middle-light, middle-heavy and heavy, *i. e.* 111 212 121 2, it is called *मनोरमा*. In addition to foot-pause, pause at every sixth syllable.

तरणिजातटे विहारिणी, व्रजविलासिनीविलासतः ।

सुररिपोल्लवः पुनातु वः, सुसूतप्रालिनां मनोरमां ॥ C. m.

(9) दीपकमाला, V. r. c.

192. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, middle-heavy and heavy *i. e.* 2112221212, it is called *दीपकमाला*.

(10) हंसो.

193. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light and heavy *i. e.* 222 211 1112, it is called *हंसो*.

मन्दाकान्तान्धयतिरहिता, सालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विहङ्गि भ्रममभिहिता, क्वेया हंसो कलवदने ॥ Sru. 16.

Sec. vii. Of 11 syllables (विष्टुप्).

194. If every foot consists of eleven syllables, it is called *विष्टुप्*.

(1) इन्द्रवज्रा ; उपेन्द्रवज्रा ; उपजाति.

195. If every foot consists of two last-lights, middle-heavy and two heavies *i. e.* 221 221 121 22, it is

called इन्द्रवज्रा. If the first syllable is light, it is called उपेन्द्रवज्रा. If some of the feet are इन्द्रवज्रा and some उपेन्द्रवज्रा, it is called उपजाति. Pause at the end of every foot.

196. This is the most favourite metre among our classical poets. It is the metre of the first canto of Ku, the second canto of R, the third canto of Si, Ki, N. etc.

दिने दिने सा परिवर्धमाना, लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुष्योप लावण्यमयान् विशेषान्, ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ Ku.I.25

अकृत्रिमप्रसरसाभिरामं, रामार्पितं हृदिविलोभि इदम् ।

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं, अग्राह पाथेयमिन्द्रेन्दुस्तु ॥ Ki. iii. 37.

वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातः, मौण्डं तथा लक्षणसंनिपातः ।

एवंविधानर्हति रुचवादी, दण्डेषु दूतस्य बधो न दृष्टः ॥ R. v. 48. 6.

197. If the odd feet are इन्द्रवज्रा and the even feet उपेन्द्रवज्रा, it is called आख्यानिकी (or-नकी). If the odd feet are उपेन्द्रवज्रा, it is called विपरीताख्यानिकी (or-नकी).

(2) रथोद्धता.

198. If every foot consists of middle light, all-light, middle light, light and heavy i. e. 21211121212, it is called रथोद्धता. Pause at the end.

199. It is a tolerably common metre. It is the metre of the eighth canto of Ku, of the 11th and 19th of R, the 18th canto of N., the 14th of Si, and the last half of the 13th canto of Ki.

देवदेव जगतां पते विभो, भर्ग भीम भव चन्द्रभूषण ।

भूतनाथ भवभौतिहारक, त्वां नतोऽस्मि नतवाञ्छितप्रद ॥ *kāśi.* 42. 46.

पावनातिशयपुण्यकर्मणे, नैककामविषयप्रदायिने ।

आसुरानलमयूखशायिने, सर्वलोकहितकारिणे नमः ॥ *M. p. cvii.* 3

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां, सौहृदादृष्यगात्रयामिभाम् ।

कृष्णना परिददामि च्युतदे, सौनिको गृहशकुनिकामिव ॥ *U. I.* 45.

(3) दोषक.

200. If every foot consists of three first heavies and two heavies, *i. e.* 211 211 211 22, it is called दोषक. Pause at the end.

नश्यति संसृतिदुःखमिदं ते, स्वात्माविचारणया कथयैव ।

मो धनदानतपःश्रुतवेदेः, तत्कथनोदितयत्नघनेन ॥ *Yo. iii.* 8. 17.

या न ययौ प्रियमन्यवधूयः, सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सङ्गेह विभर्ति रजः स्त्री, सा रतरागमनायतमानम् ॥ *Si.* 4. 45.

प्रथमसु विलपन्तमसुञ्चत्, दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि घृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमथेय्यभिधाय ॥ *N. I.* 143.

(4)

201. It may consist of two last-heavy, one middle-heavy and two heavies. *i. e.* 112 112 121 22. In the following verse, the last foot contains twelve syllables 112 211 212 122. It differs from the औपच्छन्द only in the second foot.

परितापहराणि पद्मिनीनां, चतुलान्यपि कङ्कणीकृतानि ।

अदिवानि यदीश्वरेण सर्पाः, जदभूत् सत्यमहो महेश्वरेच्छा ॥ *kāśi.* 44. 4.

(5) शालिनी.

202. If every foot consists of all-heavy, two last-

lights and two heavies i. e. 222 221 221 22, it is called **स्वागता**. In addition to the foot-pause, pause at every fourth syllable. This is the metre of the 18th canto of Si.

एको देवः केशवो वा शिवो वा, एकं मितं भूपति र्वा यति र्वा ।
 एको वासः पत्तने वा वने वा, एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ Nit. 52.
 प्रेयो मितं बन्धुता वा समग्रा, सर्वे कामाः शेषधि र्जो धितश्च ।
 स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्, इत्यन्योन्यं वक्ष्यो ज्ञातमस्तु ॥ Ma. 6.18.
 यत् सावित्रे दीपितं धूमिपालैः, लोकथेष्ठैः साधु शुद्धं चरितम् ।
 मत्सम्बन्धात् कथं ना किंवदन्ती, स्याच्चेदस्मिन् हन्त विद्वामधन्यम्, U. I. 42.
 (6) स्वागता.

203. If every foot consists of middle-light, all-light, first-heavy and two heavies i. e. 212 111 211 22, it is called **स्वागता**. Pause at the end. This is the metre of the 10th canto of Si, 9 th of Ki, 5th and 21 st of N.

रक्षिता तु विविधा सारशैलाः, नामितं तु गगनं स्थितं तु ।
 पूरिता तु विषमेषु धरित्रौ, संहता तु ककुभक्षिमिरेष ॥ Ki. ix. 15.
 कुम्भपूरणभवः पटुरश्चैः, उच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
 तत्र स हिरदहं हितशङ्खौ, शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ R. 9. 73.
 पश्य पश्य सुभटैः स्फुटभावं, भक्तिरेव गमिता न तु शक्तिः ।
 अस्त्रलि विरचितो, न तु मुष्टिः, मौलिरेव नमितो न तु चापः ॥ Pra. 1.31.
 (7) कुड्मलदन्ती, P. h. ; श्री, V. r. n ; मौक्तिकमाळा,
 V. r. ; सान्द्रपादः, V. r. c ; अतुङ्गला, C. m.

204. If every foot consists of first heavy, last light, all-light and two heavies, i. e. 21122111122, it is called **कुड्मलदन्ती**. Pause at every fifth and eleventh syllable.

If there is only one pause at every foot, it is मौक्तिकमांसा,
V. r.

कुङ्कुमलदन्ती विकटनितम्बा, किङ्करकण्ठी लघुतरमध्या ।

विश्वफलोष्ठी श्वगिष्णुनेत्रा, मित भदन्तं सुखयतु कान्ता ॥, P. h.

वस्त्रववेशा सुररिपुमूर्तिः; गोपश्वगात्रीकृततरतिपूर्तिः ।

वाष्कृतसिद्धैः प्रणतिपरस्व, स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥, C. m.

(8)

205. In the following metre, every foot consists of middle-light, first-heavy, last-light, and two heavies i. e. 21221122122.

कः खिदेको रमते ब्राह्मणानां, कः खिदेको बद्धभिर्जोषमास्ते ।

कः खिदेको बलवान् दुर्बलोऽपि,

कः खिदेवां कलहं नान्वयैति ॥, m. xii. 299. 41.

(9) अमरविलसिता (or—त).

206. If every foot consists of all-heavy, first-heavy all-light, light and heavy, i. e. 2222111112, it is called अमरविलसिता or अमरविलसित. In addition to the foot-pause, pause at the fourth syllable.

म्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः, प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

होषामन्यं विदधति सुरतः,—क्रीडायासयमग्रमपटवः ॥, Si. 4. 62

(10)

207. In the following metre, every foot consists of all-light, two middle-lights, light and heavy i. e. 111 212 212 12

रहसि संविदं हृन्मयोदयं, महसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।

हृद्बुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते, सुहृतरतिस्पृहा सुहृते मनः ॥, b. 10. 31. 17.

(11) सुमुखी V. r.

208. If every foot consists of all-light, two middle-heavies and light and heavy *i. e.* 111 121 121 12; it is called सुमुखी. Pause at every foot.

तरणिसुतातटकुञ्जगृहे, वदनविवुक्षितदौघितिभिः ।

तिमिरमुदस्य सुखं सुमुखी, हरिमवलोक्य चुचुष चिरम् ॥ C. m.

(12) श्वेनी or श्वेनिका.

209. If every foot consists of middle-light, middle-heavy, middle-light, light and heavy, *i. e.* 212 121212 12, it is called श्वेनी. Pause at every foot.

यस्य कीर्तिरिन्दुकुन्दचन्दन, — श्वेन्यश्वेलीकपादनौ सदा ।

जाङ्गवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा, तं भजामि भावगन्धमचूतम् ॥ C. m.

(13) मोटनक, C. m.

210. If every foot consists of last-light, two middle-heavies, light and heavy *i. e.* 22112112112, it is called मोटनक.

रङ्गे खगु मल्लकलाकुशलः, चानूरमेहामोटनकम् ।

यः केशिलवेन चकार स मे, संसाररिपुं परिमोटयतु ॥ C. m.

(14) वातोर्मि or (मौ).

211. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, last-light, and two heavies *i. e.* 22221122122, it is called वातोर्मि.

धाता मूर्तिः क्षणमप्यचूतस्य, श्रेणी नास्तीं गदिता हेलयापि ।

संसारोऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां, वातोर्मौ शेतमिवाध्याधिमध्ये ॥ C. m.

(15) दन्ता, P. h.; दन्ता, V. r, C. m.

212. If every metre consists of two all-lights, last-

heavy and two heavies, *i. e.* 111 111 112 22, it is called **दन्ता** or **दत्ता**. Pause at every fourth and eleventh syllable.

द्विजगुरुपरिभवकारी य, नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।

ध्रुवमिह निपतति पापोऽसौ, फलमिव पवनहतं दन्तात् ॥, P. h.

*(16) विलासिनौ, P. h.

213. If every foot consists of alternate light and heavy syllables and the last syllable heavy *i. e.* 12 12 12 12 2, it is called **विलासिनौ**. Pause at every foot.

विलासिनौविलोकितः स कामी, दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

करोति चञ्चलाचिह्निपातैः यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ P. h.

*(17) भट्टिका, V. r.

214. If every foot consists of two all-lights, middle-light and heavy *i. e.* 111 111 212 12 it is called **भट्टिका**. Pause at every foot.

*(18) उपस्थित, V. r.

215. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, last light and two heavies *i. e.* 121 112 221 22, it is called **उपस्थित**. Pause at every foot.

*(19) उपचित, V. r. n.

216. If every foot consists of three last-heavies, light and heavy *i. e.* 112 112 112 12, it is called **उपचित**. Pause at every foot.

*(20) कुपुरुषजनिता, V. r. n.

217 If every foot consists of two all-lights, mid-

dle-light and two heavies *i. e.* 111 111 212 22, it is called कुपुष्पजनिता.

* (21) अनवसिता, V. r. u.

218. If every foot consists of all-light, first-light, first-heavy and two heavies, *i. e.* 111 122 211 22, it is called अनवसिता. Pause at every foot.

*(22) विध्वङ्गमात्रा, V. r. c.

219. If every foot consists of three last lights and two heavies, *i. e.* 221 221 221 22, it is called विध्वङ्गमात्रा. Pause at every foot.

*(23) शिखण्डित, V. r. c.

220. If every foot consists of middle heavy, last-heavy, last-light and two heavies *i. e.* 121 112 221 22, it is called शिखण्डित. Pause at every foot.

Sec. viii. Of 12 syllables (जगती).

221. If every foot consists of 12 syllables, it is called जगती.

(1) वंशस्था (स्थ, V. r. ; वंशस्थविल, G. m.); इन्द्रवंशा ; उपजाति.

222. If every foot consists of middle-heavy, last-light, middle-heavy, middle-light, *i. e.* 121 221 121 212, it is called वंशस्थ. Pause at every foot. This is the most important metre of this class and best suited for elevated description. This is the metre of the 1st canto of Si, 1st, 4th, 8th, and 14th of Ki, 1st and 12th of N, 3rd of R, 5th of Ku, and 1st of Rtu.

223. If the first syllable is hea it is called इन्द्रवंशा.

If some feet are वृज्ज and some इन्द्रवज्ज, it is called उप-
जाति. This is the metre of the 12th canto of Si.

सटाच्छटाभिन्नुवन्नेव बिम्बता, वृसिंह सैह्यीमतसुं तसुं त्वया ।

स सुगन्धान्ता सनसङ्गसङ्ग, उरोविहारं प्रतिचक्षरे नखैः ॥ Si. I. 47.

द्विजेन तेनाक्षतकष्टकौगुत्रया, महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलश्वैदग्ध्रविलाससुगन्धया, धिया निबद्धेयमतिद्वयौ कथा ॥ K. 20.

अवश्यमवेष्टनवपुत्रा, यथा दिशा धावति वैधसः स्फुट्टा ।

हृणेन वातेप्रव तवालगम्यते, जनस्य चित्तेन भद्रावशात्मना ॥, N. I. 120.

(2) द्रुतविलम्बित.

224. If every foot consists of all-light, two first-
heavies and middle light, *i. e.* 111 211 211 212, it is
called द्रुतविलम्बित. Pause at every foot. This is best
suited for light description. This is the metre of the
6th canto of Si, 4th of N, 9th of R, and 18th of Ki.

(a.) वदनसौरमस्तपसि श्वसद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भ्रतशोभया ।

अलितया विदधे कलमेवता, कलकलोऽलकलोलदृशान्वया ॥, Si. 6. 14.

(b.) यदि हरिस्तपसरसं मनः, यदि विलासकलासु कुद्वहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदाम्बु, शृणु तदा जयदेवसरस्वतौम् ॥ Gi. 1. 3.

(c.) स्फुरति वल्लति मञ्जति वाचते, श्वमति मञ्जति संहरति स्वयम् ।

अपरतामुपयात्यपि केवलं, वलति चञ्चलमङ्गलितया मनः ॥, Yo. iii. 4. 80.

(3) तोटक.

225. If every foot consists of four last-heavies *i. e.*
112 112 112 112, it is called तोटक. It is best fitted
for hymns, but not much used by modern poets.

जय शङ्कर शान्त शमाङ्करुषे, रुचिरार्थद सर्वद सर्वशुचे ।

मुनिदत्तगृहीतमहोपपदे, कृतभक्तजनोद्धततापतते ॥ kasi. 17. 34.

स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विससर्जं सनिम् ।
तदलम्बपदं ऋदि शोकघने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ R. 8. 91.
वधुरम्बुविहारहिमं शुचिना, रुचिरं कमनीयतरा गामता ।
रमणेन रमणप्रचिरांशुलता, — रुचिरं कमनीयत रागमिता ॥ Si. 6. 71.

(4) भुजङ्गप्रयात.

226. If every foot consists of four first-lights
i. e. 122 122 122 122, it is called भुजङ्गप्रयात. Pause at
every foot.

परिक्रीडते बाललीलाविहारी, गणेशाधियो देवतानन्दकारी ।

निकुञ्जेषु विद्याधरै रीतिशीलः,

पिनाकीव लीलाविलासैः सलीलः ॥ Mat. 153. 578.

गिरीशं गणेशं गले नीलवर्णं, शङ्खेन्द्राधिरुद्धं शृणातीतरूपम् ।

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं, भवान्नीलकण्ठं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ Shiva. 3.

धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः किञ्चन धनैरेव पापान्तरा निहारन्ति ।

धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके

धनान्वर्जयध्वं धनान्वर्जयध्वम् ॥ sar. p. 115. l. 1.

(5) सुग्विणी.

227. If every foot consists of four middle-lights
i. e. 212 212 212 212, it is called सुग्विणी. Pause at every
foot.

कामदं चण्डकम्भं मदामर्दिनं, नागदन्ताज्रजयत्र भद्राकर्तुर्म ।

धौरगोभाभरव्य तक्रंसाक्षरं:

नौमि नाराग्रणस्यासत् विभ्रसम् ॥ sar. p. 126. l. 1.

पारिकाङ्क्षीश्वरोऽध्यापदुद्धारकं, सेवसानामुलस्रक्षिविस्तारकम् ।

पापदावानलातापसंहारकं,

योगिश्रन्दाधिपः प्राप केदारकम् ॥ m. s. 16. 100.

(6) प्रमिताक्षरा.

228. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, and two last-heavies *i. e.* 112 121 112 112, it is called प्रमिताक्षरा. Pause at every foot. This is the metre of the 9th canto of Si, and the 6th canto of Ki.

अपराह्णशीतलतरेण शनैः अनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

निलयाय शाखिनं इवाच्छयते, ददुर्गाकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ Si. 9. 4.

सुकुमारमेकमसु मर्मभिदां, अतिदूरगं युतममोघतया ।

अविलम्ब्यमस्यमपरं कतमं, विजयाय युयसिव चित्तभुवः ॥ Ki. 6. 40.

(7) जलोद्धतगति.

229. If every foot consists of middle-heavy and last-heavy repeated *i. e.* 121 112 121 112, it is called जलोद्धतगति. Pause at every sixth and 12th syllable.

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥

विभर्ति जनयन्त्रयं सुदमपां, अपायधवला वलाङ्कततौ ॥ Si. 4. 54.

सनाकवनितं नितम्बश्चिरं, चिरं सुनिनदैर्नदैर्धृतमसुम् ।

मता फणवतोऽवतो रसपरा, परास्तवसुधा सुधाऽधिवसति ॥ Ki. 5. 27.

(8) प्रभा, M. n. ; मन्दाकिनी, C. m. ;

प्रसुदितवदना, V. r. ; चञ्चलाधिका, P. ; नौरौ, P. h.

230. If every foot consists of two all-lights and two middle-lights *i. e.* 111 111 212 212, it is called प्रभा. Pause at every foot. According to V. r. iii. 65., this metre is प्रभा only when in addition to the foot pause, there is a pause at every 7th syllable.

अतिसुरशिरभाजि पुष्पश्रियां, अतसुतरतयेव सन्तानकः ।

तद्वृणपरभतः स्वनं रागिणीं, अतसुत रतये वसन्तानकः ॥ Si. 6. 67.

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्, प्रतिवृत्तमतिरेति घोरां गतिम् ।
इयमनघ निमित्तशक्तिः परा, तव वरद न चिन्तभेदः क्वचित् ॥ Ki. 18.26.

(9) वैश्वदेवी.

231. If every foot consists of two all-heavies and two first-lights, *i. e.* 222 222 122 122, it is called वैश्वदेवी. Pause at every fifth and twelfth syllable.

पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं, वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।

तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं,

दृष्ट्वा श्रो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥, Mr. iii. 11.

'दृष्ट' कृतार्थं पविणः शार्ङ्गपाणेः, एत्याधोमुख्यं प्राविशन् भुमिमाशु ।
शुद्धा युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये, भर्ताक्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ Si.19.119.

(10) जलधरमाला, V. r. ; कान्तोद्दीप्ता, P.

232. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, last-heavy and two heavies *i. e.* 222 211 112 22, it is called जलधरमाला. Pause at every fourth and twelfth syllable.

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारगाः, रागायते निपपितपुष्पापीडाः ।

पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं, शंसन्तप्रस्मिन् सुरतविशेषं श्रयत्राः ॥, Ki.v.I3.

(11) ललना

233. If every foot consists of first-heavy, last-light, all-light, and last-heavy *i. e.* 211 221 111 112, it is called ललना.

या कुचशुर्वी स्तनशिशुनयना, पौननितम्बा मदकरिगमना ।

किन्नरकण्ठी सुरचिरदणना, सा तव सौख्यं वितरतु ललना ॥, P. h.

(12) मालती V. r. ; वरतनु, P. h. ; यमुना, some (C. m.)

234. If every foot consists of all-light, two middle-

heavies and middle-light, *i. e.* 111 121 121 212, it is called मालती. Pause at every sixth and twelfth syllable.

अयि विजर्हाहि हृदोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीष वल्लभम् ।

आरणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतसु सम्भवदन्ति कुक्कुटाः ॥ sar. ii. 16. a.

(13) कुसुमविचित्रा ।

235. If every foot consists of all-light and first-light repeated *i. e.* 111 122 111 122, it is called कुसुमविचित्रा । Pause at every 6th and 12th syllable.

विगलितहारा सकुसुममाला, सचरणलाक्षा बलयसुलक्षा ।

विरचितवेशं सुरतविशेषं, कथयति शयत्रा कुसुमविचित्रा ॥ P. h.

(14) नवमालिनी P ; नवमालिका V. r.

236. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy and first-light *i. e.* 111 121 211 122, it is called नवमालिनी. Pause at every 8th and 12th syllable.

धवलश्रीशोऽश्रुकेन परिवीता, सकलजनानुरागधुस्त्रणाक्षा ।

हृदयुणवद्वकीर्तिकुसुमौघैः, तव नवमालिनीव रुप लक्ष्मीः ॥ P. h.

(15).

237. The following metre consists of two first-heavies, middle-light and first-light *i. e.* 211 211 212 122. Pause at every foot.

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां, चौधरस्तुनरेन्द्रपालितायाम् ।

कौर्त्तिरतो भवतान् रुपस्य तस्य, क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ B.22.25.

(16) मणिमाला, V. r.

238. If every foot consists of last-light and first-light alternately, *i. e.* 221 122 221 122, it is called मणिमाला. Pause at every 6th and 12th syllable.

प्रह्वामरमैलौ रदोपलक्ष्मणे, जातप्रतिविम्बा शोणा मणिमाला ।
गोविन्दपदाजे राजौ नखराणां, स्नान् मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥ C. m.
(17) तामरस, C. m. ; नवतामरस V. r.

239. If every foot consists of all-light, two middle-heavies and first-light *i. e.* 111 121 121 122, it is called तामरस. Pause at every foot.

एक टसुषमामकरन्दमनोज्ञं, वज्रललमानयनालिनिपौतम् ।
तव सुखतामरसं सुरश्रोत्रो, हृदयतडागविकाशि ममासु ॥ C. m.

(18) पञ्चचामर, V. r.

240. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, *i. e.* 121 212 121 212, it is called पञ्चचामर.

(19) चन्द्रवर्त्म, V. r.

241. If every foot consists of middle-light, all-light, first-heavy and last-heavy *i. e.* 212 111 211 112, it is called चन्द्रवर्त्म.

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिसिरैः, राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
हृष्टवर्त्म तदलं कुरु सरसे, कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुबी ॥ C. m.

*(20) तत, P. ; रलित, V. r. n.

242. If every foot consists of two all-lights, all-heavy and middle-light. *i. e.* 111 111 222 212, it is called तत. Pause at every foot.

कुरु कर्णमियं गाढोत्कण्ठिका, यहुतनयचकोरी कामाधिका ।
विरहदहनसङ्गादकैः क्षमा, पिवतु तव सुखेन्दोर्विष्वं हृषा ॥ P. h.

*(21) पुट, P. ; औपुट, Agn.

243. If every foot consists of two all-lights, all-

heavy and first-light *i. e.* 111 111 222 122, it is called
पुट.

न विचलति कथयिन् न्यायमार्गात्, वसुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यः ।
अष्टतप्तुट इवासौ पुण्यकर्मा, भवति जगति सेव्यः सर्वलोकैः ॥, P. h.

*(22) वाहिनी, P. h.

244. If every foot consists of last-light, two all-heavies and first-light *i. e.* 221 222 222 122, it is called
वाहिनी. Pause at every 7th and 12th syllable.

*(23) मौक्तिकदाम, V. r.

245. If every foot consists of four middle-heavies,
i. e. 121 121 121 121, it is called मौक्तिकदाम.

*(24) प्रियंवदा, V. r.

246. If every foot consists of all-light, first-heavy,
middle-heavy, and middle-light, *i. e.* 111 211 121 212,
it is called प्रियंवदा. Pause at every foot.

* (25) उज्ज्वला, V. r.

247. If every foot consists of two all-lights, first-heavy and middle-light, *i. e.* 111 111 211 212, it is
called उज्ज्वला. Pause at every foot.

* (26) ललिता V. r.

248. If every foot consists of last-light, first-heavy,
middle-heavy, middle-light, *i. e.* 221 211 121 212, it is
called ललिता. Pause at every foot.

* (27) ललना No. 2, V. r. n.

249. If every foot consists of first-heavy, all-

heavy and two last-heavies. *i. e.* 211 222 112 112, it is called ललना. Pause at every 5th and 12th syllable.

* (18) द्रुतपद, V. r. n.

250. If every foot consists of all-light, first-heavy, all-light and first-light, *i. e.* 111 211 111 122, it is called द्रुतपद. Pause at every foot.

* (19) विद्याधार, V. r. c.

251. If every foot consists of 12 heavy syllables, it is called विद्याधार.

* (30) सारङ्ग, V. r. c.

252. If every foot consists of four last-lights *i. e.* 221 221 221 221, it is called सारङ्ग.

*(31) तरलनयन, V. r. c.

253. If every foot consists of 12 light syllables, it is called तरलनयन.

*(32) मोटक V. r. c.

254. If every foot consists of four first-heavies, *i. e.* 211 211 211 211, it is called मोटक.

Sec. ix. Of 13 syllables (अतिजगती).

255. If every foot consists of 13 syllables, it is called अतिजगती.

(1) महर्षिणी

156. If every foot consists of all-heavy, -all-light middle-heavy, middle-light and heavy *i. e.* 222 111 121 2122, it is called महर्षिणी. Pause at every foot. This metre is fitted for gay description in grand language.

This is the metre of the 8th canto of Si and 7th of Ki.

यन्मन्त्रे भवति दृथोपपुञ्जमाने, यत् सोमे भवति दृथाभिषूयमाने ।

यच्चाग्नौ भवति दृथाभिह्वयमाने,

तत्सर्वं भवति दृथाभिषूयमाने ॥ m. xiii. 7. 18.

त्वं ब्रह्मा पशुपतिरथेयमा विधाता,

धाता त्वं त्रिदशपतिः समीरणोऽग्निः ।

तोयेऽग्नौ धनपतिरन्तकः त्वमेकः,

मित्रार्थं जगदपि पाप्मि शक्तिभेदैः ॥ vi. v. 18. 56.

इतुप्रक्ता नृदुवचनं रघूद्वहोऽसौ, कक्षोलौ सुनिमतसंस्थे निमग्नः ।

नाश्चासीत् क्षणमपि निश्चयं महात्मा,

ग्रोहोच्चाविव जलधौ समुत्थमानः ॥ Yo. I. 8. 38.

(2) रुचिरा.

257. If every foot consists of middle-heavy, first-heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy i. e. 121 211 112 1212, it is called रुचिरा. Pause at every 4th and 13th syllable. This is the metre of the 17th canto of Si. This is fitted also for terrific description.

अथोज्ज्वलत्कलकलघोषभीषणं, तदागतं स्वामवलोक्य विहिषाम् ।

उपाददे नरपतिनन्दनो धनुः, घनाघनः कुलिशवरासुधं दद्या ॥ r. p. 4. 16.

दिगम्बरो वहति भुजङ्गसूषणं, कपालवान् कलयति दाम कौण्डिणम् ।

दृष्टप्रियो रचयति भक्त्युपपन्नं, उमापतेऽधरितमचिन्तप्रकारणम् ॥ Br. II. 3.

विवस्वतो प्रणतचित्ताशुक्लम्बिने, महात्मने समजवसप्तसप्तये :

सुतेजसे कमलकुलावबोधिते, नमस्तमपटलपटाधपाटिने ॥ M. P. 107 2.

(3) मधुमाषिणी, V. r. ; सुनन्दिनी, Shambhu ; प्रबोधिता

(?) C. m. ; कनकप्रभा, P. h.

258. If every foot consists of last-heavy, middle-

heavy, last-heavy, middle-heavy and heavy i. e. 112 121 112 2122, it is called मधुभाषिणी.

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने, कथयामि ते तदुपलक्ष्यं नृपः ।

पृथुलोचना सहचरी यथैव ते, सुभगा तथैव खड्गु सापि वोक्षते ॥ V. 4 57.

समयः स वर्तते इवैष यत् मां, समनन्दयत् सुसुखि गौतमार्षितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कणः, तव मूर्तिं मानिव मद्योन्मदः करः ॥, U. I. 18.

यदि शस्त्रसुष्कितमशस्त्रपाणयः, न निवारयन्ति किमरीतुदासुधान् ।

यदनेन मौलिदलेऽप्युदासितं, सुचिरं स्त्रियेव दृष्यचकसन्विधौ ॥, Va. 3 34

(4) मत्तमयूर.

259. If every foot consists of all-heavy, last-light, first-light, last-heavy and heavy i. e. 222 221 122 1122, it is called मत्तमयूर. Pause at every 4th and 13th syllable.

दृष्ट्वा दृष्टान्याचरणौयानि विधाय, प्रेक्षाकारी याति पदं युक्तमपानैः ।

सम्यग् दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्मां,

यच्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ Ki. 18. 28.

हा तातेति कन्दितमाकर्ण्य विषयः, तस्यान्विष्यन् वेतसन्दर्भं प्रयत्नः सः ।

प्रत्यप्रोक्तं प्रेक्ष्य सकुम्भं सुनिपुलं,

नापादन्तःशल्य इवासीत् रितिपोऽपि ॥ R. 9. 75.

(5) चण्डी, C. m.

260. If every foot consists of two all-lights, two last-heavies and heavy i. e. 111 111 112 1122, it is called चण्डी. Pause at every foot.

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला, कुपितकषणकरकाञ्चिवमौलौ ।

चरणकमलदुग्धापलचण्डी, पदनखरुचिजितभोजमणिभिः ॥ C. m.

(6) क्षमा, V. r. ; चन्द्रिका C. m. ; उल्लसितौ, some (C. m.) ;

कुटिलगति, P. h. ; निद्रुत्, V. r. n.

261. If every foot consists of two all-lights, two last-lights and heavy, i. e. 111 111 221 2212, it is called क्षमा. Pause at every 7th and 13th syllable.

यद्दुर्धरविगमैः किञ्चिदेवागमैः, समतमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अधुसतिविपिनं वेद् दिग्द्व्यायिजं, पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ Ki. 5. 18.
अधरकिसलये कान्तदन्तकनै, हरिणमिश्रुहृषां दृश्यति भ्रूयुगम् ।
ध्रुवमिदमुचितं यद्विषमौ सतां, अतिकुटिलगतेः स्थान्नाहासुखः ॥ P. h.

(7) कुटजा, M. n. ; कलहंस, C. m. ; नन्दिनी, V. r. c.

262. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two last-heavies and heavy, i. e. 112 121 112 1122, it is called कुटजा. Pause at every 6th and 13th syllable or at every foot.

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं, समयाऽवनौ घनमदम्भमराणि ।
यगनश्च गौतमिनदस्य गिरीशैः, समया वनौ घनमदम्भमराणि ॥ Si. 6. 73.
यमुनाविहारकुलुके कलहंसः, वलकामिनीकमलिनीकृतकेलिः ।
यनचित्तहागिकलकाष्टनिजादः, यमुदं तनोतु नव नन्दतनूजः ॥, C. m.

(8) गौरी.

263. If every foot consists of three all-lights, last-heavy and heavy, i. e. 111 111 111 1122, it is called गौरी. Pause at every foot.

सकलसूदनजगज्जलतपादा, निजपदभजगणमितविधादा ।
त्रिजितसरसिहसनयनपद्मा, भरतु सकलमिह भवति गौरी ॥ P. h.

(9) अगेन्द्रमुख, C. m.

264. If every foot consists of all-light, two middle-

heavies, middle-light and heavy, i. e. 111 121 121 2122,
it is called चमेन्द्रसुख. Pause at every foot.

सुखसुखवीर्यप्रभं हरिं मदन्ताः, दुषिसुखेत्य न दानवा जिजीवः ।
दुषितचमेन्द्रसुखं खगा उपेत्य, का तु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥ C. m.

(10) प्रभावती, Sru.

265. If every foot consists of last-light, first-heavy,
last-heavy, middle-heavy and heavy i. e. 221 211 112
11212, it is called प्रभावती. Pause at every 4th and 13th
syllable.

यस्यां प्रिये प्रथमकमचरद्वयं, त्वयं तथा सुर यदसं दशान्तिमम् ।

सान्धवं भवेद् यतिरपि चेद् दुग्धचैत,

सा लक्ष्यतामस्तस्मिन् प्रभावती ॥ Sru. 32.

* (11) क्वचिरा no 2, V. r. (B).

266. If every foot consists of middle-heavy, first-
heavy, last-heavy, middle-light and heavy i. e. 121 211
112 2122, it is called क्वचिरा.

* (12) चञ्चरीकादली, V. r. c.

267. If every foot consists of first-light, all-heavy,
two middle-lights and heavy, i. e. 122 222 212 2122,
it is called चञ्चरीकादली.

* (13) कन्दुक, V. r. c.

268. If every foot consists of four first-lights and
one heavy i. e. 122 122 122 1222, it is called कन्दुक.

* (14) उपस्थित, V. r. c.

269 If every foot consists of middle-heavy, last-

heavy, last-light, last-heavy and heavy, i. e. 121 112 221 1122, it is called उपस्थित.

* (15) मञ्जुहासिनी, V. r. c.

270. If every foot consists of middle-heavy, last-light, last heavy, middle-heavy and heavy i. e. 121 221 112 1212, it is called मञ्जुहासिनी.

* (16) कुटजगति, V. r. c.

271. If every foot consists of all-light, middle-light, all-heavy, last-light and heavy, i. e. 111 212 222 2212, it is called कुटजगति. Pause at every 7th and 13th syllable.

* (17) चन्द्रलेखा, V. r. n.

271. If every foot consists of all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy, i. e. 111 112 212 2122, it is called चन्द्रलेखा.

Sec. x. Of 14 syllables (चक्ररी).

272. If every foot consists of 14 syllables, it is called चक्ररी.

(1) वसन्ततिलक (॥) ; उद्धृषिणी ; सिन्धोन्नता.

273. If every foot consists of last-light, first-heavy, two middle-heavies and two heavies, i. e. 221 211 121 12122, it is called वसन्ततिलक. Pause at every 8th and 14th syllable. This is the metre of Caurapancashika, of the 5th canto of Si, of the 11th and 13th of N, of the 17th canto of Ku, and of the 3rd canto of Rtu.

स्नानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि,
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाच्चि,
कर्णस्थितानि मनसश्च रसायनानि ॥ U. I. 36.

तुण्डेन खण्डयति तूर्णमुपेत्य देगात्,
पादेन हन्ति परिहृत्य परप्रहारान् ।

पार्श्वं परिभ्रमति पश्यति चावकाशम्,
उन्मत्तचूडमुपसर्पति ताम्बचूडः ॥ V. t. 38.

श्रुत्या सुणान् भुवनसुन्दरं शृणुतां ते,
निर्विष्य कर्णविवरे हरतोऽङ्गतापम् ।

रूपं दृष्ट्वा दृष्टिमतासखिवार्थलाभम्,
त्यग्रचुप्रताविशति चित्तमपलपं मे ॥ b. 10. 52. 37.

(2) पथ्या, M. n. ; मञ्जरौ, V. r. n.

274. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, last-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 112 121 112 12212, it is called पथ्या. Pause at every foot.

स्वगयन्ताग्रम् अमितचातकार्तस्वराः.

जलदास्तडिचुलितकान्तकार्तस्वराः ।

जगत्पौरिच स्फुरितचारुचामीकराः,

सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ Si. 4. 24.

(3) कुररौहता, M. n. ; प्रमदा, V. r. n.

275. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, light and heavy, *i. e.* 111 121 211 12112, it is called कुररौहता. Pause at every foot.

अनतिचिरोन्मिक्तस्र जलदेन चिर-

स्थितवज्जुद्वन्द्वस्य पयसोऽशुक्रतिम् ।

विरलनिकीर्णवज्जकला सकलाम्,

इह विदधाति धौतकलधौतमङ्गी ॥ Si. 4. 41.

(4) ग्रहरणकलिता or कलिका.

276. If every foot consists of two all-lights, first-heavy, all-light, light and heavy, *i. e.* 111 111 211111. 12, it is called ग्रहरणकलिता. Pause at every 7th and 14th syllable.

अथ तमुपगतं विदितमुचरितम्,

पवनमुतगिरा गिरिशुद्धदयः ।

वृषतिरभदयन् सुदितपरिजनम्,

स्वधुरपतिकुरैः सखिलसमुदयैः ॥ B. xii. 87.

(5) असम्बाधा.

277. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy and two heavies, *i. e.* 222 221 111 112 22, it is called असम्बाधा. Pause at every fifth and 14th syllable.

अङ्गता दुर्गाणि द्रुमवनसखिलं क्षित्वा,

हत्वा तत्त्वैर्न्यं करितुरायत्नं हत्वा ।

वेनासम्बाधा स्थितिरजनि विपक्षाणां,

सर्वोर्वीनायः स जयति वृषति मुञ्चः ॥ P. h.

(6) अपराजिता.

278. If every foot consists of two all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 111111 212 112 12, it is called अपराजिता. Pause at every 7th and 14th syllable.

‘प्रणिपतिवलयं जटासुकुटोज्ज्वलं, मनसिजमथनं लिम्बूलविभूषितम् ।

स्वारसि यदि सखे शिवं शशिखरं,

भवति तव तनुः परैरपराजिता ॥ P. h.

(7) कुटिला, P. h ; कुटिल V. r. c. ; मलयाम्बा, V. r. n.

279. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two heavies i. e. 222 211 111 122 22, it is called कुटिला. Pause at every 4th and 14th syllable, or according to Halayudha at every 4th, 10th and 14th syllable My view is supported by V. r. c.

नीतोच्छायं सुन्दरशिखिररश्मिरुचैः, आनीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।

जगत्त्वं शङ्कामिह वितरति हंसस्येनौ,

मथ्येऽप्यङ्कः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ Ki. v. 31.

(8) सुपवित्रा, V. r. n.

280. If every foot consists of four all-lights and two heavies, i. e. 111 111 111 111 22, it is called सुपवित्रा.

The last syllable may be light. I give an illustration of my own.

विकसितविचकिलमरुति विवाति, जलधरभगम्बरवरतरदीपि ।

मदयति मन इह शशिनि विभाति, तव पद्मनतजनमव भवदेवि ॥

(9) वरसुन्दरी, P. h. ; इन्दुवदना V. r.

281. If every foot consists of first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light and two heavies i.e. 211 121 112 111 22, it is called वरसुन्दरी.

स्वादुशिखिरोज्ज्वलसुगन्धजलपूर्णं, दीचिचयचक्षुलविचित्रशतपलम् ।

हंसकलकुजितमनोहरगटानां, पश्य वरसुन्दरि सरोवरसुदारम् ॥, P. h.

(10) लोला, V. r.

282. If every foot consists of all-heavy, last-heavy all-heavy, first-heavy and two heavies *i. e.* 222 112 222 211 22, it is called लोला. Pause at every 7th and 14th syllable.

सुग्धे यौवनलक्ष्मी विदुःप्रहृष्टमलोला,

लैलोक्ष्याङ्ग तरुणो गोविन्दोऽतिदुरायः ।

तदन्दावनकुञ्जं गुञ्जङ्गुलसनाये,

श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥, C. m.

(11) वासन्ती, C. m.

283. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, all-heavy and two heavies *i. e.* 22222 1111 22222, it is called वासन्ती. Pause at every foot.

आम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोज्जीतिः,

श्रीखण्डाद्रेरङ्गु तपवनैर्भन्दान्दोला ।

लौलालोला पल्लवविलसद्भ्रमरोद्धासैः,

कंसारातो नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥, C. m.

(12) नान्दीमुखी,

284. If every foot consists of two all-lights, two last-lights and two heavies, *i. e.* 111 111 221 221 22, it is called नान्दीमुखी. Pause at every 7th and 14th syllable.

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयम्, लहरिभुजलया चारुमेनसितयोः ।

सुरहर कलयासन्तिमासाद्य किं ते,

प्रमुदितहृदया भावुजा नृत्यतीव्र ॥, C. m.

*(13) नदी, V. r. c.

285. If every foot consists of two all lights, last-light

middle-heavy and two heavies, 111 111 221 121 22.
it is called नदी. Pause at every 7th and 14th syllable.

* (14) लक्ष्मी.

286. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, last-light, all-light and two heavies *i. e.* 222 112 122 11122, it is called लक्ष्मी.

* (15) कुमारी, V. r. n.

287. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies *i. e.* 111 121 211 121 22, it is called कुमारी.

* (16) सुकेसर, V. r. n.

288. If every foot consists of all-light, middle-light, all-light, middle-light, light and heavy *i. e.* 111 212 111 212 12, it is called सुकेसर.

* (17) चन्द्रौरस, V. r. c.

289. If every foot consists of all-heavy, first-heavy all-light, first-light, light and heavy, *i. e.* 222 211 111 122 12, it is called चन्द्रौरस.

* (18) चक्रपद, V. r. c.

290. If every foot consists of first-heavy, three all-lights, light and heavy, *i. e.* 211 111 111 111 12, it is called चक्रपद.

Sec. xi. Of 15 syllables (अतिप्रकरी)

291. If every foot consists of 15 syllables, it is called अतिप्रकरी.

(1) मालिनी.

292. If every foot consists of two all-lights, all heavy and two first-lights *i. e.* 111 111 222 122 122, it is called मालिनी. This is the metre of the 11th canto of Si. It is one of the most charming metres. Pause at every 8th and 15th syllable.

विकचकमरगन्धै रन्धयन् भङ्गमालाः,

सुरभितभकरन्दं मन्दभावाति वातः ।

प्रमदमदलमाद्यद् यौवनोद्दामरामा—

रमणरभसुखेदस्ते दधिच्छेदद्वयः ॥, Si. xi. 19

अलसवलितसुग्धस्निग्धनिस्तुन्दमन्दैः,

अधिकविकसदन्तर्विस्मयको रत्नारैः ।

हृदयमशरणं मे पद्मलाक्षाः कटाक्षैः,

अपङ्कतमपविह्वं पीतसुन्मूलितञ्च ॥, Ma. I. 29.

अग्निनसुपगतैयं कौसुदी मेघसुक्तम्,

जलनिधिमशुरूषं जङ्ग कन्यावतीर्णा ।

इति समशुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः,

अवणकटु वृषाणामेकवाक्यं निववुः ॥, R. vi. 85.

(2) माला (श्चक् V. r.) ; चन्द्रावती (अशिकला, V. r.) ; मणिशुणनिकर.

293. If every foot consists of fourteen-lights and last heavy, *i. e.* 111 111 111 111 112, and pause is at every 6th and 15th syllable, it is called माला. If pause is at every 7th and 15th syllable, it is called चन्द्रावती. If it is at every 8th and 15th syllable, it is called मणिशुणनिकर.

(a) नवविकसितकुवलयदलनयने, निशमय नवजलधरमित्त गगने ।

अपनय रुधमसुरमम सचिचं, यदि रतिमुखमभिलषसि नञ्जविधम् ॥, P. h.

(b) पट्टजवपवनचलितजललहरी,—नरलितविह्वनिचयरवमुखरम् ।

विकसितकल्पसुरभि श्रुति सलिलं, विचरति पथिकमनसि शरदि सरः ॥, P. h.

(c) नरकरिपुखतु निखिलसुरगतिः, अमितमहिमभरसहजनिवसतिः ।

अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः, सरिदधिपरिविहृततनुविभवः ॥, C. m.

294. All the syllables may be light.

गणनरगणवरकरतरवरण, धरपद् धरणगजनपथकथक ।

अमदन गमनद गजकरयमल, प्रममय जय भववनवनदहन ॥, Vag. 4. 3.

(3) लीलाखेल, C. m. ; कामक्रीडा, V. r. n.

295. If every foot consists of fifteen heavy syllables, it is called लीलाखेल. Pause at every 4th, 8th, 12th and 15th syllable.

पायाद् वो गोविन्दः कालिन्दीकुलशौणोचके,

रासोल्लासक्रीडद् गोपीभिः सार्धं लीलाखेलः ।

मन्दाकिन्या लीरोपान्ते खैरक्रीडाभि लोलः,

यहृद् वानामौषः स्वर्वेद्याभिः खेलन्तीभिः ॥, C. m.

*(4) चन्द्रलेखा No2, V. r.

296. If every foot consists of all-heavy, middle-light, all-heavy and two first-lights, i. e. 222 212 222 122 122, it is called चन्द्रलेखा. Pause at every 7th and 15th syllable.

विच्छेदे ते सुरारे पारङ्मुक्ताया ललाटौ,

स्नानच्छायं दुकूलं न ध्याजते विभ्रती सा ।

राधाश्लोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा,

किञ्चान्ता त्वां स्मरन्ती भक्ते भुवं जीवयोगम् ॥, C. m.

297 Some apply this name to चन्द्रकाशा, which differs from it slightly.

(5) विपिनतिलक.

298. If every foot consists of all-light, last-heavy, all-light, and two middle-lights, i. e. 111 112 111 212 212, it is called विपिनतिलक. Pause at every foot.

विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे

मधुसूतमदैर्मधुकनैः क्षणञ्चैतन्म ।

मलयमशता रचितलास्यमालोकथन्

मज्जुवतिभिर्विहरति स्य शुभ्रो हविः ॥ C. m.

(6) दृणक, C. m.

299. If every foot consists of alternate heavy and light and the last syllable heavy, i. e. 212 121 212 121 212, it is called दृणक. Pause at every foot.

सा सुवर्णकेतकं विकसितं भद्रपूरितं, पद्मवाणवाणजालपूर्णहेमदृणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाय सासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥ C. m.

(7) चित्रा, C. m.

300. If every foot consists of three all-heavies and two first-lights i. e. 222 222 222 111 111, it is called चित्रा. Pause at every 6th and 15th syllable.

मोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दाखजान्ते,

खेलस्य तादृशानन्दस्य सुगलसन्मूर्ध्नि चित्रा ।

साराते भूषितदृश्ये हृदि मौडतीयं

कोऽन्यः सुगो मोक्षो वास्याद्विद्यते गन्तुं जाने ॥ C. m.

*(8) एला, V. r.

301. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two all-lights and first-light *i. e.* 112 121 111 111 122, it is called एला. Pause at every 5th syllable.

•(9) उपमालिनी, V. r. n.

302. If every foot consists of two all-lights, last-light, first-heavy and middle-light, *i. e.* 111 111 221 112 212, it is called उपमालिनी.

•(10) चन्द्रकान्ता V. r. n.

303. If every foot consists of two middle-lights, all-heavy and two last-heavies, *i. e.* 212 212 222 112 112, it is called चन्द्रकान्ता.

• (11) सुहेसक, V. r. c.

304. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and middle-light, *i. e.* 111 121 211 121 212, it is called सुहेसक.

• (12) छयम, V. r. c.

305. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, two last-heavies and first-light *i. e.* 112 121 112 112 122, it is called छयम.

• (13) मानसहंस, V. r. c.

306. If every foot consists of last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 112 121 121 211 212, it is called मानसहंस.

• (14) नलिनी, V. r. c.

307. If every foot consists of five last-heavies, *i. e.* 112 112 112 112 112, it is called नलिनी.

* (15) निशिपालक, V. r. c.

308. If every foot consists of first-heavy, middle-heavy, last-heavy, all-light and middle-light i. e. 211. 121 112 111 212, it is called निशिपालक.

Sec. xii. Of 16 syllables (अष्टि).

309. If every foot consists of sixteen syllables, it is called अष्टि.

(1) पञ्चचामर C. m.

310. If every foot consists of alternate light and heavy syllables, i. e. 121 212 121 212 1212, it is called पञ्चचामर. Pause at every 8th and 16th syllable.

जटाकटाक्षसंभ्रमभ्रमन्त्रिलिम्पिर्भरौ-

विलोलवीप्तिवह्नीरविराजमानमूर्धनि ।

धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाटपट्टपावके,

किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥, Tand. 1.

कपर्दगौरजाङ्गवीतरङ्गफेणचन्द्रिका-

सरत्नभोगिकुण्डलोद्धतकपोलमण्डलौ ।

स पातु खण्डितारितुण्डमण्डिताजिमण्डलः,

सुरासुरेन्द्रद्वन्द्वभाललोलमालभारिपात् ॥, Cama. 1.

सुरारिकायकालिमा जलामवारिधारिणी,

हृषीकतन्त्रिविष्टपाश्लोकशोकहारिणी ।

मनोऽमुकूलकूलकुञ्जपुञ्जधूतदुर्मदा,

धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥, Yamu. 1.

(2) गौतार्या; अचलक्षति, V. r.

311. If every foot consists of 16 light syllables; i. e. 111 111 111 111 1111 it is called अचलक्षति. Pause at every foot.

मदकलखगुलकसरवसुखरिधि,
विकसितसरसिजपरिमलसुरभिधि ।

गिरिवरपरिसरसरसि भवति खलु,
रतिरतिप्रयमिह मम हृदि विलसति ॥, P. h.

(3) चित्संज्ञ, C. m.

312. If every foot consists of alternate heavy and light syllables, *i. e.* 212 121 212 121 2121, it is called चित्संज्ञ. Pause at every 8th and 16th syllable.

विद्वभारुणाधरौष्ठगोभिषेणवाद्यहट,
वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुष्पप्रलम्बपाद देव,
वन्यपुष्पचित्केश संस्मरामि गोपवेश ॥, C. m.

* (4) ऋषभगजविलसित (श्रृगगजविलसित, Shambhu in C. m.).

313. If every foot consists of first-heavy, middle-light, three all-lights and heavy *i. e.* 211 212 111 111 1112, it is called ऋषभगजविलसित. Pause at every 7th and 16th syllable.

आयतबाहुदण्डमुपचितष्टपुद्गलद्वयम्,
पौनःकटिप्रदेशऋषभगजविलसितम् ।

श्रीरमुदारसत्त्वमतिप्रयपुष्परसिकं,
श्रीरतिचक्षुषापि न परिहरति पुष्पम् ॥, P. h.

(5)

314. In the following metre, every foot consists of middle-light, all-light, middle-light, all-light, middle-light and light *i. e.* 212 111 212 111 2121. Pause at every 4th, 10th and 16th syllable.

कासकालगलकालकालसुखकालकास,
कालकालधनकालकालपनकास कास ।

कालकालचिन्मकालका ललविकाऽलकाल-
कालकाऽलगतु कालकास कलिवाल कास ॥ Kav. 3. 50.

(6) वरयुवती (ति) P. h.

315. If every foot consists of first-heavy, middle-light, first-light, two all-lights and heavy i. e. 211 212 122 111 1112, it is called वरयुवती. Pause at every foot.

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्मत्तकुचयुगला,
पार्ष्ण्यशर्वरीश्वर्यौषहसुखकमला ।

पीननितम्बविम्बसंवाहनप्रियलगतिः

सुञ्ज नराधिराज भूयात् तव वरयुवतिः ॥ P. h.

(7) शैलशिखा, P. h.

326. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, two first-heavies and heavy i. e. 211 212 111 211 2112, it is called शैलशिखा. Pause at every 5th, 11th and 16th syllable.

शैलशिखानिकुञ्जप्रथितस्य हरेः श्रवणे,
जीर्णतृणं करेण निक्षेप्य कपिशपलः ।

सुद्वेषापवादपरिहारविनीतमतेः,
तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूयभिदः ॥ P. h.

* (8) वाणिनी. V. r.

327. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, middle-light and heavy i. e. 111 121 211 121 2122, it is called वाणिनी. Pause at every foot.

स्फुरसु ममानेऽद्य ननु वाणि नीतिरमरं,
सब चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।

भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं,
सततमहं स्वैः स्वचरितैः स्वामि नित्यम् ॥, C. m.

* (9) चकिता, C. m.

328. If every foot consists of first-heavy, heavy, all-heavy, last-light, all-light and heavy 211 112 222 221 1112, it is called चकिता. Pause every 8th and 16th syllable.

दुर्जयदसुजश्रौदुश्चेष्टाशतचकिता,
यद्भुजपरिषताता याता साध्वसविगमम् ।
दीव्यति दिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिने,
गच्छत शरणं क्षणं तं भीता भवरिपुतः ॥, C. m.

* (10) मदनललिता, C. m.

329. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, all-heavy, all-light and heavy, i. e. 222 111 222 1112, it is called मदनललिता. Pause at 4th, 10th and 16th syllable.

विभ्रष्टस्वगलितचिकुरः धौतावरपुटा,
ग्लायत्पत्नावलिकुचतटोच्छासोर्मितरला ।
राधात्यर्थं मदनललितान्दोलाऽलसवपुः,
कंसारातेरतिरसमहो चम्पेऽतिचटुलम् ॥, C. m.

* (11) प्रवरललित, C. m.

330. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, middle-light and heavy, i. e. 1

*(16) ब्रह्मरूप, V. r. c.

335. If every foot consists of 16 heavy syllables, it is called ब्रह्मरूप.

Sect. xiii. Of 17 syllables. (अत्यष्टि).

336. If every foot consists of 17 syllables, it is called अत्यष्टि.

(1) मन्दाकान्ता.

337. If every foot consists of four heavy, four light, and three first-lights i. e. 2222 1111 122 122 122, it is called मन्दाकान्ता. This is a very good metre. Pause at every 4th, 10th and 17th syllable. It is the metre of the Meghaduta, Padanka duta, Uddhava duta etc.

(a) यत्नोन्मत्तश्चमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पाः,

हंसत्रेणोरचितरसना नितप्रपद्मा नलिन्यः ।

केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नितप्रभास्तृक्लापाः,

नितप्रजप्रोत्सवाः प्रतिहततमोदतिरम्याः प्रदोषाः ॥, Me. II. 3.

(b) तीर्थे तोयव्यतिकारभवे जङ्गु कन्यासरयोः,

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतरश्चा ऽङ्कतः कान्तयासौ,

लीलागारेष्वरमत पुन नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥, R. 8. 95.

(c) इत्थं नारी घटयितुमलं कामिभिः काममासन्,

प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्यप्रत्नं रतिषु विलसन्मन्मयौविलासाः

क्रीप्रतप्रहमगमकुशलाः शोधवञ्चकुरासास् ॥, Si. 9. 87.

(2) ग्रिखरिणी.

338. If every foot consists of first-light, all-heavy,

light, last-heavy, first-heavy, light and heavy, *i. e.*
 222 111 112 211 12, it is called *शिशिरिणी*. Pause at
 every 6th and 17th syllable. This is the metre of the
śaśa dūta and *Ananda laharī*.

इयं गेहे लक्ष्मीरियमसूतवर्ति गयनयो,
 असावस्थाः स्वर्णो वपुषि बल्ललसन्दनरसः ।
 अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसूणो मौक्तिकसरः,
 किमस्या न प्रेयो यदि परमसहस्रं विरहः ॥, U. I. 38.
 अनालोचन प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृदः,
 त्वया सुगन्धे मानः किमिति सगले प्रेयसि छतः ।
 समास्यता हेतुते प्रलयदहनोद्गासुरशिक्षाः,
 स्वहसोनाङ्गारासदलमधुनारण्यप्रदितैः ॥, Amaru. 76.
 निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबल्लमानोऽपि गलितः,
 खलानाः स्वर्वाताः सपदि सुहृदो जौनितसमाः ।
 शनै र्यष्टप्रत्यानं घनतिमिरश्चै च नयने,
 अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः ॥, Vai. 10.

(3) *हरिणी*.

339. If every foot consists of all-light, last-heavy,
 heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.*
 1 112 222 212 11212, it is called *हरिणी*. Pause at
 every 6th, 10th and 17th syllable. This is the metre of
 the 19th canto of N.

प्रतसुविरलैः प्रान्तोन्मीलनानोहरकुन्तलैः,
 दमनसुकुलैः सुगन्धालोकं शिशु र्दधती सुखम् ।
 ललितललितैर्जगत्सुप्तामायैरल्लसिभविभ्रमैः,
 अलसत मधुरैरस्मानां मे कुतश्चलमङ्गलैः ॥, U. I. 20.

अलसवलितैः प्रेमाद्गर्जितैः सुखं सुकुलीकृतैः
 क्षणमभिसुखैः लज्जालोलैः निर्मेषपराङ्मुखैः ।
 हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्गिरिरेष्यते,
 त्रयय सुकृती कोऽयं सुगन्धे त्वयाद्य विकीर्णते ॥, Amaru. 4.
 हृति वज्रविधं बालक्रीडाविचित्रविशेषितं
 ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरेत् ।
 अलभत परां दृष्टिं पष्ठे दिने नवयौवनं
 स किल सकलं प्राश्यं शृङ्गं विवेद विभोरपि ॥, Ku. 11. 49.

(4) दृष्टी.

340. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 121 112 121 112 12212, it is called दृष्टी. Pause at every 8th and 17th syllable.

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पौड्यन्,
 पिवेच्च क्षणदृष्टिंकासु सलिलं पिपासादितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥, Nit. 2.
 परिक्षमसि किं दृष्ट्या क्लृप्तं चित्तं विश्रास्यताम्,
 स्वयं भवति यद् यथा भवति नान्यथा तत् तया ।
 अतीतमपि न स्मरन्नापि च भाष्यं सङ्कल्पयन्,
 अतर्कितगमागमानुभवस्व भोगानिह ॥, Vai. 60.
 प्रचण्डपरिपिण्डितः क्षिमितदन्तिरन्तर्मुखः,
 पिवन्निव सुखं भूतिं मनुष्यस्यैर्जितम् ।
 शिखाभिरिव निखरन्नुपलब्धदाहान्तरः
 पयोधिभिव वाङ्मो दहति सामतस्मायताम् ॥, Vi. v. 26.

(5) अविनय (नट्टक, C. m. ; नकुट्टक, V. r.) ; कोकिलक.

341. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, two middle-heavies, light and heavy, i. e. 111 121 211 121 12112, it is called अविनय. According to V. r., pause at every 7th and 17th syllable ; according to Halayudha and C. m. at every foot. If the pause is at every 8th, 13th and 17th syllable or according to V. r. and C. m. at every 7th, 13th and 17th, it is called कोकिलक. As a matter of fact, this metre admits different pauses according to the formation of the foot.

गङ्गुशिलावृचिः धरविपारुडरगच्छतः,

पृथुशुभ्रदण्डमण्डलकरालकपाणकतः ।

नयनविलोभनोऽपि च विभर्ति भयङ्करताम्

विटपनिषद्यमेवकफणीव पटीरतः ॥, Mar. v. 4.

अयमयमौहृष्टः प्रथमविश्वसनीयतनुः,

भुवनभयङ्करीः कथमधस्त रषोऽपि सुनिः ।

स्थितमिदमेव वा नृदुमनोश्चतुष्टयतमाः,

तमसि सति ललन्ति सहस्रैव महौघधयः ॥, An. I. 49.

अमलस्रालकाण्डकमनीयकपोलरुचिः तरलसलीलनीलनखिनप्रतिफुल्लहृष्टः ।

विकसद्भोकघोषकरकान्तिभूतः सुतनोः,

मदलुलितानि हन्त ललितानि हरन्ति मनः ॥, Pra. II. 19.

(6) वंशपत्रपतित or पतित.

342. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, first-heavy, all-light, light and heavy,

i. e. 211 212 111 211 11112, it is called वंशपत्रपतित.
Pause at every 10th and 17th syllable.

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरसुपि,
ज्योतिषि रौप्यभिन्निषु पुरः प्रतिफलति सुष्ठुः ।

नीलमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः,
काञ्चनकन्दरासु तद्वर्णीरिह नयति रविः ॥ Si. iv. 67.

सम्प्रति लब्धजगत् शनैः कथमपि लघुनि,
क्षीणपयस्य पेयुषि भिदां जलधरघटले ।

खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः,
पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिद्वयः ॥ Ki. v. 43.

(7) अतिशायिनी, P. h.

343. If every foot consists of two last-heavy, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two heavies, *i. e.* 112 112 121 211 12122, it is called अतिशायिनी. Pause at every 11th and 17 syllable.

इति धौतपुरन्ध्रमन्थरान् सरसि मज्जनेन,
अथमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराग्रे,
प्रिष्टिरेतरोचिषाध्यपां ततिषु मङ्ग्लमीपे ॥ Si. viii. 71.

(8) हारिणी, C. m.

344. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, all-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 222 211 111 222 122 12, it is called हारिणी. Pause at every fourth, 10th and 17th syllable.

यस्या नित्यं अतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने,
तगः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारक्षनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिश्चिरा रम्याङ्गरागच्छटा.

सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥ C. m.

* (9) भाराकान्ता, C. m ; कान्ता, V. r. n.

345. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 211 111 212 112 12, it is called भाराकान्ता. If the first syllable is light, it is called कान्ता. Pause at every 4th, 10th and 17th syllable.

भाराकान्ता मम तदुरियं गिरौन्दविधारणात्,

कम्पं धत्ते अमजलकणं तथा परिसृजति ।

इत्यादित्यन् जयति जलदस्त्रनाकुलवस्त्रवौ,—

संखे पोष्यं स्वरविलसितं विलोकात् शुभं हरिः ॥ C. m.

*(10) हरि, V. r. n.

346. If every foot consists of two all-lights, all-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy *i. e.* 111 111 222 212 112 12, it is called हरि.

*(11) चित्रलेखा no 2, V. r. n.

347. If every foot consists of two last-heavies, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy, and two heavies, *i. e.* 112 112 121 211 121 22, it is called चित्रलेखा.

*(12) पञ्चचामर, V. r. n.

348. If every foot consists of middle-heavy, middle-light, middle-heavy, middle-light, middle-heavy, heavy, and light, *i. e.* 121 212 121 212 12121, it is called पञ्चचामर.

Sec. xiv. Of 18 syllables (इति).

349. If every foot consist of 18 syllables, it is called इति.

(1) महामालिनी, M. n. ; महामालिका, V. r. n. ;
नारका, V. r. c. ; नाराच, C. m. ; नाराचक, P. h. ; लसा, V. r. c.

350. If every foot consists of two all-lights and four middle-lights, i. e. 111 111 212 212 212 212, it is called नाराचक. Pause at every 10th and 18th syllable or at every foot.

कृतसकलजगद्विबोधोऽवधूतान्धकारोदयः,
क्षयितकुसुदतारकश्चै विद्योर्गं नयन् कामिनः ।
वञ्जतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृतौ,
तव वरदं करोतु सुप्रातमङ्गलमयं नायकः ॥ Si. xi. 67.
रघुर्पतिरपि जातचेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्
प्रियसुहृदि विभौषणे संगमयत्र त्रियं चैरिणः ।
रविमुतसञ्चितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिकृढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ R. 12. 104.

(2) सुधा, V. r. n.

351. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, last-light, last-heavy, i. e. 122 222 111 112 221 112, it is called सुधा. Pause at every 6th, 12th and 18th syllable.

विहृष्टे विष्मूले विमदकारणे देहे च सुलघौ,
विशुद्धे चोङ्गारे हृदि सुविमले वाते च सरति ।
तथान्धशङ्कायां क्षुद्रपगमने कुक्षौ च मिथिले,
मदेयस्वाहारो भवति भिषजा कालः स तु मतः ॥ Sr. vi. 64 ch. (1)

(3) कुसुमितलतावेष्टिता.

352. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light and three first-lights, *i. e.* 222 221 111 122 122 122, it is called कुसुमितलतावेष्टिता. Pause at every 6th, 11th and 18th syllable.

कौडत्कालिन्दौललितलहरीवारिभिर्दीक्षितात्यैः

वातैः खेलद्भिः कुसुमितलतावेष्टिता मन्दमन्दम् ।

भङ्गालौगीतैः किसलयकरोह्वासितैर्लास्यलक्ष्मी

तन्धाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्वकार ॥ C. m.

(4) नन्दन, C. m.

353. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, middle-heavy and two middle-lights, *i. e.* 111 121 211 121 212 212, it is called नन्दन. Pause at every 11th and 18th syllable.

अङ्कत धनेश्वरस्य शुधि यः समेतमायो धनं,

तस्य हमितो विलोक्य विबुधैः द्यतोत्तमायो धनम् ।

विभवमदेन निङ्गुतङ्गिचाऽतिमात्रसम्पन्नकं,

व्यथयन्ति सत्ययादधिगताय भेदः सम्पन्नं न कम् ॥ B. x. 36.

Here in the third foot त before ङ्गि is not regarded heavy under § 13.

(5) चित्रलेखा No3, C. m., V. r. n; चन्द्रलेखा, V. r. c.

354. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light and three first-lights, *i. e.* 222 211 111 122 122 122, it is called चित्रलेखा. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable. If the fourth syllable is light, it is

called so by V. r. c. It differs from the मन्दाकान्ता only in the additional light syllable after the 8th.

शङ्खेऽसुखिन् जगति खगदृशां साररूपं यदासीत्

आकृष्येदं व्रजद्युवतिसमा वेधसा सा व्यधायि ।

नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाचुव्रतस्य,

प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चितलेखाङ्गतायाश्च ॥, C. m.

(6) शार्दूलललित, C. m.

355. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, last-light and last-heavy, *i. e.* 222 112 121 122 221 112, it is called शार्दूलललित. Pause at every 12th and 18th syllable.

छात्वा वंसखगे पराक्रमविधं शार्दूलललितं,

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दरं चैद्यप्रभृतिषु ।

सन्तोषं परमन्तु देहनिवहे त्रैलोक्यशरणं

श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥, C. m.

* (7) शार्दूल, V. r. n.

356. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, middle-light and all-heavy, *i. e.* 222 112 121 112 212 222, it is called शार्दूल.

* (8) हरिणक्षुत्, V. r. n.

357. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 222 112 121 121 211 212, it is called हरिणक्षुत्. Pause at every 4th, 9th and 18th syllable.

* (9) अश्वगति, V. r. n.

358. If every foot consists of five first-heavies and

last-heavy, *i. e.* 211 211 211 211 211 112, it is called
अश्वगति.

*(10) अमरपदक, V. r. n.

359. If every foot consists of first-heavy, middle-light, three all-lights and last-heavy *i. e.* 211 212 111 111 111 112, it is called अमरपदक.

*(11) केसर, V. r. n.

360. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, first-light and two middle-lights, *i. e.* 222 211 111 122 212 212, it is called केसर. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable.

*(12) चल, V. r. n.

361. If every foot consists of all-heavy, first-heavy, all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-light, *i. e.* 222 211 111 121 211 212, it is called चल. Pause at every 4th, 11th and 18th syllable.

*(13) लालसा, V. r. c.

362. If every foot consists of last-light, all-light and four middle-lights *i. e.* 221 111 212 212 212 212. it is called लालसा. Pause at every 9th and 18th syllable.

*(14) लता, V. r. c.

363. If every foot consists of two all-lights, middle-light, first-heavy and two middle-lights, *i. e.* 111 111 212 211 212 212, it is called लता. Pause at every 10th and 18th syllable.

* (15) सिंहविस्फूर्जित, V. r. c.

364. If every foot consists of middle-light, all-heavy, first-heavy, all-heavy and two middle-lights, *i. e.* 212 222 211 222 212 212, it is called सिंहविस्फूर्जित. Pause at every 5th, 11th and 18th syllable.

* (16) हरनर्त्तन, V. r. c. ; विबुधप्रिया, V. r. c.

365. If every foot consists of middle-light, last-heavy, two middle-heavies, first-heavy and middle-light, *i. e.* 212 112 121 121 211 212, it is called हरनर्त्तन. Pause at every 8th, 13th 18th syllable.

* (17) दीर्घकौडचक्र, V. r. c.

366. If every foot consists of six first-lights, *i. e.* 122 122 122 122 122 122, it is called दीर्घकौडचक्र.

* (18) हीरक, V. r. c.

367. If every foot consists of first-heavy, last-heavy, all-light, middle-heavy, all-light and middle-light *i. e.* 211 112 111 121 111 212, it is called हीरक.

Sec. xv. Of 19 syllables (अतिवृत्ति).

368. If every foot consists of 19 syllables, it is called अतिवृत्ति.

(1) शार्दूलविकीर्णित.

369. If every foot consists of all-heavy, last-heavy middle-heavy, last-heavy, two last lights and heavy successively, *i. e.* 222 112 121 112 221 221 2, it is called शार्दूलविकीर्णित. Pause at every 12th and 19th syllable. This is one of the most important metres in the language and best fitted for grand description.

चक्षुत्पञ्चशिखगडमण्डलमसौ सुग्धप्रगल्भः शिशुः,
गम्भीरश्च मगोहरश्च सहजशीलश्च रूपं दधत् ।
द्रागृष्टोऽपि हस्त्ययं मम मनः सौन्दर्यप्रसारश्रिया,
हन्तव्यस्तु तथापि नाम धिगहो वीरवतकूताम् ॥, Vi II. 31.

कर्णाभ्यर्षविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभिः,
दंष्ट्राकोटिविसङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।
विदुःप्रतपुञ्जगिकाण्कैशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभः,
लक्ष्मालक्षप्रविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥, Ma. 5. 13.

उन्मज्जलकुक्षरेन्द्रमसास्मालातुवन्धोद्धतः,
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिताः ।
उद्धैरञ्जरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्मायो यथायं तथा,
प्रायः प्रेङ्खदसंङ्खप्रगङ्खधवला वेल्लेयमागच्छति ॥, Na. 4. 52.

(2) विस्मिता, P. h ; मेघविस्फूर्जिता, C. m.

370. If every foot consists of first-light, all-heavy,
all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy,
i. e. 122 222 111 112 212 212 2, it is called मेघविस्फूर्जिता.
Pause at every 6th, 12th and 19th syllable.

(a.) श्रिया जुष्टं दिवैत्रः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः,
वपुष्टयैश्चक्षुष्यक्षविगणैः सूर्यमानं निरीय ।

प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान् विक्षिपद् विस्मिताक्षैः,
नरेन्दैरौपेन्द्रं वपुःस्थं विशद् धाम वीक्षाम्भवे ॥, Si. xx. 79.

(b.) उदञ्चत्कावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः,
कुङ्कणपीठपीठवीरवरवलवतासितप्रोषितेभ्यः ।

अमौ चैत्रे मैत्रावरुणितरुणीकेलिकङ्कक्षिमीक्ष्ण-
चलहस्तीहस्तीसकसुरभयशृणु चक्षन्ति वाताः ॥, C. m.

(3)

371. In the following metre every foot consists of six last-heavies and heavy, *i. e.* 112 112 112 112 112 1122.

कमलावलिहारिविकासविशेषवत् जनकाङ्क्ष,

न न गान्धिकरं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।

तयसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त,

न नमामि चिरं सवितारमनादिसहं जगतां न ॥, sar. p. 123. l. 14.

(4) सुमधुरा, Mr. c.

372. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, all-heavy, all-light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 222 1112, it is called सुमधुरा. Pause at every 7th, 13th and 19th syllable. It differs from सुरसा only in the 13th syllable.

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता,

मथाङ्गे व्रीक्षसेऽर्के न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।

दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो,

चारितप्राज्ञासदृशं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥, Mr. ix. 21.

* (5) सुरसा, C. m.

373. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, all-light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 122 1112, it is called सुरसा. Pause at every 7th, 13th and 19th syllable.

कामक्रीडासदृशो मधुसमयसमारम्भरमसात्,

कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकटहृदयः ।

गोविन्दो वल्लवौनामधररससुधां प्राप्य सुरसां-

भङ्गे पीयूषपानैः प्रचयकृतसुखं व्यस्यरदसौ ॥, C. m.

* (6) कुक्षदाम, C. m. ; पुष्पदाम, V. r. n.

374. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two middle-lights and heavy, *i. e.* 222 221 111 112 212 2122, it is called पुष्पदाम. P. at every 5th, 12th and 19th syllable.

शृङ्गलोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृष्यन्नेतोभिस्त्रिदिवसतिभिर्वर्त्रोमसंस्थैर्विशुक्तम् ।

सुग्धामोदेन स्थगितदण्डदिगाभोगमाहृतभङ्गं,
मौलौ दैत्यारे नर्पितदनुपमं स्वसरोः कुक्षदाम ॥ C. m.

* (7) छाया, C. m, V. r. n.

375. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two last-lights and heavy, *i. e.* 122 222 111 112 221 2212, it is called छाया. P. at every 6th, 12th and 19th syllable.

अभीष्टं जष्टो यो वितरति लसद्दोद्याश्वाखोज्ज्वलः,
स्फुरन्मानारत्नस्तवकिततमुचितांशुकालम्बितः ।

न यस्याङ्गुल्यामुपगतवतां संसारतीव्रातपः,
तनोति प्रोक्तापं जयति जगतां कंसारिकल्पद्रुमः ॥ C. m.

* (8) सकरन्दिका V. r. n.

376. If every foot consists of first-light, all-heavy, all-light, last-heavy, two middle-heavies and heavy *i. e.* 122 222 111 112 121 1212, it is called सकरन्दिका.

* (9) मणिमञ्जरी, V. r. n.

377. If every foot consists of first-light, first-heavy, all-light, first-light, two middle-heavies and heavy, *i. e.* 122 211 111 122 121 1212, it is called मणिमञ्जरी.

*(10) समुद्रतता, V. r. n.

378. If every foot consists of middle-heavy, last-heavy, middle-heavy, last-heavy, last-light, first-heavy and heavy, *i. e.* 121 112 121 112 221 2112, it is called समुद्रतता.

*(11) पञ्चचामर, V. r. n.

379. If every foot consists of 7 lights and alternating light and heavy, *i. e.* 111 111 112 121 212 121, it is called पञ्चचामर.

*(12) विम्ब, V. r. n.

380. If every foot consists of all-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two last-lights and heavy *i. e.* 222 221 111 112 221 2212, it is called विम्ब. Pause at every 5th, 12th, and 19th syllable.

Sec. xvi. Of 20 syllables (कृति).

381. If every foot consists of 20 syllables, it is called कृति.

(1) सुवदना.

382. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, first-light, first-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 212 211 111 122 211 12, it is called सुवदना. Pause at every 7th, 18th and 20th syllable.

उत्तुङ्गासुङ्गकूलं सुतमदसलिलः प्रस्यन्दिरलिलं,

श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममलिसुखराः तल्लोलसुखरम् ।

स्रोतःखातावसीदत्ताटसुदृग्गनैरुत्सादिततटाः,

शोणं सिन्दूरशोणा मम शजपतयः पाशुन्ति प्रतपः ॥ Mu. iv. 16.

(2) दृप्त.

383. If every foot consists of alternate heavy and light syllables, it is called दृप्त. Pause at every foot.

ताव वृद्धि ताव सुद्धि ताव दाण ताव माण ताव गव्य,
जाव जाव हव्य सव्य णव्य विज्जु रेह रङ्ग एक दव्य ;
एव्य जल्ल जप्प दोस देउ दोस होइ षडे सइ दव्य,
कोइ वृद्धि कोइ सुद्धि कोइ दाण कोइ माण कोइ गव्य ॥, Pra. II. 200.

(3) गीतिका, C. m.

384. If every foot consists of last-heavy, two middle-heavies, first-heavy, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 112 121 121 211 212 112 12, it is called गीतिका. Pause at every foot.

करतालचञ्चलकङ्कणखनमिश्रणेन मनोरमा,
रमणीयवेषुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा ।
बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा तव रागिणं,
विदधौ हरिं खलु बहुवीजनदाहचामरगीतिका ॥, C. m.

(4) शोभा, C. m ; V. r. n.

385. If every foot consists of first-light, all-heavy, two all-lights, two last-lights and two heavies, *i. e.* 122 222 111 111 221 221 22, it is called शोभा. Pause at every 6th, 13th and 20th syllable.

सदा पूष्यप्रकीर्णित्यरसिजयुगला मधुनन्दा फलाम्बा,
तयोर्ध्वं राजतरलकिसलयोश्चिष्टदुस्त्रिभुषाखा ।
लसन्मुक्तारकोत्पलकुवलयवद्भ्रविस्वाश्विताया,
मङ्गाशोभा मौलौ मिलदल्लिपटलैः कृष्ण सा कापि वल्ली ॥, C. m.

*(5) सुवशा, V. r. n.

386. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, two last-heavies, and two heavies, *i. e.* 222 212 211 111 112 112 22, it is called सुवशा.

(6) मत्तेमविक्रीडित, V. r. c.

387. If every foot consists of last-heavy, first-heavy, middle-light, all-light, all-heavy, first-light, light and heavy, *i. e.* 112 211 212 111 222 122 12, it is called मत्तेमविक्रीडित. Pause at every 13th and 20th syllable.

Sec. xvii. Of 21 syllables (प्रकृति).

388. If every foot consists of 21 syllables. it is called प्रकृति.

(1) सुधरा.

389. If every foot consists of all-heavy, middle-light, first-heavy, all-light, and three first-lights, *i. e.* 222 212 211 111 122 122 122, it is called सुधरा. Pause at every 7th syllable. This is one of the best metres in the language and fitted for grand and terrific descriptions. This is the metre of the *Surya Shataka*.

(a) उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि प्रकलयतः दत्तसन्तानरोषात्,

उद्दामसैत्रकविं प्रत्यवधि विधमतः सर्वतो राजवंशान् ।

पितरं ददृक्षुर्पूर्णं हृदयमनन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्निं कुर्वतो मे न खड्गं न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥, Vi. 2. 48.

(b) दीप्तचक्षुर्गयोगाद् वदनललललललल जिह्वाग्रलीढः—

ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्म विन्दुः प्रवलतरभवज्जाठराग्निस्तु लिङ्गाम् ।

कालीं कङ्कालशेषामतुल्यलचलन्मुखाङ्गमाङ्गलाकरालां
गुह्यसंवादिनेभ्यामजिननिवसनां नौमि पाशासिंहसाम् ॥ Shar.

(c) प्रौढाऽहं यौवनस्थो विषयविषयैः पञ्चभिर्मर्मसन्धौ,

दृष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्त्रादुसौख्ये निषण्णः ।

शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो मानगर्वाधिकृद्धं,

चन्तवेत्रा मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः त्रीमहादेव शम्भो ॥, Apar. 5.

(2) इतश्चौ, V. r. d ; अश्विदना, P. h. ; पञ्चकावली, M. n.

सरसौ, C m; सलिलनिधि, V. r. c; सिद्धक (some in V. r. n.)

390. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies and first-light *i. e.* 111, 121 211 212 212 212 122, it is called इतश्चौ. Pause varies, either at every foot or at every 11th or 12th and 21st syllable.

तुरगप्रताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः,

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भ्रमं महीभृता ।

परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं इतश्चियः,

चिरविगतश्चियः सलिलनिधेस्व तदाभवदन्तरं महत् ॥, Si. III. 82.

In the last foot, the third measure is 2111, instead of 211. Hence some read जल for सलिल, P. h.

Sec. xviii. Of 22 syllables, (आकृति).

391. If every foot consists of 22 syllables, it is called आकृति.

(1) मद्रक ; मद्रक, V. r.

392. If every foot consists of first-heavy, middle-light, all-light, middle-light, two last-heavies all-light, and heavy *i. e.* 211 212 111 212 112 112 1112,

it is called मद्रक. Pause at every 11th and 22nd syllable.

मद्रकगीतिभिः सखदपि सुवन्ति भवाय भवत्प्रमभवं,
भक्तिभरावनम्रगिरसः प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।

ते परमेश्वरस्य पदवीमवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन र्मनोहरसुराङ्गनापरिहताः ॥, P. h.

(2) मदिरा, C. m.; V. r. n.

393. If every foot consists of seven first-heavies and heavy, *i. e.* 211 211 211 211 211 211 2112, it is called मदिरा. Pause at every foot.

माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसन्तादिरासुदितैः,
भङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं,
तं भज साधविकाखड्गनर्तनयामुनवातकृतोपगमा ॥, C. m.

(3) हंसौ, C. m.

394. If every foot consists of two all-heavies, last-light, three all-lights, last-heavy and heavy, *i. e.* 222 222 221 111 111 111 1122, it is called हंसौ. Pause at every 8th and 22nd syllable.

साधं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधु सुरभि पिवन्ती,
कामक्रीडाकृतस्त्रीतममदसरसतरमलधु रसन्ती ।

कालिन्दीये पद्मारख्ये पवनपतनपरितरलपराने,
कंसाराते पश्य स्वेच्छं सुरभसंगतिरिह विलसति हंसौ ॥, C. m.

* (4) महास्रग्धरा, V. r. c.

395. If every foot consists of last-heavy, middle-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two middle-lights

and heavy, *i. e.* 112 121 221 111 112 212 2122, it is called महासुन्दरा. Pause at every 8th, 15th and 22nd syllable.

*(5) लालित्य, V. r. c.

396. If every foot consists of all-heavy, last-heavy, middle-light, last-heavy, last-light, middle-heavy, all-light and heavy, *i. e.* 222 112 212 112 221 121 1112, it is called लालित्य.

Sec. xix. Of 23syllables (द्विचतुर्विंशति)

397. If every foot consists of 23 syllables, it is called द्विचतुर्विंशति.

(1) अश्वललित; अद्वितनया, C. m.

398. If every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy and middle-heavy repeated, first-heavy, light and heavy, *i. e.* 111 121 211 121 211 121 211 12, it is called अश्वललित. Pause at every 23rd syllable.

विभुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमं
कुसुमनिपातविद्धिवशुधं समदनिपतद्द्रुमोत्कशकुनम् ।

शकुननिनादनादितककुब् विलोलविपलायमानहरिणं,

हरिणविलोचनाधिवसति बभञ्ज पवनामजो रिपुवनम् ॥ B. 8. 131.

In the second foot, the third measure is 1211 insted of 211. Hence some read द्वित्व for विद्धित्व.

(2)

399. Every foot may consist of 21 light and 2 heavy syllables (or heavy and light) as in the following verse

of my own. Pause at 6th, 12th, 18th and 23rd syllable.

विष्णुमयन मदनदहन गरलगिलन भुजगभूष,

पवनभवन प्रमनसदन वरणभरण सरणराज ।

अशितविजय निहितविजय विजयविजय विजयमूल,

प्रणतविनत सद्यच्छय सकलय मम यतनशौभ ॥

(3) मत्ताक्रीडा (वाजिवाहन, some in V. r. n.).

400. If every foot consists of two all-heavies, last-light, four all lights, light and heavy *i. e.* 222 222 211 111 111 111 111 12, it is called मत्ताक्रीडा. Pause at every 8th, 13th and 23rd syllable.

हृदयं मद्यं पीत्वा नारी खलितगतिरतिप्रयत्निकहृदा,

मत्ता क्रीडालौलै रङ्गै र्मुदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।

वीतवीडाश्लोचालापैः श्रवणसुखसुभगसुललितवरना

वृत्तैर् गीतैश्च विच्येयैः कलमणितविविधदिग्गजुलकतैः ॥, P. h.

*(4) सुन्दरिका, V. r. c.

401. If every foot consists of two last-heavies, first-heavy, last-heavy, last-light, two middle-heavies, light and heavy, *i. e.* 112 112 211 112 221 121 121 12, it is called सुन्दरिका.

Sec. xx. Of 24 syllables (रञ्जति)

402. If every foot consists of 24 syllables, it is called रञ्जति.

(1) तन्वी.

403. If every foot consists of first-heavy, last-light, all-light, last-heavy, two first-heavies, all-light and first-light *i. e.* 211 221 111 112 211 211 111 122,

it is called तन्वी. Pause at every 5th, 12th and 24th syllable.

चन्द्रसुखी सुन्दरघनजघना कुन्दसमानशिखरदधना सा,
निष्कलवीणाश्रुतिसुखवचना तप्तकुरङ्गतरलनयनान्ता ।

निर्मुखपीनोन्मत्तकुचकलसा मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,
निर्भरलौला निधुवनविषये सुस्नानरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥, P. h.

*(2) किरौट, V. r. c.

404. If every foot consists of eight first-heavies,
i. e. 211 211 211 211 211 211 211 211, it is called किरौट.

*(3) दुर्मिल, V. r. c.

405. If every foot consists of eight last-heavies,
i. e. 112 112 112 122 112 112 112 112, it is called दुर्मिल.

Sec. xxi. Of 25 syllables (अश्लिति).

406. If every foot consists of 25 syllables, it is called अश्लिति.

(I) कौश्वपदा.

407. If every foot consists of first-heavy, all-heavy, last-heavy, first-heavy, four-all-lights and heavy *i. e.* 211 222 112 211 111 111 111 1112, it is called कौश्वपदा. Pause at every 5th, 10th, 18th and 25th syllable.

ना कपिलाक्षी पिङ्गलनेत्रौ कलिचचिरनुदिनमनुनयकडिना,
दीर्घतराभिः स्थलशराभिः परिहृतवपुर्गतिशयकुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितच्छ्रद्धा,
सा परिहार्या कौश्वपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधि दुःखमभिलषता ॥, P. h.

Sec. xxii. Of 26 syllables (उत्कृति).

408. If every foot consists of 26 syllables, it is called उत्कृति.

(1) भुजङ्गविजृम्भित.

409. If every foot consists of two all-heavies, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, *i. e.* 222 222 221 111 111 111 212 112 12, it is called भुजङ्गविजृम्भित. Pause at every 8th, 19th and 26th syllable.

स्थूलं दत्त्वे सूक्ष्मं धत्ते

भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे,

छिन्त्ये वादुं भिन्त्ये गाढं

हृषि मिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे :

स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे

चित्ति चरसि यशसि यतसे चले युधि गल्भसे,

ब्रूषे वामं सूषे कामं

हृदि विशसि वचसि सचसे रुषे हृषि दीप्यसे ॥ sar. p. 128. l. 11.

ध्यानैकाग्र्या लब्धा दृष्टिः कमलमुखि तुलितमलकं करे स्थितमाननं,

चिन्तासक्ता शून्या बुद्धिर्द्विरदगति पतितरसना तनुशतानां गता ।

पाण्डुच्छायं चामं वक्त्रं मदजननि रक्षसि सरसां करोषि न सङ्कथां,

को नामायं रम्यो व्याधि-

रुच कथय सुतनु किमिदं न खलसि नातुरा ॥ P. h.

(2) अपवाहक.

410. If every foot consists of all-heavy, six all-lights, last-heavy and two heavies, *i. e.* 222 111 111 111

111 111 111 112 22, it is called अपवाहक. Pause at every 9th, 15th, 21st and 26th syllable.

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहनमन्त्रतकिरणसकलकलितशिरसं बद्धं,
भूतेशं हतसुनिमखमखिलभुवननमितचरणयुगमौशानम् ।
सर्वज्ञं दृषभगमनमहिपतिकृतबलयश्चिरकरमाराधं,
तं वन्दे भवभयभिदमभिमतफलवितरणगुरुमुमया शुक्लम् ॥ P. h.

(3)

411. In the following metre, every foot consists of all-light, middle-heavy, first-heavy, three middle-heavies, first-heavy, middle-heavy, light and heavy, i. e. 111 121 211 121 121 121 211 121 12.

नखमुखपाणिकण्ठचिकुरै रैतिभिः सहसा स्मितेन ललितेषुदृशा,
त्राणेशशिपद्वक्त्रं चमराः करिणः सुतनोः सुधावहसिता हरिणः ।
मणिगणसिद्धसाधदयिता न समाः सकलास्त्रया च खभुवन्कलिताः,
तव बलरूपदर्पविजिता
नितरां विवधाचिराय चरितैश्चतुरैः ॥ sar. p. 117. l. 11.

Sec. xxiii. Of 29 syllables.

412. In the following metre, every foot consists of all-heavy, last-light first-light, last-light, three all-lights, middle-light, last-heavy, light and heavy, i. e. 222 221 122 221 111 111 111 212 112 12.

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधुमधुरकमलवदना पुन्द्रविदेवता,
दैवैः सुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषतथनी जगत्त्रयनायिका ।
सिद्धैर्धनया केशरियाना काव्या रणचतुररसिकहृदया दिलोचनदम्भाः,
धैरैः पूज्या दर्पण्याधि-
नूनं गुणनिलयलटललिता सतीषु धुरन्धरा ॥ sar. p. 127. l. 4.

Sec. xxiv. Proper दण्डक.

(1) चण्डट्टिप्रपात.

413. If every foot consists of two all-lights and seven middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212 212 212 212, it is called चण्डट्टिप्रपात.

प्रलयधनघटामहारम्भमेधावलीचण्डट्टिप्रपाताकुलं गोकुलं,
सपदि समवलोक्य सवेपन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधस्त्रीलया ।

कमलनयन रक्ष रक्षेति गर्जलस्थम्बुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितः,
गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय नः-॥ C. m.

(2) अर्ण.

414. If it consists of two all-lights and eight middle-lights, *i. e.* 111 111 212 212 212 212 212 212 212, it is called अर्ण. Pause at every foot.

प्रथमकथितदण्डकचण्डट्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यप्रनाम्नो मतः,
प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिरुज्जया यथेष्टं भवेत् ।

स्वरचिरचितसंज्ञया तद्विभेदैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरै

यत्न पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥ P. h.

* (3) अर्णव.

415. If every foot consists of two all-lights and nine middle-lights, it is called अर्णव.

* (4) व्याल.

416. If every foot consists of two all-lights and ten middle-lights, it is called व्याल.

* (5) जीमूत.

417. If every foot consists of two all-lights and

eleven middle-lights, it is called जीमूत.

* (6) लीलाकर.

418. If every foot consists of two all-lights and twelve middle-lights, it is called लीलाकर.

* (7) उद्दाम.

419. If every foot consists of two all-lights and thirteen middle-lights, it is called उद्दाम.

* (8) शङ्ख.

420. If every foot consists of two all-lights and fourteen middle-lights, it is called शङ्ख.

* (9) आराम, V. r. n.

421. If every foot consists of two all-lights and fifteen middle-lights, it is called आराम.

* 10 संग्राम, V. r. n.

422. If every foot consists of two all-lights and sixteen middle-lights, it is called संग्राम.

प्रचलितकरिद्विगर्भप्रस्तचक्षुन्मखाघातभिर्जन्तुनिष्यन्दमानास्यत,—
 स्रोतस्त्रिवक्त्रगाजावलीसुक्तचण्डाट्टहाससङ्गरिभूतप्रवृत्तसुति,
 श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्यनिष्पीडनस्फारफुल्लफणामीठनिर्यद्विषजप्रोति—
 वज्रुन्मणोड्डामरत्ररुविस्तारिदोषण्डपर्यगामितच्छाधरम् ।
 कलदनलमिशङ्कनेत्रच्छटाच्छन्मभीमोक्तमाङ्गभमिप्रसुतालातचक्रक्रिया—
 स्तुतदिग्भागतुत्तुल्लखदाङ्गकोटिध्वजोद्धतिविचित्रतारागणं,
 प्रमुदितकटपूतनात्तालवेतलतालस्रुटत्कर्षसम्प्रान्तगौरौषनाश्वेव—
 त्वय्यन्मनस्त्रप्रभकानन्दि व हारव देवि भूयादभीष्ट्यै च हृष्ट्यै नः ॥

* (11) सुराज, V. r. n.

422. If every foot consists of two all-lights and seventeen middle-lights, it is called सुराज.

* (12) वैकुण्ठ, V. r. n.

423. If every foot consists of two all-lights and eighteen middle-lights, it is called वैकुण्ठ.

* (13) सोत्कण्ठ, V. r. n.

424. If every foot consists of two all-lights and nineteen middle-lights, it is called सोत्कण्ठ.

* (14) सार, V. r. n.

425. If every foot consists of two all-lights and twenty middle-lights, it is called सार.

* (15) कासार, V. r. n.

426. If every foot consists of two all-lights and twenty-one middle-lights, it is called कासार.

* (16) विस्तार, V. r. n.

427. If every foot consists of two all-lights and twenty-two middle-lights, it is called विस्तार.

* (17) संहार, V. r. n.

428. If every foot consists of two all-lights, and twenty-three middle lights, it is called संहार.

* (18) नौहार, V. r. n.

429. If every foot consists of two all-lights and twenty-four middle-lights, it is called नौहार.

* (19) सन्दार, V. r. n.

430. If every foot consists of two all-lights and

twenty-five middle-lights, it is called मन्दार.

*(20) कैदार, V. r. n.

431. If every foot consists of two all-lights and twenty-six middle-lights, it is called कैदार.

*(21) साधार

432. If every foot consists of two all-lights, and twenty-seven middle-lights, it is called साधार.

*(22) सत्कार

333. If every foot consists of two all-lights, and twenty-eight middle-lights, it is called सत्कार.

*(23) संस्कार, V. r. n.

434. If every foot consists of two all-light and twenty-nine middle-lights, it is called संस्कार.

*(24) माकन्द

435. If every foot consists of two all-lights and thirty middle-lights,, it is called माकन्द.

*(25) गोविन्द

436. If every foot consists of two all-lights and thirty-one middle-lights, it is called गोविन्द.

* (26) सानन्द, V. r. n.

437. If every foot consists of two all-lights and thirty-two middle-lights, it is called सानन्द.

* (27) सन्दोह, V. r. n.

438. If every foot consists of two all-lights and 33 middle-lights, it is called सन्दोह.

(28) नन्दा, V. r. n.

439. If every foot consists of two all-lights and 34 middle-lights, it is called नन्दा.

Sec. xxv. Other दण्डक's.

(1) प्रचितक, V. r., C. m. ; सिंहविक्रान्त.

440. If every foot consists of two all-lights and seven first-lights, it is called प्रचितक.

सुरहर यङ्कुलाम्भोधिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्न त्रिलोकिकनाथ,
प्रचितकपटसुरारिवज्रोहामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द्र ।

चरणनखरसुधाशुक्लटोन्मोषनिःशेषितध्यायिचेतोभिनिष्ठान्मकाय,
प्रणतजनपरितापोयदावानलच्छेदमेव प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥ C. m.

441. If it consists of eight or more first-lights, it is called सिंहविक्रान्त.

(2) कुसुमस्तवक, c. m.

442. If every foot consists of nine or more last-heavies, it is called कुसुमस्तवक.

विरराज यदीयकरः कनकद्वयतिबन्धुरवामदृगः कुचकुम्भमलगः,
भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्तिरथोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विश्वदत्तौव विलोचनहारि वयुः
चपलाक्षचिरांशुकवक्षिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम् जमथगतः ॥ C. m.

(3) सत्तमातङ्गलीलाकर, C. m.

443. If every foot consists of nine or more middle lights, it is called सत्तमातङ्गलीलाकर.

हेमगौरे वसानोऽश्रुके शक्रनीलासिते वर्ध्वाणि स्पष्टदिव्याशुलेपाङ्कितः,
तारहारः शुवच्चानभस्वित्तमालाङ्कितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्कः समं सौरिणा ।
अम्बुनाभाभरेणेन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरीक्षासहासोर्भिकौदहलैः

कंसरङ्गाङ्गिगः पातु नक्षकपाणि रतिक्तीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥ C. m.

(4) अनङ्गशेखर, C. m.

444. If every foot consists of alternate light and heavy syllables to the number 27 or more, it is called अनङ्गशेखर.

चदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विभुश्रमाणगौरदौधितिः,
रतिस्वहसनिर्मितः कलाकुलहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।

इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं ससुहृन् सुरारिरङ्गतां,
प्रदोषकालसङ्गमोल्लसम्भना मनोमलिकेतुकी करोतु नः स्वतार्थतान् ॥, C. m.

(5) अशोकमञ्जरी.

445. If every foot consists of alternate heavy and light syllables to the number 27 or more, it is called अशोकमञ्जरी.

मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसत्स्रवङ्गचारुचन्द्रिका कपेषु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवर्तसको गले च कान्तकेशरोपलृप्तदाम ।

फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुवर्णं तनौ विचित्रमित्युपास्तवेश एषः,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः स मूर्तिमानिवागतो मधुर्विहर्तुमत्र ॥, C. m.

(6) सिंहविक्रीड, V. r. c.; सिंहविक्रान्त, V. r. n.

446. If every foot consists of nine or more first-lights, it is called सिंहविक्रीड.

यकारैः कवीञ्छानुरोधान् निबद्धैः,

मसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा । V. r. c.

CHAP. II. Semi-even and uneven metres.

447. There is no end of semi-even and uneven metres. The classical writers use only a few varieties, but many more are found in the older writers.

Sec. I. Ordinary अनुष्टुप् (स्रोत, Sru.).

448. The most important uneven metre is the ordinary अनुष्टुप्. In this metre, the last four syllables should be 1212 in the even feet and 1222 in the odd feet and no foot can begin in all-light. Pause at every foot.

(a) वज्रादपि कठोराणि, सद्गुणि कुसुमादाप ।

लोकोत्तराणां चेतांसि, को हि विज्ञातुमर्हति ॥ U. 2. 7.

(b) यस्तु सर्वाणि भूतानि, आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं, ततो न विजुगुप्सते ॥, i. u. 6.

(c) इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः, अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनश्च परा बुद्धिः, बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ k. u. 3. 10.

449. Our best writers, however, occasionally transgress this rule, as in (a). Some of the prosodists set down these irregularities as distinct varieties (V. r. n. p. 54-5)

Sec. II. वियोगिनी, M. n.; सुन्दरी, C. m. (10, 11).

450. When the odd feet consist of ten syllables—112 112 121 2 and the even feet eleven syllables each—112 211 212 12, it is called वियोगिनी. This metre is best fitted for pathetic description. It is used in the 4th canto of Ku, 8th canto of R, 16th of Si and 2nd of Ki and N.

शशिना सद्य याति कौस्तुबी, सह मेघेन तद्धित् प्रतीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति, प्रतिपन्नं हि विचेतमैरपि ॥, Ku. iv. 33.

समदुःखसुखः सखीजनः, प्रतिपन्नन्मिभोज्यमात्मजः ।

अहमेकरससदापि ते, व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥, R. 8. 65.

सहसा विदधीत न क्रियान्, अविवेकः परमापदाम्पदम् ।

वृणते हि विच्छेद्यकारिणं, गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥, Ki. II. 30.

Sec. iii. पुष्पिताग्रा. (12, 13).

451. If the odd feet consist of twelve syllables = 111 111 212 122 and the even feet consist of 13 syllables = 111 121 121 212 2, it is called पुष्पिताग्रा. Pause at every foot. This metre is fitted for gay description. It is the metre of the 7th canto of Si and 10th canto of Ki. (For मि, see § 13.)

धवक, भकदम्बनारिकेलैः,

कुरवककेतकजम्बु पाटलाभिः ।

वटवरुणकवत्सनाभिविल्लैः,

सरलकपिलप्रियालशालतालैः ॥, m. xiii. 14. 46.

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नान्, अपि तनयां वृपतिः पदप्रणवाम्

अकलयदसमाश्रुगाधिमग्नां,

भटिति पराश्रयवेदिनो हि विज्ञाः ॥ N. 4. 110.

कमलनयन वासुदेव विष्णो, धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे ।

भव शरणसितौरयन्ति ये वै,

त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥, G. p. II. 8. 18.

Sec. iv. अपरवक्त्र (11, 12).

452. If the odd feet consist of eleven syllables = 111 111 212 12 and the even feet of twelve syllables = 111 121 121 212, it is called अपरवक्त्र.

न भवति विदुषां महद् भयं, यदविदुषां सुमहद् भयं भवेत् ।

न हि गतिरधिकारि कस्यचित्,

सङ्गुपदमयतोऽतुल्यताम् ॥, m. xii. 285. 45.

सुनिपुषसुपसेय सद्गुरुः, शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।
भवति हि विनयोपबृंहितः, वृत्तिपदाय प्रमाय च क्षमः ॥, Ka. I. 67.
अथ हिमश्लुचिभस्त्रभूषितः, शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
स्ववपुःरतिमनोहरं हरं, दधतसुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ॥, Ki. 18. 15.

Sec. v. उङ्गता ; सौरभ or -क ; कलित ; मन्थरा.

453. If the first foot consists of ten syllables=112
121 1121, the second foot consists of ten syllables=111
112 121 2, the third foot consists of 11 syllables=211
111 121 12, and the fourth foot of 13 syllables=112
121 112 1212, it is called उङ्गता. This is the metre of
the 15th canto of Si. and of the 12th canto of Ki.

इति चुक्रुधे भयमनेन, ननु महद्वाप्य विप्रियम् ।

याति विकृतिमपि संवृतिमत्, किमु यन्निर्गुणनिर्वचनं मनः ॥, Si. xv. 11.

न विसिद्धये न विषसाद, सुञ्जरलसतां न दाददे ।

सत्वसुवृद्धति रजस्तमसौ, न हतः स्रजस्तस्य हतशक्तिपेलवे ॥ Ki. 12. 5.

454. According to C. m., the third foot of उङ्गता
m. also consist of ten syllables=211 111 211 2.

455. According to V. r. n, if the first foot consists
of 111 111 121 12 and the third foot of 112 121 112 1,
it is called मन्थरा.

456. If the third foot consists of ten syllables with
the 1st, 3rd, 7th and 10th syllables heavy i. e. 212 111
211 2, it is called सौरभक.

विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥, P. h.

457. If the third foot consists of twelve syllables with the 9th and 12th syllables heavy *i. e.* 111 111 112 112, it is called कलित.

वज्रसुन्दरीसमुदयेन, सुदितजनसा स्म पीयते ।

हिमकरगलितमिवाञ्छतकं, ललितं सुरारिसुखचन्द्रविद्रुतम् ॥, C. m.

Sec. vi. औपच्छन्दसक proper (11, 12).

458. If the odd feet are = 112 112 121 22 and the even feet are = 112 211 212 122, it is called औपच्छन्दसक. This metre is best fitted for martial description. This is the metre of the 20th canto of Si and of the first part of the 13th canto of Ki.

व्यवहार इवावृताभियोगं, तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।

रिपुरल्लणभीमभोगभाजां, भुजगानां जननीं जजाप विदाम् ॥, Si. xx. 41.

स गतः क्षितिमुष्णशोषितार्द्रः, खुरदं द्वाग्रनिपातदारिताश्वा ।

असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुः, विहितामर्षयुश्च नि निरासे ॥, Ki. xiii 31.

चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्च, क्वचिदाकर्णविक्षुब्धभङ्गवर्षी ।

दृपतीनिव तान् वियोजय सद्यः

क्षितबालव्यजनैर्जंगाम शान्तिम् ॥, R. ix. 66.

Sec. vii. Undescribed metres.

459. The following sub-sections will illustrate the unlimited extent to which uneven metres may be used. The illustrations come under the ambiguous name गायः. Some of them may be transferred to the head of irregular verses. Their form will be clear from the numbers over the syllables.

(1) of Eleven syllables.

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

(a) अमी वेदिं परितः कृत्तुषिष्वाः.

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

समिहन्तः प्रान्तं सस्तीर्षदर्भाः ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

अपन्नन्तो दुरितं हव्यग्रन्धैः,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

वैतानास्त्वां वङ्गयः पावयन्तु ॥, Sa. iv. 10.

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

ततो रामो जानकीसुहृपाणिः,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

सुतैर्भक्त्या मागधैः स्तूयमानः ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

पुण्यासारैरासृतो देवसंघैः,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

स उत्तरान् कोशलानाजगाम ॥, Ad. 9. 33.

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

(b) संखेदजा ह्ययडजा ह्युग्रद्विद्वज्,

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

सरीरुपाः क्षमयोऽप्यशु मत्स्वाः ।

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

तथाश्मानसृचकाष्ठश्च सर्वं,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

दिष्टव्ये स्त्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥, Mat. 38. 9.

1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

(c) अगमिष्यदहो कथं स तापः,

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

ननु दद्यात्तजया न एषितः ।

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

मम जीवातुलता भटितप्रलं,

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

हमविष्यन् न हिमाद्रिजा यदि ॥, kasi. 44. 15.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(d) धर्मं मार्गं चिन्तयानो यशस्व

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

कुर्यात्तपो धर्ममवेचकाणः ।

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

न महिधो धर्मबुद्धिर्हि राजा

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

देवं कुर्यात् क्षपणं मां यथात्य ॥, Mat. 41. 17.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(e) अरक्षमाणाः स्त्रिय चर्वि बालान्,

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

बोचस्वयो पुरुषादैरिवार्तान् ।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्म-

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

अब्रह्मणे राजकुले कुलाग्रान् ॥, b. 16. 21.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

(f) स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेयी,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

धर्मं चाग्रं कालचक्रं बलं च ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

यशो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥, m. xiii. 18. 73.

(g) 12 22 2 1 2 2 122
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते,

1 2 12 1 12 2 2 22

न मानुषं विषयं यान्ति ब्रह्म ।

2 2 12 2 1 12 1 22

नेन्दुः समः स्यादसमो हि बाहुः,

22 12 1 12-2 1 22

उच्चावचं विषयं यः स वेद ॥, m. xii. 299. 34.

12 2 1 1 12 2 1 2 2

(h) इदं कार्यमस्य ताशाः शृणोमि,

1 2 12 2 12 2 1 2 2

तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।

2 2 1 2 1 1 12 1 2 2

ग्रन्थीन् विमुच्य च हृदयस्य सर्वान्,

1 2 1 2 2 1 12 1 2 2

प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥, m. xii. 299. 7.

2 2 12 2 1 12 1 2 2

(i) वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति,

1 2 12 2 2 1 2 1 2 2

द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।

1 2 1 2 2 1 12 1 2 2

अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं,

2 2 1 2 2 1 12 1 2 2

विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥, m. xii. 296. 28.

2 2 12 2 1 1 2 12 2

(l) प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं यत्,

2 2 2 2 2 12 2 1 2 2

तस्मिन् प्राणानात्मयाजी जुहोति ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

तस्याग्निहोत्रं ऊतमात्रसंस्थं,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सर्वेषु लोकेषु सदैवकेषु ॥, m. xii. 246. 28.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(k) सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सर्वाणि दुःखस्य भ्रष्टं तसन्ते ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

तेषां भयोत्पादनजातखेदः

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

कुर्यान् कर्माणि हि श्रद्धावानः ॥ m. xii. 246. 25:

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

(l) पयस्विनीं हृतिनीमतुषदारां,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

सम्पृष्ट्विनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

गङ्गां गत्वा कैः शरीरं विवृष्टं

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

गता धीरास्ते विवृष्टेः समत्वम् ॥, m. xiii. 26. 82.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(m) शिञ्जोदरे ये निरताः सदैव,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सोना नरा वाक्पुरुषाश्च नित्यम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

अपेतदोषानपि तान् विदित्वा,

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

दूराद् देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥, m. xii. 299. 36.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
(n.) न बान्धवा न च विक्त्वा न कौल्यं.

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
दुःखात् त्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

परत्रं प्रीतिन तु यान्ति शान्तिम् ॥, m. xii. 286. 15.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(o.) अराजपुत्रस्वमनार्यवृत्तः,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

कमागतं राजप्रमिदं परेषां,

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

चतुर्त्वं कथं शब्दसि दुर्विनीत ॥, m. 5. 149. 35.

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

(p.) किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम्,

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

आशङ्क मे उक्त्वतश्चासुरूपम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

त्वयासुश्रितोऽहमिच्छामि विद्यां,

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥, m. III. 186. 17.

1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1

(q.) निजपदाजदलै ध्वजवज्र-

2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 2

नौनजाङ्ग, यमिजित्तलामै ।

1 1 1 2 1 1 2 2

ब्रजभुवः शस्यन् खुरतोदः.

2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 2

वर्षाधुर्यगतिरौदितवेषुः ॥, b. 10. 35. 16.

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(r.) धारानिनादैर्विहगप्रणदैः.

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

शुभैस्तथा वृंहितैः कुञ्जराणाम् ।

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

गीतैस्तथा किञ्जराणासुदारैः

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥, m. xiii. 14. 53.

(2) Of twelve syllables.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

(a.) न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितः.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

नवापि सत्यः पुरुषं प्रतीक्षते ।

1 2 1 2 2 2 1 2 1 2 1 2

सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

यदा नरो चतुरसृष्वेऽभिवर्तते ॥, m. xii. 298. 17.

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

(b.) अजं पुराणमजरं सनातनं,

1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 2

यदिन्द्रियैरपलभेत निश्चलैः ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

अणोऽणौयो महतो महत्तरं,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

तदात्मना पश्यति सुक्तमालवान् ॥, m. xii. 241. 35.

(3) Of 13 syllables.

- (a.) 112112111112
ततसर्वद्वन्द्वर वरद गते,
1111112112112
मन्तव्यममहावनदाहृते ।
1111112112112
स्तविविधचरित्तनो सुतनो,
111112112112
तत्त्वविशिष्टविशेषण धैर्यनिधे ॥, kasi. 17. 35.

(4) Of ten and 11 syllables.

- (a.) 21211121122
मन्दवायुरसुवात्यसुश्रुतं,
2121112122
मानयन् मलयजस्पर्शम् ।
21211121122
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये,
21211121122
वाद्यगीतवलिभिः परिवर्तः ॥, b. x. 35. 21.

(5) Of 11 and 12 syllables.

- (a.) 22122112122
सांख्यं विशालं परमं पुराणं,
121211112122
महार्णवं विमलसुदारकान्तम् ।
22122112122
स्तुतुं च सांख्यं वृपते महात्मा,
22122112122
नारायणो धारयतेऽग्रमेयम् ॥, m. xii. 301. 114.

(b) 2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2
पादै न्यूनं प्रोचसि नैकपादम्.

2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
आत्मानं वा दृषत् भोक्ष्यमाणम् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2
अथो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2
प्रजा उत स्विन्मवत्यवर्षति ॥, b. 16. 20.

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2
(c) त्रिगुणो विगुणश्चतुरात्मधरः,

2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
पूर्तय्योश्च फलभागहरः ।

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2
विदधातु नित्यमजितोऽतिचलः,
1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 2
गतिमात्मगां सुकृतिनादधीणाम् ॥, m. xii. 346. 20.

2 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2
(d) तथं प्रुभञ्चै तदुक्तं त्वया विभो.

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2
सम्यक् क्षेम्यं दैवताद्यं यथावत् ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2
स्वसात्रक्षयं भवतश्चास्तु नित्यम्,

2 2 1 2 2 1 2 2 1 3 2
बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मनसो ॥, m. xii. 318. 83.

2 2 1 2 2 2 1 1 2 1 2 2
(e) गतं स्थितं वा देवस्य देवेषु सक्तं,

2 2 2 2 1 2 1 2 2
काले नीतिं अर्हति ततोऽतिमात्रम् ।

2 2 22 2 212 2122

दूतो देवानामब्रवीदुग्रूपः

2 22 2 2 1 22 1 22

अमेतुप्रचैष्टिः सुतेन स्वरेण ॥, Mat. 38. 18.

1 1 2 12 11121 12

(f.) स हि लोकयोनिरहतस्य पदं,

2 2 12 11112 112

सूक्तं परायणमचलं द्विपदम् ।

1 2 12 1 112 112

तत् सांख्ययोगिभिर्द्वारहतं,

22 12 1 1 12 12 12

बुद्ध्या यतात्मभिरिदं सनातनम् ॥, m. xii. 346. 22.

22 1 22 112 1 22

(g.) तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं,

2 2 1 2 2 112 12 2

नार्थागतिः पापकृताधिवासः ।

1 2 12 2 1 1 2 12 12

न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयः,

2 2 122 112 122

ये ज्ञानमेतन् दृष्टेऽनुरक्ताः ॥, m. xii. 301. 113.

221 2 11 12212 2

(h.) क्षेपायमाणमभिषङ्गव्यलीकं,

1 2 2 2 1 12 21 22

निगृह्णाति ज्वलितं यच्च सनुग्रम् ।

12122 1 12 1 22

अदृष्टेता सुदितोऽनसूयः,

1 2 2 2 112 2 122

स आदत्ते सुकृतं वै परेषाञ्च ॥, m. xii. 299. 11.

2 2 222 2122 1 22

(i) राज्ञा जेतव्याः प्रलवशोन्मताश्च,

22 222 212 212 2

सम्यक् कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।

2 222 112 21 22

अग्निश्च यो बद्धभिश्चापि यज्ञैः,

2 2 2 2 112 22 22

अन्तेऽत्र मध्येऽत्र वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥, m. xii. 291. 22.

221 21112 1212

(j) आवर्तमानमजरं विवर्तनं,

2 2122122122

षण्णाभिकं हादशारं सुपर्व ।

2 212 211 21 22

यसेऽदमास्योपरि याति विश्वं,

2 2122 112 122

तत् कालचक्रं निश्चितं शुद्धायाम् ॥, m. xii. 246. 32.

221 2111 12122

(k) हृद्वैव सामभिसुखमापतन्तं,

221 22 112 122

देहीति स ह्यासंनमादिदेश ।

221 2 2 112122

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च,

12 1221221 2 2

भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥, m. xiii. 71. 16.

2222 2122 1212

(l) चातुर्मासैः वै यजन्ते जनाः सदा

1222 11122122

तथेष्टीनां दशमृतं प्राप्नवन्ति ।

2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

ये चाग्निहोत्रं जुहुति अहधानाः,

1 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

यथाज्ञापं लौघि सौमि विप्रः ॥, m. xiii. 102. 36.

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

(m) तेजोमयो नित्यमयः पुराणः

2 2 1 2 2 1 2 1 2 2

लोकानवस्थानमयासुपैति ।

2 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

भूतानि यस्यान्व लसन्ते कदाचित्

1 2 2 2 2 1 1 2 1 2 2

इ भूतानां न लसते कदाचित् ॥, m. xii. 246. 34.

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 1 2

(n) सतोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः

1 1 1 2 1 1 2 2 1 2 2

विरजसो वितमस्या विभोकाः ।

2 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

आदित्यदेवस्य पदं महात्मनः

2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

तत्त त्वाहं हस्तिनं यातयिषे ॥, m. xiii. 102. 32.

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

(o) अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्यान्,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

स वै विप्रः परमात्मानमौचेत् ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

विनीतमोहो व्यपनीतकर्मभः,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

न चेह नामुत्र च सोऽन्धमर्च्छति ॥, m. xii. 246. 35.

(p) 2 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2
दिव्यां आवाभुरसाभिकर्षां

1 2 1 2 2 2 1 2 2 1 2 2

समुपहारां सुसुपदेसावज्जगत् ।

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

चन्द्रं यथा परिविष्टं सुसुपदं

2 2 1 2 2 2 1 2 1 2 2

वर्गीयवे तद्वदप्यमनसम् ॥, m. xiii. 14. 388.

(q) विद्याप्रबोधोद्भवजन्मरुतिः,

वाराणसी प्रज्ञासुग्रीं कुर्वतप्रया ।

यथा कुर्वन्तेद्विधिं विधित्सुः

निबस्तुमनोच्छति नितप्रभेव च ॥, Pr. II. 12.

Here the 1st foot is इन्द्रवज्रा, the 2nd इन्द्रवज्रा, the 3rd
उपेन्द्रवज्रा, the 4th वंशस्थ.

(5) Of twelve and 13 syllables.

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2

(a) निबनादिविवर्जितस्तनतिस्तत्

1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2

स्ततिविहितमनोरथपन्नगवत् ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

नगमहं सुतार्पितवामवपुः,

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

स्ववपुः परिपूरितसर्वजगत् ॥, kasi. 17. 36.

1 1 1 1 1 1 1 2 1 2 2

(b) यदुपनिषदमुपाकरोत् तथाऽसौ

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

जनकवपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।

Undescribed Metres.

177

1 1 1 1 1 2 1 2 1 2 2

यदुपगच्छितशस्त्रताञ्जलं तत्

* 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2

शुभमस्तत्त्वमशोकमर्हति ॥, m. xii. 318. 112.

This is छप्पिताया with the last syllable wanting in the fourth foot and यद् in excess in the first foot.

1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2

(c)

अतः परं परमसुदारनाम्नं

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

तृतीयमाह सादजतां कलेवरम् ।

1 2 1 2 1 1 1 1 2 1 2 1 2

मनोकसां गृहपतिनामसुतम्

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2

चतुष्टयं संश्लिष्टशरीरकारिणाञ्च ॥, m. xii. 244. 29.

(7.) Of eleven and thirteen syllables.

1 1 1 1 1 2 1 2 1 2

(a)

स न किल अमजिदयो द्विजः,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

भुजगपतिप्रसिद्धेभिताम्रकृत्यः ।

1 1 1 1 1 2 1 2 1 2

यमनियमसहो वनाम्बरं,

1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 1 2 2

परिगणितोष्कसिनाग्रजः प्रविष्टः ॥, m. xii. 365. 9.

1 2 1 2 2 2 2 1 2 2 2 2 2

(b)

स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छत्,

1 2 2 2 1 1 2 2 1 2 2

स एवाश्वानय सर्वान्कार ।

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

सकन्दुरसस्य रयः निषक्तः,

1 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

निदृष्टिरास्यतुरङ्गजिनाभिः ॥, m. xiii. 159. 26.

(8.) Of ten and twelve syllables.

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2

(a) किमु निर्वाणपदस्य भद्रपीठं,

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2

अकुलं तल्पनयो सु सोधलक्षणाः ।

1 1 2 1 1 2 1 2 1 2

अथवा मखिकर्णिकास्थली,

1 1 2 2 1 1 2 1 2 1 2 2

परमानन्दसुकन्दजम्बूनिः ॥, kasi. 44. 46.

(9) Of nine, ten and eleven syllables.

2 2 2 2 2 1 1 2 2

(a) आहुः पटिं बुद्धिगुणान् वै

2 1 1 2 2 2 1 1 2 2

भूतविशिष्टा नित्यविषयताः ।

2 1 1 2 2 2 1 1 2 2

भूतविभूतौच्चाक्षररूपाः,

2 1 1 2 2 1 1 1 2 2

पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥, m. xii. 255. 12.

(10) Of 8, 9, 10, and 11 syllables.

2 2 1 1 2 1 1 2 1 2 2

(a) वायुस्य भुजोऽपि सतो नरस्य,

2 2 1 2 1 2 2 2

दः स्वच्छयः कृतसस्य ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2

भवति हि सुरासुरसुरौ

2 1 1 2 2 1 2 2 2

यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ m. xiii. 14. 182.

(11) Of eleven, twelve and 13 syllables.

1 1 2 1 2 2 2 1 2 2 2

(a) अथयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे,

1 2 1 2 2 1 1 2 1 2 2

समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।

1 2 1 2 2 1 1 2 2 1 2 2

चराम सर्वां दृष्टिर्वीं पुण्यतीर्थी,

2 2 2 2 2 1 2 2 1 2 2

तन् नः कामं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ m. xiii. 94. 3.

2 2 1 2 2 1 1 2 2 1 2 1 2

(b) स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रताः,

1 2 1 2 2 1 2 2 1 2 2

तपस्वितः सुवताः संत्यसन्वाः ।

2 2 2 2 2 1 1 2 1 2 1 2

आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणः,

2 2 1 2 1 1 2 2 1 2 2

नित्योद्यिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ m. xiii. 102. 33.

Here the first foot is discordant.

(12) 11, 12 and 14 syllables.

2 2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 2 2

(a) तं लोकसाक्षिणमर्जं पुरुषं पुराणं,

1 1 2 1 2 1 2 1 2 1 2 2

रविनर्षमीश्वरं गतिं मल्लभः ।

112121112 12

प्रणमध्वमेकमनसो यतः,

11212 1112 112

सलिलोद्भवोऽपि तच्छर्पिं प्रणतः ॥, m. xii. 346. 21.

(13.) Of 11, 12 and 15 syllables.

1111112112 12

(a)

असुरयधकरस्तपसा निधिः,

1112 112 1-2 12

सुमहतां रघुणां च भाजनसु ।

112112 1121.12 112

मधुकैटभहा हतधर्मविदां गतिदोऽ-

112 112 112 1 112 1 2.

मयदो मल्लमागहरोऽस्तु प्ररणं स ते ॥, m. xii. 346. 19.

(14.) Of 15 and 20 syllables.

111111211 111112 1 1112

(a) अभिनवकुसुमस्तनविततश्वरस्य परिसरे,

11112 112 1111122 112 12

मदकलकोकिलकूजितमधुपञ्जहारमनोहरे ।

211112 111 12 112 121 222

नन्दनविपिने निजकरिणौविरहानलेन सन्तप्तः,

1111 12 11122 112 2

विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥, V. iv. 53.

(15.) Of 16 and 17 syllables.

11112 12 1112 12112

(a)

अमरकुलाकुलोत्पन्नसुगन्धिपुष्पतरुः

1111212 1112 1121 12

मधुमधूकसम्भवपिशङ्गिततुङ्गशिखः ।

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

प्रिखरशिलाग्नराजपरिहृ भजलावसरः

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2

सरसकलत्रियं दिवताम सुबेलगिरिः ॥, B. xxi. 21.

(16) Of 17 and 18 syllables.

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

(a) कवटतटान्तावान्तवक्षौरभसारभर-

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2

अथलदलिसंभ्रमत्कलभकुम्भजृम्भितवलः ।

1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2

हरिरिव अथ कावतिसदरदसुतान् कुजेनाम्,

1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 1 1 2 1 1 2

अपि नास्तिगोचरयतीह यतिपतिं हतकान् ॥, m. s. 16. 61.

(17) Other Uneven metres.

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2

जय आतुलशक्तिदोधितिपिञ्जर,

1 1 2 1 2 1 1 1 1 2

मुजदशुचगडरणरभस ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 2 2

सुखद-कुसुदकाननविकासनेन्दो कुमार,

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1 2

जय दितिजकुलमहोदधिबडवानल ॥ Mat. 158. 40

2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2

षण्मुख मधुररवमयूररव,

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2

सरसुकुटकोटिवद्वितचरण गदाङ्कुरमहासन ।

11 1 112 2 12 1 1 1 112

जय ललितचूडाकलाप्रमवविमलदल,

1112 1 2 1212 112 2 12

कमलकान्त दैत्यवंगदुःसहदावानल ॥—41.

11 121 12 1 1112 1212 12

जय विशाख विभो जय सकललोकतारक खान्द,

11 2 2 1 1 2 2 1 2

जय गौरीनन्दन घण्टाप्रिय,

11 12 1 12 1112 2 12 1112

प्रियविशाख विभो हतपताकप्रकीर्णपटल,

1112 112 11 1112 1 2

कनकभूषणभासुरदिनकरच्छाय ॥—42.

11 1 112 112 2 2 2 12 2 2

जय अनितसंभ्रमलीलालूनाखिलाराते,

21 1112 12 11 1 12 11112 12 12 2 2

जय सकललोकतारक दितिजासुरधरतारकान्तक खान्द ।

1 121 21212 11 1121121 12 12

जय बाल सप्तवासर, जय भुवनावलिशोकविनाशन ॥—43.

460. The following uneven metres are found in the
Gita Govinda.

11 1111112 11 11212

(a) अमलकमलरत्नलोचन, भवमोचन ।

1 1111112 1 111121 12

त्रिभुवनभवननिधान, जय जय देव हरे ॥ Gi. i. 21.

11 11 11112 112 2 2 112 111111 2 2

(b) स्नानविनिहितमपि द्वारसुदारं सा मनुते क्षणतनुर्वि भारम् ।

2 1211112 212

राधिका तव विरहे केवळ ॥ Gi. iv. 11.

(c) 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 अनिलनरुलकुवलयनयनेन
 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2
 तपति न सा किणलयनयनेन ।

1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 2
 सखि या रमिता वनमालिना ॥ Gi. vii. 31.

(d) 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
 पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।
 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
 त्वदधरमधुरमधूनि पिवन्तम् ।

2 1 1 2 2 1 1 2 2 2 1 1 2
 नाथ हरे सौदति राधा वासगृहे ॥ Gi. vi. 2.

(e) 2 1 1 1 2 1 1 1 2 1 1 1 2
 मञ्जुतरकुञ्जतलकैलिसदने ।
 1 1 1 2 2 2 1 1 1 2 1 1 2
 प्रविश राधे माधवसमीपमिह

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2
 विलस रतिरभसहसितवदने ॥ Gi. xi. 15.

(f) 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2
 हरिरभिसरति वहति रुदुपवने ।
 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2
 किमपरमाधेकसुखं सखि भवने ॥

2 1 2 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2
 माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ Gi. ix. 2.

(g) 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
 निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजानं,

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 2 2

सद्यद्दृश्यदर्शितप्रभुघातम्

2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2

जिह्व हतमुद्गदीर्घ, जय जगदीश हरे ॥ Gi. i. 13.

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2

(h) क्षुरसमरोचित विरचितवैशा

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2

गलितकुसुमद्विबुलितकेशा ।

2 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2

कापि मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकशुभा ॥ Gi. vii. 13.

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 2

(i) सामिथं चलितान्विलोक्य हतं बधूनिक्षयेन

2 1 2 1 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 2

सापराधतया मयापि न निवारितातिभयेन ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2 2 1 1 2 2

हरि हरि हतादरतयागता सा कुपितेव ॥ Gi. iii. 3.

1 1 1 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 1 2 2

(j) वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।

1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 2

बुडति धरणिप्रयने बद्ध विलपति तव नाम ।

1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2

सखि हे कीदृति तव विरहे वनमाली ॥ Gi. v. 5.

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2

(k) यदनुगमनाय निशि गहनमपि प्रीलितम् ।

2 1 2 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 2 1 2

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥

2 1 2 1 2 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 2

यामि हे कमिह शरणं सखीवचनवक्षिता ॥ Gi. vii. 4.

(l) 11112 1111112 112 1 121 122
 विरचितचाटुवचनरचने करणे रचितप्रणिधानं ।
 211 211211211 211111122
 सम्पत्ति मङ्गलवङ्गलसीमनि कैलिशयनमनुयातम् ॥

2·2 111111111111 2 12
 सुग्धे लघुमधनमनुगतमनुसर राधिके ॥, Gi. xi. 2.

(m) 11 11211 1 11121 121 1213
 कुह यदुनन्दन शिशिरतरेण कण्ठेण प्रयोधरे ।
 111121121 121 1111111212
 स्वगमदपलकमल मनोभदमङ्गललसहोदरे ॥

11212 11212 211 11221
 निजगाद सा यदुनन्दने, व्रीडति हृदयानन्दने ॥, Gi. xii. 17.

(n) 2 112112 11211211111122
 चन्दनवर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली,
 2112112 112 112112 1123
 कैलिचलक्षणिकुण्डलमखिलतमलड्युगस्थितशाली ।

11 11 2112112 121 1 1111 2112
 हरिश्चिह सुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलासति कैलिपरे ॥, Gi. i. 40.

(o) 11 11112112112 21111212
 ससुद्धितमदने रमणीवदने चुञ्चनवलिताधरे ।
 1111112 1 11 1112 1111 1121
 स्वगमदतिलकं लिखति सपुलकं स्वगमिव रजनीकरे ॥

112 1121 1112 112 12 1112
 रमते यन्मुनापुलिनवने विजयी सुरारिरचना ॥, Gi. vii. 22.

(p) 111111112 11 211 1111111122
 किशलयशयनतले कुह कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ।

11 112112.1 1211 1111111122

तव पदपङ्क्तवैरि पराभवमिदमनुभवतु सुप्रेमम् ॥

11112 22 111111111 212

क्षणमधुना नागायपमनुगतमनुसर राधिके ॥, Gi. xii. 2.

21111112 1121 111112 1122

(g) सञ्चरद्धरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं,

111121121 1211 211 21122

वलितहृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।

2 2111 111122

रासे हरिमिह विक्षितविलासं,

111 12 111112 2

स्मरति मनो मम छतपरिचासम् ॥, Gi. ii. 2.

111 12112 112 11 111 121 112

(r) निष्ठतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय बसन्तं,

11112 1111 112 1111121 122

चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसरसेन हसन्तम् ।

112 21111122

सखि हे कैशिमयनमुदारं,

11112 11 11112112112 1122

रम्य मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥, Gi. ii. 11.

11112112112 11211111122

(s) ललितलवङ्गलतापरिशौलनकोमलमलयसमीरे,

111111112 112 112 112 1122

मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।

1111 1111 111122

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते,

211 111121 12 11 111 121 122

श्रुत्यति सुवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुग्न्ते ॥, Gi. i. 28.

(t) 2 1 1 2 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 1 2 2
निन्दति चन्दनसिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं

2 1 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
ज्वालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयमिव कलयति मलयसमीरम् ।

2 1 1 2 1 1 2 2
सा विरहे तव दीना,

2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2
माधव मलसिजविशिखमयादिव भावनया त्वयि लीना ॥, Gi. iv. 2.

2 2 1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
(u) राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनसरलिततुङ्गततरङ्गम् ॥

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2
हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं,

2 1 2 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
सा ददर्श गुरुर्ध्वशंवदवदनमनङ्गविकाशम् ॥ Gi. xi. 24.

1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 2
(v) रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशं,

1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेऽशम् ।

2 1 1 2 2 1 1 2 2 2 1 1 1 1 2 1 1 2 2
धौरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वगमाली,

2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2
पीनपयोधरपरिसरमर्दनचञ्चलकरयुगमाली ॥ Gi. v. 8.

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2
(w) राजनिजनिगतगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं,

1 1 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 2
वहति मयनमनुगागमिव स्फुटसुदितरसाभिनिवेशम् ।

1 1 1 1 2 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 2 2

हरि हरि याहि माधव याहि केशव भा वद कैतववादं

2 1 1 1 1 1 2 1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 2 2

तामसुसुर हरसौक्यलोचन या तव हरति विषादम् ॥ Gi. viii. 2.

1 1 1 1 1 2 1 1 1 2 1 1 1 2 1 2

(x) वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरविकौमुदी

1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2

हरति हरतिभिरमतिघोरम् ।

1 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 2 1 2 2 1 1 1 2 1 1 2 2

स्फुरदधरसौधये तव वदमचन्द्रमा रोचयति लोचनचक्रोर्म् ॥

1 2 2 1 2 2 2 1 1 1 2 1 1 1 2 2

प्रिये चारुशीले सुख मयि भानमनिदानम् ।

1 1 1 1 1 2 1 2 1 1 1 1 1 2 1 2

सपदि मदनानलो दहति मम भानम्

2 1 1 1 1 1 1 1 2 2

देहि सुखकमलमधुपानम् ॥ Gi. x. 2.

See viii. *उपस्थितप्रचुपित; वर्धमान; शुद्धविराट्.

461. If the first foot consists of 14 syllables = 222

112 121 211 22, the second foot consists of 13 syllables

= 112 111 121 2122, the 3rd foot consists of nine syllables = 111 111 112 and the 4th foot consists of 15

syllables = 111 111 111 121 122, it is called उपस्थित-

प्रचुपित.

रामा कामकरिणुका नृगायतनेत्रा,

हृदय हरति पयोधरावलम्बा ।

इयमतिप्रयसुभगा,

मञ्जुविधनिधुवनकुण्डला ललिताङ्गी ॥, P. h.

462. If the third foot consists of eighteen syllables = 111 111 112 111 111 112, it is called वर्धमान.

विस्वोष्ठी कठिनोन्नतसमावयताङ्गी,
इरिणीगिष्णुनयना नितम्बगुर्वी ।

मदकलकरिगमना परिणतप्रशिवदना,
जनयति मम मनसि सुदं मदिराङ्गी ॥, P. h.

(b.) If the 3rd foot consists of nine syllables = 221 131 212, it is called शुद्धविराट् षम.

कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः,
प्रणिनिर्मलवदना दिशालनेत्रा ।

घोमोन्नितरश्मिजालिनी,
सुखयति हृदयमतिप्रियं तरुणानाशू ॥, P. h.

Sec. ix. * उपचित्रक (उपचित्र, V. r.). (11)

463. If the odd feet consist of 11 syllables, = 112 112 112 12 and the even feet consist of 11 syllables, = 211 211 211 22, it is called उपचित्रक.

उपचित्रकमल विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।
परपुष्टिविबुधमनोहरं, मन्द्यकेलिभिकेतनमेतत् ॥, P. h.

Sec. x. द्वुतमथा. (11, 12).

464. If the odd feet consist of 11 syllables = 211 211 211 22 and the even feet consist of 12 syllables = 111 121 121 122, it is called द्वुतमथा.

यद्यपि प्रीतिगतिखड्गगामी, वज्रधनवानपि दुःखमुपैति ।
नातिप्रयत्नरिता न च ऋही, वृत्तिगतिः कथिता द्वुतमथा ॥, P. h.

Here in the first foot, ति before ख is regarded as a heavy syllable under § 13 or the proper reading is गतिः.

Sec. xi. * वेगवती (10, 11).

465. If the odd feet consist of ten syllables = 112 112 1122 and the even feet consist of 11 syllables = 211 211 211 22, it is called वेगवती.

तव सुखं नराधिप सेना, वेगवतीं सहते समरेषु ।

प्रलयोर्मिभिर्वाभिमुखीं तां, कः सकलचित्तिभञ्जितहेषु ॥, P. h.

Sec xii. भद्रविराट्. (10, 11)

466. If the odd feet consist of ten syllables = 221 121 2122 and the even feet consist of eleven syllables = 222 112 121 22, it is called भद्रविराट्.

यत्पादतले चकासि चक्रं, हस्ते वा कुलिशं शरोश्च वा ।

राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छ भद्रविराट् समन्वितेऽसौ ॥, P. h.

Sec xiii. केतुमती (10, 11).

476. If the odd feet consist of ten syllable = 112 121 1122, and the even feet consist of eleven syllables, = 211 212 111 22, it is called केतुमती

हृतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलम्बजयलक्ष्मीम् ।

सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥, P. h.

Sec. xiv. हरिणमृता (11, 12).

468. If the द्रुतविलम्बित wants the first syllable in the odd feet i. e. if the odd feet are = 112 112 112 12 and the even feet are = 111 211 211 212, it is called हरिणमृता.

प्रथमाक्षरमाद्यष्टतीययोः, द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।

यदि नास्ति तदा कमलैक्षण्ये, भवति मन्दगि वा हरिणमृता ॥ Sru. 29.

Sec. xv. यवमती (12, 13)

469. If the odd feet consist of 12 syllables=212 121 212 122 and the even feet consist of 13 syllables =121 212 121 212 2, it is called यवमती.

पद्मं तु कोमले करे विभाति,
प्रशंस्यसत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।

सा यवान्विता भवेद् धनाधिका च,
समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च प्रतुः ॥ P. h.

Sec xvi. *पदचतुर्ध्वं (आपीड, प्रत्यापीड, उभयापीड).

470. If the four feet respectively consist of 8, 12, 16 and 20 syllables, it is called पदचतुर्ध्वं. If the last two syllables in every foot of the पदचतुर्ध्वं are heavy, the metre is called आपीड. If the first two syllables are heavy, it is called प्रत्यापीड. If both the first and last two syllables are heavy, it is called उभयापीड.

(i) पदचतुर्ध्वं.

तस्याः कटाक्षविद्येयैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

तच्चतदष्ट इवेन्द्रियग्रन्थः क्षतचैतन्यः,

पदचतुर्ध्वं न चलति पुरुषः पतति सहसैव ॥ P. h.

(ii) आपीड.

कुटुमितसहकारे, हतहिममहिमशुचिशण्डे ।

विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

प्रवससि पथिक हतक्र यदि भवति तव विपत्तिः ॥, P. h.

(iii) प्रत्यापीड.

चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

कृजन्मधुकरकलरवक्षतजनवृति,

दुःस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततस्तति ॥ P. h.

(iv) उभयापीड ।

कान्तावदनसरोजं, हृद्यं धनसुरभि मधुरसाढत्रम् ।

पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे,

किञ्चिन्मकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम् ॥ P. h.

Pingala notices three other varieties of this class (Pre. 269). But as I have not met a single instance of their use, I need not quote Halayudha's illustrations.

Sec. xvii. * शिखा ; जप्रोति ; सौम्या.

471. If two feet consist of 16 light syllables and two feet of eight heavy syllables, it is called शिखा. If the first two feet are all-light, it is called (a) जप्रोति. If the last two feet are all-light, it is called (b) सौम्या. These are bad metres. Halayudha illustrates.

(a) यदि सुखमनुपममपरमभिलषास,

परिहर सुवतिषु रतिमतिप्रयमिह ।

आमजप्रोति र्योगाभ्यासात्, दृष्टा इःखच्छेदं कुयर्गः ॥

(b) सौम्या दृष्टिं देहि स्नेहात्, देहेऽस्माकं मानं मुक्ता ।

प्रथममुच्चैः सुखमुपनय मम हृदि, मनसिजहजमपहर लघुतरणिह ॥

472. In the following, the odd feet consist of all-heavy and the even feet of all-light syllables.

शिखिगुणितदशलघुरचित्तमपगतलघुगुलमपरमिदमखिलम् ।
सगुल शकलद्युगलकमपि सुपरिघटितगललितपदवितति भवति शिखा ॥ V. r. n

(b). If this is reversed, it is खञ्जा

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनहृषि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये ।

शुचिश्रमिहसि विवृतसरसिरुहि सुदितमधुलिङ्गि विमलितधरणितले,
किमपरमिह कमलमुखि सुव्रमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥, P. h.

विनिमयविनिहितशकलद्युगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।

श्रुतिमुखलदियमपि जगति जि,

जगिर उपगतवति सति भवति खजा ॥, V. r. n.

Sec. xx. कौमुदी, V. r. n. (12).

476. If every foot consists of 12 syllables, the odd feet being=111 111 211 211, and the even feet=111 111 212 212, it is called कौमुदी.

Sec. xxi. मञ्जुसौरभ, V. r. n. (12, 13).

47. If the odd feet are=111 121 121 212 and the even feet=112 121 122 1212, it is called मञ्जुसौरभ.

Sec. xxii. ललिता, V. r. n. (8, 10).

478. If the odd feet are=212 112 12 and the even feet=112 121 1212, it is called ललिता.

Sec. xxiii. मालभारिणी, V. r. c. (11, 12).

479. If the odd feet are=112 112 121 22 and the even feet=112 211 212 122, it is called मालभारिणी.

ययसस्त्रयपात्रदैकचित्ता, जनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण
नियतं कुपितातिवृद्धभत्वात्,

स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ॥ V. r. ii. 9

भुजगा भुजगाः सदैव तेऽमो, न विषं संकमते च नीलकण्ठ ।

अहमस्मि च वामदेव वामा,

तव वामं वयुरत्र चिन्तयुता ॥ kasi. 44. 25.

Sec. xxiv. षट्पदा, V. r. n. (14, 12).

480. If the odd feet are = 211 212 121 212 22 and the even feet = 212 121 212 122, it is called षट्पदा.

Sec xxv. यवानौ, V. r. n. (12, 13).

481. If the odd feet are = 212 121 212 121 and the even feet = 221 212 121 2122, it is called यवानौ.

CHAPTER III. RHYME.

482. Rhyme is not cultivated in Sanskrit. The following illustrations are sufficient.

(a.) बालसावत् क्रीडासक्तः, तरुणसावत् तरुणीरक्तः ।

वृद्धसावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्माणि कोऽपि न लग्नः ॥, Moh. II.

Here the first and second feet and the 3rd and the 4th feet end in the same sounds.

(b.) नैवाभ्यस्रयामि वचसादौघं, प्रीत्या प्रयच्छामि शिरोऽस्रदौघम् ।

को वार्थिसात् प्राज्ञतमो वृकायं,

जानन् न कुर्यादिह बह्वपायम् ॥, m. s. 11. 25.

Here the first and 2nd feet and the 3rd and 4th feet end in the same sounds.

(c.) यश्चाक्षरं भावनसुच्चरन्तः, पतिं पश्यन्तां हृदि भावयन्तः ।

भिन्नाग्निनो दिक्षु परिभ्रमन्तः, कौपीनमन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥, Yati. 5.

Here every foot ends in the same sounds.

(d.) सङ्गः सत्यु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढा धीयतां,
शान्त्यादिः परिधीयतां दृढतरं कर्मांशु संत्यज्यताम् ।

सद्विद्यो ह्युपसर्गतां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां,
ब्रह्मैकाक्षरमर्थप्रतां श्रुतिशिरो वाङ्मयं समाकर्ण्यताम् ॥, Sad. 2.

Here every foot and the first sections of every foot
have the same sounds.

CHAPTER IV Irregular Verses.

483. Old writers do not always observe the rules
of prosody. Hence the irregularities mentioned in
§8. The following illustrations may be usefully con-
sulted.

(I) Of eight syllables (अनुष्टुप्).

(a) परमाणौ परमाणौ, सर्गवर्गा निरर्गलाः ।

ये पतन्नुत्पतन्त्यम्ब, —द्वौचिवत् तान् स पश्यति ॥ Yo. ii. 18. 29.

The sixth syllable should be heavy.

(b) न प्राणेन नापानेन, मर्त्यो जीवति कश्चन ।

अपरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ At. I. 165.

The 5th syllable should be light,

(c) आनन्दात्माहमपरं, सच्चिद्रूपं निजं वपुः ।

विष्णुत्थैर्ना कल्पितवान्, आत्मनैवात्मनि स्वयम् ॥, At. I. 256.

Here the three syllables कल्पित should be 122
instead of 211.

(d) तमिन्द्रियाणि सर्वाणि, नाशुपश्यन्ति पञ्चधा ।

आहुश्चैनं केचिदग्निं, केचिदाहुः प्रजापतिम् ॥, m. xii. 224. 52.

Here the third foot ends in 2122 instead of 1222.

(e) अन्यच्च नाथ प्राचर्यसि, तच्च विश्राणयेष्यसि ।
भवान् मया विनिर्मापयिता, स्वं प्रासादं कदा भव ॥ kasi. 86.94.
The second half contains two syllables in excess.

(f) आशीविषं द्रव कुट्टुः, सहदेवो यदाभ्ययात् ।
कदनं करिष्यन् शतूणां, तेजसा दुर्जयो युधि ॥ m. vii. 10. 3.
Here the third foot contains nine syllables.

(ii) Of eleven syllables (त्रिष्टुप्).

(a) आभातुरा गन्धपा धूमपाश्च, वाचा विरुहाश्च मनोविरुहाः ।
श्रुद्धाश्च निर्धाणरताश्च देवाः,
सर्शाशना दरीपा आजगपाश्च ॥ m. xiii. 18. 75.

This is उपेन्द्रवज्रा. But in the first and last feet the 7th syllable is irregularly heavy. Some regard this as a distinct metre.

(b) इति प्रियां वल्गुविविजल्पैः, स सान्त्वयित्वाऽचुरतमितस्ततः ।
अन्वाद्भवद्भित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ b. I. 7. 17.

This is उपजाति. But in the 4th foot, the 5th syllable should have been heavy and the 7th light.

(c) राजन् कुर्वन् सुहृदो नन्दयेयाः, साधून् रत्नं खात यच्चै र्यजेयाः ।
दुष्टान् निघ्नन् वैरेणश्चाजिमथे
गोविप्रार्थे वक्ष्ये चतुर् व्रजेयाः ॥ M. p. 26. 39.

This is शालिनी. But in the first foot, सु is light. This is, however, scarcely perceptible as हृ sounds like-क्वि.

(d) एवं राजा विदुरेणानुजेन, प्रज्ञावद्बु बोधितो ह्याजमौदः ।
हित्वा स्वेष्टे स्नेहपाशान् द्रुहिन्वः,
निश्चकाम भ्रातृसंदर्शिताध्वा ॥ b. I. 12. 27

This is also ग्राहनी. But in the first foot, the 5th syllable is irregularly light.

(iii) Of twelve syllables (जगती).

(a) विवस्वते ज्ञानभूतान्तादने, जगत्प्रतिष्ठाय जगद्वितैषिणे ।

स्वयम्भुवे लोकसंस्तचक्षुषे,

सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥ M. p. 107.5.

This is वंशस्थ. But भूता should have been भवा.

(b) तस्यार्वाङ् धनुषि प्रयुक्ततः सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः ।

विनिःसृता निर्विविधुर्हि पदद्वलं,

यथा वर्णं भीमरवाः शिखरिणः ॥ b. 4. II. 3.

This is also वंशस्थ. But in the first foot, the first measure consists of two heavy syllables instead of three middle-heavy syllables.

(c) शिव देव गिरौष महेष विभो, विभवप्रद गिरिष शिवेश शृङ् ।

शृङ्गशूलपतिप्र जगत्तितयं, कृतयन्त्रणभक्तिविघातकृताम् ॥, kasi. 17. 39.

This is तोटक. But the second foot contains one syllable in excess. गिरिष is to be read as if गिर्यै.

(d) न तु देवि चरावरभूतगतं, भवभावमतीव महाबुद्धितः ।

प्रभवः पुनरनिर्वचोविस्तृत-श्रवणोपमकौतुकभावहतः ॥, Mat. 153. 29.

This is also तोटक. But the second and the third feet end in middle-light instead of last-heavy. In the first case, छि is regarded as if it was कृ.

(iv.) Of 13 syllables (अतिजगती).

(a) त्वं जह्या हरिरजसंश्चिगस्वमिन्द्रः,

वित्तेशः पिष्टपतिरम्बुपतिः समीरः ।

सोमोऽग्निं रोगणमहोषरोऽग्निः,

किं सव्यं तव सकलात्मरूपधानः ॥, M. p. 104. 37.

This is properly प्रहर्षिणी. But the second foot contains 14 syllables (रस्व, instead of रप्) and the 3rd foot wanting two syllables at the end अग्निः for अग्निवर्गः.

(b) अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं,
यदात्मना चरसि हि कर्मणाजप्रसे ।

विभूतये यत उपसेदुरीश्वरी,
न मन्यते स्वयमनुवर्त्ततीं भवान् ॥, b. 4. 7. 34.

This is रुचिरा. But in the first foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—ते for तव.

(v). Of 14 syllables (शक्ती).

(a) वक्षःस्थलस्पर्शमग्निमहेन्द्रवाह-
दन्तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम् ।

सद्योऽसुभिः सङ्घ विनेष्यति दारहनुः,
विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरन्तेऽपि हैन्दवे ॥ b. 2. 7. 25.

This is वसन्ततिलक. But in the first foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—सर्ष for स्थान (not स्थान).

(b) नाभेरसारथम आस सुदेविसुशु-
यो वै चचार समहक् जङ्घयोगवर्धाम् ।

यत् पारमहंस्यमृषयः पदमासनन्ति
स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिसुप्तसङ्गः ॥ b. 2. 7. 10.

This is also वसन्ततिलक. But in the third foot, the

fourth syllable is in excess—परम for पार.

- (c) स हि परमर्षिर्जनभुवनप्रति;
 द्युधरणिधरः श्रुतिविनयविधिः ।
 श्रमनियमनिधि र्थमनियमपरः,

द्विजवरसहितरुध च भवतु गति र्हरिरमरहितः ॥ m. xii. 346. 13.

This is प्रहरणकलिता. But in the first foot one syllable is wanting, the second measure consisting of a light and a heavy syllable instead of three light syllables—परमर्षि for परमच्छवि. The fourth foot contains eight syllables in excess—तव च भवतु गति.

- (vi). Of 17 syllables. (अत्यष्टि).

त्वद्वगमी न वेत्ति भवदुल्लसुभाशुभयोः,
 गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृताश्च गिरः ।
 अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया
 अवणभृतो यतस्तमप्रवर्गगति र्भुजैः ॥ b. x. 87. 40.

This is अवितथ. But in the second foot, the third measure consists of two heavy syllables instead of a heavy and two light syllables—तर्हि for तरहि.

- (b) इ ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैः,
 छिद्रं स्रान्तर्निहितवयुनः शिख्यभाण्डेषु तद्विन् ।
 ध्वान्तागारे द्रुतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं,
 काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्ययचित्ताः ॥ b. x. 8. 30.

This is सन्दाक्रान्ता. But in the fourth foot, the second measure consists of two heavy syllables instead of three first-heavy syllables—यर्हि for यरहि.

CHAP. V. CONCLUDING REMARKS.

484. The review of classical metres shews the great extent of described and the still greater extent of undescribed metres. They may be divided into three classes (1) simple metres, such as the इन्द्रवज्रा ; (2) compound metres, such as the कौशपदा and भुजङ्गप्रदात, where each foot properly consists of two different metres ; and (3) faulty metres, such as the भाराकान्ता and आर्दूलललित, where the flow of syllables is not throughout harmonious. The uneven metres, when not faulty, belong to the second class.

485. दण्डक's over 30 syllables are too long to be harmonious. But there may be good compound metres of the भुजङ्गविजृम्भित class up to 35 syllables, the first part containing 12 and the second of 23 syllables. The illustration at 412 contains 9 + 20 syllables.

486. The most important metres are (1) the ordinary अनुष्टुप् (§ 448), (2) इन्द्रवज्रा in its different forms (§ 195), (3) वंशस्थ (§ 222), (4) प्रहर्षिणी (§ 256), (5) वसन्ततिलक (§ 273), (6) मालिनी (§ 292), (7) मन्दाकान्ता (§ 337), (8) आर्दूलविक्रीडित (§ 369), (9) खग्वरा (§ 389). This order probably also represents their relative use. The first is most common in the Puranas ; the second in classical poetry and the last two in dramas.

487 The next in importance are रथोद्धता, रागता, मालिनी and दोषक of eleven syllables ; द्रुतविलम्बित, तोटक,

भुजङ्गप्रयात, and प्रमिताक्षरा of twelve ; रुचिरा and मधुभादिणी of thirteen ; शिखरिणी, हरिणी, and श्रुतौ of seventeen ; वियोगिनी, पुष्पिताया, औपच्छन्दसक, and चङ्गता of uneven metres.

488. There are other very good metres, but they are either rarely used such as the भुजङ्गविजृम्भित and मालभारिणी or too difficult to be ordinarily used *in the same form*, such as the Jayadevi metres. Similar metres, however, may be used to any extent and as they are exceedingly harmonious, I recommend my readers to a careful study of their form.

489. Many of the other metres are faulty and should be excluded from the descriptive sections of prosody. I have included them out of deference to our prosodists, but the illustrations in the preceeding chapter will easily enable my readers to detect all faults of arrangement.

VI
PART IV Quantitative metres.

Sec i. आर्या ।

490. The only proper quantitative metre used by Sanskrit poets is आर्या with its varieties.

491. आर्या generally consists of two halves : the first containing 30 thirty quantities and the second 27 twenty-seven quantities, of which the 21st quantity is generally a light syllable.

492. If both halves contain 30 quantities, it is called गीति.

493. If both halves contain 27 quantities, it is called उपगीति.

494. If the first half consists of twenty-seven quantities and second of thirty, it is called उद्गीति.

495. If both halves contain 32 thirty-two quantities, it is called आर्यागीति.

496. If in each half there is pause after the 12th quantity, it is called पद्य. Otherwise it is called विपुला. If in the first half, the pause is not at the 12th quantity, it is called सुखविपुला. If in the second half, the pause is not at the 12th quantity, it is called अन्तविपुला. If in both halves, there is no pause at the 12th quantity, it is called उभयविपुला.

(i) आर्या.

(a) $\overbrace{2\ 2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad}$
 द्वीपादन्यस्यादपि मथ्यादपि जलनिधे दिग्गोप्यन्तात् ।

$\overbrace{2\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad}$
 आनीय भट्टिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ Ra. I. 7

(b) $\overbrace{2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 2}^{\quad}$
 पात्रविशेषे न्यस्तं, गुणान्तरं व्रजति शिल्पसाधातुः ।

$\overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 2\ 2}^{\quad}$
 जलमिव समुद्रमुत्तौ, सुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ Ma. I. 6.

(c) $\overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 2\ 2\ 2}^{\quad}$
 नियति विधाय पुंसां, प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ॥

$\overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 1}^{\quad}$
 सत्त्वा लोकं तरला, तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ C. 5. 1.

(ii) गीति.

$\overbrace{1\ 1\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2}^{\quad}$
 (d) अक्षरवितर स्मितोज्ज्वलां, दृशमतिदारुणं देहि मे गिरम् ।

$\overbrace{1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 1\ 1\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1\ 2}^{\quad}$
 सहचरमनुरक्तचेतसं, प्रियमकरन्दं कथं न मन्यसे ॥ Ma. 9. 22.

$\overbrace{2\ 2\ 1\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{1\ 2}^{\quad}$
 (e) मत्वागमं प्रियायाः, सोऽहं मदनाकुलः समुच्छ्वसिभिः ।

$\overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{1\ 2\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 1\ 1}^{\quad} \overbrace{2\ 2}^{\quad} \overbrace{2\ 2\ 1\ 2\ 1\ 2\ 1\ 1\ 2}^{\quad}$
 आलोक्य चन्द्रिकोदयम्, आर्तः स्यामासुप्ते चकोर इव ॥ Mar. iii. 13.

(iii) उपगीति

(f) $\overbrace{1111212} \quad \overbrace{11211212} \quad \overbrace{12112} \quad \overbrace{12112}$
तरुणतरङ्गिणि, विकसन्मयनाम्नतोर्मिभौकरिणि ।

$\overbrace{11111111} \quad \overbrace{2211112} \quad \overbrace{21221}$
तरुणतुहिनकर, — चूडामणिरमणि त्वां नमस्यामि ॥, Pra. II. 6.

Here the arrangement of syllables is not according to Pingala, but the verse does not at all read bad.

$\overbrace{11111111} \quad \overbrace{211211} \quad \overbrace{11211121} \quad \overbrace{11211121}$
(g) जलधर जलधर, मन्मथ मन्मथ पवमान पवमान ।

$\overbrace{22} \quad \overbrace{2112} \quad \overbrace{211112} \quad \overbrace{21222}$
सर्वान् वः प्रणतोऽहं, प्रियसुहृदो जीवितं भिक्षा ॥, Mar. 9. 25.

$\overbrace{21122} \quad \overbrace{112222} \quad \overbrace{21222}$
(h) चन्दनचर्चा स्नानयोः, धम्मिस्से मल्लिकादाम ।

$\overbrace{2212122} \quad \overbrace{21122122} \quad \overbrace{21222}$
क्षौमं नितम्बविम्बे, चन्द्रकराः क्षाममथायाः ॥, Mar. 8. 17.

(iv) उद्गीति

$\overbrace{1121111211} \quad \overbrace{11112111} \quad \overbrace{1111112}$
(i) जय देव भुवनभावन, जय भगवन्खिलनिगमनिधे ।

$\overbrace{1111121211} \quad \overbrace{11111211} \quad \overbrace{111112112}$
जय रुचिरचन्द्रशेखर, जय सदनान्तक जय जगदादिगुरो ॥ Ma. 9. 4.

$\overbrace{21121122} \quad \overbrace{22221222}$
(ii) आसुककालभुजङ्गी, कन्दर्पोद्यानसारङ्गीम् ।

$\overline{1111} \overline{1111} \overline{22} \overline{22} \overline{22} \overline{121} \overline{22} \overline{2}$

कथमिह कनकशिभाङ्गी, एनामङ्गीकरोमि तन्वङ्गीम् ॥ V. t. 52.

(v.) आर्यागीति.

$\overline{211} \overline{211112} \overline{2111211} \overline{121211} \overline{22}$

(k) चारुसमीरणरमणे, हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा ।

$\overline{221212} \overline{2} \overline{2222} \overline{12} \overline{12} \overline{1122}$

आवद्धराममोहा वेतामूले विभावरी परिह्रीणा ॥ B. 13. 1.

$\overline{1111112112} \overline{112221} \overline{21} \overline{112112}$

(l) मधुकरविटपानमिता; तरुपङ्क्तौ विभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

$\overline{112112112} \overline{11222121} \overline{112112}$

परिपाकपिशङ्गलता, — रजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ S. iv. 48.

497: For other varieties, see Narayana Bhatta p. p. 46—7, 91—3.

Sec. ii. Pseudo-quantitative metres: पञ्कटिका.

498. The other so-called quantitative metres are nothing but groups of syllabic metres. For the orthodox view, I refer the reader to my preface (218-36) and V. r. n. p. p. 44 to 62 and 97 to 100.

499. The most important varieties of the वैतालौय are the वियोगिनी and अपरवक्त्र metres (§ 450, 452) and of the औपच्छन्दसक are the औपच्छन्दसक and पुष्पिताग्रौ metres (§ 458, 451). Other varieties such as मद्रविराट् are of too rare occurrence. Halayudha gives the following as an illustration of आपातलिङ्गा.

पिङ्गलकेशी कपिलाक्षी वाचाटा विकटोन्नतदन्तौ ।

आपातलिका पुनरेषा वृत्तिक्रंलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥

500. The सात्रासमक metres are also nothing but groups of uneven metres. The most important variety is पादाकुलक or पञ्चटिका, where every foot contains 16 quantities, but the arrangement of the syllables is not the same in every foot.

(a) मा कुश धनजनयौवनगर्भं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हिवा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥, Moh. 4.

Here the 3rd foot is चित्रा and the rest उपचित्रा. The first is also विश्लोक.

(b) नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

विद्धि व्याधिव्यालग्रस्त, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥, Moh. 5.

Here the first two feet are वानवासिका and the other two उपचित्रा.

PART. V. PAUSE.

FULL PAUSE.

501. There should be a distinct pause at every division of a verse. Hence no combination or formation of compounds is allowed between any two divisions of a verse. This rule is universal. The following verse is found in Halayudha in illustration of the violation of this rule :

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमम्भरी-
पिञ्जरीक्षतपादाग्जहन्द वन्दामहे शिवम् ॥ P. h.

Foot-pause.

502. There should also be a clear pause at every foot of a verse. Hence any combination or formation of compounds between two feet of a verse prevents its proper reading. In the printed works, combination is generally allowed in such cases, but in most cases, the combination is nominal and generally properly disregarded in reading.

503. This rule is generally observed by our best poets, but violations are not rare. They consist in ending a foot (i) in a member of a compound, (ii) in a syllable in real combination, and (iii) in the middle of a word whether in composition or not. (iii) is specially offensive. Also ii, if the change into a semivowel (यणस्न्धि) takes place at the end of a foot or combination

of two vowels (स्वरसन्धि) takes place in the first syllable of a foot.

(i). समासगतयति.

(a) जीवयन्निव ससाध्वसञ्जम-स्वेदविन्दुरधिकण्डमर्ष्यताम् ।
वाङ्मरैन्दवमयूखचुम्बित-स्थन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥, Ma. 1. 34.

(b) द्रुतद्रवद्रव्यचरणक्षतक्षमा-तलोत्तुसद्वल्लरजोऽवशुण्डितम् ।
युगल्यक्ष्णनिरवग्रहे जगत्,

पयोनिधे र्जल इव मग्नमावभौ ॥, Si. xvii. 60.

(c) स्यातां नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर-
स्थामानौ दशकन्धरस्य महती स्तन्धप्रतिष्ठा पुनः ।
सद्यःपाटितकण्ठकौकसकणाक्रीर्णा यदन्तस्थलीः,
खेनेभाजिनपल्लवेन सुदितः प्रास्फोटयद्भूर्जटिः ॥, An. iii. 39.

(ii). सन्धिगतयति.

(d) सन्दृकुसुमशयनान्याशु विमर्दितास्थणालप्रलयानि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥, Sa. iii. 21.

(e) आजन्मनः प्रतिमुक्कृतेविशेषरम्या—
यथाचेष्टितानि तव सम्प्रदि तानि तानि ।

चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि,
देहं दहन्ति हृदयञ्च विदारयन्ति ॥, Ma. x. 1.

(f) तस्य पद्मवनवान्धववंशोत्तंसमांसलमहामणिमौलेः ।
कायकान्तिप्रतिभूतमनोजौ ताविमौ दशरथस्य कुमारौ ॥, Pra. iii. 25.

(iii). पदमध्ययति.

(g) तस्यापि दर्शने यत् स्यात् कारणं तन् न किञ्चन ।
वाच्यं येन पराग्राहीषीन्द्रियाणीति कौर्त्तितम् ॥

- (k) वितर च कुचयोस्त्रदृश्यनोपक्रमार्थां,
भदनगरवजाणां शान्तये मासकौनाम् ।
सकदपि परिरम्भं सुभ्रु दोर्मूलकूल-
कषघनपरिणाहृत्स्यातयोरेतयोस्ते ॥, Mar. viii. 32.
- (i) निशि निरग्रजाः क्षीरस्यन्तः शुभाऽश्वकिशोरकाः,
मधुरमधुरं क्लेषन्तेऽत्रे विलोलितबालधि ।
तुरगंसमजः स्थानोत्थायं कण्ठमपिमन्यभू-
धरजवशिलालेह्येद्वाचपो लवणस्यति ॥, N. xix. 18.

Section-Pause.

504. When a foot is long or does not contain a well-balanced number of heavy syllables, there will be minor pauses in the middle of the foot. The general rules about these pauses have been noted under each metre. But there may be exceptions to these rules, as pauses vary according to the arrangement of syllables. Take for instance the following.

शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः,
किञ्चिद्वाबालसमसरत्प्रवेष्टितं कामिनीनाम् ।

कार्यप्राकार्यप्राणप्रयमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।

पश्चामूर्त्तिं वदति दृष इत्यस्ति वाचं प्रयोगः ॥, Sar. I. 124. (a).

Here in the first three feet, the first pause is at every 5th syllable, although the rule is मन्दाकान्ता verses have pauses at the 4th syllable of each foot. We have seen that in some cases different prosodists lay down different rules about the pauses of the same metre. This is partly owing to the principle just explained and

partly to the slightness of some of these pauses.

505. In these sections, it is difficult to fully observe the rule laid down in para. 503. Hence it is sufficient if there is no pause (i) in the middle of simple words, when not in good combination or (ii) at the end of simple words (प्र etc), which properly belong to succeeding words or just before simple words (च etc.), which properly belong to preceding words. Any violation of it should be condemned as in the following verses.

(a) सरसमद्यतं कः सन्देहो मधून्यपि नाग्नया,

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सद्यदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविञ्जनः,

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥, va. iii. 2. 11.

Here in the 4th foot, the first pause is at ह्य, requiring स्वा of स्वादु to be connected with न्यत् and दु with सदात्.

(b) कण्ठालङ्कारधण्डाधणधणरणिताधातरोदःकटाहः,

कण्ठेकालाधिरोहोचितघनेमुभगम्भादुक्स्त्रिधण्डः ।

साक्षाद् धर्मो वपुष्मान् धवलककुदनिर्धूतकैलासकूटः

कूटस्थो वः ककुद्भान् निविडतरतमः सोमंढण्डां दिव्यत् ॥, Mar. 1. 3.

Here in the third foot, the second pause is at निर of निर्धूत.

(c) सन्तुष्टे तिरुणां प्ररागापः प्रौ कण्डूलदोर्मण्डली,—

चौलालूनपुनःप्रकृदशिरां लेम्ब्य प्रो रोम् ।

याज्वादैव्यपरांश्च यत्न कलः ज्ञो मियस्व दणु,

त्वं दणित्यभितो सुखं नि म दण्णोः कः ॥, An. 3. 4]

Here in the third foot, the pause is at हा in middle of the verb कलहायन्ते. In the 4th foot, it is at श of दशग्रीव, but it is not so bad as दश and ग्रीव are separate words.

(d) साध्वी साध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्करासि,
द्राक्षे द्रुक्षन्ति के त्वामस्य सतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।

माकन्द कन्द कान्ताधर धरणितालं गच्छ यच्छन्ति यावत्,
भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्णुवर्चासि ॥, Gi. xii. 29.

Here in the 3rd foot, pause is at न्ता and in the last foot at दे of देवस्य. The last is most offensive.

CORRECTIONS.

24. b. 1 over सै; c. 2 over प. 88. 10. 152. for 1. 93
16. 179 for 172. 103. 11. omit para 220. 107. 14. three
for two and 222 for 22. 111. 3. 28 for 18; 7. 29 for 19;
22. 256 for 156.

CONTENTS.

	Page
Part I. Preliminary.	1.
Part II. Vedic Metres.	
Sec. I. Preliminary.	13.
Sec. II. गायत्री.	24.
Sec. III. उष्णिक्.	32.
Sec. iv. विराट्.	38.
Sec. v. अनुष्टुप्.	42.
Sec. vi. दृष्टी.	44.
Sec. vii. पंक्ति.	50.
Sec. viii. त्रिष्टुप्.	57.
Sec. ix. जगती.	65.
Sec. x. Long metres.	67.
Sec. xi. Doubtful Metres.	76.
Sec. xii. प्रगाथ.	81.
Part III. Classical Syllabic Metres.	

CHAPTER I. EVEN METRES.

Sec. i. Short Metres.	85.
Sec. ii. Of six syllables.	88.
Sec. iii. Of seven syllables.	89.
Sec. iv. Of eight syllables.	90.
Sec. v. Of nine syllables.	92.
Sec. vi. Of ten syllables.	94.
Sec. vii. Of 11 syllables.	96.
Sec. viii. Of 12 syllables.	103.

Sec. ix. Of 13 syllables.	... 111.
Sec. x. Of 14 syllables.	... 116.
Sec. xi. Of 15 syllables.	... 121.
Sec. xii. Of 16 syllables.	... 126.
Sec. xiii. Of 17 syllables.	... 131.
Sec. xiv. Of 18 syllables.	... 137.
Sec. xv. Of 19 syllables.	... 141.
Sec. xvi. Of 20 syllables.	... 145.
Sec. xvii. Of 21 syllables.	... 147.
Sec. xviii. Of 22 syllables.	... 148.
Sec. xix. Of 23 syllables.	... 150.
Sec. xx. Of 24 syllables.	... 151.
Sec. xxi. Of 25 syllables.	... 152.
Sec. xxii. Of 26 syllables.	... 153.
Sec. xxiii. Of 29 syllables.	... 154.
Sec. xxiv. Proper दण्डक.	... 155.
Sec. xxv. Other दण्डक's.	... 159.
Chapter II. Semi-even and uneven metres.	... 161.
Sec. vii. Undescribed metres.	... 164.
Chapter. III. Rhyme.	... 195.
Chap. iv. Irregular verses.	... 196.
Chap. v. Concluding remarks.	... 201.
Part. iv. Quantitative metres.	
Sec. I. आर्या.	.. 203.
Sec. ii. पञ्चमटिका.	... 206.
Part. v. Pause.	... 208.

INDEX OF METRES.

N. B.—English numbers refer to paragraphs and *Nagari* numbers to pages of the supplement.

अक्षरपंक्ति	89.	अपराजिता	278.
अक्षरैरुष्णिक	58	अपरान्तिका	५०
अक्षलक्षित	311	अपवाहक	410.
अजय	६७	अ.भक्तित	119, 406.
अतिवृत्ति	७६	अभिनवतामरस	६६
अतिजगती	106, 255.	अभिसारिणी	99.
अतिवृत्ति	112, 368	अवृत्तधारा	८४
अतिनिवृत्त or अतिपादनिवृत्त		अर्थ	414.
(वृत्)	46	अर्थव	415
अतिरुचिरा	६१	अलिखित	६७
अतिशक्तिरौ	108, 291.	अलोला	७१.
अतिशायिनी	343	अचितय	341.
अत्यष्टि	110, 336	अशोभमञ्जरी	445.
अतुल्यता	148	अश्वगति	333, 358.
अद्वितीयता	398	अश्वललित	398
अनङ्गमीडा	६१	अष्टि	109, 309.
अनङ्गशेखर	444	असुखाधा	277.
अनवसिता	218	अहि	६१
अनुकूला	204.	अहिपर	६२.
अनुगीति	४६	आकृति	116, 391
अनुवन्द	६६	आख्यानकी	197
अनुष्टुप्	69, 165, 448	आनुष्टुभ	135
अनुष्टुप् पंक्ति	137	आनुष्टुभौष्णिक	136
अनुष्टुभगमा	61	आपातलिका	499
अनुष्टुभगती	138	आपातलिकोपस्थानिक	५१
अनुष्टुभहासतोमुखा	139	आपौड	470
अम्ब	६१	आभोर	१००
अपरवत्त	452.	आराम	421

आर्या	497	उपस्थितप्रचुपित	461.
आर्यागीति	497	उपस्थिता	190.
आर्यभ	८७	उपेन्द्रवज्जा	195.
आस्तारपंक्ति	85	उभयापीड	470.
इन्दु	८७	उरोद्वहती	73.
इन्दु, वदना	281	उक्षाल	८५.
इन्द्र	८८	उष्णिक्	55, 158.
इन्द्रवंशा	222	उष्णिग्गर्भा	50.
इन्द्रवज्जा	195	उर्ध्वपातलिका	५१.
उक्षा	147.	उर्ध्वद्वहती	75.
उज्ज्वला	247.	वह्नि	८१.
उत्तकटा	८४.	वृषभ	305.
उत्क्षति	120, 408.	वृषभगजविलसित	313.
उत्तरालिका	५०.	एला	301.
उत्पलिनौ	261.	औपच्छन्दसक	458.
उदीचप्रवृत्ति	८८.	औष्णिह	140.
उदीचप्रवृत्तौपच्छन्दसिक	५१.	ककुप	55.
उद्गता	453.	ककुप, त्रिष्ट, प	133.
उद्गाय	८१.	ककुम्भती	35.
उद्गीति	497.	कक्षुप	८३.
उद्गन्ध	८६.	कठ	८६.
उद्दाम	419.	कनकप्रभ	258.
उद्गर्भिणी	273.	कन्द, क	263.
उद्गर्	८३.	कन्या	150.
उपगीति	497.	कमल	149, ८१, ८४, ८७.
उपचित्त्र, -क	216, 463.	कमलाकर	८७.
उपचिता	५७.	कस्मि (न)	८८.
उपजाति	195, 223.	कर	८१.
उपमालिनौ	302.	करताल	८८.
उपरिटाद्द्वहती	73.	करभ	८३.
उपरिटाज्जप्रोति: (त्रिष्ट, प)	95.	कलकल	८७.
उपस्थित	215, 269.	कलमी	८८.
		कलश	८३.

कलहंस	262	कुररौस्ता	275
कलिका	276	कुसुमविचित्रा	235
कुसुमसावक	442	कुसुमसावक	442
काकुभ	131	कुसुमाकर	६७
काकुभवाहृत	134	कुसुमितलतात्रेहिता	352
कान्ता	346	कुसुम	६७
कान्ति	६२	कृति	72, 114, 381
कान्तोत्पीडा	232	केतुमती	467
कामद्रीडा	295	केदार	431
कामा	148	केयर	७७
कारण	६२	केसर	360
काल	६७	कोकिल	६४-७
कालरुद्राणी	do	कोकिलक	341
काली	do	कौमुदी	476
काव्य	६५-६	कौशपदा	407
काविराट्	40	क्षमा	261
कासार	426	क्षीर	६२
काहलि	६६	खञ्जा	475
किन्नर	६७	खर	६७
किरीट	404	गगन	६२
कीर्ति	६२	गजगति	169
कुञ्जर	६७	गद्येगुर	६४
कुटजगति	271	गद्य	६६
कुटजा	262	गन्ध	do
कुटिल, -ला	279	गन्धोरा	do
कुटिलगति	261	गङ्गद्वरत	331
कुङ्कुमदन्ती	८८	गाय	६१
कुङ्कुमलदन्ती	204	गाथा	२६, ८७, do
कुण्डलिका	६८	गायत्रिकाकुभ	142
कुण्ड	६४-७	गायत्रिवाहृत	141
कुपुष्पजनिता	217	गायत्री	39, 152
कुमारकलिता	162	गाह	६१
कुमारी	287	गाहिनी	६१-२
कुम्भ	६२	गीति	497
कुररी	६२	गीतिका	384

गीत्यार्थ	311	चूडामणि	164
गोविन्द	436	चूलिका	473-4
गौरी	230, 263, ६२	छाया	375, ६२
ग्रीष्म	६७	जगती	101, 221
गता	६५	जङ्गम	६९
गतामन्द	do	जन	do
चक्रिता	328	जलधरमाला	232
चक्रपद	290	जलोद्धतगति	229
चक्री	६२	जागत	145
चक्षुरीकावली	267	जीमूत	417
चक्षुलाधिका	230	ज्योतिः	417
चण्डट्टिप्रपात	413	ज्योतिष्मती	95
चण्डी	260	तत	242
चतुष्पदा	६४	तनुमथा	154
चन्दन	६७	तनुशिरः	56
चन्द्र	६१	तन्वी	403
चन्द्रकान्ता	303	तरलनयन	253
चन्द्रलेखा	354, 271, 296	तामरस	239
चन्द्रवर्त्म (न)	241	ताराङ्क, तारका	350
चन्द्रावती	293	तालङ्क	६२-४
चन्द्रिका	261	तालङ्कनी	६८
चन्द्रौरस	289	तामङ्की	६४
चपला (जघनचपला, भङ्गाचपला, सुम्बलचपला) ४२		दाली	149
चम्पदमाला	185	तरंग	६७
चल	361	तरंगजविलसित	313
चासर	६४	दण्डक	299
चारण	do	तोटक	225
चाङ्गीति	४६	तिक्कल	६३
चाङ्गीनी	६७	लिट्, प्	90, 194
चाङ्गादिनी	५०	लिट्, बजगती	144
चाङ्गादिनीपञ्चदशिका	५१	तैट्, भ	114
चित	७२	तरितगति	१८२
चित्तपदा	171	दक्षिणान्तिका	४६
चित्तलेखा	347, 354		
चित्तसंज्ञ	312		
चित्रा	300		

दक्षिणान्तिकीयचन्द्रसिक्	५१	नर	६३
दण्ड	६६	नष्टरूपा (पौ)	410
दण्डक	413	नकुटक or नर्दटक	341
दण्डक/रुल	१००	नसिनी	307
दम्भ	६६	नव	६९
दम्प	do	नवतामरस	239
दम्पित	do	नवमालिका, (नौ)	236
दीर्घक्रीडाचक्र	366	नागी	53
दीप	६९	नान्दीमुखी	284
दीपक	१००	नाराचक्र	350
दीपकमाला	192	नाराचिका	174
दुर्मिल	405	नारी	149
दोही	६२	निचृत् (रत्)	38
दोषक	200	निशिपालक	308
दोहा	६२	नील	६६
द्रुतपद	250	नीहार	429
द्रुतमथा	464	न्यङ्कु, शिरः	59
द्रुतविलम्बित	224	न्यङ्कुसारिणी	73
द्विपदाधिक	127	पंक्ति	81, 151
द्विपदाद्विती	143	पंक्तुत्तरा	96, 182
द्विपदी	६६	पञ्कटिका	500
धर्म	६१	पञ्चकावली	390
धमल	६९	पञ्चचामर	310, 240, 348,
धीरललिता	332	पञ्चाल	379, 149
धृतञ्जी	390	पणव	187
धृति	111, 349	पथरा	73, 81, 274
ध्रुव	६१-७०	पदवृत्त	470
नगर	६३	पदपंक्ति	87, 88
नगस्वरूपिणी	166	पद्मावती	६८
नगालिका	150	पयोधर	६३-७०
नन्दौ	285	परोषाक्	६५
नन्द	७७-८३	पातकाकुम्भ	132
नन्दन	353		
नन्दा	439		
नन्दिनी	262		

पादाकुलक	500	प्रिया	149, 151
पादनिचृत् (दत्)	45	फणिरत्न	६६
पिपीलिकमथा	57,72,77	फुल्लदाम	374
पुट	243	नध	६६
पुरचणिक	55	नलभद्र	do
पुरसाज्जप्रोति:	95	नलिमोह	do
पुरोद्वहती (पुरसाद्द्वहती)	73	वार्हत्	124
पुष्पदाम	374	वार्हतासुदुभ	128
पुष्पिताशा	451	वृद्धि	६२। ७
पूर्य।	६२	द्वहती	73, 175
पृथ्वी	340	द्वहतीविष्टुप्	129
प्रकृति	115, 388	ब्रह्मरूप	335
प्रगाथ	122	भद्र	६३
प्रगोति	६६	भद्रक	392
प्रचितक	440	भद्रविराट्	466
प्रतिधर्म	६६	भद्रा	६८
प्रतिष्ठा	49,150	भद्रिका	181, 214
प्रत्यापीड	470	भवानी	149
प्रभङ्ग	७७	भाराकान्ता	345
प्रभा	230	भिष	६६
प्रभावती	265	भुजङ्गप्रभुभता-रुता-सुता-वृता	179
प्रमदा	275	भुजङ्गप्रयात	226
प्रमायिका or प्रमायी	166	भुजङ्गविजृम्भित	409
प्रमिताक्षरा	228	भुजङ्गसङ्गता	178
प्रमुदितवदना	230	भृङ्ग	६६
प्रवरललित	330	भ्रमर	६२। ६। ८
प्रवृत्तक, प्रवृत्तकौप्यन्धसिक	५२-३	भ्रमरपदक	359
प्रबोधिता	258	भ्रमरविलसित, -ता	206
प्रक्षारपङ्क्ति	85	भ्रामर	६३
प्रहरणकलिता (का)	276	जकरन्दिका	376
प्रहर्षिणी	256	मञ्जरी	274
प्रानुवृत्ति	७६	मञ्जुगीति	७६
प्रानुवृत्तौप्यन्धसिक	५३	मञ्जुभाषिणी	258
प्रियंवदा	246	मञ्जुसौरभ	477

मञ्जुहासिनी	270	मयूर	६६
मणिकल्पलता	334	मयूरसारिणी	186
मणिगुणनिकर	293	मराल	६२-६
मणिमञ्जरी	377	मर्कट	do do
मणिमध्य	177	महापंक्ति	83
मणिमाला	238	महावाहते	130
मण्डूक	६२	महावृहती	79, 75
मन्तमयूर	259	महामाया	६२
मन्तमातङ्गलोलाकर	443	महाभाजिका (लिनी)	350
मन्ता	184	महाराष्ट्र	६६
मन्ताकीड़ा	400	महासतोवृहती	80
मन्तेभविक्रीडित	387	महासतोमुख	P. 160
मत्स्य	६२-३	महासुधरा	395
मदकल	६२	मही	148
मदन	do	माकन्द	435
मदनललिता	329	माणवक	170
मदमालक	६८	मानवकाक्रीडितक OR माणवकाक्रीड	170
मदलेखा	161		
मदिरा	393	मातासमक	५६
मद्रक	392	मानसहंस	306
मधु	148	मानी	६२
मधुकल	६२	मालती	234
मधुभारत	१००	मालभारिण्यौ	४79
मधुमती (तु)	159	माला	293
मध्यक्षामा	279	मालिनी	292
मध्या	149	सुग्धधार	150
मध्वेजप्रोक्तिः (विष्ट, प)	95	मृग	६३
मनोरमा	191	मृगाङ्क	149
मन्नेहर	६३	मृगी	149
मन्थरा	453-5	मृगीवहानी	८१
मन्थान	६६	मृगेन्द्र	६६
मन्दर	149	मृगेन्द्रसुख	264
मन्दाकिनी	230	मृतक	६३
मन्दाकान्ता	337	मेघ	६8
मन्दार	430	मेघविस्फूर्तिता	370

मेघाकर	६७	लसा	350
मेरु	do	लालसा	362
मोटक	254	लीलाकर	418
मोटनक	210	लीलाखेल	295
मोहिनी	६८	लोभ	६२
मौक्तिकदाम	245	लोला	282
मौक्तिकमाला	204	लौहाङ्गिनी	६४
यमकगुण	151	वंशपत्रपतित	242
यमुना	234	वंशस्थ, -स्था, -विल	222
यवमती	469	वक्तु (चपलावक्तु, पथप्रावक्तु, विपरीतपथप्रा) ५३-२	
यधमथा	49, 79	वरतनु	234
यवानौ	481	वरसुवति (तौ)	315
रङ्गा	६७	वरमुन्दरी	281
रत्न	do	वंक्ष	६२
रयोद्धता	198	वर्धमान	461
रमणी	149	वर्धमाना	47
राज	६६	वल्लय	६७
राजसेम	६७	वल्लवानर	६२
रालि	६२	वलि	६७
राना	do	वक्ति	६६
सौराष्ट्र	६६	वलिताङ्ग	do
रक्तावती	185	वल्गुगीति	४६
रुचिरा	257, 266	वसन्ततिलका (क)	273
रुद्र	६४	वसु	६७
रेखा	do	वसुमती	157
रोला	do	वाजिवाहन	400
लक्ष्मी	286, ६२	वापिनी	327
लक्ष्मा	६२	वातोर्मी	211
लता	363	वालकसिका	५७
ललना	233, 249	वाराही	54, ६६
ललित	242, 453 457	वाल	do
ललितपद्	६६	वासण्ड	do
ललिता	248, 278	वासन्ती	283
लालितप्र	396	वासिता	६२
लवनी		वाहिनी	211

विक्रति	117, 397	विश्विता	370
विगाय	६१	वीर	६७
विगीति	४६	वृत्त	383
विजय	६६-७	उत्ता or वृत्ता	212
विज्वाल	६१	उद्दाल	६७
वित्त/न	६४	वेगवती	465
विद्वन्धार	251	वेताल	६७
विद्वत्	261	वैकुण्ठ	423
विद्वन्माला	167	वैतालिक	४७
विद्वन्मन्त्र	155	वैश्वदेवी	231
विध्वङ्गमाला	219	व्याघ्र	६१
विपरीता	85	व्याल	416
विपरीताख्यानकी	197	यक्र	६१-६७
विपरीतान्त or विपरीतोत्तर	126	शङ्करी	107, 272
विपिनतिलक	298	शङ्क, मती	82
विपुला (उभयविपुला महाविपुला या, जघन- सुखाविपुला)	४२	शङ्क	420, ६७
(जविपुला, तविपुला, भविपुला, भविपुला, विपुला, यविपुला, यविपुला, युग्मविपुला, दविपुला, सविपुला, संकीर्णविपुलावक्त्र)	५२, ५५	शङ्ख	do
विप्रा	६२-२	शङ्खु	१३-७
विषमप्रिया	365	शर, शरभ	६३-७
विषति	६३	शलज	do.
विश्व	380	शशधर	६३
वियोगिनी	450	शशि (न)	149, ६१, ६७
विराट्	62, 38	शशिकला	293
विराट् पूर्वा	96	शशिवदना	153, 392
विराट् स्थाना	98	शार्दूल	356, ६३, ६७
विराड् रूपा	97	शार्दूलललित	355
विलासिनी	213	शार्दूलविक्रीडित	369
विशोक	५६	शल	६७
विश्रा	६२	शशि (न)	६३
विहारपंक्ति	85	शालिनी	202
विहारवृत्ती	78	शिखसिद्धत	215
विस्तार	427	शिखरिणी	338
		शिखा	471, 475, ६६
		शिव	६३
		शीर्ष	६६

यह	८३	वरम	८६
शुद्धविराट्	189, 461	वरस	८७
शुद्धविराट् शुभ	462	सरसी	390
शुभकर	८१	सरित्	८२
नर	८६	सर्प	do
मेसर	८२-७	सलिलनिधि	390
मेम	८१-२	सङ्ख्यान	८६
शैलशिखा	326	साधार	432
भोभा	385, ८२	सानन्द	437
श्वेन	८२	सान्द्रपाद	204
श्वेनिका or श्वेनी	209	सार	148, 425
श्री	147, 204	सारङ्ग	252, ८३, ८७
श्रीपुट	243	सारस	८७
श्लोक	448	सारसी	८२
श्रु (न)	८२	सिंह	८६-७
षट् पद	८५	सिंहविकान्त	440-1, 446
षट् पदा	480	सिंहविशौङ्ख	446
संस्कार	434	सिंहविस्फूर्जित	364
संस्कारपंक्ति	85	सिंहावलोक	१००
संहार	428	सिंहिनी	८१
सकल	८७	सिंहो	८२
संज्ञति	118, 402	सिंहोन्नता	273
संगीति	८६	सिंह	८७
संग्राम	422	सिद्धक	390
सती	150	सिद्धा	८२
सतोपंक्ति	85	सुकेयर	७१
सतोद्विती	85, 75	सुकेसर	288
सतोद्वितीपंक्ति	85	सुगीति	८६
सत्कार	433	सुधा	351
सन्दोह	438	सुनन्दिनी	258
सगर	८६-७	सुन्दरिका	401
समानिका, or समानी	172	सुन्दरी	450
समुद्रतटा	378	सुपवित्रा	280
सम्प्रेषण	151	सुप्रतिष्ठा	151

Index.

225

सुमधुरा	372	स्वागता	203
सुमुखी	208	हंस	151
सुरसा	373	हंसमाला	163
सुराम	422	हंसरत	173
सुलेखक	304	हंसी	193, 394, ८२,
सुवंधा	386	हर	८०
सुवदना	382	हरनर्तन	365
सुगर	८०	हरि	347, ८०, ८७
सुय	८१-८	हरिण	८६
सोत्कण्ठ	424	हरिणसूत	357
सोमराजौ	156	हरिणसूता	468
सौम्या	471	हरिणी	339, ८१
सौरभ, -क	453 - 6	हलमुखी	180
स्वन्ध	८६	हार	८६
स्वन्धक	८१	हारिणी	344
स्वन्धोग्रीवी	73	हागीतबन्ध	87
खी	148	हीर	८०
खिन्न	८१	हीरक	367
खेहन	do	Undescribed Metres.	147
खक्	293	—151, 160, 168, 176,	
खग्धरा	389	201, 205, 207, 237, 280,	
खग्विणी	227	399, 459, 411, 412, 472.	
खराट्	38		

WORKS BY THE SAME AUTHOR.

1. *Vamana Sutra Vrtti, Vagbhatalankara, Sarasvati kanthabharana* with a few original notes and extracts from old commentaries and prefatory summary of *Prakṛta* changes. Price Rs. 15.

2. An English Sanskrit Dictionary, in three volumes. Price Rs. 40.

Volume I to Falseness.

Volume II to Oyster, with prefatory treatise on gender and syntax.

Volume III to Z, with a prefatory essay on the ancient geography of India.

3. *Mahavira carita* of Bhavabhuti with *Janaki rama Bhasya*. Price Rs. 4.

4. Bhavabhuti and his place in Sanskrit literature. Price Rs. 2.

5. Higher Sanskrit Grammar on gender and syntax, reproduced from the English Sanskrit Dictionary, volume III. Price Rs. 6.

6. A companion to the Sanskrit Reading under-graduates of the Calcutta University. Price Re. 1.

AGENTS.—T. P. Brothers, 2-1 Bag Bazar Street.

आग्ने यश्चन्द्रःसारः।

अध्यायानामसूचकः

—० ० —

	पृष्ठा
१। (परिभाषा = पिङ्गल० प्रथमाध्यायः)	५
२। (देवादिच्छन्दोनिर्देशः = पि० द्वितीयाध्यायः)	५
३। (आर्षच्छन्दासि = पि० तृतीयाध्यायः)	६
४। (जातिभेदाः = पि० चतुर्थाध्यायः)	८
५। (विषमवृत्तभेदाः = पि० पञ्चमाध्यायः १-३०)	११
६। (अद्वैतसमवृत्तभेदाः = पि० पञ्चमाध्यायः ३१-४४)	१३
७। (समवृत्तभेदाः = पि० षष्ठसप्तमाध्यायौ)	१४
८। (प्रसारनिरूपणं = पि० अष्टमाध्यायः)	१५

Rejected readings.

- (८१) मन्त्रैरभेदे वनभगाललितञ्जनभौजसौ । (८२) उपस्थितं प्रथं पितं प्रथमाद् ससौजसौ ।
 (८३) गोगवोमलजालोऽसः समोनरजथापदे । (८४) वहुमानं सलौखौसौख्योभोजोवैरिता ।
 (८५) उपचित्तकं ससननामधोभोजभागाय । (८६) दुःतमध्याततमगागधोननजयाः कृताः ।
 (८७) वेगवतीससमागः भनभगोमगोमुता । (८८) रुद्रविस्तारस्तोषभगाससजोगोमथाकुता ।
 (८९) रजसागोमगोदुगौमोमोमोत्रैः कृतमलपि । (९०) आस्थानकीततजगागवोततजगागध ।
 (९१) सोमद्वोगयलभभावीभवेद्वरिषावल्गुभा । (९२) लौवनीगाधनजजायः स्वादं पराक्रमम् ।
 (९३) पुष्पिताननवनजजायोगधोरजौ । (९४) योजधोजवजवागोमूलोपनमतीतिष्ठा ।
 (९५) अष्टातिं यतिताभाभातिं यन्नागंततोयजि । (९६) यन्नातद्विपरीतास्थासमष्टं प्रदर्शयते ।
 (९७) यतिर्षिः स्तेदंरुद्रास्तसमध्यान्तयौगयौ । (९८) यौसः कुमारखालितातौगौतिपदाकुता ।
 (९९) विदुःकावाशमभागयेर्भूतगयोर्भवेत् । (१००) सानवकाः कृदिदं वनौहलसुखीवैसः ।
 (१) स्वादंभुजङ्गमिगुसुनानौमं वनंमरुतंननौ । (२) भवेच्छुविवाङ्मुहं प्रदिपादं सभोजगौ ।
 (३) प्रथं त्रामतयोमः स्वाज्जौगौमयूरसारिणी । (४) सतामभसगाष्टं भजताद्रुपरिस्थिता ।
 (५) एकं स्यनीभससगाविन्दं वजाततौजगौ । (६) जतौजगौमूपूर्वावातान्नाद्रुपजायः ।
 (७) दोधकं भगभागेः स्थातुशालिनीमतभागकौ । (८) चतुःखरास्वाध्वमरीविनासितामभौनलौ ।
 (९) ससद्रुः स्ययच्छवयोवनौलौगौरयोमुता । (१०) ससताधनभागोमोहसाननसमाश्रुतः ।
 (११) यूनोवजवनागः स्वादं मृगानपरगागः । (१२) जगतीव यथाहस्तं जतौजावथनौयवौ ।
 (१३) मवेदुः तविलिखितानभोमवावधौनलौ । (१४) स्त्रीश्रीपुटोवसुवेदाजयोगनिजलौसभौ ।
 (१५) जसौवसुर्वसञ्जायतनं नमभराः कुतम् । (१६) कुसुमविचित्रास्यौयौनौरोस्वाध्वरात्मिका ।
 (१७) भुजङ्गप्रयातयेः स्वाध्वभिः सगुनीभवैः । (१८) प्रमिताचारागजौसौकान्तोत्प्रेकासतौसभौ ।
 (१९) विष्टेयोमनयायाः यज्ञान्वयंमालिनी । (२०) नजोमयौप्रतिपादं गन्धार्दिजगत्यपि ।
 (२१) प्रहर्षिणीसमजवागेमपिर्विद्विषुच । (२२) हरिजामसजगान्निष्पादं वैष्टहैः श्रुता ।
 (२३) गोरानलनसागः स्वादं सन्धाधानतोनगौ । (२४) योगद्विन्दुवनवक्राननोवसनगाः खराः ।
 (२५) खराचपापराजितास्वाध्वनभाननगाः खराः । (२६) द्विमकरं चलितावसन्तलितकानभौ ।
 (२७) दन्तवर्ताननौसोभावत्सन्तुनवकः कृतः । (२८) मधियुष्मनिकरासौभालिनीसौमयौययः ॥
 (२९) यतिर्वसुखराभौनोनलगावसुप्रकाः । (३०) च्छवभगजविलासितं यथाशिवरिषिजगौ ॥
 (३१) वयस्यपतितस्वाध्वमनाभौनगौसदिक् । (३२) हरिणीनसमारः सोमगौरसचतुः खराः ॥
 (३३) मन्दन्नाजानमनतं तगौगकिरसखराः । (३४) कुसुमितलविजितामनतायययाः खराः ।
 (३५) रयाः खराः प्रतियससजाः सतताखगः । (३६) जतिः सुवनाभौरोमनयाभगनाः खराः ।
 (३७) यतिर्षिः निववाङ्गावदतिहस्तं क्रमात्कुतः । (३८) स्रग्धरामनतानोमोययौतिः स्रग्धकायतिः ।
 (३९) ससद्रुः कभरजानोवनगादग्भास्तराः । (४०) अशुलजितं नमजाजमजाभनवीशतः ।
 (४१) मताः कौडापमननानौमन्मौगोष्टमातिथिः । (४२) तनूभततसामभौलदौवायसुप्राकाः ।
 (४३) कौशुपदभमतानौनौवायशराष्टतः । (४४) भुजङ्गविजुम्भितं ममतयाननवासनौ ।
 (४५) मष्टेयसुनिमिच्छेदोऽशुपद्माराख्यवीडयष्टः । (४६) भननानतानः सोगोमूपृक्षोरवात ।
 (४७) नौसप्ररोदं गच्छेदः स्वाध्वण्डद्विप्रयातकम् । (४८) रोमद्वारायस्यवाङ्मार्ग्यालजोमृतसुखकाः ।
 (४९) छन्दोगलसिद्धं गाथासमात्पदे सर्वशुरोतवा । (५०) प्रस्तारवाद्गगाधोनः परतलजोऽप्युर्वगः ।
 (५१) नष्टमध्यसमं नः समेष्टं विषमेषुः । (५२) प्रतिशोमयुष्मं नाद्रुः द्विद्विद्वकएकनृत ।
 (५३) सङ्गाद्विरुद्धं रूपं रुद्रनं प्रुन्यद्विरीरितम् । (५४) तावदहं तदुपस्थितं द्विद्वजमनृतं हन्तः ।
 (५५) नगसङ्गादससङ्गापात्राङ्गलभयोद्धृतः । (५६) सङ्गात्रययुष्मं कौनालन्दः लगेवमीरितः ॥

आग्नेयम्बुन्दःसारः।

— ० : ० —

अग्निहोत्रात्,—

कन्दो वक्ष्ये मूलजैः पितृलोक्तं यथाक्रमम् ।

- (१) सर्वादिमध्यान्तगलौ स्त्री भ्यू औ स्त्री त्रिकौ गणाः ॥ १ ॥
- (२) क्लृप्तो गुरु र्वा पादान्ते, अनुस्वाराद् विसर्गतः ।
- (३) पूर्वो योगाद् व्यञ्जनात् सत्रात् जिह्वामूलीयत स्तथा ॥ २ ॥
- (४) उपाध्माननीयतो, दीर्घो गुरु लौ च, गलाविव ।
- (५) वसवोऽष्टौ च विज्ञेया वेदादित्यादि लोकाः ॥ ३ ॥

भूतप्रणिप्रोक्ते महापुराणे सप्तविंशतप्रधिकशततमोऽध्यायः ।

आग्नेये कन्दःसारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अग्निहोत्रात्,—

- (४) कन्दोऽधिकारे गायत्री दैवी चैकाक्षरी भवेत् ।
- (७) पञ्चदशाक्षरी सा सत्रात् गजापतत्राष्टवर्णिका ॥ १ ॥

- (१) सर्वादिमध्यान्तगलौ स्त्री भ्यू औ स्त्री त्रिकौ गणाः ।
- (२) क्लृप्तो गुरु र्वा पादान्ते पूर्वो योगाद् विसर्गतः ।
- (३) अनुस्वाराद् व्यञ्जनात् सत्रात् जिह्वामूलीयत स्तथा ।
- (४) उपाध्माननीयतो दीर्घो गुरु लौ च गलाविव ।
- (५) वसवोऽष्टौ च विज्ञेया वेदादित्यादि लोकाः ।
- (६) कन्दोऽधिकारे गायत्री दैवी चैकाक्षरी भवेत् ।
- (७) पञ्चदशाक्षरी सा सत्रात् गजापतत्राष्टवर्णिका ॥

आग्नेयच्छन्दःसारः ।

यजुषां षड्गुणी गायत्री सान्नां सत्राद् द्वादशाक्षरा ।

अचामष्टादशाणी सत्रात् सान्नां वर्धत च द्वयम् ॥ २ ॥

(८) अचां त्रयञ्च वर्धत प्राजापतत्रा चतुष्टयम् ।

(९) वर्धतैकैकशेषे चासुरी तु एकमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

उष्णिगनुष्टुब्धहती पंक्तिं स्निष्टुक् जगतत्रपि ।

(१०) तमनि ज्ञेयानि, क्रमशो गायत्र्यो ब्राह्मण एव ताः ॥ ४ ॥

(११) तिस्रः तिस्रः सनाम्नः सुत्र, रेकैका आर्षत्र एव च ।

(१२) प्राग्यजुषां, संज्ञाः सुत्रः चतुःषष्टिपदे लिखेत् ॥ ५ ॥

इतप्रग्निप्रोक्ते सहापुराणे अष्टाविंशतप्रधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्निरवाच,—

(१३) गायत्र्यो वसवो ज्ञेया, इयादि पादपूरणे ।

प्रादो जगतत्रा आदितत्रा, विराजो दिग् ईरिताः ॥ १ ॥

(१४) त्रिष्टुभो षड्ः पादः सत्रात्, छन्द एकादिपादजम् ।

(१५) आदं चतुष्पादतुभि, स्त्रिपात् सप्ताक्षरैः क्वचित् ॥ २ ॥

(१६) सा गायत्री पादनिष्ठत्, तदन्तप्राद्यादिषट् त्रिपात् ।

(१७) वर्धमाना षट्सप्ताष्टा, नागौ षड् नवकद्वयैः ॥ ३ ॥

(८) अचां त्रयञ्च वर्धत प्राजापतत्रा चतुष्टयम् ।

(९) वर्धतैकैकशेषे चासुरी तु एकमुत्सृजेत् ।

(१०) तमनिज्ञेयानि क्रमशो गायत्र्यो ब्राह्मण एव ताः ।

(११) तिस्रः तिस्रः सनाम्नः सुत्ररेकैका आर्षत्र एव च ।

(१२) प्राग्यजुषां संज्ञाः सुत्रः चतुःषष्टिपदे लिखेत् ॥

(१३) गायत्र्यो वसवो ज्ञेयाः पादपादपूरणे ।

(१४) त्रिष्टुभो षट् पादः सत्रात् छन्द एकादिपादजम् ।

(१५) आदं चतुष्पादतुभि स्त्रिपात् सप्ताक्षरैः क्वचित् ।

(१६) सा गायत्रीपदे नीवृत्तमृत्तिपादिषट् त्रिपात् ।

(१७) वर्धमाना षट्सप्ताष्टा त्रिपात् षड् नवकद्वयैः ।

- (१८) वाराही रसद्विरन्त्रा, छन्दश्चाय तृतीयकम् ।
 द्विपाद् द्वादशवस्त्वैः, त्रिपात् तु त्रैष्टुभैः स्मृतम् ॥ ४ ॥
- (१९) उष्णिक् छन्दोऽष्टवस्त्वैः पादैर्वेदे प्रकीर्तितः ।
 (२०) ककुब्धिक् वसुस्त्यत्रवस्त्वैश्च त्रिपाद् भवेत् ॥ ५ ॥
 (पुर उष्णिक् पुरतश्चेद् जागतो पाद् ईरितः ।)
- (२१) परोष्णिक् परतस्तस्मात् चतुष्पादपिभिर्भवेत् ।
 साष्टाक्षरैरनुष्टुप् सप्तात् चतुष्पाच्च, त्रियान् क्वचित् ॥ ६ ॥
 आर्काक्षर्यत्रवर्णैः सप्तान् मध्येऽन्ते च क्वचिद्भवेत् ।
- (२२) दृहती जागत स्वयो गायत्र्याः, पूर्वको यदि ॥ ७ ॥
- (२३) तृतीयः पथत्रा भवति, द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी ।
 (२४) स्तन्वोऽग्नीवी कौष्टुकेः सप्तात् पथे उरोदृहतप्रपि ॥ ८ ॥
- (२५) उपरिष्ठाद्दृहतप्रन्ते, पुरस्ताद्दृहती पुनः ।
 (२६) क्वचिन् नवकाश्चत्वारो दिग्दिग्वस्तुष्टवर्णिका ॥ ९ ॥
- (२७) महादृहती जागतेः सप्तात् त्रिभिः, सतो दृहतप्रपि ।
 (२८) तारिङ्गनः, पङ्क्तिच्छन्दः सप्तात् सूर्यत्रार्काष्टवर्णकैः ॥ १० ॥
- (२९) पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिश्च विपरीतौ ।

- (१८) वाराहीरसद्विरन्त्राः छन्दश्चतृतीयकम् ।
 (१९) उष्णिक्छन्दोऽष्टवस्त्वैः पादैर्वेदे प्रकीर्तितः ।
 (२०) ककुब्धिक् वसुस्त्यत्रवस्त्वैश्च त्रिपाद्भवेत् ।
 (२१) परोष्णिक् परतस्तस्माच्चतुष्पादात् त्रिभिर्भवेत् ।
 (२२) दृहती जगत्वास्वयोगायत्र्याः पूर्वको यदि ॥
 (२३) तृतीयः पथत्रा भवति द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी ।
 (२४) स्तन्वोऽग्नीवी कौष्टुकेः सप्तात् पथे उरोदृहतप्रपि ॥
 (२५) उपरिष्ठाद्दृहतप्रन्ते पुरस्ताद्दृहती पुनः ।
 (२६) क्वचिन्नवकाश्चत्वारो दिग्दिग्वस्तुष्टवर्णिकाः ।
 (२७) महादृहती जागतेः सप्तात् त्रिभिस्ततो दृहतप्रपि ।
 (२८) तारिङ्गनः पङ्क्तिच्छन्दः सप्तात् सूर्यत्रार्काष्टवर्णकैः ॥
 (२९) पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिश्च विपरीतौ ।

- प्रसारपंक्तिः पुरतः, परादासारपङ्क्तिका ॥ ११ ॥
 (विष्टारपंक्तिरन्तरेद् दक्षिः संसारपंक्तिका ।)
 अक्षरपंक्तिः पञ्चका चत्वार, चाल्पशो ह्ययम् ।
 (३०) पदपंक्तिः पद भवेच्चतुष्कं पट्ककं त्रयम् ॥ १२ ॥
 (३१) पद्यत्रा पञ्चभिर्गायत्रैः षड्भिश्च जगती भवेत् ।
 एकेन त्रिष्टुब्जप्रोतिष्मती तथैव जगतीरिता ॥ १३ ॥
 (३२) पुरस्ताज्जप्रोतिः प्रथमे मध्ये जप्रोतिस्तु मध्यतः ।
 उपरिष्टाज्जप्रोतिरभ्याद् एकस्मिन् पञ्चके तथा ॥ १४ ॥
 (३३) भवेच्छन्दः शङ्कुमती, पट्के छन्दः ककुम्भती ।
 (३४) त्रिपादगिष्ठमथा सत्रात् सा पिपीलिकमध्वरा ॥ १५ ॥
 (३५) विपरीता यवमध्वरा, निरुदकेन वर्जिता ।
 (३६) भुरिगेकेनाधिकेन, द्विहीना च विराड् भवेत् ॥ १६ ॥
 स्वराट् सत्राद् हाभ्यामधिकं, सन्दिग्धो देवतादितः ।
 आदिपादान् निचयः सत्रात् छन्दसां देवताः क्रमात् ॥ १७ ॥
 (३७) अग्निः सूर्यः शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च ।
 विश्वे देवाश्च, षड्जाद्याः स्वराः षड्जो ह्यः क्रमात् ॥ १८ ॥
 गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमो धैवतस्तथा ।
 (३८) निषादः, वर्षाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ॥ १९ ॥

- (३०) पदपंक्तिः पद भवेच्चतुष्कं पट्ककं त्रयम् ।
 (३१) पदपञ्चभिर्गायत्रैः षड्भिश्च जगती भवेत् ।
 (३२) पुरस्ताज्जप्रोतिः प्रथमे मध्ये जप्रोतिस्तु मध्यतः ।
 (३३) भवेच्छन्दः शङ्कुमती पट्के छन्दः ककुम्भती ।
 (३४) त्रिपादगिष्ठमथा सत्रात् सा पिपीलिकमध्वरा ।
 (३५) विपरीता यवमध्वरा निरुदकेन वर्जिता ।
 (३६) भूमिजैः केनाधिकेन द्विहीना च विराड् भवेत् ।
 (३७) अग्निः सूर्यः शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च ।
 (३८) निषादवर्षाः श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ।

आग्नेयच्छन्दःसारः ।

कृष्णो नीलो लोहितश्च गौरो गायत्रीसुख्यके ।

(३८)

(४०) अग्निवेश्यः काश्यपश्च गौतमाङ्गिरसौ कमात् ।

भार्गवः कौशिकश्चैव वाग्निष्ठो गोत्रमौरितम् ॥ २० ॥

इतः प्रग्निप्रोक्ते मन्त्रापुराणे एकोनत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निश्वाच,—

चतुःशतसत्कृतिः स्यादुत्कृतेष्वतुर सत्रजेत् ।

(४१) अभिसंव्याप्रेष्यः कृति स्नानि छन्दांसि वै पृथक् ॥ १ ॥

(४२) कृतिश्चातिष्ठतिष्ठती अतः प्रष्टिश्चाष्टिरितः प्रतः ।

(४३) अतिष्ठकरी शक्येति जगती जगतः प्रथि ॥ २ ॥

छन्दोऽत्र लौकिकं सत्राच्च आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम् ।

(१) त्रिष्टुप् पंक्तौ च दृष्टव्यं अनुष्टुबुष्णिगीरितम् ॥ ३ ॥

(१) गायत्री सत्रात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।

(४४) (१) अतुप्रक्तयोक्ता आदिश्च एकैकाक्षरवर्जितम् ॥ ४ ॥

चतुर्भांगो भवेत् पादो, गणच्छन्दः प्रदर्शयते ।

(४५) तावत्तः ससुद्रा गणो, ह्यादिमध्यान्तर्गवाः ॥ ५ ॥

(४६) चतुर्लः पञ्च च गणा, आर्यालक्षणमुच्यते ।

(३८) गोरोचनाभाः कृतयो ज्योतिष्छन्दोऽङ्गप्रामलम् ।

(४०) अग्निर्वैश्वः काश्यपश्च गौतमाङ्गिरसौ कमात् ।

(४१) अभिषंख्यामेत्यकृतिस्तानि छन्दांसि वै पृथक् ।

(४२) कृतिश्चातिष्ठतिष्ठती सीत्यष्टिश्चाष्टिरितः ।

(४३) अतिष्ठकरीर्यकरीर्यीति अतिजगती जगत्यपि ।

(४४) अतुप्रक्तास्तुप्रक्ता आदिश्च एकैकाक्षरवर्जितम् ।

(४५) तावन्तः सुद्रा गणा ह्यादिमध्यान्तर्गवाः ।

(४६) चतुर्लः पञ्च च गणा आर्यालक्षणमुच्यते ।

- (४७) स्वरार्धं चार्धार्धं सप्तादायां विषमे न जः ॥ ६ ॥
 (४८) षष्ठो जो नलघू धा सप्ताद् द्वितीयादि पदं नले ।
 सप्तमेऽन्ते प्रथमादि, द्वितीये पञ्चमे नले ॥ ७ ॥
 (४९) अर्द्धं पदं प्रथमादि षष्ठ एको लघु भवेत् ।
 (५०) त्रिषु गणेषु पादः सप्तादायां पञ्चार्धकं स्मृता ॥ ८ ॥
 विष्णुतान्याय चपला गुणमवप्रगतौ च जौ ।
 द्वितीयचतुर्थौ, पूर्वं च चपला सुखपूर्विका ॥ ९ ॥
 (५१) द्वितीये जघनपूर्वा चपलायेना प्रकीर्तिता ।
 (५२) उभयो र्महाचपला, गीतिराद्यार्धतुल्यका ॥ १० ॥
 अन्येभार्धनोपगीतिश्च द्वितीयाद्युक्तमात् स्मृता ।
 (५३) अर्धं वसुगणा आर्धागीति, छन्दोऽथ मालया ॥ ११ ॥
 (५४) वैतालीयं द्विस्वरा सप्तादयुक्पादे समे युजः ।
 (५५) वसवोऽन्ते रत्नगात्र, गौपच्छन्दसकं भवेत् ॥ १२ ॥
 (५६) भगणान्तापातलिका, श्रेष्ठे परेण धृत् ॥
 (५७) न साकं षट् चामिश्वा युक्, प्राचरहतिः मर्दयते ॥ १३ ॥

- (४७) स्वरार्धं चार्धार्धं सप्तादायां विषमे न जः ।
 (४८) षष्ठो जो नलघू धा द्वितीयादि पदं नले ।
 (४९) अर्द्धं पदं प्रथमादि षष्ठ एको लघु भवेत् ।
 (५०) त्रिषु गणेषु पादः सप्तादायां पञ्चार्धकं स्मृता ।
 (५१) द्वितीये जघनपूर्वा चपलायां प्रकीर्तिता ।
 (५२) उभयो र्महाचपला गीतिराद्यार्धतुल्यका ।
 (५३) अर्द्धं वसुगणा आर्धागीति छन्दोऽथ मालया ।
 (५४) वैतालीयं द्विस्वरा सप्तादयुक्पादे समे नलः ।
 (५५) वसवोऽन्ते रत्नगात्रोऽप्यच्छन्दसकं भवेत् ।
 (५६) भगणान्तापातलिका श्रेष्ठे परेण धृत् ।
 (५७) साकं षट् चामिश्वा युक् प्राचरहतिः मर्दयते ।

- (५८) पञ्चमेन पूर्वः साकं तृतीयेन सह चायुक् ।
 (५९) उदीचप्रवृत्तिः, आभ्यां सग्राद् सुगपञ्च प्रवृत्तकम् ॥ १४ ॥
 (६०) आयुक् चारुहासिनी सग्राद्, सुगपरान्तिका भवेत् ।
 (६१) गन्ता द्विर्वसवश्चैव मातासमकमौरितम् ॥ १५ ॥
 (६२) भवेल् लो नवमो, लच द्वादशो वानवासिका ।
 (६३) विश्वोकः पञ्चमाष्टमौ, चित्रा नवमकश्च लः ॥ १६ ॥
 परदुक्ते नोपचित्रा, पादाकुलकमितप्रतः ।
 (६४) गीतार्थग्रा लो, गश्चेत् सौम्या, लः पूर्वो ज्योतिरीरिता ॥ १७ ॥
 (६५) सग्राच्छिखा विपर्यग्राधार्, चूलिका समुदाहृता ।
 (६६) एकोनत्रिंशदन्ते गः, लां येन न समा गलाः ।
 (६७) गुरोरितेप्रव सङ्ख्या सा वर्णाज्ज्ञेया विपर्ययात् ॥ १८ ॥
 इतप्रतिप्रोक्ते महापुराणे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
 आग्नेये छन्दःसारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्निस्वाच,—

वृत्तं सप्तं चार्धसप्तं विषमञ्च त्रिधा वदे ।

- (५८) पञ्चमेन पूर्वसाकं तृतीयेन सह चायुक् ।
 (५९) उदीचप्रवृत्तिर्वा सग्रात् सुगपञ्च प्रवृत्तकम् ।
 (६०) आयुक् चारुहासिनी सग्राद् सुगपरान्तिका भवेत् ।
 (६१) सग्राच्चिच्छिखा विपर्यग्राधार् चूलिका समुदाहृता ।
 (६२) भवेन्नवमौ लश्च द्वादशो वानवासिका ।
 (६३) विश्वोकः पञ्चमाष्टमौ चित्रालवमकश्च लः ।
 (६४) गीतार्थलोपश्चेत् सौम्या लः पूर्वो ज्योतिरीरिता ।
 (६५) सग्राच्छिखा विपर्यग्राधार् चूलिका समुदाहृता ।
 (६६) एकोनत्रिंशदन्ते गः लां ज्ञेयं समा गलाः ।
 (६७) गुरोरितेप्रव सङ्ख्या सा वर्णाज्ज्ञेया विपर्ययात् ।

- (६८) समं तावत्कालः सतमर्द्धसमश्चाकारयेत् ॥ १ ॥
 (६९) विषमश्च रात्र्युत्तरं, गलहस्तं समान्यपि ।
 (७०) ग्लौ चतुः प्रमाणी सत्रात्, आभ्यामन्यद् वितानकम् ॥ २ ॥
 (७१) पादसत्रात्तुष्टु वक्त्रं सत्रात् सनौ न प्रथमात् स्मृतौ ।
 (७२) वान्यद् यश्चतुर्थाद् वर्णात्, पथत्रा ज्ञेया जुजो जतः ॥ ३ ॥
 (७३) विपरीता अथान्येषां, चपला अश्वजस्त नः ।
 (७४) विपुला शुगलः सप्तमः सर्वं तत् सैतवसत्र च ॥ ४ ॥
 (७५) औ न्तौ वा विपुलानेका वक्त्रजातिः समीरिता ।
 भवेत् पदचतुर्थं चतुर्वृद्ध्या पदेषु च ॥ ५ ॥
 (७६) शुद्धवान्त आपोङ्, प्रतप्रापीङो गगादिकः ।
 (७७) प्रथमसत्र विपर्ययासे मञ्जरी लवली क्रमात् ॥ ६ ॥
 (७८) भवेदमृतधाराख्या उद्गताद्युच्यतेऽधुना ।
 (७९) एकतः सजसलाः स्युर्नसौ जो गोऽथ भो नजौ ॥ ७ ॥
 (८०) लो गोऽथ सजसा जो ग ऋतीयचरणस्य तु ।

- (६८) समं तावत्कालजतमर्द्धं समश्चाकारयेत् ।
 (६९) विषमश्च रात्र्युत्तरं गलहस्तं समान्यपि ।
 (७०) ग्लौ यत् प्रमाणी सत्रादाभ्यामन्यद् वितानकम् ।
 (७१) पादसत्रात्तुष्टु वक्त्रं सत्रात् सनौ न प्रथमा स्मृतौ ।
 (७२) वान्यद् यश्चतुर्थाद् वर्णात् पथत्रा ज्ञेया जुजो जतः ।
 (७३) विपरीतपथान्यासाश्चपलावश्वजस्तनः ।
 (७४) विपुलाशुगलः सप्तमः सर्वं तत् सैतवसत्र च ।
 (७५) औ न्तौ वा विपुलानेका वक्त्रजातिः समीरिता ।
 (७६) शुद्धवान्त आपोङ् प्रतप्रापीङो गगादिकः ।
 (७७) प्रथमसत्रविपर्ययासे मञ्जरी लवली क्रमात् ।
 (७८) भवेदमृतधाराख्या उद्गताद्युच्यतेऽधुना ।
 (७९) एकतः समसजसानः स्युर्नसौ जो गोऽथ भौ नजौ ।
 (८०) नो गोऽथ समजसा नो ग ऋतीयचरणस्य च ।

- (८१) सौरभकं रनभगा, ललितञ्च ननौ ससौ ॥ ८ ॥
 (८२) उपस्थितप्रभुपितं दृथगाद्यं ससौ जभौ ।
 (८३) गो गोऽय सनजा रो गः, नौ सोऽय ननना जयौ ॥ ९ ॥
 (८४) वर्षमानं नौ स्त्री नसौ अयो तो जो २ ईरिता ।

शुद्धविराड्दार्ढ्यभाष्यं वक्ष्ये चार्धसमं ततः ॥ १० ॥

इतःप्रतिप्रोक्ते महापुराण्ये विषमकथनं नाम एकत्रिंशदधिक-

त्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्निश्वाच,—

- (८५) उपचित्तकं सससला गोऽय भो भभगा गय ।
 (८६) द्रुतमध्या भभभगा गयो नजजयाः स्मृता ॥ १ ॥
 (८७) वेगवती सससगा भभभगा गयो स्मृता ।
 (८८) भद्रविराट् तजजगा ससजा गो गय स्मृता ॥ २ ॥
 (८९) सजसा गोऽय भो रो नो गो गो वै केतुमतप्रपि ।
 (९०) आख्यानिकी ततजगा गयो जतजगा गय ॥ ३ ॥
 (९१) सौ सलौ गय नौ भो आ भवेद्धरिणवक्षभा ।
 (९२) नौ रलौ गय नजजा रः सत्रादपरवत्तकम् ॥ ४ ॥
 (९३) पुष्पिताया ननरया नजजा रो गयो, रजौ ।
 (९४) रो जयो जरजा रो गो शुजि यवमती, शिखा ॥ ५ ॥
 (९५) अष्टाविंशतिला गान्ता त्रिंशद्भान्तगतो शुजि ।
 (९६) खञ्जा तद्विपरीता सत्रात् समवृत्तं प्रदर्शयते ॥ ६ ॥

इतःप्रतिप्रोक्ते महापुराणे अर्धसमवर्णनं नाम

द्वात्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रम्,—

- (८८) यति विच्छेद इत्युक्तं सप्तमथा तयो गणौ ।
 (८९) जसौ गः कुमारललिता, भौ गौ चित्तपदा स्मृता ॥ १ ॥
 (९०) विदुषाम्नाजा भमगगा, गणैर्भतलगे भवेत् ।
 (१००) मानवकाकीडिकं, नीं सो हलमुखी स्मृता ॥ २ ॥
 (१) नौम् भुजङ्गशिष्टुता, न्यौ गौ हंसवत् तथा ।
 (२) भवेच्छुद्धविराड्, वृत्तं प्रतिपादं मसौ जगौ ॥ ३ ॥
 (३) पण्डवो मनया गः सत्रात्, जौ गौ मयूरसारिणी ।
 (४) मन्ता भमसगा वृत्तं, तजजा ग उपस्थिता ॥ ४ ॥
 (५) ह्यवती भमसगा, इन्द्रवज्रा ततौ जगौ ग् ।
 (६) जतौ जगौ भूपपूर्वा, आद्यन्तावुपजातयः ॥ ५ ॥
 (७) दोषकं भमभा गौ सत्रात्, शालिनी मतता गगौ ।
 (८) वतुःखरा सत्राद्, अमरविलसिता भमौ नलौ ग् ॥ ६ ॥
 (९) समुद्रा अथ ऋषयो, नीं रलौ गो रथोद्धता ।
 (१०) स्वागता रनभा गो गो, वृत्ता ननसगाश्च गः ॥ ७ ॥
 (११) श्येनी रजरत्ना गो वातोर्नी भमतगा गय ।
 (१२) जगती, वंशस्था वृत्तं जतौ ज्यौ, अथ तौ जरौ ॥ ८ ॥
 इन्द्रवंशा, तोटकं सै चतुर्भिः प्रतिपादतः ॥
 (१३) भवेद् द्रुतविलम्बिता भमौ भरौ, अथो ननौ ॥ ९ ॥
 (१४) स्यौ श्रीपुटो वसुवेदा, जलोद्धतगति र्जसौ ।
 (१५) जसौ रसर्तवश्चाथ, ततं ननमराः स्मृतम् ॥ १० ॥
 (१६) कुडमत्रिविला न्यौ नो यो, नौ रौ स्याच्चक्षुषाक्षिका ।
 (१७) भुजङ्गप्रयातं यैः स्याच्चतुर्भिः, चण्विषौ च रैः ॥ ११ ॥
 (१८) प्रमिताक्षरा सजौ सौ, कान्तोत्पीडा भमौ समौ ।
 (१९) वैश्वदेवी भमयथा पञ्चाङ्गा, नवमालिनौ ॥ १२ ॥
 (२०) नजैः भवौ प्रतिपादं गणा, अतिजगत्पि ।

(२१) प्रह्विषी मनजरा गो यतिर्वह्निदिनु च ॥ १३ ॥

(२२) इचिरा जभसजगा ऋच्छन्ना वैदेर्ग्रहैः स्मृता ।

मत्तमयूरं मतयाः सगौ वेदग्रहे यतिः ॥ १४ ॥

(२३) गौरी नननसा गः स्याद्, असस्नाधा मतौ नसौ ।

(२४) गो ग इन्द्रियनवकौ, ननौ रसलगाः स्वराः ॥ १५ ॥

(२५) स्वराद्यापराजिता स्थान्, ननभा नलगाः स्वराः ।

(२६) द्विः प्रचरणकलिता, वसन्ततिलका तमौ ॥ १६ ॥

जौ गौ, सिंहेन्नता सा स्थान् सुनेरुह्विषी च सा ।

(२७) चन्द्रवर्मा नननाः सो, मालर्तुनवकः स्मृतः ॥ १७ ॥

(२८) मण्डिगुणनिकरासौ, मालिनौ ननौ मयौ यः ।

(२९) यतिर्वसुस्वरा, भो रो नननगाः स्वरग्रहाः ॥ १८ ॥

(३०) ऋषभगजविलसितं, ज्ञेया शिखरिणी यमौ ।

(नृसौ भूलौ ग ऋतुभौ रुद्रैः, पृथ्वी जसौ जसौ यलौ ।)

गो वसुग्रहविच्छिन्ना पिङ्गलेनेरिता पुरा ॥ १९ ॥

(३१) वंशपत्नपतितं सप्राद् भरना भौ लगौ सदिक् ।

(३२) हरिणी नसमा रः सो लगौ रसचतुःस्वराः ॥ २० ॥

(३३) मन्दाक्रान्ता मभनताः सगौ गब्धिरसस्वराः ।

(३४) कुसुमितलतावेक्षिता मतनाः ययौ घराः ॥ २१ ॥

(३५) रसाः स्वराः प्रतिपार्दः मसजाः सतताश्च गः ।

शाहूलविक्रीडितं सप्रादादित्यसुनयो यतिः ॥ २२ ॥

(३६) कृतिः, सुवदना भो रो भनया भलगाः स्वराः ।

(३७) यतिर्मुनिरसाश्चाथ, स्थिति वृत्तं क्रमात् स्मृतम् ॥ २३ ॥

(३८) खग्धरा मरभा नो यो ययौ त्रिःसप्तका यतिः ।

(३९) मद्रयं भरना रो नो रनगा दशभास्वराः ॥ २४ ॥

(४०) अश्वललिलं नजभा जभजा भलगीभतः ।

(४१) मत्ताक्रीडा ममतन्मू गौ नलौ गोऽष्टमतिथिः ॥ २५ ॥

- (४२) तनूी भतनसा भो भो नयी वाणशराकेतः ।
 (४३) कौशुपदा भमसभा नी नौ ग् वाणशराष्टतः ॥ २६ ॥
 (४४) भुजङ्गविज्जम्भितं भमतना ननरा सलौ ।
 (४५) गष्टे भसुनिगिच्छेदो, क्षपवाद्याख्यमीदृशम् ॥ २७ ॥
 (४६) मनना ननना नः सो गगौ ग्रहच्छतुरसात् ।
 (४७) नौ सप्त रो दण्डकः स्याच्चण्डदृष्टिप्रपातकम् ॥ २८ ॥
 (५८) रेफद्वयार्णार्णवौ सुप्र व्यीलजीमूतसुखकाः ।

शेषे वै प्रचिता ज्ञेया गायाप्रसार उच्यते ॥ २९ ॥

इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे समष्टतवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंश-

दधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अग्निस्वाच,—

- (४८)-छन्दोऽत्रासिद्धं गाया स्यात्, पादे सर्वशरी तथा ।
 (५०) प्रसार आद्यगोऽथो लः परतुल्योऽथ पूर्वगः ॥ १ ॥
 (५१) नष्टमध्ये समेक्षे लः समेर्धं विषमे शुभः ।
 (५२) प्रतिलोमयुष्मं लादं हिब्रिट्टक एकनुत् ॥ २ ॥
 (५३) सङ्ख्या द्विर्धे, रूपे शून्यं, शून्ये द्विरीरितम् ।
 (५४) तावदर्धं तद्वयुषितं, द्वि द्वून्मन्तु तदन्ततः ॥ ३ ॥

धरे पूर्णं परे पूर्णं सेरः प्रसारतो भवेत् ।

- (५५) लगष्टक्या दृक्तसङ्ख्या चाद्याङ्गुलमथोर्ध्वतः ॥
 (५६) सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना छन्दःसारोऽयमीरितः ॥ ४ ॥
 इत्यग्निप्रोक्ते महापुराणे प्रसारनिरूपणं नाम चतुस्त्रिंश-

दधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

आग्नेये छन्दःसारेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीनारायणभट्टविरचितया व्याख्या

सहितम्

वृत्तरत्नाकरम् ।

अनुक्रमः ।

	पृष्ठा
१। परिभाषाध्यायः	२१
२। मातृवृत्ताधिकारः	५७
आर्याप्रकरणम्	५७
गीतिप्रकरणम्	४४
वैतालौयप्रकरणम्	४७
वक्त्रप्रकरणम्	५१
मात्रासमप्रकरणम्	५५
द्विखण्डकप्रकरणम्	६०
३। समवृत्ताध्यायः	६२
उक्तादिप्रकरणम्	६२
दण्डक प्रकरणम्	७६
४। अर्धसमाध्यायः	७८
५। विषमाध्यायः	८१
चतुर्द्विप्रकरणम्	८३
उज्जताप्रकरणम्	८५
उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्	८६
गाथाप्रकरणम्	८७
प्राकृतप्रकरणम्	८०
६। प्रस्ताराध्यायः	१००

Explanations.

- A. Taranatha Tarkavacaspati's edition.
 - B. Beneres Edition with Hari Bhaskara's commentary.
 - D. The ordinary Beneres Edition.
 - P. Visvanatha Shastri's edition of Pingala with Halayudha.
 - Pra. or प्रा० पि०. Prakṛta Pingala with Ravikara's commentary lent by a Beneres Pandit.
 - () indicates that such passages have been supplied by me.
-

सटीक उत्तरत्नाकरम्।

—०००—

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नत्वा गणेशं वाग्देवीं पिङ्गलं मातरं गुरुम् । अन्यानेपि च भाष्यादि-
कर्तृच्छन्दोविशारदान् ॥ १ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरस्वरिखसु नारायणः स्वाम-
निरुथ बुद्धिम् । संक्षेपवृत्तत्रा विवृतिं सुवृत्तरत्नाकरे व्यक्ततया तनोति ॥ २ ॥
विशिष्टशिष्टाचारमूलभूत “स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा” इत्यादिवैदिकलिङ्ग-
कल्पितश्रुतिप्रमाणकविशिष्टेष्टदेवतानमस्कारजनितनिर्विघ्नतादिः स्वनाम-
कीर्तनपूर्वकं स्वश्रयस्य ग्रन्थान्तरैरधिगतार्थताञ्च सूचयन् सप्रयोजनं कर्तव्यं
सामान्यज्ञानपूर्वकविशेषजिज्ञासुप्रवृत्तिसिद्धयर्थं सामान्यतः प्रतिजानीते
मुखेत्यादिश्लोकत्रयेण ।

सुखसन्तानसिद्धयर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् ।

गौरीविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥

वेदार्थशेषशास्त्रज्ञः * पथेत्रकोऽभूद्भिज्जोत्तमः । * पठेत्रकाः । A.

तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः ॥ २ ॥

तेनेदं क्रियते छन्दो लक्ष्मलक्षणसंयुतम् ।

वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये ॥ ३ ॥

ब्रह्माच्युताभ्यां विधातृविष्णुभ्यां अर्चितं पूजितं गौरीया पाषात्या
विनायकेन गणाधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां
वा शङ्करं सुखकर्तारं एवविधं शङ्करं महादेवं सुखसन्तानसिद्धयर्थं

प्रणामजनिताविघ्नतादिसम्भूताव्याकुलीभाववृद्धिवैभवादिजनितसुखपरम्परा-
 प्राप्तप्रथं तेन केदारेण इदं छन्दः कियत इति तृतीयश्लोकेनानुयः । वेदानाम्
 च्छगादीनामर्थं शैवशास्त्राणि च रुद्रयामलादीनि जानातीतैत्रवर्दिधः पथ्ये-
 कसंज्ञो द्विजोत्तमो ब्राह्मणोत्तमोऽभूत् । तस्य पुत्रः केदारनामा शिवचरणा-
 रविन्दपूजनतत्परोऽस्ति लक्ष्मणोदाहरणेन मातावर्णन्यतरनियतात्मकेन
 छन्दसा लक्षणेन च तन्नियमकथनात्मकेन छन्दसा तदभिन्नेन युक्तं लक्ष्यमेव
 लक्ष्यमिति विग्रहः उत्तररत्नामाकारः खनि यत्न तत् यद्वा आकरः समूहो यत्न
 'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठे' कथ्यते इति विश्वप्रकाशोक्तेः । एतदेवानु-
 र्थसंज्ञया नाम प्रसिद्धं छन्दस्तत्प्रतिपादकत्वात्तचितं तच्छास्त्रं बालानां छन्दः-
 शास्त्राज्ञानानां सुखेनात्पोपक्षेन सिद्धये छन्दोज्ञानार्थं कियत इत्यर्थः । सुख-
 पदस्य प्रथमप्रयोगादेतच्छ्रवणेन ओहृणां सुखातिशयः सूचितः । यद्वा बाल-
 प्रतिपत्तेः प्रयोजनत्वेऽपि स्वप्रयोजनत्वाभावादेतद्भ्रम्यजनितबालवृत्तपत्ति-
 जनितोपकारादृष्टेन जनिष्यमाणस्वर्गादिसुखपरम्परैव खेष्टस्यप्रयो-
 जनत्वानेन निर्दिश्यते । ब्रह्मविष्णुगौरीविनायकम् तेन मङ्गलान्तरं
 तदनु स्मृतिसंरूपं सूचितम् । शङ्करमित्यत्र शंखब्दस्याव्ययत्वाद्भिन्नप्रत्ययत्वाभा-
 वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति न भवति । द्विजोत्तमग्रहणेन च ब्राह्मण-
 कर्तृत्वादेतस्य ग्रन्थस्य अवणे दोषाभावः सूचितः । लक्ष्मिप्रत्यादीनां लक्ष्येभ्यः
 काव्यादिभ्यः केवललक्षणे यच्च सूत्रादिभ्यो भिन्नलक्ष्यलक्षणेभ्यश्च वृत्तादिभ्यो
 ऽतिशय इति सूचितः । एवं सामान्यतो ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय पूर्वाचार्योक्ति-
 मूलकतया स्वकल्पितवाङ्मयाजनितश्रोतनादरं निराकर्तुं प्रतिपाद्यमर्थ-
 विशेषतः प्रतिजानीते ।

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।

मातावर्णविभेदेन छन्दस्तद्विच कथ्यते ॥ ४ ॥ इति ।

पिङ्गलेन सूत्रकर्तृ आदिपदाद् भाष्यकारादिभिश्चाचार्यैरवधेय-
 यत्नैर्लौकिकं छन्दो मातावर्णविभेदेन इदं गाताच्छन्द आर्यप्रादि इदं

वर्णच्छन्दः समान्यादौति भेदेन द्विधा द्विप्रकारस्तुतं तच्छन्द इह ग्रन्थे कथ्यत इत्यर्थः । लौकिकशब्देन वेदवेदाङ्गानधिकारिणामत्रैव वर्णिकानामप्यस्मिन् ग्रन्थे अधिकार इति दर्शयति । मातावर्णग्रहणेन माताच्छन्दो गणच्छन्द इति कैचिदुक्तो द्वेधा विभागः पराकृतः, तादृशविभागे च गणच्छन्दसामपि संग्रहादिति भावः । अनेत्र तु गणमाताचरच्छन्दस्तेन त्रैविध्यमाहुः यदुक्तं “आदौ तावज्जणच्छन्दो माताच्छन्दस्ततः परम् । तृतीयमक्षरच्छन्दच्छन्दस्तेषां तु लौकिकम्” इति । गणच्छन्द आर्यप्रादि, माताच्छन्दो वैतालीयादि, अक्षरच्छन्दः समान्यादौति अन्यकर्तृकसम्भावितच्छन्दोऽन्तःप्रक्षेपनिक्षेपनिराकरणाय ग्रन्थं परिमाणतः परिच्छिनत्ति ॥

षष्ठ्यायनिबद्धस्य छन्दसोऽस्य परिस्फुटम् ।

प्रमाणमिह विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ ५ ॥ इति ।

परि समन्तात् साकलेत्रन स्फुटं प्रकटं यथा श्यान्तथा षड्भिरध्यायैर्निबद्धस्य घटितस्यास्य छन्दसः छन्दोग्रन्थस्य वृत्तरत्नाकराख्यस्य षट्त्रिंशदधिकं षट्त्रिंशत्संख्याधिकं द्वात्रिंशदक्षराणामनुष्टुप्छन्दसां श्लोकानां १३६ परिमाणं ज्ञेयम् । अनुष्टुप्श्लोकपरिमाणमेवात्र गृह्यते, ग्रन्थगणनायां लोके तस्यैव प्रसिद्धत्वात् । एतेनान्यतरग्रन्थपाठे प्रयासाभावाद्द्वितीयाध्यायस्य छन्दोऽत्रादिग्रन्थप्रयासनैरपेक्ष्यैव प्रसिद्धसकलच्छन्दोज्ञाननिरतैर्बुधैर्प्रतिबुधैरप्येव ग्रन्थोऽभ्यसनीय इत्युक्तं भवति । इदानीं सकलवाग्धरापितृने मादौन् गणान् स्तुवन् लक्षणकथनार्थमुद्दिशति ॥

भ्यरत्नजम्भुगैर्लान्तेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ६ ॥ इति ।

मगण यगण रगण सगण तगण जगण भगण नगण गुरुभिर्लान्तेर्लघु-
स्तुक्तेरेभिर्दशभिर्गणाष्टकगुरुलघुपैरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं वाग्जालं व्याप्त-
मस्तीनि शेषः । अत्रोपमा विष्णुना त्रैलोक्यं यथा व्याप्तं तद्वत् । अत्र स्वरो-
च्चारणं सौकर्यप्रार्थक्य, एवमुत्तरापि । वक्ष्यमाणाक्षरप्रसारकमोपकमनिर्देश-

कस्तूतानुरोधेनायं कम उक्तः । “धी श्री स्त्री म्” “वरा सा य्” “का रुहा र्” “वसुधा स्” “सा ते क ज्” “कदा स ज्” “किं वद भ्” “न हसन” “ग ल्” इति क्रमेण गणान् लक्षयति ॥

सर्वगुणैर्मुखात्तलैर् यरावन्तगलौ सतौ ।

ममथाद्यौ ज्भौ त्रिलोकोष्टौ भवन्तत्र गणास्तिकाः ॥ ७ ॥ इति ।

अत्र छन्दःशास्त्रे अष्टौ त्रिकाक्षप्रधरा गणा भवन्ति चतुरधरा गणा मा भूदिति त्रिका इत्युक्तम् । परिमाणेन तानाह सर्व्वेति, सर्व्वं गवो गुरवो यस्मिन्नसौ सर्व्वः, नासैकदेशे नासग्रहणमिति न्यायेन गुरुशब्दो गुरुवाची एवं लघुशब्दो लघुवाची एवं सर्व्वं त्व, मः मगणः । सुखे आदौ अन्तर्मध्ये लो लघुर्ययो- स्तौ यरौ यगणरगणौ । अन्ते गलौ गुरुलघूययो लौ क्रमेण सतौ सगणतगणौ । ग् गुरुर्मध्य आद्यश्च ययोस्तौ ज्भौ जगणभगणौ । त्रिलस्त्रिलघुर्नः नगणः । एतेषां प्रस्तारो यथा, मः ५५५, यः ५५, रः ५५, सः ५५, तः ५५, जः ५५, भः ५५, नः ॥ एतेषां कमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीभविष्यति ॥ अन्य- त्वापि मादौनां स्वरूपमुक्तम् ॥ “मस्त्रिगुण स्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुणः पुन- रादिलघु र्थः । जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुणः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥” इति । अनैरसु देवताफलस्वरूपाख्येषामुक्तानि “भो भूमिस्त्रिगुणः अयं दिशति, यो वृद्धिं जलश्चादिलो, रोऽग्निर्मध्यलघु विनाशमनिलो देशाटनं सोऽन्तगणः । तः व्योमान्तलघु धनामहरणं, जोऽर्को रजं मध्यगो, भस्वन्द्रो यश्च उज्ज्वलं सुखगुणं नौ नाक आयुस्त्रिलः” इति ॥ इदञ्च फलं काव्यनाटकस्य तत् कर्तुः पठितुं वा यथायोग्यं व्यस्तं समुचितं वा ज्ञेयम् । यत्र नायकादिभिः प्राचीनो देवतादिः स्वकल्पितो वाक् कर्तुः श्रोतृणाञ्चेत्यादि । क्वचित् देवता- मात्मनवादि “इष्टौ जलशिखिवायुगगनं सूर्यप्रश्चन्द्रमा नाकः । प्रस्तारकमवशतो देवां ज्ञेया यथामङ्गलम्” इति । अथ यदि दैवाद् दुष्टफलो गणः काव्यादौ उक्तः तद्द्रष्टव्यार्थं द्वितीयो गणः शोध्यः तत्र मगणनगणौ मित्संज्ञौ भगणयगणौ भृत्यौ जताबुदासीनौ रसावरीनीचौ च । तदुक्तं “मनौ मित्ते भयौ भृत्याबुदा-

सीनौ जतौ स्मृतौ । रसावरौ नीचसंज्ञौ ज्ञेयावेतौ मनौषिभिः” इति ।
तथा च यदि मितगणान् मितगणस्तदा समृद्धादि फलम्, मितगणाद् भृत्यगणो
जयादिशुभम्, मित्रादुदासीने शून्यकम्, मित्राच्छतौ बन्धुपौडा, भृत्या-
न्मित्रे तु सर्वकार्यप्रसिद्धिः, भृत्याद्भूतेषु सर्वो लाभः, भृत्यादुदासीने
धननाशः । भृत्याद्वैरिणि शोकः । उदासीनान्मित्रं किञ्चिदेव कार्यप्रसिद्धिः,
उदासीनाद्भूतेषु सर्वं वशाः, उदासीनादुदासीने न शुभं न चाशुभम्,
उदासीनाच्छतौ स्वजनवैरम्, (शत्रो मिते भ्रमः,) शत्रो भूतेषु गृहिणीनाशः,
शत्रोऽदुदासीने स्वकुलक्षयः, शत्रोः शत्रौ काव्यनायकनाशो भवति इति गण-
युगफलम् । तदुक्तं “मित्रान्मित्रादयः सुर्यदि धनसुदयं शून्यं बन्धुपौडा
भृत्यान्मित्रादयश्चेद् दृष्टिमधिकगुणं हानिशोकौ च कुर्युः । औदास्यार्थाच्च
मित्रादय इह कुसखा धैर्यप्रसीपत् स्ववैरं शत्रोर्मित्रादयश्चेद्भ्रममय गृहिणी
नाशमाधिं विनाशम् ॥” इति । तथा “मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधनमयो
मिततो भूतप्रसन्नः स्वैयं मित्रादुदासो न किमपि च फलं मिततः शत्रुसंज्ञः ।
बन्धोः पौडामयो सप्रादयदि खलु नियतं भृत्यतो मितसंज्ञः सर्वं कार्यं च भ-
ृत्याद्भूतगण इह चेदायतिः सर्वलोके ॥ भृत्याच्चेत् स्यादुदासो धनविगममयो
भृत्यतः शत्रुसंज्ञः शोकं कुर्येत्प्रादुदासाद् यदि भवति तदा मितसंज्ञोऽल्पका-
यं । तस्माद्भृत्यः प्रभुत्वं तत इह सततं स्यादुदासोऽपि नाशं तस्माच्छत्रुः
स्ववैरं विविधगुणहरं सर्वसत्कार्यप्रनाशम् ॥ शत्रोर्मित्रश्च शून्यं यदि भवति
ततो भृत्यसंज्ञो गृहिण्या नाशं तस्मादुदासो धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्य-
शोकम् ॥ शत्रोः शत्रु भवेच्चेद् द्विगुणससक्तिः नायकस्यैव नाशं देशोदासं
विधत्ते कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः” इति । अत एव किरातमायनैष-
धीयेषु दुष्टफलादपि उदासीनाज्जगणादुदासीनस्य तगणस्य सत्त्वान्न मन्दं न
चाशुभमिति दोषाभावः । अथ गणशुद्धिप्रसङ्गाद्वर्णशुद्धिश्चरते । तच्छुद्धौ हि
नायकादीनां सुखं भवति । तदुक्तं “अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति ।”
इति । तत्र ऊ भ अ ट ठ ढ ण प फ व भ म र ल व ष ह लान् संशुद्धोच्चराणि
च विज्ञाय शेषाच्चराणि शुभफलानीति संक्षेपः । तदुक्तं भामहेन “अवर्णात् संप-

न्ति भवति सुदिवर्णाद् धनशतान्यवर्णादित्यातिः सरभसमृवर्णाद् विरहि-
तात् । तथा हेत्रचः सौख्यं छ अ णरहितादचरगणात् । पदादाविन्यासात्
भ र ब ह ल पूर्वे विरहितात् ॥ कः खो गो घ च लक्ष्मीं वितरति न
यशो छ स्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जो मितलाभं भयमरणकरो भूजौ ठठौ
खेददुःखे । छः शोभां ठो विशोभां भ्रमणमय च ण स्तः सुखं यश्च सुखं दो घः
सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणकरोऽदुःखं पवर्गः ॥ यो लक्ष्मीं रश्च दाहं
व्यसनमय संवौ शः सुखं पश्च खेदं सः सौख्यं हश्च खेदं विलयमपि च लः
चः समृद्धिं करोति । संयुक्तं चेह न स्यात् सुखमरणपटु वर्षविन्यासयोगः
पदादौ गद्यभक्ते वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम् ॥” इति । तथा
दुःखदारिद्र्यवाचकाः शब्दाश्चादौ न प्रयोज्याः । अयश्च प्रयोगनिषेधः
काव्यादौ उक्तः श्लोके चादौ श्लेषः । देवतादिवाचकशब्दे तु गणविचारे-
ऽचरविचारे दोषाभावः । तदुक्तं भामहेनैव “देवतावाचकाः शब्दा ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः सुप्र लिपितो गणतोऽपि च” इति ।
तथाच माधकिरातयो जगणसंयोगयोः प्रयोगोऽपि श्रीशब्दप्रयोगादोषाभाव
इत्यलं भूयसा प्रसक्तेन, प्रकृतमतुसरामः । इदानीं माताच्छन्दःसुपयोगिनो
गणानाह ॥

ज्ञेयाः सर्वान्तमथादिगुरवोऽतु चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघुपेताः पञ्चार्थेऽत्रादिषु संस्थिताः ॥ ८ ॥ इति ।

अतार्थेऽत्रादिषु छन्दःसु स्थिताश्चतुष्कलाश्चतुर्मात्राः पञ्चगणा ज्ञेयाः । प्राक-
च्याव स्वरूपतत्त्वानाह सर्वेति । सर्वत्वान्त मर्थे आदौ च एष येषां ते तथा
कथंभूताः चतुर्लघुना गणनोपेताः युक्ताः । तत्र चतुर्मात्रा कृत्वात् सर्वगुरुर्द्वि-
गुरु लभ्यते यथा सर्वगुरुः ५५, अन्तर्गुरुः ॥५, मध्यगुरुः ॥५॥, आदिगुरुः
॥५॥, चतुर्लघुः ॥५॥, अर्थं गणक्रमः आर्यानिष्टोद्दिष्टयोः उपयोगेति सतैव वक्ष्यति ।
पञ्चकलादयस्तु प्राकृतप्रक्रमे वक्ष्यन्ते, संस्कृतेऽनुपयोगात् । गणान् संलक्ष-
यित्वा एव लक्षयति ॥

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो वृत्तपरश्च यः ।

वा पदान्ते त्वसौ श्वको ज्ञेयोऽन्यमात्रिको लघुः ॥ ६ ॥ इति ।

असौ वर्णो ग् गुरुर्ज्ञेयः ॥ कोऽसावित्यपेक्षायां सानुस्वार इति सानुस्वा-
रेण युक्तं च कभित्यादिः विसर्गान्तः अः कः इत्यादिः दीर्घः आकारइत्यादिः ।
इदं न तस्यापुत्रपलक्षणं । वृत्तपरः युक्तः संयुक्तः परो यस्य स संयोगे परभूते
यः पूर्वः सोऽपि गुरुरित्यर्थः, यथा विष्णु रित्प्रादौ विण्श्चादिः । पादान्ते
भ्लोकचरणान्तेऽनुवर्त्तमानो लघुर्गुरुर्वा भवति लघुपेक्षिते लघु कार्यं गुरावपे-
क्षिते गुरु कार्यं करोतीत्यर्थः । अथ च वप्रवस्थितविकल्पः तेन “अथ-वासवस्य
वचनेन” इत्यत्रादौ उक्ततादिपदान्तस्य लघुत्वैव । “तस्यः गुरव्यासपवि-
पांसुम्” इत्यत्रादौ च गुरुत्वैव । वृत्तपरश्च इति व्यञ्जनोपाध्मानीयजिह्वामू-
लीयपराणामुपलक्षणं । तथा च “तनुवाग्बिभ्वोऽपि सन् । मन्दः कवियणः-
प्रार्थी” इत्यत्रेवमादिषु सकारस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयपक्षे च दकारशका-
रयोर्गुणत्वं सिद्धं भवति । इतरथा नकारस्य पादान्तत्वात् सकारस्य न प्रा-
प्नोति जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्च संयोगत्वाभावाद् दकारशकारयोर्न प्रा-
प्नोति । तदुक्तं “दीर्घं संयोगपरं तथा पू तवप्रञ्जनन्तामूधान्तम् । सानुस्वारश्च
गुरु कविदवसानेऽपि लघुन्तप्रम् ॥” इति । व्यञ्जनपरस्य गुरुत्वाल्लघुन्तपादिषु
समान्यादिषु व्यञ्जनान्तः पादो न कार्यः । ननु संयोगे गुरु दीर्घश्चेति वदता
पाणिन्याचार्येण पादान्तस्यादीनां गुरुसंज्ञायामनुक्तत्वात्तद्विरोधः इति चेत् नैवं
कुण्डा ऊण्डा इत्यादिषु “गुरोश्च हलः” इत्यकारप्रत्ययस्य ईडाक्षके ऊडाक्षके
इत्यादिषु च “इजादेश्च गुरुमतोऽवृच्छ” इति आम्प्रत्ययस्य सिद्धप्रथं स्वशास्त्रे
संयोगदीर्घयो रत्वं पाणिनिः प्रत्यज्ञासीत् । अन्यैस्तु स्वशास्त्रे प्रयोजना-
भावान्नोचे इति न किञ्चिदेतत् । वृत्तिकारस्तु “गन्ते” इति सूत्रे
वाण्डाश्रवणात् सर्वत्र पादान्तस्थस्य लो गु भवतीति व्याचष्ट्यौ तदनुक्तं ।
गुरुलघुभ्यां लघुभिरेव च समाप्तयोः समानीगीत्यर्थयो वप्रभिकारात् ।
अथ तत्र लघुसमाप्तिविधायकशास्त्रेण विशेषात्मकेन सामान्यस्यास्य वाच

इति मतं तदपि न सिद्धम् । न हि लघुना समाप्ति विधीयते न तु समाप्ति-
स्थस्य लघुत्वं येन बाधः स्यात् गन्ते इति सूत्रान्तु अन्ये पदान्ते स्थितो
लघुः कचिद्गुरुरिति काचित्कत्वाभिप्रायं व्याख्येयं । तेन न तद्विरोध
इत्यलं प्रपञ्चेन । स च प्रस्तारे वक्रः नागराक्षरेऽकारप्रक्षेपचिह्नवत् (५)
ज्ञेयो लेख्यः, अन्यः पूर्वोक्तेभ्यः सानुस्वारादिभ्योऽन्यः लघुः । कोऽसावन्यमात्मिकः
मातृरूपः एतेन गुरोर्हि मातृत्वमुक्तम् भवति । स प्रस्तारे कर्त्तव्ये च ज्ञः
रेखाकारः कार्यः (१) । संयोगपरस्य कचिदपवादमाह ॥

पादादाविह वर्णस्य संयोगः कमसंज्ञकः ।

पुरा स्थितेन तेन स्थास्यवृत्तापि कचिद्गुरोः ॥ १० ॥ इति ॥

इहाच्छन्दःशास्त्रे पादादौ चरणादौ वर्णान्तरेण संयोगः कमसंज्ञकः पूर्वो-
चयैरुक्त इति शेषः । तेन पादादिसंयोगेन पुरःस्थितेन कचिदपेक्षितविषये
संयोगपरत्वाद् गुरोरपि लघुता स्यात् “वा पादान्ते” इत्यत्र पादान्ते लघो
गुरुत्वं इह तु गुरोर्लघुत्वमिति न पेनरुक्तमिति भावो वक्ष्यते । गुरो
लघुतायास्तदाहरणं साम्प्रतमाह ॥

तद्वर्णं सर्पपयाकं नवोदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्रास्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ ११ ॥ इति ।

अस्य पूर्वश्लोकार्धस्य अत्र ग्रास्यनागरिकवरागमे ग्रास्य वरेसामिलाषां
चतुरवधं निन्दःगर्भस्तत्रा निवारयन्ती सखी आह । हे सुन्दरि ग्रास्यजनो
ग्रामीणो जनो अल्पव्ययेन मिष्टं रसवदशनमश्नाति भुङ्क्ते किं तत् तद्वर्णं कोमलं
सर्पपानां भाकं नवानां तण्डुलानामोदनं च अपर्युषितोदनं पिच्छिला-
नि वह्मनि दधीनि अल्पद्रव्यो मिष्टाभासभोजी ग्रास्यजनोऽचतुरोऽयं । हे
सुन्दरि अतोऽसुं परित्यज्य नागरिके सामिलाषा भवेत्तत्र धन्यां अत्र सुन्दरी-
त्यत्र संयोगपरत्वाद् गुरुत्वं सति तृतीये पादे तयोदश मात्रा साभूदिति लघु-
त्वं प्रतिज्ञायते तथा च द्वादशमात्रतैवेति भावः । कचिदिति व्यवस्थितविकल्पा-
यं तेन सुन्दरीत्यत्र लघुत्वैव । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिपरत एवं संभ-

वन्ति । “स्वमहिमदर्शनं चते सुकुरतले जायते गच्छात् । दानं-भोगो नाशसि-
 खो गतयो भवन्ति वित्तसत्र ॥” इत्यादौ शुभतैव । आर्थप्राप्तदाहरता आर्थप्राप्त
 पादव्यवस्थाभावं वदन्तो वृत्तिकृतः पराकृताः । अत एव त्रिभिस्त्रिगणैः पादौ
 आर्थप्राप्ते विषमौ स्मृताविति, यस्याः पादे प्रथम इत्यादि चाभियुक्तैश्च
 पद्यप्राप्तिप्रायं वा तत्र पादव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् । ननु वा पदान्त इत्यत्र
 वर्णमात्रसत्र वा पादान्तस्थसत्र गुरुता विकल्पयते, गुरोरेव वा नित्यप्राप्ता सा
 विकल्पयते, लघोरेव वा । नादयः पादान्तवर्णमात्रसत्र तेनैव गुरुताविकल्प-
 पक्षे लघुत्वसत्रापि सिद्धत्वात् पादादावित्यसत्र वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, लघु-
 चाप्राप्तविकल्पः गुर्वशे प्राप्तविकल्प इति विरुद्धार्थद्वयकृतवाक्यभेदप्रस-
 ङ्गाच्च । न द्वितीयः तेनैव पाक्षिकलघुतायाः सिद्धौ पुनर्विधानवैयर्थ्यप्राप्तः,
 तद्व्यभिचयप्रदाहरण एव द्वितीयचतुर्थपादान्तयो लघुो गुरुत्वाभावे च्छन्दो-
 भङ्गप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः लघोस्तत्प्राप्ततत्वात्, असंयोगपरसत्रपादान्त-
 गुरोरक्रमपरत्वात्पाक्षिकलघुत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेत्, अत्र पादान्तवर्ण-
 मात्रसुद्दिष्ट विकल्पितं गुरुत्वं तेन विधीयते इति विधेयोद्देश्यगुरोरेकैकाव-
 च्छेदार्थद्वयसत्रार्थसिद्धत्वाद् वाक्यभेदाभावः पौर्वषेयत्वाद्वा स न दोषः ।
 पादादाविति च तस्यैव विषयं प्रदर्शयद्विवरणं तद्व्यभिचयप्राप्तिषु गुरोर्लघुतायां
 तृतीयपादे उदाहरणं लघो गुरुतायाच्च द्वितीयचतुर्थपादयोर्ददाहरणमित्या-
 पातत उत्तरं भवति । वस्तुतस्तु अप्रस्तुतस्याप्यर्थतो बुद्धिस्थस्य लघोरेव
 गुरुता तेन विकल्पयते । पादान्तगुरोस्त्व लघुता संयोगपरसत्रैवेत्यनेनैवो-
 च्यते । अक्रमपरस्य तु पादान्तगुरो लघुता नेष्टैव अतएव “गन्ते”
 इति सूत्रे “गृन्” इति पूर्वसूत्रादग्रहणमनुवर्त्य गुरुण्योपलक्षितसत्र
 क्रमाक्षरसत्र पादान्ते वर्त्तमानसत्र गुरुसंज्ञा निर्दिश्यते इति वृत्तिकारि-
 णोक्तम् । इदं च गुरो लघुत्व संयोगनिमित्तकगुरोरेव न दीर्घादिः । अत्र
 सोदाहरणो सामकः संग्रहश्लोकः ‘शुक्तपरस्त्रनिमित्तकप्रान्तगुरोरेव वेद्यमे
 लघुत । पादान्तस्थसत्र लघोरिह गुरुता वेष्टस्य जानीहि’ इत्यत्रलं प्रपञ्चेन ।
 इदं चोपलक्षणं प्रशब्दे ऋणश्चे च परतोऽपादान्तस्थसत्रापि लघुतायाः

कविप्रयोगे दर्शयतात् । तथाच कुमारसंभवे 'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा' इति प्रशब्दे परतस्तस्य लघुता दृष्टा । 'प्राप्तनाभिः कृद्मज्जनमाशु' इति । अन्य-
त्रापि, 'तवङ्क्रियापङ्क्रियो मम क्षीरधत्' इति ऋग्वेदे परतो लघुता दृष्टा ।
अनेत्र तु संयोगमात्रे परभूते लघुत्वमतीव प्रयत्नतयेतच्छब्दः । अतएव सर-
स्वतीकण्ठाभरणे उक्तं "यदातीव प्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं । न च्छन्दो-
भङ्गमित्ताच्छब्ददा दोषाय सूरयः ॥" इति । तथाच कविप्रयोगाः । रामायणे
'कृतार्थाश्च कृतार्थानां शिखाणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि कथादाः
कृतज्ञानोपमुञ्चते' इति । 'एवं तदार्थांश्च पवीरसिंह सीता वचः प्राह विधादयु-
क्तम् । एतच्च श्रुत्वा गदितो मया त्वं सीतोपलम्भे प्रकुर्य्व यत्नम्' इति च । 'तव
ङ्क्रियापङ्क्रियो मम क्षीरभूच्छङ्क्रिगृहे विह्वता न धृता ततः । बद्धल-
म्भामरभेचकताससं मम प्रिये क समेष्यति नो पुनः' इति च । अन्यत्र
'धनप्रदानेन श्रुतेन कर्णः' इत्यादि । प्राक्तेऽपि "जहण्हाड' ओइस्सो
अवभन्त उज्जसिअमंसुअज्जन्तं । तह अणाण्हा ओसि तुमं सच्छे गोला-
णवेत्तहे" इति । अत्र द्वितीयैकादशप्रयोगविंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाङ्ग-
त्वेऽपि ण्लहादिसंयोगसप्रातीवतीवप्रयोगोच्चारणेन पूर्वस्य लघुतायां न
छन्दोभङ्गो भवति । इदञ्च महाकविप्रयोगदर्शने भवति न तु स्वेच्छया ।
अत एवाहुः, 'कचिदपि संयुक्तपरो वर्णो लघुरत्र दर्शनेन यथा । परं
ङ्गसन्ति वित्तधैर्यं दारकटाक्षेषु निर्वृतमिति' । तीव्रप्रयत्ने तु गुरुतैव
'अथ प्रजानामधिपः प्रभाते' इत्यादौ । तथा इंहिउंङ्ङङ्काराणां एका-
गोच्चारयोश्च केवलयोः सञ्जनयोर्वा प्राकृतादिभाषाषु विभाषागुक्ता
ति । तदुक्तं "इङ्कारौ विन्दुयुतौ एओ शुद्धौ च वर्णसिलितौ च ।
रहयोर्वसञ्जनयोगे सविभाषं सर्वमेव लघु ॥" इति । अत्र इङ्कारा-
वितुप्रपलक्षणं । इंहि ए ओ एतेषूदाहरणं 'माणिणि माणिहि जाइं
फलं एओ जे चरणमिल कन्त :- सहजे भुजङ्गसु जइ णमइ, तह किं करिय
मणिमन्त ॥' अत्र इंहि ए ओ इतेऽत्रेष्वां गुरुतायां दोहाच्छन्दोऽ-
धिकमात्रताभ्यपदेत इह व्यञ्जनसंयोगे तदाहृतं तथा प्राकृतादिषु

दीर्घा अपि त्वरितपाठे लघुता । तथा द्वयोस्त्रयाणां वा वर्णानां त्वरितपाठे एकवर्णता भवति । तदुक्तं “दीर्घाक्षरमदीर्घाक्षरमपि जिह्वा क्लृप्तं चेत्पठति तदपि भवति लघु । द्वौ वा त्रौनय वर्णानेकं जानौहि शीघ्रपठनाच्च” इति । अतोदाहरणमूहम् । अयं प्राकृतविचारः पञ्चमाध्यायान्तश्च्यमाणाप्राकृतच्छन्दःस्वरूपयोगाय कृत इत्यलं वञ्चना ॥ परिभाषान्तराख्याह ।

अबध्भूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।

ज्ञेयः पादश्चतुर्थीशो यति विच्छेदसंज्ञितः ॥ १२ ॥ इति ।

लोकतो लोकव्यवहारादबध्धादीनां संज्ञाः संज्ञीभूताः चतुरादित इति यावत् ज्ञेया यतिनियमेषु । तद्यथा अबध्धयश्चत्वारः ४ भूतानि पञ्चपूरा षट् ६ ॥ आदिपदादश्चा सुनयश्च सप्त ७, वसवो नागाश्चाष्टौ ८, ग्रहा नव ९, दिशो दश १०, रुद्रा एकादश ११, आदित्या द्वादश १२ इतिप्रवमादि ज्ञेयम् । अबध्धादिशब्दाः स्वपर्यग्रायाणां स्वार्थसङ्ख्यासमानसङ्ख्यार्थानांश्चापुत्रपलक्षकाः । तेन समुद्रवेदादयोऽपि लोकतो ज्ञेयाः । तथा छन्दःशास्त्रे जाच्छन्दश्चतुर्थीशश्चतुर्थी भागः पादो ज्ञेयः । पादादिव्यवहारेषु अंशः समचतुर्थीऽत्र न ग्राह्यः किन्तु यावान् यतोक्तः । तथाच समानां विषमाणां चोद्भवादीनां पादाः संगृहीता भवन्ति । पादशब्दः स्वपर्यग्रायाणामङ्गिचरणादीनामुपलक्षकः । तथा यतिः यतिशब्दो विच्छेदे विरामे संज्ञितः परिभाषितः संज्ञाकृतो ज्ञेयः । संज्ञितेति पाठे यतिशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता ज्ञेयेति विपरिणततामुपहृत् । इयञ्च यतिः श्रुतिसौकर्यार्थं नियतस्थानेषु कार्यग्रा । यतिनियतस्थानानि च वृत्तकारैः संगृहीतानि “यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः । समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यकविभक्तिके ॥ १ ॥ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ २ ॥ पूर्वान्तवत्स्वरसन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । एष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥ ३ ॥ नित्यं प्राक्पादसम्बद्धा-

आदयः प्राक्पदान्तवत् । परेण नित्यसंबद्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥ ४ ॥
 इति । 'निषामर्थ उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते । यतिः सर्वत्र पादान्ते इत्य-
 स्योदाहरणं 'अत्र मे सखि शिखण्डमण्डने पुरण्डरीककमनीयलोचने ।
 श्यामताभरसदामकोमले रामनामनि मनो मनोरमे' इत्यादि । 'प्रतु-
 दाहरणं तु "नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे" इत्यादि ।
 श्लोकार्धे तु विशेषत इत्यस्योदाहरणम् पूर्वोदाहरणे दधीनि अल्पव्यदे-
 नेत्यत्र । सन्धिर्न भवति स्पष्टविभक्तिकता च भवतीति विशेषः । सन्धौ
 प्रतुप्रदाहरणं 'श्यामा कामाकुला रामा वामा भोगाय चाप्यते । नैक-
 जन्मसुपुण्यानां निचयो न चितो यदि । अत्र पूर्वरूपकरणम् । स्पष्टविभ-
 क्तिकतायां प्रतुप्रदाहरणम् 'सुरासुरशिरोरत्नसुरत्किरणमञ्जरी पिञ्जरी-
 कृतपदाजहन् वन्दे महेश्वरम् ॥' अत्र समासकरणम् । समुद्रादीतत्रो-
 दाहरणम् 'तस्मिन्ब्रह्मे कतिचिदवलाविप्रसक्तः स कामी' इति । अत्र मन्दाका-
 तायां चतुर्षु स्पष्टविभक्तिकता ततः षड्व्यक्तविभक्तिकता । पादान्त इतत्र-
 स्यापि विशेषणम् । व्यक्ताव्यक्तविभक्तिक इति तत्रोभयोदाहरणम् 'स्थन्दने ग-
 रुडकेतुलाब्धने कुण्डनेशतनयाधिरोपिता । केनचिन्वतमालकोमलश्याम-
 लेन पुरुषेण नीयते ॥' क्वचिदिति समुद्रादौ या यतिः सा पदमध्ये कचिज्जवति
 यदि पदस्य यत्यपेक्षया पूर्वपरभागौ एकवर्णौ न भवत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं
 'पर्यग्राप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ' इति । समुद्रादावित्यत्र ।
 पादान्तयतिः पदमध्ये न भवति । प्रतुप्रदाहरणम् 'प्रणमत भववन्धक्ते शनाशाय-
 नारायणचरणसरोजहन्मानन्दहेतुम् ।' पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दो-
 षाय सा च धातुनामप्रत्ययाव्ययभागभेदेन चतुर्धा । तत्र कमेणोदाहरणानि ।
 'एतासांराजति सुमनसां दाम कण्ठालम्बि' 'स्त्रीकुर्वन्ति हि सुधियः प्रकुर्वन्ते
 च' 'इः सोढो दाशरथिमहिमा राक्षसानां बभूव' 'सुरासुरशिरोनिवृष्टतरणार-
 विन्द शिव' 'सबलप्रति सुरबधूकल्पसु रामासु को न' 'भुवि दुरगुरुदशैवाः
 क्रियन्तो न सन्ति' 'कलिवशशिवश्च संप्रत्ययं जैबलोका' 'गमेशं वा प्रतिदिनमुदि-
 ताद्गो रमे शम्भुनामा ।' एवमन्यानपि सङ्कीर्णानि प्रतुप्रदाहरणानि ज्ञेयानि ।

पूर्वान्तवत्स्वरसन्धावित्यस्यार्थः योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरः सवर्णदीर्घादिः
स प्रायः पूर्वान्तवत् कचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्य इति । अतएवान्तादिवच्चेति
पाणिनिः सम्भार । पूर्वान्तवद्भावे यथा, 'कस्ते दारिद्र्यदावानल वदतु यशो
वावदूकोऽपि दाने' 'स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमे वाभिरामा ।' 'परादि-
वद्भावे यथा, 'अन्तेवासिदयालुश्चित्तनयेनासादितो जिष्णुना ॥' अत्र स्वरस्य
परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति । तद्भक्तत्वात् यदि पूर्वापरभागौ
न स्यातामेकवर्णकाविति पूर्वान्तवत्स्वरसन्धावित्प्रादेरपि शेषेण 'अस्य
वक्तुं समरजयि पूर्णेन्दुशोभ विभाति' इत्यत्रादौ धृतिर्दृष्ट्या । आसौ तत्रापि
पूर्वभागस्यैकवर्णतायां दोषः नतत्तरस्य तदर्थमेव स्वरसन्धावर्नेनापवाद-
करणात् यथादेशः । पवादिवदित्प्रत्योदाहरणम् "सप्ताक्षपारप्रथितष्टयुयश-
स्यर्थिसार्ये कृतार्थे" । व्यञ्जनस्यपि परादिवद्भावो दृश्यते यथा, 'इतत्रैत-
सुय्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं यथाचे' इति । तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कार्त्तिकप्रार्थः ।
यथा, "बाले भूपतिमौलिलालितपदद्वन्द्वं दृष्ट्वाऽपि च" । आदिपदात्
'रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितैः सुतैर्वा' प्रत्युदाहरणम् "नमः शिवाय कृष्णाय च
दानवविनाशिने" । नितं प्राक्पदसम्बद्धा इति किं "तथाद्रियन्ते न
वृधाः सुधामपि ।" चादय इति किं 'सम्पत्तिः सैव रमणीसखैर्या भुजगते
भुवि ।' अत्र समासान्तटच्प्रत्ययान्तसखिशब्दस्य नितं प्राक्पदसम्ब-
न्धत्वेऽपि यतिर्न दुष्यति । परेण नितप्रसम्बद्धा इति पदादिति तेभ्यः परा
यतिर्न भवतीत्यर्थः 'प्रसृतः किमयदा पठितो मु' । आदिपदात् 'निजगृहे
जयिनं तिष्ठणं पुराम्' । परेण नितप्रसम्बद्धा इति किं कर्मप्रवचनीयेभ्यः
परा यतिर्भवत्विति । यथा, 'अथोसि वज्रविघ्नानि भवन्ति महतामपि ।'
प्रादय इति किं 'राक्षसाधिपवत् प्रणाश्याक्षकत् रघ्वरौ वधौ रणे ॥'
अगन्तु अनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनाञ्चादिवद्भावः प्रादान्तयताविध्यते ।
एकाक्षराणां तु प्रादान्तयतौ प्रादमध्यं समुद्रादियतौ च । तदुक्तं कविकल्पल-
तायाम् 'एकस्वरूपसर्गेण विच्छेदश्रुतिसौख्यसन्' इति । परदान्ते यतौ
प्रत्युदाहरणं तत्रैवोक्तं यथा, 'पिण्डाकपाणिं प्रणमामि स्वरशासनम्'

इति । पादमध्ये यतौ प्रत्युदाहरणं 'विष्णुं रुद्रञ्च खलु भजतां नैव संसार-
वन्धः' । अनेकाक्षराणां तु पादमध्ये चामीकरादिष्विव पूर्वापरभागयोरेक-
वर्णत्वाभावाद्यतिरिष्टैव । तत्र चादीनां यथा, 'प्रतप्रादेशादपि च मधुमो
विष्णुतन्त्रविलासम्' इत्यादि । प्रादीनां यथा, 'दूगरूढप्रमोदं
हसितमिव परिस्पृष्टमाशासखीभिः ।' अत्र नितत्रं प्राक्पदसंबन्धा इतत्र
'स्वादु स्तब्धं' सलिलमपि च प्रीतये कसत्र न सत्रात् ।' नितत्रं प्राक्पद-
संबन्धा इति किं 'मन्दायन्ते न खलु सुहृदाम्भुरपेतार्थकृतत्रा' इति ।
परेण नितत्रसंबन्धा इतत्र च 'दुःखं मे भक्षिपति हृदये दुःसहस्त-
ह्मियोगः' इत्यादि वृत्तिकारैः समुद्रादियतिरुदाहृता । अन्ते चाद्यं तु पदा-
न्तयतावन्तादिवद्भाव इष्यते न तु पादमध्ययतावितप्रादि स्वयमेवोक्तं तद्वि-
चारणीयम् । यथा, 'अनुक्तयतिकेऽपत्रेव' कार्या श्रुतिसुखा यतिः ।' तदुक्तं
कविकल्पसतायाम् 'एयं यथायथोद्देशः सुधियां नोपजायते । तथा
तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिष्यते' ॥ इति । शुक्लाब्जरादयस्तु पदान्त एव
यतिमाहुः । भरतादयस्तु यतिमेव नेच्छन्ति । अतएव कविप्रयोगाः । तत्र
भर्तृहरेः 'लभेच्च सिकतासु तैलमपि यत्रतः पीडयन् पिबेच्च मृगपिल-
षिकाम् सलिलं पिपासार्दितः । कदाचिदपि पर्यटन् प्रप्रविषाणमा-
सादयेन्वतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्' ॥ इति । जयदेवस्यापि
'भाव' शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य विश्वग्वचांसि' इति । तदुभयं
वञ्चविरोधाच्चिन्तारम् । इयञ्च यति वृत्तस्वरूपाङ्गिन्नापि गुणालङ्का-
राद्यपेक्षया अन्तर्ङ्गाङ्गत्वान् सूत्रकारादिभिर्लक्षणमध्ये निबद्धा, नतु वृत्त-
स्वरूपतया । मात्रागुरुलघुनिश्चयनं हि वृत्तलक्षणं विरामालकत्वं च यतैः,
अतएव वामनेन काव्यालङ्कारस्त्वेषु 'न वृत्तदोषात्' पृथग्यतिदोषो
वृत्तस्य यतत्रालकत्वात्' इत्यादिप्रसङ्गः न लक्ष्यस्य पृथक्त्वादिति परिहृत-
मित्यलं । परिभाषान्तरमाह ।

युक्तं समं विपमं चायुक्त् स्थानं सङ्गिर्निगद्यते ॥

समं द्वितीयवत्तुर्थादि स्थानं युगिति सङ्गिर्निगद्यते विपमञ्चैकद्विती-

आदि स्थानं सङ्घिष्युद् निगद्यते । चकारात्मस्य युग्मानोजसंज्ञं विषमस्यायु-
गमौजसंज्ञे इत्यादि ज्ञेयं । 'पदैः पादाश्चै' धटितं पद्यं । तद्विविधं जाति-
वृत्तञ्चेति । जातिं नियतमात्मिका, वृत्तं नियतगुणलघुविन्यासं । तत्र
जातिरार्थप्रादि । वृत्तमुक्तादि समार्धसमात्मकं । तदुक्तं "पद्यं चतुष्पदं तच्च
वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।"
इतेष्वतत् सर्वं मनसि विधाय वृत्तस्य भेदानाह ।

सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरं ॥ १३ ॥ इति ।

समाख्यं अर्धसमाख्यं विषमाख्यं चेति त्रिधा वृत्तमित्यर्थः । त्रिविध-
स्यपि वृत्तस्यार्थसंज्ञानामाश्रित्य क्रमेण स्वरूपमाह श्लोकत्रयेण ।

अङ्गुयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥ १४ ॥

प्रथमाङ्गु समो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।

द्वितीयस्तुर्थवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥ १५ ॥

यस्य पादचतुष्कोऽपि लक्ष्यं भिन्नं परस्परम् ।

तदाह विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥ १६ ॥

यस्यार्ङ्गुयः पादाश्चत्वारोऽपि तुल्येन लक्षणेन लक्षिता युक्ताः तच्छन्दः-
शास्त्रविशारदाः छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं वदन्ति । द्वितीयचरणस्तुर्थव-
च्चतुर्थवत् अर्धसमं यस्य तदर्धसमं इत्यनुवृत्ता । यस्य पादचतुष्टये
परस्परं लक्ष्यं लक्षणं भिद्यते तद्विषममाहुः विग्नं समं यस्यादिति वृत्तपक्षे
तत्र समं अप्रादि, अर्धसमं द्रुतमथादि, विषमं पदचतुर्ध्वजि । तत्र समवृत्त-
भेदानाह ।

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।

एयक्छन्दो भवेत् पादै र्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥ १७ ॥ इति ।

एकाक्षरात् पादादारभ्यैकाक्षरेण कविना वर्धितैः पादैः कृत्वा
एयक् भिन्नं छन्द उक्तादि भवेत् । वृद्धप्रवधिमाह यावदिति यावत्-
षड्विंशतिं षड्विंशतिसङ्ख्याकं पादं प्रति गतं गमनं भवति षड्विंशत्य-

चरपादपर्यन्तं दृष्टिं भवतीत्यर्थः । अधिकाक्षरपादस्य छन्दसः संज्ञा-
माह ।

तदूर्ध्वं चण्डदृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥ इति ।

षड्विंशत्यक्षरात् छन्दस ऊर्ध्वं सप्तविंशतपदाक्षरपादं छन्दश्चण्डदृष्ट्यादि-
दण्डकसंज्ञं भवति सप्तविंशतपदाक्षरादेकैकेन रगयादिना दृष्टिं नन्वेकैका-
क्षरेण आदिपदादर्णवादि इह शास्त्रे विशेषलक्षणेनालक्षितस्य छन्दसः
कविभिश्च ग्रथप्रमानस्य सामान्यसंज्ञामाह ।

शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिः चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥ इति ।

शेषं विशेषनिरूपितादन्यत् । तदेवाह त्रिभिरिति कवित्वं त्रिभिः
कवित्वषड्भिः चकाशद् दशादिभिर्विलक्षणगुरुलघुकमवङ्गि नूर्नाधिकाक्षरै-
श्चरणैर्युक्तास्ता गाथा ज्ञेया इत्यर्थः । पूर्वोक्तानामेकाक्षरपादमारभ्य
षड्विंशतपदाक्षराधिकाणां छन्दसां सामान्यतो जातिसंज्ञा आह ।

उक्तातुक्ता तथा मथा प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्रुप्रणिगुष्टुप् च दृष्टती पंक्तिरेव च ॥ १९ ॥

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शक्करो सातिपूर्वा सप्रादृष्ट्यतष्टी ततः स्मृते ॥ २० ॥

इतिश्चातिष्ठन्तिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकृतः सङ्कृतिश्चैव तथातिष्ठतिस्त्वृतिः ॥ २१ ॥ इति ।

एकाक्षरपादोक्ता नाम इयं च जातिसंज्ञा अवान्तरसंज्ञास्तु वक्ष्यन्ते । एव-
मितरवापि द्व्यक्षरपादाऽनुक्ता । एवं शेषा अपि ज्ञेया अन्या सुपूर्विका अन-
न्तरोक्ता प्रतिष्ठैव सुपूर्वा सती सुप्रतिष्ठा नामान्या जातिरित्यर्थः । सातिपू-
र्वन्ति सा शक्करीतिपूर्वा अतिशक्करीत्यर्थः ननु सूत्रकारेण समच्छन्दसां गाय-
त्र्यादीनामेवोक्तत्वाद् उक्ता इत्युक्ते न तत्सूत्रत्वमिति चेत् न 'द्विकौ ग्लौ' इत्यादि-
सूत्रोक्तैकाक्षरादिप्रसारस्य तत्संज्ञायां ज्ञापकत्वात् कविभिः प्रायेणाप्रयुक्त-
त्वाच्च तेषां लक्षणवधारेऽनुक्तिरिति भाव्यम् । ता उक्ता १ अनुक्ता १ मथा ३
प्रतिष्ठा ४ सुप्रतिष्ठा गायत्री ६ उष्णिक् ८ अनुष्टुप् ८ दृष्टती ९ पंक्तिः १०

तदुप ११ जगती १२ अतिजगती १३ प्रकरी १४ अतिप्रकरी १५
अष्टिः १६ अतप्रष्टिः १७ इतिः १८ अतिइतिः १९ कृतिः २० प्रकृतिः २१
प्रकृतिः २२ विकृतिः २३ सङ्कृतिः २४ अतिङ्कृतिः २५ उत्कृतिः २६ । अत्र
प्रतिपादमेकैकाक्षरद्वयौ सकले कन्दसि चतुरक्षरा इदं भवति । ततोक्ता
चतुरक्षरा । अतुप्रक्ताष्टाक्षरा । एवमुत्तरत्वापि । उत्कृतिश्चतुरधिकप्रता-
क्षरा । उक्तानुवादपूर्वकं वक्तव्यमाह ।

इतुप्रक्ताः कन्दसां संज्ञाः कमतो वक्ष्मि साम्प्रतं ।

लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥ इति ।

कन्दसामीत्यनुना प्रकारेण जातिसंज्ञा उक्ताः । साम्प्रतमिदानीं मात्रा-
वृत्तानुपूर्वकं मात्रावृत्तसादितः कृत्वा सर्वेषां वृत्तादीनामुक्तानां क्रमशः
क्रमेण लक्षणं वक्ष्मि वदामि इति योजना । प्रथमं मात्रावृत्तमुच्यते
ततः उद्देशकमेव वर्णवृत्तमुच्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्विष्णुसुकुटुमाणिष्यश्रीमद्भट्टरामेश्वरस्वतुनारायणभट्ट-
विरचितायां उत्तरत्वाकरव्याख्यायां परिभाषाध्यायः प्रथमः ॥

अथ मात्रावृत्तानि विवक्षुः प्रथममायीं लक्षयति लक्ष्यैतदिनि द्वयेन ।

लक्ष्यैतत् सप्त गणा गोपेता भवन्ति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽर्थं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमायीयाः ॥ १ ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके नूले मुखलाच्च सद्यतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥ इति ।

आर्थाया प्रथमे एतन्नियतं सार्वत्रिकं लक्षणं ज्ञेयं । किं तत् सप्तसंख्या-
का गोपेताः गुरुणा युक्ताः गणाश्चातुर्मात्रिकाः पूर्वोक्ताः गुरुपेतत्वात् सार्धाः
यद्यपि 'स्वरा अर्धं चार्थाधर्मम्' इति सूत्रे अर्धं चेति अङ्गणात् सार्धाः सप्त ग-
णा भवन्तीति सामान्यतः उक्तं, तथाप्यर्धगणस्थाने एको गुरुरेवान्ते कार्यौ

न तु लक्ष्यमिति सूचितम् । इदार्थाधि विषये प्रथमलघोऽदौ स्थाने जः
जगणो मध्यगुणं गणो वा कार्यः । पठस्त्वयं जगणः कार्यः नलघू वा कार्यौ नञ्
लघुश्चेति नलघू चतुर्थेषु वा गणः कार्य इत्यर्थः । अन्ये तु स्वेच्छया ज्ञेयाः ।
षष्ठ इति द्वितीयलादित्यतः परं पूर्वमिति शेषः । षष्ठे नू षष्ठस्थाने चतुर्थो
गणे कृते सति द्वितीयलात् तस्यैव षष्ठस्य चतुर्थो गणस्य द्वितीयलघोः
पूर्वं प्रथमलघुन्तं सयतिपदनियमः यतिसहितं पदं नियमेन समाप्य-
त इत्यर्थः । नूले इति प्रथमाद्विवचनं वा ततश्च षष्ठे स्थाने यदि नू नलघू
स्थातां तदा द्वितीयलात् पूर्वं यतिरित्यर्थः परके नू नूले षष्ठापेक्षया पर-
स्मिन् सप्तमके चतुर्थो कृते सति, सुखलात् सप्तमस्य प्रथमलघोः पूर्वं
षष्ठगणान्ते सयति पदं नियम्यते । चरमे द्वितीये पुनरर्थं पञ्चमके नू चतुर्थो
तस्यान्तुलघोः पूर्वं अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यत इत्यनुपपन्नेन पूर्वपदाधा-
हारेण योज्यं । इहेति इह आर्याचरमार्थं षष्ठो गणो लो लघुरेव भवति न
चतुर्मात्रिका इति पूर्वार्धाद्विशेषः । उत्तरार्धं एतावन्मात्रं विशेषं वदतान्यत्
पूर्वार्धलक्षणमेव भवतीति द्योतितम् । यतिनियमं कन्दोमाणिक्कारोऽ-
प्याह 'पूर्वार्धं षष्ठो जः खो वा खे चास्य लघुनि भवति यतिः । षष्ठः खपरोऽन्त-
यतिस्तुर्योपप्रथ भवति चरमदले' ॥ इति । अस्थार्यः ख इति चतुर्थो गणस्य-
संज्ञा पूर्वार्धं षष्ठो गणः जगणः खो वा कार्यः । खे तु षष्ठे गणे अस्य लघुनि त-
दीयप्रथमलघुन्ते यति भवति । यदि षष्ठः खपरः खचतुर्थेषुः परो यस्य स तथा
सप्तमचतुर्थेषुः स्थादित्यर्थः तदात्र षष्ठान्ते वा यतिः चरमदले द्वितीयार्धं
यदि तुर्यचतुर्थः खपरस्तत्रापि चतुर्थान्ते यतिरिति । यदा मूले पञ्चम्यौ ल्यव-
लोपे । तेन द्वितीयलमादाय सयतिपदनियमः सयतिकपदप्रारम्भनियम
इत्यादिरर्थः । उभययापि लघोऽविसंवाद एव । किन्तु एतस्मिन् व्याख्याने
'नू चेत् पदं द्वितीयगदि' 'सप्तमः प्रथमादि' इति सूत्रानुग्रहो पूर्वपदाधा-
हारेण न कर्तव्यो भवति । अतएव क्षेत्रराज आह । 'षष्ठे द्वितीयमादाय
लमेवारभ्यते पदम् । सप्तमे नू पुनर्मुखं पूर्वार्धं ऽसौयतिः स्मृता । ए-
भारभ्यते नित्यं गृहीत्वा प्रथमं लघु । पञ्चमे नू बुधैरेव चरमार्धं स्मृता

यतिः' इति । छन्दोमाणिष्योक्तस्त्वार्थकथनेनापि सङ्गठने । अत्र यतिमात्रे
नियते सति चामौकरादिवत् पूर्वापरभागोरनेकाक्षरत्वे पदमध्ययति-
र्मा भूदिति पदस्यापि नियम उक्तः । तत्र स्पष्टास्पष्टविभक्तिकत्वयो न
विशेषः । अत्र प्रथमार्या पष्ठजगणपक्षे सामान्यलक्षणोदाहरणं । पष्ठसत्र
चतुर्लघुत्वे पूर्वार्धद्विविधयतौ च द्वितीयार्थापूर्वार्धमुदाहरणम् । उत्तरार्-
द्धयते लक्षणसत्र तदुत्तरार्धमिति विवेकः । अत्र विषये जगणनिषेधात्
प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः । यथा ९९ (१) ॥ ९ (२) ॥ (३) इति । सम-
स्थाने तु जगणस्यानिषेधात् प्रत्येकं पञ्च यथा ९९ (१) ॥ ९ (२) ॥ (३) ॥
(४) इति । ततश्च पूर्वार्धे प्रथमे भेदाः ४ द्वितीये ५, तृतीये ४,
चतुर्थे ५, पञ्चमे ४, पष्ठे २ जन्मयोरेव विकल्पनात्, सप्तमे ४, अष्टमे
गुरुरेकः । एतेषामन्योन्यगुणने द्वादश सहस्राणि अष्टौ शतानि पूर्वार्धभेदाः ।
उत्तरार्धे तु पष्ठे लघुनियमनात् तदतिरिक्तं सर्वं पूर्ववदेव । तथा चान्यो-
न्यगुणने पट् सहस्राणि चत्वारि शतानि भेदा उत्तरार्धे । उभयविकल्पानां
परस्परगुणने अष्टौ कोटय एकोनविंशति लक्षाणि विंशतिः सहस्राणि द्वय-
मार्धाणां भेदसङ्ख्या ॥ अङ्कतोपि ८१६२०००० । तदुक्तं 'जगण-
विहीना विषये चत्वारः, पञ्च युजि, जगणनलौ । पष्ठे द्वाविति च गणा तथा-
न्तगः प्रथमदलसंख्या । एवं ये परार्धसंख्या पष्ठे स्यात्तदुनि चैकस्मिन् । आर्येष्टा
सङ्ख्याभयदलसङ्ख्याता विनिर्दिष्टा' इति । अत्रैव प्रसङ्गादार्थग्रास नष्टो द्रष्टे
उच्यते । लोके प्रसिद्धनामा विद्याविद्याविनोदविभवानां । जयतीह शुद्ध-
चरितो रामेशाख्यो गुरुः काश्या ॥ यदा कश्चित् जिज्ञासेतेयसार्थया कतिधेति
तदास्या गणान् स्थापयेत् गगणाधस्तुःपञ्चादिकं संख्याविकल्पं यथासंख्यं
स्थापयेत् । तत उपान्यमन्तेऽत्र हत्वा दृष्टाद्विकल्पादधस्तानान् शेषान् विकल्प-
संख्यापूकान् विकल्पानपनीय शेषया संख्यया तदाद्रगुणकविकल्पाङ्कं
हत्वा दृष्टविकल्पाधस्तानविकल्पान् राशेरपनीय शेषाङ्कं पूर्वपूर्वेषु गुणयित्वा
दृष्टविकल्पाधस्तानविकल्पाङ्कं प्राप्तेत् । एवं यावदाहं गणं कुर्यात् । शेष-
संख्यायार्थग्रासंख्यां जानीयात् । अत्र सर्वान्तगुरुमध्यगुर्वादिगुरुसर्वलघु-

क्रमेणावस्थानेऽधस्तनत्वं ज्ञेयं । अत्र न्यासः ५५, १५१, ५५, ५५, ५५, १५१, ११५, ५, ११५, १५१, ११५, ५५, ५५, १, ५५, ५. अत्र अन्ते न्यस्तस्यार्धगणस्य विकल्पाभावा-
 दधस्तनैकाङ्कस्य द्वितीयेऽर्धे समाप्तेऽधस्तनैश्चतुर्भिः सुगुणे जाताः चत्वारः सप्त-
 मस्य इष्टस्य सर्वगुणत्वात् तस्यैव धस्तनान् ज १५१ गणव्यतिरिक्तानन्तगुर्वादि-
 गुणसर्वलघुस्त्रीश्चतुर्षु पातयत् शेष एकः षष्ठस्य लघुमात्ररूपत्वाद् विक-
 ल्पाभावः पञ्चमाधस्य चतुर्भिरैकगुणे कृत्वापि पूर्ववत् त्रयाणां तत्रागे
 शेषनैत्रकस्य चतुर्थाधस्य पञ्चमहत्तौ चतुर्षु शेषनैत्रकस्य तृतीयाधस्यै चतु-
 र्भिर्हत्तौ शेषयोर्द्वयोस्तत्रागे शेषद्वयस्य द्वितीयस्यैः पञ्चभिर्हत्तौ द्वये तत्रागे
 शेषा अष्टौ । तेषां प्रथमस्यै चतुर्भिर्हत्तौ जगणान्तिरिक्ते द्वये त्यक्ते
 त्रिंशत् । एवमुत्तरार्धं पूर्वार्धान्यगणार्धं त्वविकल्पं सप्तमस्यै चतुर्भिः
 स्त्रिंशतो हत्तौ द्वये पातिते शतमष्टादशाधिकं तस्य षष्ठस्याभ्यां द्वाभ्यां
 हत्तौ एकस्य तत्रागे पञ्चत्रिंशदधिकं शतद्वयं शिष्टम् । तस्य पञ्चमस्यै-
 चतुर्भिर्हत्तौ त्रिषु पातितेषु शिष्टा सप्तत्रिंशदधिका नवशती । तस्यां
 चतुर्थस्यैः पञ्चभिर्हतायां चतुर्णां तत्रागे एकाशीतत्रधिकानि षट्चत्वारिं-
 शच्छतानि । तेषु तृतीयस्यैश्चतुर्भिर्हत्तेषु त्रिषु पातितेषु अष्टादश सह-
 स्राणि एकविंशतत्रधिकानि सप्त शतानि च । तेषां द्वितीयस्यैः पञ्चभि-
 र्हत्तौ द्वयोरपाये सहस्राणां त्रिनवतिः तत्रधिका षट् शती च । तस्यां
 प्रथमस्यैश्चतुर्भिर्हतायां त्रयतत्रागे सिद्धोऽङ्को लक्षत्रयं चतुःसप्ततिः सह-
 स्राणां नवाधिकानि चत्वारि शतानि च । अङ्कतोऽपि ३८४४०८ । एतावत्-
 संख्येयं पूर्वोक्ता आर्या भवति । तदुक्तं 'गणानुद्दिष्टगाथायाः संस्थाप्य
 तदधो लिखेत् । चतुःपञ्चादिकां संख्यां स्थानस्थानोचितां ततः । कृत्वा
 कृत्वाद्यमन्येन चोपरिस्थाद् गणादधः । पृथग् घातगणेभ्योऽयं गणसंख्यां
 विकल्पयेत् ॥ कृताङ्कार्योचिता तावदावदाद्याङ्कसम्भवः । तत्संख्या-
 नुद्दिष्टेणायासुद्दिष्टप्रतये बुधः' इति । इति आचार्योद्दिष्टविधिः । अथ
 तत्र नष्टं यदा लक्षत्रयं चतुःसप्ततिसहस्राणि चत्वारि शतानि नवचत्वारिं-
 शत्संख्यायैः लीहगिति जिज्ञासा तदा नष्टाङ्कां लिखित्वा आदिभूतगण-

विकल्पैर्भागे हरेत् । भागे हते गः अङ्कः शिष्टः तत्संमितं तद्गणविकल्पेषु
गणं लिखेत् । भागहारे यल्लब्धं तत्सैकं कृत्वा पुनः पुनरुत्तरगणविकल्पै-
र्भागे हते भाजप्रशेषं संख्याङ्को गणस्तत्तद्गणविकल्पेषु पूर्वस्थापितगणा-
नन्तरं स्थाप्यः । इतेष्वं यावत्पूर्तिं कार्यम् । यत् तु गणविकल्प एवे-
ष्यते तत्र तत्संख्य एव गणो ग्राह्यः । परं लब्धं सैकं न कार्येत् शिष्टं पूर्ववत्
तद्यथा प्रथमगणस्य चतुर्विकल्पत्वाच्चतुर्भिः पूर्वोक्ते नष्टाङ्के हते लब्धं त्रिन-
वतिसहस्राणि द्व्यधिकानि षट्शतानि च शेष एकाङ्क इति । प्रथमगण-
विकल्पेषु प्रथमः सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके कृते द्वितीयगणस्य पञ्चविकल्प-
त्वात्तैर्भक्ते लब्धं सहस्राण्यष्टादशविंशत्यधिकसप्तशती च शेषास्त्रय इति ।
तद्विकल्पेषु तृतीयो मध्यगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके तृतीयस्य चतुर्विकल्प-
त्वात्तैर्भक्ते लब्धं अशीत्यधिकषट्शतवारिंशच्छती शेष एक इति । तद्विकल्पे-
ष्वष्टादशः सर्वगुरुः कार्यः । लब्धे सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे
लब्धं नवशती षट्त्रिंशदधिका शेष एक इति । तद्विकल्पेष्वष्टादशः सर्वगुरुः
स्थाप्यः । लब्धे सैके पञ्चमस्य चत्वारो विकल्पा इति तैर्भक्ते लब्धं (चतु-
स्त्रिंशदधिकं शतद्वयं शेष एक इति तद्विकल्पेषु सर्वगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके
षष्ठस्य जगणनलयोरेव विकल्पाद्द्वाभ्यां भक्ते लब्धं सप्ताधिकशतं शेष एक
इति तद्विकल्पयोराद्यो मध्यगुरुः स्थाप्यः । लब्धे सैके सप्तमस्य चत्वारो वि-
कल्पा इति तैर्भक्ते लब्धम्) एकोनद्विंशत् शेषं द्वयमिति तद्विकल्पेषु द्विती-
योऽन्तगुरुः । ततः सर्वार्थानियतं गुरं न्यसेत्, एवं पूर्वार्धं सिद्धम् । ततो
लब्धे सैके आर्योत्तरार्धादिगणश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भक्ते लब्धं सप्त शेषं
द्वयमिति । द्वितीयविकल्पोऽन्तगुरुः । लब्धे सैके, द्वितीयस्य पञ्च विकल्पा इति
तैर्भक्ते लब्धं एकः शेषं त्रयः इति तृतीयविकल्पो मध्यगुरुः । लब्धे सैके
तृतीयश्चतुर्विकल्प इति चतुर्भिर्भक्ते लब्धं शून्यं शेषं द्वे इति द्वितीयवि-
कल्पोऽन्तगुरुः । लब्धे शून्यं सैके चतुर्थः पञ्चविकल्प इति पञ्चभिर्भागे लब्धं
शून्यं शेष एक इति प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः लब्धे सैके पञ्चमश्चतुर्विकल्प
इति तैर्भक्ते लब्धं शून्यमदशेष एक इति प्रथमविकल्पः सर्वगुरुः । षष्ठो

लघुरेक एव तस्य नियतत्वात् । लब्धे सैके सप्तमश्चतुर्विकल्प इति तैर्मते
लब्धं शून्यं शेष एक इति प्रथमः सर्वगुणः । अन्ते एको गुरुर्लघ्वो नियत-
त्वात् एव सतेप्रताहणीयमिति पूर्वोक्तामेव आर्याणां वदेत् । तदुक्तं 'नष्टाङ्गे
प्रथमं भक्ते गणाङ्गैश्चतुरादिकैः । शेषसंख्यो गणो ज्ञेयो लब्धं कुश्रयात्
सरूपकम् ॥ पुनः भजेत् पुनर्लब्धं सरूपं शेषसङ्ख्याया । गणान् दद्याद्गणं
शेषे गाथाय प्राग्गणक्रमः ॥' इति । एवमार्याणादिषु गीत्यादिषु च ज्ञेयञ्
द्वयार्थप्राप्तविधिः । अथ कश्चिदार्थप्राप्तविशेषानाह ।

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोरार्थेषु दृश्यते यस्याः ।

पथेप्रति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ३ ॥

आद्येषु त्रिषु अंशकेषु चतुर्मात्रेषु त्रिषु गणेषु यस्या दलयोरर्थयोः पादो
दृश्यते कविप्रयोगेषु तस्याः आर्याया नागराजेन श्रेष्ठेन पिङ्गलेन पथेप्रति
नाम प्रकीर्तितम् उक्तं 'त्रिषु गणेषु पादः पथप्रायेच' इति सूत्र इतप्रर्थः ।
सर्वत्रात्र चधिनामनिर्देशः समूलताप्रदर्शनार्थः, नवन्यतमत्वप्रदर्शनार्थः ।
इदमेवातोदाहरणम् । एवमुत्तरत्वापि ।

संलङ्घ्य गणत्वयमादिमं प्रकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यां ह्यं पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ ४ ॥ इति ।

यस्या आर्यायाः आद्यं गणत्वयं लङ्घयित्वा परतो यत् कश्चित् द्वयोः प्रकल-
योरर्थयो र्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा पादयोरेतिः सत्तात् तामार्थामितेप्रबंधप्रकार-
तया पिङ्गलनागो विपुलां समाख्याति क्रययति 'विपुलान्येति' सूत्रम् । इति
शब्दं प्रकारवचनमङ्गीकृत्य व्याख्येयं तेन इतिनामुक्तत्वादिपुलामिति
कर्मणि द्वितीया न विरोधः प्रकारवाचिनेतिशब्देन चपलादीनामपि गणत्व-
यानन्तरं विरामत्वप्रकारे सति विपुलात्वमपि भवतीति संकीर्णभेदा अपि
संगृहीताः । इत्यञ्च त्रिविधा पूर्वाहं एव त्रिगणानान्त इतिविरामा सुवि-
विपुला, उत्तरार्थ एतादृग् लघनविपुला, उभयोरर्थयो तादृगुभयन्विपुलेति ।
इत्यमेव महाविपुलेति । तत्र षष्ठे इत्यादिमूलस्याद्या । द्वितीया समैव यथा,

करणाविषये करणां करणावरणालयाशु मयि धेहि । राघव करणाशील-
वतां विप्रभा भानसी वृत्तिः ॥ तृतीयामूलस्थैव ।

उभयार्धयो र्जकारौ द्वितीयचतुर्थौ गमध्यजौ यस्याः ।

चपलेति नाम तस्यैः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ५ ॥ इति ।

यस्य द्वयोरर्धयोर्वर्तमानयोः समस्तयोर्वा द्वितीयचतुर्थौ गणौ पश्चात् पुरः-
स्थितगुरुमध्यगौ जंगणौ स्यतां सा आर्यत्रा चपला । एतदुक्तं भवति प्रथमो
गणो द्विगुरुः अन्तगुरुर्वा तृतीयो द्विगुरुः पञ्चमो द्विगुरुः आदिगुरुर्वा द्वितीय-
चतुर्थौ मध्यगुरु नियतमस्यमिति । आत्माद्यार्धे प्रथमे द्वौ त्रिकल्पौ ५५, ॥५,
द्वितीये एकः ॥५॥, तृतीयेऽपेक्षकः ५५, चतुर्थेऽपेक्षकः ॥५॥, पञ्चमे द्वौ ॥५॥,
५५, षष्ठे द्वौ ॥५॥, ॥५॥, सप्तमे चत्वारः ॥५॥, ५५, ॥५॥, ॥५॥, अष्टमे गुरु-
रेव अन्योन्यगुणने द्वाविंशत् ॥ उत्तरार्धे षष्ठस्य लघुतामात्रत्वात् षोडश
१६ ॥ उभयार्धविकल्पानां अन्योन्यगुणने द्वादशाधिकपञ्चशती विक-
ल्पानाम् अङ्कतोऽपि ५१२ सुखविपुलादीनां सूत्रकारासुक्तत्वात् स्वयं स्फुट-
तयासुक्तावपि चपलाभेदौ सूत्रोक्तत्वात्तद्वयति ।

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्यं चपलागतं यस्याः ।

शेषे पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ६ ॥ इति ।

यस्या आर्यत्राया आद्यं प्रथमं दलं अर्धं चपलान्वितं लक्ष्यं लक्षणं
भजेत शेषे द्वितीयार्धे पूर्वजं सामान्यार्याभवं लक्ष्यं यस्याः सा तथा सा
मुनिना पिङ्गलेन सुखचपलोक्ता । अत्र चपलापूर्वार्धविकल्पानां द्वाविंशताम्
आर्यत्रापराध्विज्जगामां चतुःषष्टिशतरूपगुणानां परस्परताडनेन द्वौ लघौ
चत्वारि सप्तस्राणि अष्टौ शतानि च विकल्पा भवन्ति ॥ अङ्कतोऽपि २०४८०० ।

प्राक्प्रतिपादितमर्धं च प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः ।

लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विंशद्भूमीभि र्जननचपला ॥ ७ ॥ इति ।

प्राक्प्रतिपादितं पूर्वोक्तं लक्ष्यं सामान्यलक्षणं प्रथमार्धं भवति प्रथमे-
तरे द्वितीयार्धं चपलालक्षणं भवति सार्या विंशद्भा विवेकचतुर्गा धौ बुद्धि-

देव्यां तैः पिङ्गलादिभिर्जघनचपलोक्ता । अत्रापि चपलायामिवोत्तरार्धविकल्पाः
षोडश विकल्पाः । पूर्वार्धे त्वष्टशताधिकद्वादशसहस्रसंख्या आर्यापूर्वार्ध-
विकल्पाः । अविकल्पा एव परस्परं गुणने द्वे लक्षे चत्वारः सहस्रा अष्टौ शतानि
विकल्पाः अङ्कतोऽपि २०४८०० उभयाईयोच्चपलालक्षणयोगे सहाचपला ।
सा च प्रथमैव मूले । अत्र चैका पथत्रा विपुलाभेदत्वयं चेति चत्वारो भेदाः ।
पुनश्चैत एव प्रत्येक चपलाभेदत्वेण सम्पन्नाः सन्तो द्वादश एव मिलित्वा
षोडशार्थप्राभेदः स्थूलदृशा भवति । एषां भेदानां मध्येऽनुक्तोदाहरणानि
स्वबुद्ध्या यथान्तरात्वावगन्तव्यानि अस्माभिस्तूक्तप्रायत्वाङ्गन्यविस्तरभयाच्च
नोक्तानि ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां दत्तरत्नाकरकटीकायामार्यप्राक्करणम् ।

अथार्थपलक्षणज्ञानपूर्वज्ञेयस्वरूपत्वात् कैश्चिदार्थप्राभेदत्वाङ्गीकाराद-
गौतिं लपयति ।

आयत्राप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गौतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥ ८ ॥ इति ।

नदाशब्दाऽत्राध्याहार्यो यदिशब्दप्रयोगाय । तथाच यदार्थप्राप्रथमार्धोक्तं
लक्षणमुभयोरङ्गयोः कथमपि विकल्पितषष्ठजगणचतुर्लघुगणान्यतमप्रकारश्च
येनापि भवेत् तदा कृतयतिशोभां कृता यस्या विच्छेदात्मिकया शोभा
श्रुतिसौभाग्यं यस्यास्तां । एतेनार्योक्तो यस्तदगुणविशेषे सति विरामविशेषः
सोऽप्यस्यां भवतीति दर्शितां भुजङ्गेशः पिङ्गलस्तां गौतिं गीतवान् उक्त-
वान् 'आद्याईसमा गौतिः' सूत्रेणेत्यर्थः । ततश्चात्र द्वितीयार्धेऽपि पूर्णाः
सयुग्वः सप्तगणा न तु षष्ठे लघुमात्रमित्यादि ज्ञेयम् । इयमेका पथत्रा
तिस्त्रो विपुलाः द्वादश चपलाः । एतत् पूर्वोक्तत्वात् षोडशधा । तत्र पथत्रा-
गौति मूलं अन्याः स्वयमुदाहृतार्थप्राः । अत्रार्थार्धे आर्थप्रा च द्वादश सहस्रा-
ण्यष्टौ शतानि च विकल्पाः । उत्तरार्धेऽपि तावन्त एव । परस्परहृतौ
कोट्यः षोडशाद्विंशत्सहस्राणि च विकल्पाः अङ्कतोऽपि

१६३८०००० । पथप्रागीत्यादिचतुर्षु भेदेष्वियं संख्या ज्ञेया । द्वादशसु चपलागीतिषु पूर्वापरार्द्धविकल्पघाते सङ्ख्या स्वेयमूहता ।

आर्थाद्वितीयकेऽर्धं यज्ञदिनं लक्षणं तत् सप्रज्ञः ।

यदुप्रभयोरपि दलयोरुपगौर्तिं तां मुनिं ब्रूते ॥ १८ ॥ इति ।

अत्रापि तदेति विशेषः । यद्यायर्थाद्वितीयार्धं यदुक्तं लक्षणं षष्ठलघ्वादि तदुभयोरर्धयोः सप्रात् तदोपगौर्तिं पिङ्गलोऽन्तेऽनोपगौर्तिरित्यत्राहेत्यर्थः असप्रात् पूर्वार्धं षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि विकल्पाः । उत्तरार्धेऽपि तावन्त एव । अन्योन्यघाते चतस्रः कोट्यो नव लक्षाः षष्टिः सहस्राणां विकल्पाः । अङ्कतोऽपि ४०२६०००० ।

आर्थाशकलहितयं व्यतप्रयरचितं भवेद्यसप्रात् ।

सोज्जीतिः किल गदिता तद्वत् यतोऽप्रभेदसंयुक्ता ॥ १० ॥ इति ।

आर्थप्राप्तयं यसप्रात् व्यतप्रयेन विपर्यासेन यत्पूर्वार्धं तदुत्तरार्धं यदुत्तरार्धं तदत्र पूर्वार्धमितेज्रवं रूपेण रचितं सा किलेति प्रसिद्धोज्जीतिरुक्ता तेनैव तद्वदिति पथप्राद्यार्थप्राभेदवदेव यतप्रा विरामेण योऽप्रभेदः पादभेदस्येन संयुक्ते तत्रार्थः । अत्रार्थप्रावद्विकल्पसङ्ख्या । यथा ८१६२०००० ॥

आर्थप्रापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।

इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदियमुदितेयमार्या गीतिः ॥ ११ ॥ इति ।

आर्थप्रायाः पूर्वार्धं यदेप्रकेनाधिकेन गुरुणा निधने (अन्ते) युक्तं सप्रात् इतरत्त च द्वितीयं समस्तं यदीयमर्धं तद्वत् पूर्वार्धवत् इयमार्यप्रागीतिरिति मुनिनोक्ता । आर्थप्रायां हि पूर्वार्धेन गुरुकाः सप्तगणकाः इह तु पूर्णा आष्टौ नष्टाः गर्धद्वयेऽपि भवन्ति । अन्तिमस्तु गणो द्विगुरुरेव अन्यत् सर्वमार्यप्रापूर्वार्धं तुल्यमेवेति भावः । आयर्थायाः पूर्वार्द्धविकल्पानाम् अष्टमगणैर्विकल्पाभावात् परस्परजाड्ये जातोऽङ्कः द्वादश सहस्राण्यष्टौ च शतानि पूर्वार्धं ज्ञानार्थेऽपि तावदेव । अन्योन्यहतौ जातानि मध्यगीतिवद्भेदसंख्या । अङ्क-

बोधोऽपि १६३८४०००० । केचित्तु अतोत्तरार्धेऽर्धशब्दमपठित्वा इतरार्थाया
 एवोत्तरार्धे तद्वदन्तेऽधिकैकगुण्युक्ते सप्रात् सार्थप्रागीतिरिति । आर्या-
 पूर्वार्धमित्यत्र समस्तं यथार्थाशब्दं पष्ठग्रन्तं समासान्वितमनुषज्य
 पूर्वार्धसप्राट्गणत्वेन दातिशब्दात्प्रताम् उत्तरार्धेऽत्रैकोनविंशत्यात्प्रतां चाभि-
 प्रोक्ष्य व्याचक्षते । भवतु नामैतद्व्याख्याकौशलं, किन्तु बह्वनामसम्भवं स्तुता-
 ननुषुणं च, अर्धं वसुगण आर्यगीतिरिति सामान्यतोऽर्धं वसुगणेऽष्टगणे
 स्तुताति । बह्वा आर्यार्धं यदिऽष्टगणे स्यातामिति स्तुतकार आह
 केचित्तु च सङ्गीतिः सञ्ज्ञिता अपरैः स्तुत्यकमिति । गीतीनामप्यार्थापू-
 र्वकत्वादायान्वमस्येव एताश्चतस्रोऽपि गीतयः प्रत्येकं पथप्रादिपूर्वोक्त-
 बोद्धव्यं मिश्रित्वाशीतिः । तदुक्तं हज्जायुधेन “एकैव भवति पथप्रा
 तिस्रो विमुखास्ततस्तत्तत्ताः । चपलाभेदैश्चिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः
 सुगः ॥” गीतिचतुष्टयमित्यं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् । साकल्येनार्था-
 व्याख्येतिरेवं विकल्पाः सुगः इति । छन्दोविरचितौ त्वेकादश परे गीति-
 सेदाः प्रदर्शिताः । ते यथा, आर्यैव दलद्वयेऽप्यधिकैकगुण्युक्ता सङ्गीतिः । समैव
 यथा “आगमविदैकनिधि विजुधेन्द्रशतैरघीतनिगमविलासः । रामेश्वर-
 सङ्गमुच्यते पिता मे पितामहस्तुल्यः” ॥ (१) । पूर्वार्ध एवाधिकैकगुण्युक् सु-
 गीतिर्नाम । पितामहस्तुति पठित्वा पूर्वमेवोदाहरणम् (२) । यदुत्तरार्ध एव
 व्याहृत्य तदा प्रगीतिर्नाम । अधीतनिगमार्थे इति पठित्वा, प्रथममेवोदाहा-
 र्यम् (३) । सुगीतिरेव व्यत्यस्तार्धानुगीतिः । भुगीतुप्रदाहरणमेव व्यत्यस्तार्धं
 ज्ञेयम् (४) । प्रगीतिरेव व्यत्यस्तार्धं भञ्जुगीतिः । प्रगीतुप्रदाहरणम् व्यत्यस्तार्ध-
 ज्ञेयोदाहरणम् (५) । अद्यधिकैकगुण्युत्तरार्धेन पठितार्धद्वया तदा विगीतिः ।
 एकैव यथा “विषयान् विषयपरिपमान् संस्तुतिमपि नीरसां ज्ञातवतः ।
 संसारसूते दग्धज्वाले सतिरतिस्थैरमियात् ॥” (६) । यदुत्तरार्धे द्वौ योरप्यर्धयो-
 रधिकगुण्युक्ता तदा चारुगीतिः । अत्र पूर्वोक्तं सङ्गीतुप्रदाहरणमेव विपर्यय-
 स्तामं ज्ञेयम् (७) । आर्यप्रागीतिरेवैकगुण्युत्तरार्धार्थायां वल्लु गतिः ॥ समैव
 यथा “दीनोन्मत्तकुचकलशा पीवरजघनोद्भारमन्दरयाता । पश्यन्ती प्रशयेन त-

रूपी कं वा न चालयेत् पुरुषम्' (८) । तस्या एव पूर्वार्धे एव तथा चैकस्मिन्निति
संज्ञा । अर्धयोर्व्यत्यासेन पूर्वमेवोदाहरणम् (९) । उपगीतिरेवार्धेऽधिकै-
कगुरुयुता प्रमदा नाम । मनैव यथा "यस्य विलासवतीनां केलिकलाकौशल्य-
रतिर्विरतिः । मैथुनमात्ररसज्ञः शृङ्गविहीनः पुमान् स पशुः" (१०)
सैवोत्तरार्धेऽधिकैकगुरुयुता चन्द्रिका नाम । व्यत्यस्तार्धे पूर्वमेवोदाहर-
णम् (११) । एतासामपि पूर्वोक्तपथ्यादिषोडशार्थानां संक्षिप्ततया
प्रत्येकं षोडशधात्वे सति सङ्ख्या (१७६) । एतासामुदाहरणानि
स्वयमूहानि, विस्तरभ्यान्त नोच्यन्ते । पूर्वोक्तानां चतुर्विधगीतौनां च
तथैव षोडशधात्वे सङ्ख्या ६४ । ऐकेय गीतिसङ्ख्या २४० ॥ पूर्वोक्त-
षोडशशृङ्गार्थभेदैकेय सङ्ख्या २५६ ।
इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तरताकरव्याख्यायां गीतिप्रकरणम् ।

मात्राच्छन्दसां प्रकृतत्वाद्द्वैतालीयप्रकरणमारभते ।

षट् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे सुत्र नो निरन्तराः ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ १२ ॥ इति

वैतालीये छन्दसि त्रिषमे अर्थात् पादे प्रथमे तृतीये च षट् कला-
मात्राः सुत्रः समे पादे द्वितीये चतुर्थे चाष्टौ कलाः सुत्रः अन्ते चक्रानां कला-
नामन्ते परस्ताद् रलौ रगणलघू गुरुश्च भवतीति वैतालीयस्वरूपपरिच्छेदः
एतदुक्तं भवति त्रिषमे पादे चतुर्थे च षोडश-मात्राः कार्यग्राह्याः
न्तिमाः अष्टौ मात्राः रैफलघुगुरुभिः कार्यग्रा इति । विषमे षष्ठात् षट्
रमेऽष्टौ अवशिष्यन्ते तासां निवेशने नियमविशेषमाह दाक्षेति । समे ताः षट्
कलाः निरन्तराः केवलाः षट् लघव एव न कार्यग्राः किन्तु गुरुभिश्च इत्यर्थः ।
समे विशेषोक्तग्रा विषमे स्वरुचिः । अत्रावशिष्टाः षट्सु अष्टसु च कला द्वितीया
चतुर्थी षष्ठी च परया तृतीयपञ्चमसप्तमकलया आश्रिता मिलिता न

तृतीयशुद्धक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥ १५ ॥ इति ।

समस्तेषु चतुर्ष्वपि पादेषु द्वितीयलो द्वितीया मात्रा तृतीयया शुग् युक्ता चेत् स्यात् तदा दक्षिणान्तिका नाम स्यादिति । चेत्तदाशब्दयोरध्याहारः कार्यः । सर्वेषु पादेषु द्वितीयो वर्णो गुरुरेव कार्यः इति न समात्र पराश्रिता कलेत्यस्यापवादः शेषं यथाप्राप्तमिति भावः । इयं वैतालौघौपच्छन्दसिका-पातलिकापूर्वकत्वेन त्रयोदश्याया । अस्मिन् भेदादपि विषमपादयोर्विकल्पौ द्वौ यथा ।।।।। समयोच्चत्वारो यथा ।।।।।, ।।।।।, ।।।।।, ।।।।। हयोच्चतुर्णां च परस्परहतौ अष्टौ पूर्वार्द्धं द्वितीयार्धेऽपि तावन्त एव । तयोरन्योन्यघाते चतुःषष्ठिभेदा भवन्ति ।

उदीचप्रवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेद्युग्मयोः ॥ १६ ॥ इति ।

अयुग्मयोर्विषमयोः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वितीयलो द्वितीयमात्रा अग्रेण तदग्रेण लेन सक्तो युक्तश्चेत् तदा उदीचप्रवृत्तिरुदितेति वक्ष्यमाणानुपपन्नः शेषं यथाप्राप्तम् । इयं वैतालौघौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रयोदश्याया अत्र द्वौ विषमयोर्विकल्पौ यथा ।।।।।, ।।।।। समयोः पूर्वोक्तास्त्रयोदश । परस्परहतौ षष्ठिः प्रतिः पूर्वा भेदाः । तावन्त एवापरत्र । परस्परहतौ जाता भेदाः षट् प्रतानि षट्सप्ततिश्च । अङ्गतोऽपि ६७६ ।

पूर्वेण युतोऽय पञ्चमः प्राचप्रवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ १७ ॥ इति ।

अथेति यदीत्यर्थं वैलक्ष्ये वा निपातानामनेकार्थत्वात् । युग्मयोर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पञ्चमो लः पञ्चमी मात्रा पूर्वेण चतुर्थेन लघुना यदि युतः एकेन गुरुणा चतुर्थपञ्चममात्रयोरुपादानं यदि स्यादित्यर्थः तदा प्राचप्रवृत्तिरुदितोक्ता पिङ्गलादिभिरिति । समासात्त्रिष्वलशब्दगुणप्रजत्र व्याख्येयं शेषं यथाप्राप्तम् । अन्योरपि उदीचप्रवृत्तिप्राचप्रवृत्तौ न समात्र पराश्रिता कलेत्यस्य पूर्ववदेवापवादः । सेयमपि पूर्ववत् त्रयोदश्याया अत्र विषमयोः पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पाः । समयोच्चत्वारः यथा ।।।।।, ।।।।।, ।।।।।, ।।।।। अष्टानां

चतुर्भिर्हृतौ द्वात्रिंशत् पूर्वार्धभेदाः तावन् एवोत्तरार्धे । परस्परहृतौ भेदाश्चतुर्विंशत्यधिकसहस्रं । अङ्कतोऽपि १०२४ ।

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयो भवति तत् प्रवृत्तकम् ॥ १८ ॥ इति ।

यदा पूर्वयोरुद्दीचप्रवृत्तिप्राचप्रवृत्तयोः समौ तुल्यौ क्रमेण ओज-
युग्मकौ विषमसमपादौ स्यातां तत् तदा प्रवृत्तकं नाम । विषमयोः प्रथमतो-
ययोः पादयोः द्वितीयतृतीयमात्रायोगः । समयोस्तु चतुर्थपञ्चममात्रायोगः
सप्तदिति भावः । इदं वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन त्रयो-
दाहार्धम् । अत्र पूर्वोक्तविषमसमविकल्पानामन्योन्यहृतौ संख्या स्वयमू-
हनीया । एवमपरान्तिकादिष्वपि ।

अस्य युग्मरचितापरान्तिका ॥ १९ ॥ इति ।

अस्य प्रवृत्तकस्य युग्मपादै र्था सम्पूर्णा रचिता सा ऽपरान्तिका नाम ।
पञ्चमी चतुर्थमात्रायुक्ता षोडशमात्रता चतुर्ण्यपि पादेषु कार्येत्यर्थः ।
इयं च वैतालीयौपच्छन्दसिकापातलिकापूर्वकत्वेन पूर्ववत् त्रयो-
दश वैतालीयादिच्छन्दोद्वन्दस्य युग्मरचितेति व्याचक्ष्यौ । तन्मते वैता-
लीयादिपूर्वकत्वेन तत्पूर्वकप्राचप्रवृत्तिपूर्वकत्वेन च षोडश । उदाहरणा-
नीति तु स्वयमूह्यानि । भेदाः २५६ ॥

अयुग्मभा चारुहासिनौ ॥ २० ॥ इति ।

असा प्रवृत्तकस्यायुग्मभावयुक्पादैः विषमपादै रचिता चारुहासिनौ ।
समसपादेषु चतुर्दशमात्राः द्वितीया तृतीयायुक्ता कार्येत्यर्थः । इयमपि पूर्ववत्
त्रयोदश । अस्मिन् वैतालीयादिच्छन्दोद्वन्दपरत्वेन व्याचक्षाणस्य मते तु वैता-
लीयौपच्छन्दसिकापातलिकातदुद्दीचप्रवृत्तिपूर्वकत्वेन षोडश । उदाहरणानि
ऊह्यानि । भेदाः २५६ । अन्येऽपि भेदा अन्यैरुक्तास्ते स्वकीयैरुदाहरणैः
प्रदर्शयन्ते । यथा वैतालीयसमपादचतुष्टययुक्तान्येवं दक्षिणान्तिका । यथा,—
पुरुषश्चेष्ट ततः स पुरुषो विषयैर्यस्य मनो हृतं न हि । पुरुषबद्धतरः स
पुरुषो विषयैर्यस्य मनो हृतं सुखः ॥ वैतालीयविषमपादरचितोत्तरान्तिका ।

यथा,—विषयान् विषमान् विषोपमानवधार्य ततोऽवधीर्य च । कुरु सर्वक-
चिन्तनं सदा यदि ते हितमौहितं स्खलम् ॥ तथा आपातलिकाप्राचरत्तत्रो
विषमसमपादाभ्यां यत् क्रमेण रचितोर्ध्वपातलिका नाम । यथा, यः
पुरतो वक्तृप्रतिमिष्टं दोषभाषणरतः परोक्षतः । वाञ्छसि सैखं त्यज तं
द्राष्ट्रमितसंज्ञितमरिं विषोपमम् ॥ तथा आपातलिकादीनां सप्तानां छन्दसां
प्रतिपादमन्तेऽधिकैकगुरुर्योगः स्यात् तदा तन्नामकान्यौपच्छन्दसिकानि सप्त
भवन्ति । तत्र आपातलिकौपच्छन्दसिकम् यथा, आपातलिकादिषु चेदेको गुरु-
रधिको भवति प्रतिपादान्ते । आपातलिकादिकसंज्ञाद्युगैपच्छन्दसिकं तदाऽ-
भिप्रेतम् । एवं दक्षिणान्तिकौपच्छन्दसिकादौ ग्रन्थगौरवप्रसङ्गादस्यदनुक्तान्यु-
दाहरणान्युद्हरानि । एवं च वैतालीयसंख्या सप्ततिंशत् ३७ ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तरदाकराख्यायां
वैतालीयप्रकरणम् ॥

अथ वक्तृस्याष्टाक्षरत्वेनानुष्टुभि वक्तृस्य व्यवस्थायामपि तद्वत् सकलनि-
यतगुरुलघुत्वाभावात् पथत्राचपलादिसंज्ञा कार्येया । मात्रावृत्तनामसौ कार्येया च
मात्रावृत्तप्रस्ताव एव लक्षणमाह ॥

वक्तृ नाद्यान् नसौ स्यातामब्धे र्योऽनुष्टुभि स्यातम् ॥ ३१ ॥ इति ।

आद्यादक्षरादूर्ध्वं नगणसगणौ न सप्तातां, मगणादि र्थमेच्छं स्यात्, अन्ते-
स्तुर्धादक्षरादूर्ध्वं यः यगणः स्याद् यदि तदा वक्तृ स्यात् तच्चानुष्टुभि स्यात्-
सुक्तमाचार्येति । यदातदाशब्दाद्याहारेण स्यातशब्दावृत्तत्रा च व्याख्येय
यथा आद्यावधेऽथेति गणग्रहणमपि सम्भवति तथानुष्टुभि स्यातमित्याद्याक्षरत्व-
सूचनगणचतुष्टयासम्भवादवधिग्रहणं स्यात्, अक्षरपरता । आद्यग्रहणस्यापि
च तत्समभिव्याहाराङ्गणग्रहणे चतुर्धाक्षरमादाय गणारम्भाच्चतुर्धाक्षरादूर्ध्वं
यगणारम्भायोगाच्चाक्षरप्ररतैव । आद्यात् परतो नगणसगणनिषेधे न द्वितीय-
तृतीयवर्णात् परस्य गुरु नावश्यं भवतीति सूचितम् । अनुष्टुभि स्यात्-

मित्यनेनाष्टाक्षरपादता सूचिता । अतश्चानुक्तोऽप्यष्टमो वर्णो ज्ञेयः । समयो-
 च पादयोः प्रथमादक्षरादूर्ध्वं रगणोऽपि न कार्य इति सम्प्रदायः । आत्मादेर
 पादे प्रथमस्थाने शुक्लवृत्तौ द्वौ विकल्पौ, द्वितीये नसनिषेधाच्छेषाः षड्गणाः,
 तृतीयस्थाने एको य एव, चतुर्थे स्थाने ग्लौ । अन्योन्यघाते चतुर्विंशतिः । एवं
 द्वितीयादिपादवयेऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः । तेषां परस्परहतौ जाता त्रयो
 लक्षाः एकत्रिंशत् सहस्राणि सप्त शतानि षट्सप्ततिः सङ्ख्या । अङ्कतोऽपि
 ३३१७७६ । एतेषु संख्या प्रत्येकं पथप्रावक्त्रादिषु विपूच्या । सम्प्रदायमाश्रित्य
 द्वितीयचतुर्थपादयोर्द्वितीयस्थाने रगणसत्रापि निषेधात् समयोः प्रत्येकं
 विंशतिर्भेदाः विषमयोश्चतुर्विंशतिरेव । तेषामन्योन्यघाते जाता सङ्ख्या लक्ष-
 द्वयं त्रिंशत् सहस्राणि चत्वारि शतानि । अङ्कतोऽपि ३३०४०० । आवर्धे इत्य-
 सत्रापवादेनासैत्रव भेदानाह ।

युजो जैन सरिङ्गर्तुः पथप्रावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥ इति ।

युजो युग्मयो द्वितीयचतुर्थचरणयोः सरिङ्गर्तुश्चतुर्थाक्षरात् परेण जग-
 णेन पथप्रावक्त्रं प्रकीर्तितम् । पिङ्गलेन 'पथप्रा युजो ज्' इति सूत्र इत्यर्थः ।
 विषमयोस्तु यगणः सामान्यप्राप्तः ।

ओजयो जैन वारिषेसादेव विपरीतादि ॥ २३ ॥ इति ।

विषमपादयोश्चतुर्थादूर्ध्वं जगणे तदेव पथप्रावक्त्रं विपरीतशब्दादि
 विपरीतपथेति ज्ञेयमित्यर्थः । समयो ये एव ॥

चपलादङ्गमयुजो नकारश्चेत् पथोराशेः ॥ २४ ॥ इति ।

अयुजो विषमयोः पथोराशेश्चतुर्थान्नकारश्चेन्नगणश्चेच्चपलावक्त्रं । सम-
 योर्ध्वे एव ।

यसत्रां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ २५ ॥ इति ।

युग्मे द्वितीये चतुर्थे च पादादेः सप्तमो वर्णो लो लघु यसत्राः सा विपुला
 मता सप्तता । यद्यपि पथप्रायामपि युजोः सप्तमो लस्तथापि तत्र जगणेनैव ।

अत्र तु नजभतैः सप्तमसत्र लघुतेति न सङ्करः । तथापि जगणपक्षे-सङ्कर एवेति चेत्, तर्हि तत्र संज्ञाविकल्प एवास्तु । ये त्वत्र जेव सप्तमेनैव लघुतेति असङ्करमाज्जुतेषां मूलसत्र लक्ष्यविरोधो जगणेन लघुकरणात् । 'सैतवेन पथा-
र्णव' तीर्णो दशरथात्मजः । रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्थेन वाञ्छना' इति सैतवमतेन विपुलोदाहरणे जकारेणैव वृत्तिव्यक्ता लघुकरणात् तद्विरोधश्चेति पूर्वमेवोत्तरं युक्तं संज्ञाविकल्प इति । अत्र समपादयोस्तृतीये स्थाने चत्वारो विकल्पाः शेषेषु प्राग्वत् । तेन समयोः परस्परवृत्तौ पणवति भेदाः, विपमयोः प्रत्येकं पूर्ववच्चतुर्विंशतिः परस्परवृत्तौ सङ्ख्या त्रिपञ्चाशत्तजाः अष्टौ सहस्राः चत्वारि शतानि (षोडश) । अङ्कतोऽपि ५३८४१६ । अत्राहुग्मे यसत्रां लः साऽद्युग्मविपुलेति अकारप्रश्नोपेणापि केचिद् व्याचक्षते । पादव्य-
त्ययं यतोदाहरणमाज्जुः । विपरीतपथप्राचपलावक्ताभ्यां चैव भेदः । तत्र जगणनगणाभ्यां सप्तमसत्र लघुता, अत्र तु भताभ्यामपि तथात्वमिति । उदा-
हरणं च सप्तमसत्र लघुत्वमात्रतात्पर्येण जगणेन न त्वभावेनोक्तमिति चाज्जुः ।

सैतवसत्राखिलेष्वपि ॥ २६ ॥ इति ।

सैतवसत्राचार्यसत्र मतेऽखिलेष्वपि पादेषु सप्तमो लः सत्रादिति स्मृत इत्यथाहारेण सप्तमो ल इति पादास्तुपक्षेण व्याख्येयम् । संज्ञा विपुलेति निरूपणदेव । अत्र प्रतिपादं पणवति भेदाः । तेषां परस्परवृत्तौ सङ्ख्या अष्टौ कोटय एकोनपञ्चाशत्तजाः चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि षट्शती पद् पञ्चाशच्च । अङ्कतोऽपि ८४८३४६५६ ॥

भेनावधितो भाद्विपुला ॥ २७ ॥ इति ।

अवधितश्चतुरक्षात् परेण भेन भगणेन भाद् भद्व्यक्षरात् परा विपुला भविपुलेत्यर्थः । केचिदत्राखिलेष्वपि इत्यत्रनुवर्तयन्ति । वृत्तिव्यक्तसु "भौ नौ च" इति सूत्रे "सर्वतः सैतवसेप्रति निवृत्तम् । चपलाऽद्युजो नितप्रस्तादयुग्म गृहणसमुवर्तते" इति वदन्तो विषमपादविषया एव भविपुला इत्यत्राज्जुः ।

इत्यमन्या रश्चतुर्थीत् ॥ २८ ॥ इति ।

चतुर्थाक्षरात् परतश्चेद् रगणस्तदेत्यमन्या यथा भाद् विपुला वथा रा-
दिति रविपुलेतरर्थः ।

नोऽम्बुधेन विपुला ॥ २६ ॥ इति ।

अम्बुधेचतुर्थान् नो नगणश्चेत् तदा नपूर्वान्या विपुला नविपुलेत्यर्थः ।
एवं मयाभ्यां तत्पूर्वं विपुले भवतः । अत्रैतासु चतसृषु पादचतुष्केऽपि तत्त-
ङ्गणयोगस्य ये सत्वमाङ्गलोपां मते न यत्रैकस्मिन् द्वयोर्वा तत्तङ्गणयोगरूपासां
परस्परसंसर्गणान्नेत्र भेदा ज्ञेयाः । उत्तिष्ठन्मते तु विषमपादयोरेतङ्गणयोगः,
अन्ययोस्तु सप्तमस्य लघुत्वशातम् । यत्र तु चतुर्ष्वपि पादेषु भादियोगः तस्या-
सुष्टुभ्यमेव न तु वक्तव्यमिति विवेकः । तत्राप्ययुक्पादस्य जातिपरत्वे द्वयोरप्य-
युजोर्भगणादियोगः, व्यक्तिपरत्वे त्वन्यतराङ्गीकारेणापि लक्षणार्थं तद्विरोधे
तृतीये वा भगणादियोगः । जातिपक्षे भविपुलोदाहरणं, इत्थं सखे चन्द्रमुखी
स्मितजगोत्सवा च मानिनी । इन्द्रीवराक्षी हृदयं दहतीति तथापि मे ॥
आद्ये भविपुलोदाहरणं, उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेत्यः पथप्रमिच्छता । समौ
हि शिष्टैरान्नातौ वर्त्सन्प्रज्ञावामयः स च ॥ तृतीये, प्रोक्षस्तकुण्डलप्रोत-
पद्मरागदलविषा । कृष्णोत्तरासङ्गस्रवं विदधद्भौतपक्ष्वीम् ॥ रेफविपु-
लायाः क्रमेणोदाहरणानि, सकारनाभारकासकायसाददसायका । रसाहवा
वाहसारनादवाददवादना ॥ महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवता-
युग्म् । यज्ज्ञाने लिखमाभाति दर्भे प्रतिविस्ववत् ॥ कामिनीभिः
सह प्रीतिः कस्यै नाम न रोचते । यदि न स्याद्धारिणौचिचञ्चलं हन्त
जीवितम् ॥ नविपुलोदाहरणानि क्रमेण, सुयुक्तमेव कवचं किमासुक्त-
मिदं त्वया । तपस्विनो हि वसते केयलाजिनवल्कले ॥ अथानाथाः
प्रकृतयो मातृवन्मुनिवासिनम् । मौलैरानाययामासु भर्तुं स्तम्भिता-
श्रुभिः ॥ तव मन्त्रहन्तो मन्त्रैर्दूरात्संश्रितारिभिः । प्रत्यादिश्वन्त्र
इव मे दृष्टव्यमिदः शराः ॥ तत्र तविपुलोदाहरणानि, सा वैदुषे
प्रौढिर्धृदि सर्वगस्तविशारदा । सानुगमिनौ विस्मोरा यस्योक्तौ पण्डिताः
परे ॥ लोकवत् प्रपत्तय्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः । लोकव्यवहार प्रति

सदृशौ बालपण्डितौ ॥ सविपुलोदाहरणानि, सखा गरीयान् शत्रुश्च
 कृत्रिमसौ हि कार्यतः । स्थातामसितौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥
 वियच्चमाणेनाकृतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् । अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्
 कार्यद्वयाकुलः ॥ षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चादयास्त्रयः । यज्यान्-
 धीत्य व्याकतुर्मिति दुर्मधसोऽप्यलम् ॥ यविपुलोदाहरणानि, ततः कुसुदना-
 येन कामिनौगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥
 तथापि यन्मथप्रपि ते गुरुरितप्रसिद्धि गौरवम् । तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति
 मम जल्पतः ॥ एवं जविपुलापुत्रदाचार्या । तत्र तु समपादयोश्चतुर्धादूर्ध्वं
 जगणेन पथप्रावक्तृता सप्तमस्य लघुतामात्रत्वे जविपुलात्वामेति विवेकः ।
 सविपुला तु कविप्रयोगाभावात्प्रसिद्धि । अनेप्रपां तु मते सुसुसुनेवेतप्रादीनां
 विषमयोश्चपलादित्वात् समयोस्तु पथप्रात्वाच्चपलापथप्रावक्तृतादि संज्ञा भवन्ति ।
 एवं विपुलापथप्रादिसंज्ञा ज्ञेयाः । अत्र दत्तिरुक्तंते सर्वासु भविषुलादिषु
 विषमपादयोः प्रतेप्रकं चतुर्विंशति भेदाः, समयोः प्रतेप्रकं षण्णवतिः । पर-
 स्परहतौ युग्मविपुलावत् सङ्ख्या ज्ञेया । अनेप्रपां मते तु सुखवक्तृत्वत्वात् ।
 तथा संकीर्णत एषां संकीर्णविपुलावक्तृत्वं भवति । भारवेः, क्वचित् काले
 प्रसरता क्वचिदापतत्र निघ्नता । शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विपां कुलम् ॥
 कुमारः, यदधक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्रया । मनोरथस्याप्यपथं मनोविषय-
 मात्मनः ॥ साधे, भवन्निरामवसरप्रदानाय वचांसि नः । पूर्ववत्प्रसङ्गाय
 नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ इत्यादयो विपुलाभेदा अनन्ता एव कविप्रयोगेषु
 द्रष्टव्याः । सर्वेषु तु प्रायेण चतुर्थवर्णस्य गुरुरेति साम्प्रदायिकाः ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तररत्नाकरटीकायां वक्तृप्रकरणम् ॥

अथ मात्रासमान्याह ॥ द्विगुणितवसुलघुरचलदृतिरिति च ॥ ३१ ॥ इति ।

वर्णच्छन्दोऽपेक्षतद् द्विगुणितदसुपदस्योत्तरानुदत्तिस्थिर्ध्वं प्रकीर्णकेष्वभ्य-
 धाति । तेन मात्रासमाकादिषु षोडशमात्रत्वमधिकृतं भवति । द्विगुणवसुलघुः

हावष्टो लघवो यस्यां सा अचलष्टतिरिति कथ्यते । चकाराद् गीत्यायेति
संज्ञा भवति इति पिङ्गलमतउग्रहः । षोडश लघुपादेत्यर्थः ।

मात्रासमकं नवमो ल् गान्तम् ॥ ३२ ॥ इति ।

यत्र पादे नवमो लघुरेव गुरुश्चान्तनियतसन्मात्रासमकसंज्ञम् । नवमान्य-
योर्लघुगुरुनियमाच्छेषे नियमाभावः सूचितः । सर्वथा षोडशमात्रता
कार्येति भावः । सर्वेषु मात्रासमेषु सममात्रा परमात्रया युक्ता न कार्यत्यपि
सम्प्रदायः । ततश्च प्रथमे जगणाभावाच्चत्वारो गणविकल्पाः ॥ यथा SS,
॥५, ॥१, ॥३, द्वितीये त्रयः SS, ॥१, ॥५, मध्यगुरुसर्वलघू विश्लोकश्च
दृष्टत्वान्न भवतः । तृतीये एकः ॥५, नवमा लिति वचनादादिगुरु
भवति । मध्यगुरुसर्वलघू तु वासिकालक्षणस्पृष्टत्वान्न भवतः । चतुर्थे
द्वौ SS, ॥५, गन्तवाभिधानादन्ये गणा न भवन्ति । एतेषां विकल्पा-
नामन्योन्यधाते प्रतिचरणं चतुर्विंशति भेदाः । चतुर्णां चतुर्विंशत्यङ्गा-
नामन्योन्यहतौ वक्तव्यदेव जाता सङ्ख्या लक्षवयम् एकविंशत्सहस्री षट्सप्त-
त्यधिकसप्तशती चेति ।

जो लावयास्व धे विश्लोकः ॥ ३३ ॥ इति ।

अथेत्यथवेतार्थं अन्वयेः कलाचतुष्टयादूर्ध्वं जगणोऽथवा लौ चतुर्ल-
घु वा गणः स्याच्छेषं पूर्ववत् स विश्लोको नाम मात्रासमकम् । यद्यपि वि-
श्लोकः पञ्चमाष्टमाविति सूत्रे पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघुत्वमात्रमुक्तं तथा-
पि पञ्चमाष्टमयोर्लघुता चतुर्थमात्रानन्तरं जगणचतुर्लघुरेव भवति
नान्यथेत्यभिप्रायेणैवमूचिवान् । अपक्षे इदमेवोदाहरणं लपक्षे तु 'सिन्धो-
रधुपतिरामद्वितार्थम्' । आत्राद्यगणे विकल्पाश्चत्वारः यथा SS, ॥१, ॥३, ॥५,
द्वितीये द्वौ ॥५, ॥३, ॥५, तृतीयेऽपि द्वौ SS, ॥१, ॥५, मध्यगुरुन्तगुरुसर्वलघुरूपं
भेदवयं तु मात्रासम चित्वापादकत्वान्न भवति । चतुर्थे गुरुन्तगणद्वयं
SS, एतेषां परस्परधाते द्वाविंशत् सन्ति पादभेदाः । एतेषां धाते
जाता सङ्ख्या दश लक्षाः द्वाष्टाचत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्च शतानि षट्
सप्ततिः । अङ्कतोऽपि १०४८५७६ ।

तद् युगलाद्वा नवासिका स्यात् ॥ ३४ ॥ इति ।

तद् युगलाद्वा धियुगलाद्वा मातृनन्तरं यदि जो नौ वा स्यात् सा वानवासि-
केति । जो नूः वथेति पदत्रयमनुषजप्र योजनम् । अत्रापि 'द्वादशश्च वानवासिका'
इति सूत्रे द्वादश चकारलभ्यनवमयो र्लघुतोक्ता सा चैवरेव नान्यथेति प्रवसुक्तम् ।
जपच्च इदमुदाहरणम् । लपच्चे यथा । 'लोकहितायं हरिहरमूर्ती' अत्रादेः
गणे विकल्पाश्चत्वारः ५५, ॥५॥, ॥५॥, ॥५॥ ॥ द्वितीये त्रयः ५५, ॥५॥, ॥५॥
तृतीये द्वौ ॥५॥, ॥५॥ चतुर्थेऽपि द्वौ ५५, ॥५॥ एतेषामन्योन्यताङ्गने भेदाः
प्रतिपादेषु अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यवृत्तौ जाता सङ्ख्या त्रिपञ्चाशत्तथाः
अष्टौ सहस्राणि चत्वारिंशत्तानि षोडश च । अङ्कतोऽपि ५३०८४१६ ।

वाणाष्टनवसु यदि लक्षित्वा ॥ ३५ ॥ इति ॥

वाणाः पञ्च पञ्चमाष्टनवसु यदि लघुः सत्रात् शेषं पूर्ववत् तदा चित्रा
नाम । असत्रामाद्ये गणे चत्वारो विकल्पाः पूर्ववत् । द्वितीयेऽपि द्वौ
॥५॥, ॥५॥ तृतीये त्रयः ॥५॥, ॥५॥, ॥५॥ चतुर्थे द्वौ ५५, ॥५॥ अन्योन्यवृत्तौ प्रति-
पादं भेदसंख्या अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योन्यगुणने पूर्ववत् संख्या ॥

उपचित्रा नवमे परयुक्ते ॥ ३६ ॥ इति ।

नवमे मातृस्वरूपे दशमेन परेण युक्ते सति मिलिते सति उप-
चित्रा नाम शेषं प्राग्वत् । जयदेवस्वेकादशद्वादशादिमातृस्वपि नियम-
माह 'अष्टभ्यो गो त्र्यावुपचित्रेति' अष्टकलानन्तरं गुरुलघुवगणा इत्यर्थः ।
अत्र तृतीयगणे द्वौ विकल्पो ५५, ॥५॥ अन्ये गणविकल्पा मातृसमक-
वत् । अन्योन्यवृत्तौ प्रतिपादं भेदा अष्टाचत्वारिंशत् अन्योन्यवृत्तौ संख्या
प्राग्वत् ।

यदन्तौतकृतविविधलक्ष्ययुतैर्मातृसमादिपादैः कलितम् ।

अनियतवृत्तपरिमाणयुक्तं प्रथितं जगत्वा पादाकुलकम् ॥ ३७ ॥ इति ।

अन्तौतानि पूर्वोक्तानि कृतानि विविधानि नानाप्रकाराणि यानि
लक्ष्याणि लक्षणानि तद् युक्तैः मातृसमादीनां पदानां पादैः कलित-
रचितं तथाऽनियतवृत्तपादचतुष्केऽपि नियतैकवृत्तलक्षणहीनं परिमाणे च

षोडशमात्रपादत्वेन युक्तं ततः क्रमधारयः एतादृशं यद्दत्तं तत् पादा-
कुलकमिति अन्वर्थसंज्ञा ज्ञेयेति तच्छब्दाध्याहारेण योजनम् । अथ प्रथम पादे
मात्रासमकविश्लोकचित्राणां लक्षणयोगः, विश्लोकोपचित्रयो द्वितीये, मा-
त्रासमवासिकयोस्तृतीये, उपचित्राविश्लोकयोश्चतुर्थयोर्द्विचतुर्थ इति । इदं
च प्रतिपादमनेकलक्षणयोगं मत्वीदाहरणं मन्तव्यम् । अन्ये तु प्रतिपादमे-
कलक्षणयोगं वदन्तः समुदितेषु विविधलक्षणयोगाभिप्रायेण दब्ध्याचक्षते ।
वयं त्वभयथा व्याख्याने दोषाभावं वदामः ॥ अतएव मात्रासमकादिप्र-
कृत्या एभिः पादाकुलकमिति सूत्रकारः सामान्यत एवाह । तथा मात्रासम-
कविश्लोकवानवासिकोपचित्राणामसंकीर्णं यावदुदाहरणं चाह एतिसूत्रं यथा,
'अलिवाचालितविकसितचूते काले मदनसमागमदूते । स्मृत्वा कान्ताप-
रिहृतसार्थः पादाकुलकं धावति पात्र्यः' इति । संकीर्णोदाहरणं तु मूल एव ।
तेनोभयानपि न दोषः । अत्र पञ्चानां मात्रासमकादीनां परस्परसंकरे
अनन्ता एव भेदाः ॥ तत्र यथा द्वयोर्द्वयोः सङ्करे चत्वारिंशदधिकं शतं
भेदा भवन्ति । तद्यथा

१२३४	अत्रैककोष्ठस्याङ्गद्वयसंज्ञाङ्कः
२३४५	तिप्रस्तारमात्रेण चतुर्दश चतुर्दश प्रति-

सङ्करे वक्ष्यमानोपजा-
कोष्ठं भेदा भवन्ति । एवं च प्रथमद्वितीययोः प्रथमतृतीययोः प्रथमचतुर्थयोः
प्रथमपञ्चमयोः संकरे चत्वारश्चतुर्दशका मिलिताः षट्पञ्चाशदभवन्ति ५६ ॥
तथा द्वितीयतृतीयद्वितीयचतुर्थद्वितीयपञ्चानां संकरे द्विचत्वारिंशत् ४२ ॥
तथा तृतीयचतुर्थतृतीयपञ्चमानां सङ्करे अष्टाविंशतिः २८ । तथा
चतुर्थपञ्चमयोः संकरे चतुर्दशेति । सर्वेषां मेलने शतमेकं चत्वारिंशच्च १४० ॥
एवं त्रयाणां चतुर्णां संकरेऽष्टपञ्चाशत् ॥ एतेषामुदाहरणानि ऊह्यानि ।
विस्तरभयात् नोच्यन्ते । अत्राचलवृत्तपदादीनां सर्वेषां षोडशमात्रपदत्वेन
समत्वान्मात्रासमकसंज्ञा । अथोक्तानां वक्ष्यमाणानां च उत्तानां शुद्धलघु
मात्रावर्णं यथापरिज्ञानोपायमाह ।

उत्तस्य ला विना षण्णैर्गा वणो शुद्धमिदं यथा ।

शुद्धो लैर्दले निर्जत्र प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ३८ ॥ इति ।

एतस्य ला मात्रा वर्णं विना गा गुरवो ज्ञेया इतप्रधाहारः । ला
वर्णा गा इतप्रादिभिः शब्दैस्तत्तत्सङ्ख्या लक्ष्यते । ततश्चायंमर्थः यदि एतस्य
मात्रावर्णयोः सङ्ख्या विज्ञाता गुरलघुसङ्ख्या ज्ञाता तदा मात्रासङ्ख्या-
मपनीयावशिष्टा गुरसङ्ख्या ज्ञेयेति, वर्णसङ्ख्यामध्ये च ज्ञाता गुरसङ्ख्या-
मपनीयावशिष्टा लघुसङ्ख्या ज्ञेयेतप्राश्यः । यदि तु मात्राणां गुरुणां च
ज्ञातसङ्ख्यात्वं वर्णाश्चाज्ञातसङ्ख्यास्तदा तज्ज्ञानोपायमाह वर्णा इति । तथा
एतमात्रागुरुभिर्विना वर्णा ज्ञेयाः एतमात्रासङ्ख्यायां गुरुसंख्या मपनीया-
वशिष्टा वर्णसंख्येत्यर्थः । एतमात्रालघुसङ्ख्याया गुरलघुसंज्ञाने सति गुर-
ज्ञाने प्रकारान्तरमाह गुरव इति । एतस्य ला इतप्रमुपङ्गः । एतस्य
मात्रा लै लघुभि विना दले ऽर्थे कृते गुरवः ज्ञेयाः । एतमात्रा-
सङ्ख्यायां लघुसङ्ख्यामपनीयावशिष्टां सङ्ख्याम् अधीकृत्य तावत्प्रमाणा
गुरुसंख्येत्यर्थः । उक्तां गुर्वदिसङ्ख्यामुपहरति नितप्रमिति । इतप्रमुपङ्ग
प्रकारेण प्रमाणं गुर्वदीनां नित्यं सर्वदा निश्चितं भवतीतिशेषः ।
एतस्य तुप्रपलक्षणं गद्यादावपि सम्भवात् । अत च गुरुवर्णसङ्ख्याज्ञानोपाय-
प्रदर्शनमुपलक्षणार्थम् । तथा हि मात्रावर्णगुरलघुचतुष्टयात्मके एते ह्योर्द्वयो-
रियन्तापरिच्छेदेऽन्ययोः सङ्ख्यापरिच्छित्ते, तद्यथा मात्रावर्णयोरियन्ता-
परिच्छेदेऽन्ययोः सङ्ख्यापरिच्छित्ते । तद्यथा, मात्रावर्णयोर्मात्रालघुो वर्णगुर्वो-
र्वर्णलघुोर्मात्रागुर्वोर्गुरुलघुोश्च षट्सु द्विकेषु एकैकद्विकजाते परे द्वि-
सुक्तया दिशा ज्ञेयमिति । इदं सर्वमुदाहरणे योजयते । 'पागर्थाविव संज्ञौ'
इतप्रत चतुर्दशमात्रासु अष्टरूपां वर्णसङ्ख्यामपनीयावशिष्टाः षड् गुरवः
वर्णसङ्ख्या, पूरकौ च द्वौ लघू । एवं षड् रूपां गुरसङ्ख्यामपनीयावशिष्टा वर्णा
अष्टौ, गुरुणां षट्त्वादवशिष्टौ द्वौ लघू । एवं लघुद्वयमपनीयावशिष्टद्वादश-
सङ्ख्यायामर्धितायां षट् सङ्ख्या गुरवः, गुरुभिर्द्वादशमात्रासिद्धेचतुर्दश-
मात्रासिद्धयै द्वौ लघू इति । एवं वर्णगुरुज्ञाने वर्णलघुज्ञाने गुरलघुज्ञाने
चेतरद्वयज्ञानं योजयते । एवं सर्वेषु गद्यप्रदेशेषु ।

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तरत्वाकरटीकायां मात्रासप्तप्रकरणम् ॥

मात्रानियमघटितत्वात्मात्रावृत्तप्रसङ्गेन द्विखण्डकान्याह ।

शिखिगुणितदशलघुरचिरमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् ।

सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा ॥३९॥

इति ।

गार्हपतग्राहवनीयदक्षिणाग्नयस्त्रयोऽग्नयः । तैस्त्रिधाख्या तत्संख्या लक्ष्यते ।
तेन शिखिभिर्गुणितास्त्रिगुणीकृता ये दश लघवस्तै रचितमेव शकलमितप्र-
धाकारः, अपरमितप्रभिधानात् । तच्चापगतं नूतनं लघुद्वयं यस्मात् तादृक्
कार्यं । अपरं द्वितीयं शकलमितप्रर्थः इदं पूर्वोक्तमखिलं समग्रं लघुना नूतनं
त्रिंशत्लघुकं भवति । शकलयुगलकमर्धद्वयमपि सगुरु अन्तेऽधिकैकगुरुयुक्तं सुष्ठु
परिघटिता रचिता ललिता पदविततिः, पदरचना यत्र तादृशं भवति शकलं
सुगलं यस्यां सा शिखेति यत्तच्छब्दोऽप्याहारेणार्थः । अयं भावः पूर्वार्धे अष्टा-
विंशतिर्लघवः एको गुरुरिति एकोनत्रिंशदक्षराणि, उत्तरार्धे त्रिंशद्लघवः एको
गुरुरिति एकत्रिंशदक्षराणि यत्र सा शिखेति । सुपरिघटितेति पदेन श्रुति-
सुसकर्वी यतिः कार्येति सूचयति ।

विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया ।

श्रुतिसुखलदियमपि जगति जि जशिर उद्यमतवति सति भवति खजा ॥

४० ॥ इति ।

इयमेव शिखा यदि विनिमयेन व्यत्यासेन विहितं निदेशितं
यच्छकलयुगलं तेन कलिता घटिता पदसमुदायकृतसौकुमार्यादिगुणसमु-
दायवती च कलितान्तस्य पदादिना कर्मधारयः श्रुतिसुखकारिणी वेति
पूर्ववद्वयतिः कार्येति सूचितम् । जि अकारे जशिर इति जकारप्रासदाहरणं
प्राप्ते सति खजा भवन्ति खञ्जेति यावत् । गुरुद्वयस्य छन्दसि प्रवेशयितुम-
शक्यत्वादुक्तिप्रकारोऽयम् । विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति-
रचितगुणनिचयेति सुगलान्तस्य लघुितप्रादिना कर्मधारयः । यद्यपि खल-
कारेणार्धं इत्यप्रक्षिप्तं 'शिखैकोनत्रिंशदक्षत्रिंशदन्ते' इति 'खञ्जा महत्प्र-
ज्ञोति' च वदता पूर्वोक्तनियमवदेकोनत्रिंशदक्षत्रिंशदक्षररचितक्रम-

लघुकमरात् पादद्वयघटिताय हयवतग्री विंशतप्रधिकशताक्षरैः शिखाखण्डे उक्ते
अत्र पञ्चक्षरे एवेति विरोधस्तथापि ग्रन्थान्तरपर्यालोचनया एवमुक्तिः । यद्वा
स्वतकारोक्तिशिखाखण्डाभ्यामेते अन्ये एव सूत्रावुक्ते एव प्रोक्ते । सूत्रोक्ते तु
चतुर्णां धायेऽर्धसमत्वात् स्वयमूहे । अथयोजयतामि शकलशब्दैः अवयववचन-
त्वात् पादरूपावयवपरौ छात्वा मूलोदाहरणे च अर्धविधये मत्वाऽसमत्वेऽपि
च मात्वानियमात्मकत्वान्मात्वाट्टप्रकारेणोक्तिं समाधाय सूत्रावुसारः कार्य
इति सर्वमूहम् ।

अष्टावर्धं गा द्वयभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडोक्ता ।

दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघु कविरचितपदवितति भवति ॥

४१ ॥ इति ।

यस्य अर्धेऽष्टौ गा गुरवो द्वयभ्यस्ता द्विगुणाः षोडशेत्यर्थः । अपीति
चार्थः । अपरञ्च दलद्वितीयमपि वसवोऽष्टौ तै र्गुणिताः सलिलनिधिलघवच-
त्वारो लघवो द्वाविंशद्यत्न तत्तादृक् कविना रचिता पदानां वित-
तिर्विस्तरो यत्र तदा भवति सा अनङ्गक्रीडेति संज्ञयोक्ता ट्टप्रकारैः ।
पूर्वार्धं षोडश गुरवः उत्तरार्धं द्वाविंशत्लघवः कार्या इति तात्पर्यार्थः ।
कवीतप्रादिना श्रुतिसुखा यति भवतीतप्रसूतसुचत् । पैङ्गले त्वियं सौमेप्रति
संज्ञितम् । इयमेव व्यतप्रस्तार्धतायां ज्योतिराख्या भवति । उदाहरणं तु,
'यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि परिहर सुवतिषु रतिमतिशयमेह ।
आत्मजप्रोति र्योगाभ्यासात् दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥' अनयो द्वयोः शिखेति
सामान्यसंज्ञा पैङ्गल उक्ता ।

त्रिगुणनवलधुरवसितिगुरुरिति दलसुगलक्षततनु रतिरुचिरा ॥४२॥

इति ।

त्रिगुणा नव लघवो यत्र सप्तविंशतिरित्यर्थः अवसिताववसाने सुख-
येस्याः सा तथा इतप्रमुना प्रकारेणार्धद्वयरचितशरीरातिरुचिरा संज्ञा ।
पैङ्गले त्वियं चूलिकेतुप्रज्ञा । अर्धसमत्वेऽपि अस्य आत्मा मातृघटितत्वाद्-
नोक्तिः । "चूलिकैकोनविंशदन्ते ग" इति सूत्रपाठपक्षेऽयमुक्तम् । "चूलि-

कार्धमेकोनविंशदेकविंशदन्ते ग्" इति पाठे तु प्रथमं द्वितीयं चार्धं क्रमेणैकोनविंशदेकविंशत्मात्रं भवति, अन्ते च मात्राद्वयस्थाने गुरुरेकः स्यात् सा चूलिकेति सूत्रार्थः । अस्मिन् पक्षे मूलासुक्तमुदाहरणं समैव, रघुकुलनलिनविकसनप्रशब्दति दशमुखरिपुकुलतिमिरहरे । विषधर-विषमविषयविषहरमहसि कुरु रतिमिह दशरथतनये ॥ अत्र सूत्रेऽर्धग्रह-णात् पादनियमो नास्ति । इह चावसितिगुरुरिति पदेन गुरावेवावसानं नान्यत्वेति सूचितम् ।

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरकृतगुनारायणभट्टविरचितायां उत्तरत्वाकरव्याख्यायां मात्रावृत्ताधिकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एवं मात्रावृत्तान्यभिधायाधुना वर्णद्वयेषु सुवृत्तानि कीर्तय इति उक्ता इति । अधिक्रियत इति शेषः, सप्तम्यन्तपाठे तु भेदा अभिधीयन्त इति । एवमतुप्रक्तादिष्वपि व्याख्येयम् ।

गुः श्रीः ॥ १ ॥ इति ।

एकाक्षरपादायासुक्तायां गुरेकश्चेत् पादः श्रीर्नाम । लक्ष्यलक्षणयोरेका-क्षरेण पादेनासंयहादर्धोदाहरणमेतत् । नोक्ता उक्तादिभेदा ये ग्रन्थगौरवभीतितः । तांस्तथा शब्दचिह्नेन वदामोऽन्यत्रदर्शनात् ॥ यथा, अस्मिन् पितृकते नवेत्र कावेत्र रामकुलहले । उक्ता उक्तादयो व्यक्ता विवे-क्तव्याः सप्त्युक्तिभिः ॥ अत्र वक्ष्यमाणसंख्याख्यानप्रकारेण वृत्तभेदः २ । न च सप्रतिष्ठान्तानां पञ्चानां जातीनां सूत्रासुक्तत्वान्निर्भूलतेति वाच्यम् । "द्विको ग्लौ" इति प्रसारकथने, 'परे पूर्णमिति' रूपप्रसारकथने च सूत्रकारेणापि दर्शितत्वात् । वज्रतरप्रचाराभावात्तु गायामेद्वल्लक्षणासुक्तेति निरूपयति ।

अथातुप्रक्तः ॥ गौ ग्लौ ॥ २ ॥ इति ।

द्वौ गुरु यदि पादे सप्तदा ग्लौ नाम । अत्र वृत्तसंख्या ४ ।

अथ मध्या, ३ ॥ मो नारी ॥ ३ ॥ इति ।

मो मरणश्चेत् पादसदा नारी नाम ।

३० मृगौ ॥ ४ ॥ इति ।

रगणश्चेत् पादस्तदा मृगौ ॥ अत्र संख्या ८ ।

अथ प्रतिष्ठा ४ ॥ मृगौ चेत् कन्या ॥ ५ ॥ इति ।

मृगौ भगणगुरु चेत् पादश्चतुर्गुरित्यर्थस्तदा कन्या ॥ अत्र संख्या १६ ।

अथ सुप्रतिष्ठा ५ ॥ मृगौ गिति पंक्तिः ॥ ६ ॥ इति ।

भगणगुरु पुनर्गुरुश्चेत्तेत्रं पंक्तिः ॥ संख्या ३२ ।

अथ गायत्री ६ ॥ त्र्यौ स्तस्तनुमथा ॥ ७ ॥ इति ।

त्र्यौ तगणयगणौ यदि स्तो भवतस्तनुमथेति : यदि तदेतत्रथाह्वयम् ।

अश्विदना त्र्यौ ॥ ८ ॥ इति ।

नगणयगणौ यदि पादस्तदाअश्विदना नाम ।

विदुर्ल्लेखा मो मः ॥ ९ ॥ इति ।

मगणौ चेत् पादस्तदा विदुर्ल्लेखा नाम ।

त्र्यौ चेद् वसुमती ॥ १० ॥ इति ।

तगणसगणौ चेत् पादस्तदा वसुमती । गायत्रप्रन्तेषु सर्वेषु पादेषु
पादान्त एव यतिरितिप्राम्नायः ॥ तत्र संख्या ६४ ।

अथोष्णिक् ७ ॥ मृसौ गः सप्रान् मदलेखा ॥ ११ ॥ इति ।

भगणसगणगुरुभिर्मदलेखा नाम ।

तथा मृगौ मृगयाला ॥

* मधुमति नृनगाः ॥ * “ननगि मधुमती,” Δ.

कुमारललिता जसौ ॥

चूडामणिकुभगात् ॥

अत्र द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमाह्वः केचित् । अन्ये तु पादान्त एव । इत
संख्या १२८ ॥

अथानुष्टुप् ८ ॥ मो गिति चित्रपदा गः ॥ १२ ॥ इति ।

भगणौ गुरु च यत्र प्रादे इतेत्रं सा चित्रपदा । पादे यतिः ।

मो मो गो गो विद्युन्वाला ॥ १३ ॥ इति ।

मगणौ द्वौ च गुरु विद्युन्नालेति । चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ।

माणवकं भातलगाः ॥ १४ ॥ इति ।

भाङ्गणात् तगणलघुगुरवो यदि तदा माणवकम् । माणवकमौद्धि-
तकमिति पैङ्गले संज्ञा । पूर्ववद्यतिः ॥

ज्यौ गौ हंसस्तमेतत् ॥ १५ ॥ इति ।

मगणनगणौ गुरु च हावेतत् हंसस्तं नाम ।

जौ समानिका जलौ च ॥ १६ ॥ इति ।

रेफजकारौ गुरुलघू च समानिका नाम ।

प्रमाणिका जरौ लगौ ॥ १७ ॥ इति ।

जगणरेफौ लघुगुरु च प्रमाणिका । समान्येव समानिका प्रमाणेव
प्रमाणिका स्वार्थे कच्छन्दोऽशुरोधात् ॥

वितानमाभ्यां यदन्यत् ॥ १८ ॥ इति ।

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यद् यदनुष्टुब्जातीयं छन्दो वितानसंज्ञम् ।
आभ्यामन्यदिति उक्तं लक्ष्यलक्षणम् । केचित्तु समानिकायां गुरुलघुकमेण
समाप्तिः, प्रमाणिकायां लघुगुरुकमेण, विताने तु द्वौ गुरु द्वौ लघू, द्वौ लघू द्वौ
गुरु वा, द्वौ गुरु एको लघुः पुनरेको गुरुरिति वा, द्वौ लघू एको गुरुरेको
लघुरिति वा, इत्येवं वा नियम इत्याहुः ॥ तत्र द्वौ गुरु द्वौ लघू इत्यत्रोदाह-
रणम्, लघूणां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु । इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव
प्रिष्ठाननिशं संश्रय ॥ द्वौ लघू द्वौ गुरु इत्यत्रोदाहरणं, हृदयं यस्य
विशालं गगनाभोगसमानम् । लभतेऽसौ मण्डितं वृषति मूर्ध्नि वितान-
नम् ॥ एवमन्यत्रापुत्रदाहार्यम् । यद्यं तु गृह्णीम एतत् एतेषां वितानतेति
न तु नियमम् । अतएवोक्तनियमातिक्रमेणैवादाहरणं भूले । सूत्रमपि
“वितानसंज्ञम्” इति सामान्यत एव, न तु नियमं कश्चिदाह । वृत्ति-
कदपि “सूत्रकारो वितानस्थानेकप्रकारतां दर्शयति” इति वदन्नेकमात्र-
तामाह, न तु नियममिति ।

तथा ॥ नास्त्राचिका तरौ लगौ ॥ अत्र सङ्ख्या १५६ ॥

अथ वृद्धती ॥ रान्नसाविह हलसुखी ॥ १८ ॥ इति ।

रगणानन्तरं नगणसगणौ चेदिह छन्दःप्रार्थना हलसुखी नाम । त्रिभिः
षड्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ।

भुजगशिष्टुभ्यता नौ मः ॥ २० ॥ इति ।

द्वाभ्यां नगणाभ्यामेकेन च नगणेन भुजगशिष्टुभ्यता । सप्तभिर्द्वाभ्यां च यतिः ॥

तथा, भट्टिकेति रनरैरियम् ॥ वृत्तसंख्या ५१२ ॥

अथ पंक्तिः १० ॥ मूसौ जगौ शुद्धविराडिन् मतम् ॥ २१ ॥ इति ।

नगणसगणौ जगणगुरु च तत् शुद्धविराण्मतं छन्दोविदाम् । पादान्ते यतिः ।

* मूसौ जगौ चेति पणवनामकम् ॥ २२ ॥ इति । * “मूसौ जगौ पणवनामे-
दम् ।” A.

नगणनगणौ जगणगुरु चात पणवनामकम् । पञ्चभिः पञ्चभिश्च यतिः ॥

जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥ २३ ॥ इति ।

रगणजगणरगणगुरुभिर्मयूरसारिणी । पादान्ते यतिः ॥

भूमौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ॥ २४ ॥ इति ।

भगणनगणौ सगणगुरुणा च रुक्मवती । * पञ्चकमालेत्यनेन । पादान्ते
यतिः ॥ * “चम्पकमाला” C.m.

मत्ता ज्ञेया मभसगयुक्ता ॥ २५ ॥ इति ।

मभसगणगुरुयुक्ता मत्ता । चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः ॥

नरजगैर्भवेन्ननोरमा ॥ २६ ॥ इति ।

नरजगणगुरुभिर्मनोरमा । पादे यतिः ॥

तजौ जो गुरुण्येयमुपस्थिता ॥ २७ ॥ इति ।

तजजगणगुरुभिः उपस्थिता नाम । पादे यतिः ॥ द्वाभ्यामष्टभिश्चेत्पञ्चके ।
अत्र संख्या १०२४ ॥

अथ त्रिष्टुप् ११ ॥ स्यादिन्द्रवज्रा यदि नौ जगौ गः ॥ २८ ॥ इति ।

ततजगणाः गुरुभ्यां चेन्द्रवज्रा नाम । पादे यतिः ॥

उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ ॥ २९ ॥ इति ।

जतजगताः गुरु चोपेन्द्रवज्रा नाम । पूर्वोक्तैव यतिः ॥

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजैः पादैः यदीयावुपजातयस्ताः ॥ ३० ॥

इति ।

अव्यवहितोक्तोपेन्द्रवज्रालक्षणवन्तौ पादौ यत्सम्बन्धिनौ ता
उपजातयो नाम । अत्र पूर्वोक्तलक्षणपादद्वयेन यथायोगमेकद्विवारद्वत्तया
निष्पत्तिर्विवक्षिता, न तु हाभ्यामेवं वृत्तपूर्तिः पादद्वयमात्रघटितस्य वृत्तस्था-
भावात् । द्विवचनं लक्षणद्वययोगेन लक्षणया नेयम् । तास्तुरक्षरप्रसारवत् प्रस्तारे
स्ति आद्यन्तभेदयोः केवलेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रात्मात् त्यागे चतुर्दश भवन्ति
यथा,—इउउउ, उइउउ, इइउउ, उउइउ, उउइउ, उइइउ, इइ-
इउ, उउउइ, इउउइ, उइउइ, इइउइ, उउइइ, इउइइ,
उइइइ इति । तथा च वृद्धाः “एकत्र पादे चरणद्वये वा पादद्वये
वान्यतरस्थितिर्ज्ञेयम् । तत्रोरिचान्यत्र तदोहनीयास्तुर्दशोक्ता उपजाति-
भेदाः” इति । यत्राद्यभेदोदाहरणं “दैत्याधिपप्राणमुषां नखानामुपेक्षुषा
मूषवती कर्मिणः । प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः परिवत्रुदे-
नम्” । मूलश्लोकेषु दृष्टभेदोदाहरणम् । एवमन्यभेदेष्वप्युदाहरणानि कावेप्रपु
च विवेचनीयानि ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु कृत्स्नैः कालावधिदेव नाम ॥ ३१ ॥

इति ।

अन्यास्वपि जगत्त्रिंशदजातिषु इत्थं सामान्यसङ्ख्यात्वेन समानयतिकत्वा-
दिप्रकारेण मिश्रितासु इदमेवोपजातिनाम वृद्धाः स्यन्ति ग्रन्थान्तरेभ्यो
ज्ञात्वा वदन्तीत्यर्थः । इत्यमित्यनेन विषमवर्णसंख्याज्ञानां विषमयति-
कानां च जातीनां त्रयादीनां च मिश्रणे उपजातिर्नाम नास्तीति सूचि-
तम् । स्यन्तीति तत्रेन च कविप्रयोगे दर्शनासुरोधः सूचितः । तत्रेन्द्रवज्रा-
वन्तस्याभ्यामुदाहरणम् । ‘इत्थं’ रथाश्वेभनिषादीनां प्रगे गणो वृषाणा-
मथ तोरणाद्वहिः । प्रस्थानकालक्षमवेपकल्पनाकृतक्षणेषु पदुदैक्षताचुरतम् ॥
एवमन्यत्र प्रयोगवशादुदाहरणं ज्ञेयम् । सर्वासामुपजातीनामुक्त्या दिशा चतु-

दे शभेदा भवन्ति । विषमार्धसमरूपत्वेऽप्युपपत्तातीनां समदत्तेषूपन्यासः सम-
दत्तवटिततया प्रासङ्गिकः ॥

नजजलग्नै र्गदिता सुमुखी ॥ ३२ ॥ इति ।

नजजै र्गणै र्लघुगुरुभ्यां च सुमुखी नाम । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ॥

दोधकदत्तमिदं भभभाज्ञौ ॥ ३३ ॥ इति ।

भगणतयाद् गुरुद्वयं चेद् दोधकं नाम । भभभादिति समाहारद्वन्द्वैकवद्भावाः
दोधकनामनि भवत्यतो गाविति वा प्रसङ्गः । पादान्ते यतिः ॥

शालिमुत्रक्ता मृतौ तगौ गोऽब्धिर्लोकैः ॥ ३४ ॥ इति ।

मगतौ र्गुरुभ्यां च शालिनी । अब्धिभिश्चतुर्भिर्लोकैः सप्तभिश्च यतिरिति
शेषः । एवमुत्तरत्नापि ॥

वातोर्मिर्धं कथिताम्नौ तगौ गः ॥ ३५ ॥ इति ।

रुमतगुरुभि र्वातोर्मि । इयमिति शालिमुत्रक्तयतिमतीत्यर्थः ।

वाणरसैः सप्ताद्भतनग्नैः श्रीः ॥ ३६ ॥ इति ।

भतनगुरुभिः पञ्चभिः षड्भिश्च यतौ श्री नाम ॥

म्भौ नौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ॥ ३७ ॥ इति ।

मभनलघुगुरुभि र्भ्रमरविलसितमिति । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥

रान्नराविह रथोद्धता लगौ ॥ ३८ ॥ इति ।

रनरलग्नैरिह च्छन्दःशास्त्रे रथोद्धता । पादे यतिः ॥

स्वागतेति रनभाङ्गुयुग्मम् ॥ ३९ ॥ इति ।

रनभगणैः परं र्गुरुयुग्मं यदि तदा इतिप्रवं स्वागता । नरभादितेप्रकव-
द्भावाः पूर्ववद् यतिः ॥

ननसगगुरुचिता दत्ता ॥ ४० ॥ इति ।

ननसगगुरु र्वृत्ता नाम चतुर्भिः सप्तभिश्चयतिः ॥

ननरलग्नै र्भद्रिका ॥ ४१ ॥ इति ।

ननरलग्नै र्भद्रिका । पादे यतिः ॥

शेत्रनिका रजौ रत्नौ गुरु र्यदा ॥ ४२ ॥ इति ।

स्यष्टम् । पादे यतिः ॥

मौक्तिकमाला यदि भतनाज्ञौ ॥ ४३ ॥ इति ।

भतनादिनेत्रकवद्भावः । पञ्चसु षट्सु च यतिः ॥

उपस्थितमिदं ज्सौ ताज्ञकारौ ॥ ४४ ॥ इति ।

जसतगैरुपस्थितम् । पादे यतिः ॥

तथा, उपचित्मिदं सससा लगौ ॥

कुपुरुषजनिता जनौ गौ गः ॥

अनवसिता न्यौ भ्गौ शु षड्न्ते ॥ अत्र वृत्तानि २०४८ ॥

अथ जगती ११ ॥ चन्द्रवल्गं निगदन्ति रनभसैः ॥ ४५ ॥

रनभसै र्गणैश्चन्द्रवल्गं । चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः ॥

जतौ तु वंशस्यसुदीरितं जरौ ॥ ४६ ॥ इति ।

जतजरौ वंशस्थम् । पादे यतिः ॥

स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः ॥ ४७ ॥ इति ।

ततजैरसंयुतैः रगणसहितैः इन्द्रवंशा । पादे यतिः ।

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥ ४८ ॥ इति ।

अम्बुधिसैश्चतुर्भिः सगणैः । पादे यतिः ॥

द्रुतविलम्बितभाह नभौ भरौ ॥ ४९ ॥ इति ।

नभभरौ द्रुतविलम्बितमाहाचार्यः । पूर्वैव पादे यतिः ।

सुनिशरविरति नौ न्यौ सुटोऽयम् ॥ ५० ॥ इति ।

सुनिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च विरति र्यत् ॥

प्रसुदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥ ५१ ॥ इति । स्यष्टम् ।

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ ५२ ॥ इति ।

स्यष्टम् । द्वयोरपि पादे यतिः ।

रसै र्जसजसा जलोद्गतगतिः ॥ ५३ ॥ इति ।

रसाश्च रसाश्चेतेप्रकशेषे षड्भिः षड्भिश्च यतिः ॥

चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम ॥ ५४ ॥

भुजङ्गमयातं भवेद् यं चतुर्भिः ॥ ५५ ॥

रैश्चतुर्भिर्धृता स्वग्विणी सम्प्रता ॥ ५६ ॥ [पादे यतिः ।

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ ५७ ॥ इति । त्रीणि स्पष्टानि ।

त्यौ त्यौ मणिमाला च्छिन्ना यत्तवक्तैः ॥ ५८ ॥ इति ।

तयतयैर्मणिमाला, गुह्यस्य स्कन्दस्य वक्तैः पङ्क्तिः पङ्क्तिश्च च्छिन्ना यतिम-

धोरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥ ५९ ॥ इति । [तीत्यर्थः ।

प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ॥ ६० ॥ इति । एते स्पष्टे । पादे यतिः ।

ननभरसङ्घिता महितोज्ज्वला ॥ ६१ ॥ इति ।

महिता पूजिता श्रेष्ठेत्यर्थः उज्ज्वलेति नाम । पादे यतिः ।

पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ ६२ ॥ इति ।

पञ्चभिः अश्वैः सप्तभिश्छिन्ना यतिमती वैश्वदेवी नाम ।

अवधप्रथाभिर्जलधरमाला स्मौ स्मौ ॥ ६३ ॥ इति ।

अवधिभिः चतुर्भिः अष्टाभिश्च पादयतिः । मगणमगणौ मगणमगणौ

च भवतः तद् जलधरमाला नाम । चतुर्भिर्गणभिश्छिन्ना इति अनुषङ्गः ।

येङ्गले त्वियमेव कान्तोत्पीडा ।

इह नवमालिका नजमयैः स्यात् ॥ ६४ ॥ इति ।

इह कन्दःशस्त्रे अष्टाभिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याहुः वृद्धाः ॥

स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥ ६५ ॥ इति ।

स्वरैः षड्जादिभिः सप्तभिः शरैः पञ्चभिश्च यति र्यत्न ।

भवति नजावध मालती जरौ ॥ ६६ ॥ इति ।

पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।

जरौ जरौ वदन्ति पञ्च चामरम् ॥ ६७ ॥

अभिनवतामरसं नजजाद् यः ॥ ६८ ॥ इति ।

स्पष्टम् । इदमेवान्ये ललितपदमाहुः । पादे यतिः ।

तथा, नयुगरयुगलं च रौरी मता ॥

पञ्चसुनी भूमौ सात् सयुता ललना ॥

ललितमभिहितं नौ स्त्री नामतः ।

द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥ अत्र दत्त संख्या ४०८६ ।

अथातिजगती १३ ।

तुरगरसयति नौ ततौ गः क्षमा ॥ ६६ ॥ इति ।

ननततगुरुभिः क्षमा, सप्तभिः षड्भिश्च तत्र यतिः । चन्द्रिकेत्यन्ये ।

स्त्री स्त्री गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ७० ॥ इति ।

त्रिभिर्दशभिश्च यतिर्यत्र सा । [* चतुर्गृहैरिह रुचिराज्भौसरीगः, B.

* चतुर्गृहैरिह रुचिरा जभसजगाः ॥ ७१ ॥ इति ।

जभसजगैश्चतुर्षु नवसु च यतौ अतिरुचिरा ।

वेदै रन्ध्रै मृतौ यस्य मत्तमयूग्म् ॥ ७२ ॥ इति ।

वेदाश्चत्वारो रन्ध्राणि नव ।

उपस्थितमिदं जसौ स्त्री सगुरुकं चेत् ॥

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाविणी ॥ ७३ ॥ इति ।

स्यष्टम् । पञ्चभिरष्टभिश्चात्र यतिः ।

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चतुर्भिः ॥ ७४ ॥ इति ।

आश्लाः सप्त षट्पदवः षट् । इयं क्षमैवाचार्यमतभेदेन संज्ञान्तरार्थं
तथा, यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः । [पुनरुक्ते ।

जभौसजगादतिरुचिरास्त्रुधियरुहैः ।

भरतमतेनेयमेव पूर्वं अतिरुचिरोक्ता ।

नसरदुगैश्चन्द्रलेखतुलोकैः ।

षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ।

ऋणुसुनियति विदुग्मनौ तौ गुरुः ॥

अत्र दत्तसंख्या ८१८२ ।

अथ शक्ती १४ ॥

मृतौ स्त्री गावश्चग्रहविरतिररुस्वाधा ॥ ७५ ॥ इति ।

मतनसगणैर्गुरुभ्यां चासस्वाधा नाम । अथै वाञ्छेन्द्रियैः पञ्चभिर्ग्रहै-

न वभिश्च यति यैत्र सा तथा ।

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजितः ॥ ७६ ॥ इति ।

स्वराश्च स्वरान्धतेप्रकण्ठे सप्तभिः सप्तभिश्च यति भवति ॥

ननभनलघुगैः प्रहरण * कलिता ॥ ७७ ॥ * कलिका, A.
पूर्वोक्तैव यतिः ।

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥ ७८ ॥ इति ।

तभजजा गणा गुरु चेति वसन्ततिलका ।

सिंहोन्मतेयमुदिता सुनिकाश्यपेन ॥ ७९ ॥ इति ।

काश्यपेन सुनिनेय वसन्ततिलकैव सिंहोन्मतोक्तेति सञ्ज्ञान्तरोक्तिः ।

उद्धर्षिणीयमुदिता सुनिसैतवेन ॥ ८० ॥ इति ।

सैतवेन त्वाचार्येण इयमुद्धर्षिणीतुक्ता ।

इन्दुवदना भजसनेः सगुरुगमैः ॥ ८१ ॥ इति ।

गुरुगुगलसहितै भजसनेः ।

द्विसप्तच्छिदलोला मसौ भ्यौ गौ चरणे चेत् ॥ ८२ ॥ इति ।

द्वि द्विवारं सप्तसु च्छिदित् यति र्यस्याः सा अलोला नाम ।

तथा, ननतजगुरुगैः सप्तयति नन्दी स्यात् ॥

लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुगुगमम् ॥

तिननगगिति वसुयति सुपवितम् ॥

मध्यक्षामा युगदशविरमा भ्यौ न्यौ गौ ॥

इदमेव कुटिलमित्यनेत्र ।

नजभजला गुरुव भवति प्रमदा ॥

सजसा यलौ गितिप्रग्रहै मञ्जरी ।

नजभजगै गुरुश्च वसुषट् कुमारी ॥

नरननै लंगौ च रवितं सुकेशरम् ॥ अत्र वृत्तसंख्या १६३८४ ॥

अथातिशङ्करी १५ ।

द्विहतद्वयलघुरयगिति शशिकला ॥ ८३ ॥ इति ।

द्विगुणिता हयाः सप्त लघवो यत्र सा तथा अथ तदनन्तरं शरः सुर्विता-
चतुर्दश लघवः शशिकलेत्यर्थः । इत्यमेव पैङ्गले मननसैखन्दावली नामोक्ता ।
अत्र सप्तभिरष्टभिश्च यतिरिति सम्प्रदायः ॥

खगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥ ८४ ॥ इति ।

इदं शशिकलेन रसेषु दृष्टुं नवसु यतौ खगिति संज्ञिता मासेत्यर्थः ।

शशिकयतिरिह मणिगुणनिकरः ॥ ८५ ॥ इति ।

अष्टसु सप्तसु च यतौ इत्यमेव शशिकला मणिगुणनिकरसंज्ञितेति । यति-
भेदेन सञ्चान्तरद्वयमुक्तम् ।

जनभयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ८६ ॥ इति ।

भोगिभिर्नागैरष्टभिर्लोकैर्भूरादिभिः सप्तभिर्धत्ताविति शेषः । नाग-
लोकैरिति रुचिरः पाठः ।

भवति नजौ भजौ रसन्तौ प्रभद्रकम् ॥ ८७ ॥ इति ।

रसन्तौ रगणयुक्तौ । सप्तस्वष्टसु च यतिः ।

सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥ ८८ ॥ इति ।

शरेषु पञ्चसु दशसु च यतौ सजननयैरेला नाम ।

सौ स्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ॥ ८९ ॥ इति ।

यान्तौ यगणयुक्तौ ।

तथा, मा वाणा सुत्र र्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ॥

नजभज्रैर्विराजितमिदं * रुकेसरम् ॥ * सुखेलकम् A.

चन्द्रलेखाभिधा रौ स्यौ यो विरामः स्वराष्टौ ॥

मनतभरकृताङ्गैः स्वरैरुपमालिनी ॥ अत्र वृत्तानि ३२७६८ ॥

अष्टाष्टिः १६ ॥

भक्तिनगैः स्वरात् खमृषभगजविलसितम् ॥ ९० ॥ इति ।

सौ सत्यो नाथ गुरुश्च नैर्विश्रुतः, स्वरात् सप्तमात् परं खं विरामो
यदि तदेतिशेषः । सप्तसु यतिः, पादान्तो यतिः प्राप्तैवेति सा नोक्ता । स्वरान्
परं खं शरीरच्छिद्रं नवकं यतिस्थानमिति शेष इति वार्थः ऋषभेत्यादि

सर्वनाम ।

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गद्युक्ते ॥ ८१ ॥ इति ।

गद्युक्ते शुभयुक्तेः ।

तथा, चित्संज्ञमौरितं रजौ रजौ रजौ च वृत्तम् ॥

जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं ददेत् ॥

सङ्कथिता भगौ नरनगाश्च धीरललिता ॥

पञ्चभकारयुताश्च गतिर्यदि चान्वयगुरुः ॥ अल संख्या ६ ५५३५ ।

अथात्यष्टिः १७ ।

रसै रद्वै जिह्वा यमनसमला गः शिखरिणी ॥ ८२ ॥ इति ।

रसैः षड्भिः रद्वै रेकादाशमिजिह्वा यतिमती ।

जसौ उचयला वसुग्रहयतिश्च यथौ गुरुः ॥ ८३ ॥ इति ।

वसुभिरष्टभि र्ग्रहै र्वभिश्च यतिमती ।

दिङ्मुनि वंशपत्नपतितं भरनभनलगैः ॥ ८४ ॥ इति ।

दिशो दश मुनयः सप्त दिशो मुनयश्चेति समाचारे कन्दोविशेषणं
यतिस्थाने, न च तत्संख्याकाक्षररूपता विवक्षिता दिङ्मुनिभि र्वंशपत्न-
पतितमिति । एकं वा पदं यतिपदस्य मध्यमस्य लोपेन वा समासः । तत्र
यतिर्यानमिति वाध्याहारः । दिङ्मुनियतीति पदेऽन्यपदलोप इति के-
चित् । लुप्तविभक्तप्रन्तमित्यन्ये । तदुभयं चिन्तयम् ॥

रसयुगह्वयै र्धौ सौ गो यदा हरिणी तदा ॥ ८५ ॥ इति ।

पट्पु चतुर्षु सप्तषु च त्रिषु स्थानेषु यतौ हरिणी नाम ।

मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गै र्धौ नतौ ताङ्गुरु चेत् ॥ ८६ ॥ इति ।

ममनततगै र्मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गै र्वतुर्भिः षड्भिरनैः पर्वतैः सप्तभिः ।

हयदशभि र्नजौ भजजला गुरु * नर्कुटकम् ॥ ८७ ॥ इति ।

सप्तभि र्दशभिश्च यतिः । [* नर्कुटकं A.]

मुनिगुहकार्णवैः कृतयसि वद कोकिलकम् ॥ ८८ ॥ इति ।

मुनयः सप्त गुहस्य स्कन्दस्य कानि मुखानि षट् अर्णवा क्षत्वार-

स्त्रीः कृता यति र्थत्वं तन्वर्कुटकमेव कोकिलकं वद ब्रूहीति शिष्योपदेशः ।
यतिभेदेन तस्यैवान्या संज्ञेति ।

तथा, रसयुगलयुङ्गनौ न्यौ सो लगौ चि यदा हरिः ॥

भवेत् कान्ता युगरसहृद्यै र्थभौ नरसा लगौ ॥

ससजा भजगा गु दिक्स्वरै र्भवति चित्रलेखा ॥ अत्र वृत्तसंख्या

अथ धृतिः १८ ॥

[१३१०७२ ॥

सग्राङ्ग तूर्वश्वैः कुसुमितश्रुतावेक्षिता मृतौ नयौ यौ ॥ २८ ॥ इति ॥

भूतानि पञ्च ऋतवः षट् अश्वः सप्त ।

तथा, मात् सो जौ भरसंयुतौ करि (८) वाण (५) कै (५) हंसिभृतम् ॥

यदिह नयुगलं ततो वेद रेणैर्महामालिका ॥

पञ्चभकारकृताश्वगति र्थेहि चान्नसरचिता ॥

सुधातकैस्तकै र्भवति ऋतुभि र्यो मो नसतसाः ॥ तर्काः षट् ।

वर्णाश्वैर्मननतसकैः कौर्तिता चित्रलेखेयम् ॥ वर्णाश्वत्वारः ।

भाद् रननानसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ॥

शार्दूलं वद मासषट्कयति सः सौ जसौ रो मञ्चेत् ॥ मासा द्वादश ।

अर्थाश्वश्वै र्मभनययुगै र्वृत्तं मतं केशरम् ॥ अर्थाश्वत्वारः ।

न्यौ नृजौ न्यौ चञ्चलमिदमुदितं युगै र्मुनिभिः स्वरैः ॥ अत्र

ऋषातिधृतिः ॥ १९ ॥

[वृत्तानि २६२१४४ ॥

स्वर्याश्वै र्मसजस्रताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १०० ॥ इति ॥

द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तथा,

नयुगललघुर निरन्तरं यदा स पञ्चचामरः ॥

रसर्वश्वै र्थभौ न्यौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्वात् ॥

भूताश्वान्तं मतनसररगैः कौर्तितां पुष्पदाम ॥

वृत्तं विम्बाख्यं शरमुनितुरगै र्मतौ न्यौ ततौ चेद्गुरः ॥

द्वयं ह्याया ख्याता ऋतुरसहृद्यै र्यो मनसा भूतौ गुरः ॥

रसैः षड्भिलोकै र्थमनसजजा गुर मकरन्दिका ॥

*युगाखैः स्याद् यमनयजगः कीर्तिता मणिमञ्जरी । * इना,
गजाब्धितुरगै र्जसौ जसतमा गच्छेत् समुद्रतता ॥ [A.]

अत्र वृत्तानि ५२४२ ८८ ।

अथ छतिः २० ।

ज्ञेयाः सप्ताश्व षड्भि र्भरभनययुता भौ गः सुवदना ॥१०१॥ इति ।

सप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ।

तौ रजौ गलौ भवेदिहोदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥ १०२ ॥

त्रिवारं रगणजगणौ शुक्लधू चेदेतादृशेन लक्षणेन वृत्तं नाम शुक्लधु-
क्रमेणेत्यर्थः । अत्र पादान्ते यतिः । ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति लिखित्यत्र
दीर्घः । तथा, रसैरश्वै रश्वै र्यमननततगै र्गै ने शोभेयमुक्ता ॥

अत्र संख्या १०४८५७६ ।

[१०३ ॥ इति ।

अथ प्रकृतिः २१ ॥

भौ भूतौ यानां त्वयेण त्रिसुनियतियुता स्वधरा कीर्तितेयम् ॥

भरभतै र्येगणत्वयेण च स्वधरा त्रिवारं सुनिधु यतियुता सप्तसु सप्तसु
सप्तसु यतिमतीत्यर्थः । तथा,

सलिलनिधि र्भवेदिह नजौ भगणो जगणास्त्वयश्च रः ॥

अन्येषां मते सिद्धकमिति संज्ञितमेतत् अत्र संख्या २०८७१५२ ।

अथाकृतिः २२ ।

भौ नरना रनावयगुर् दिर्गर्कविरमं हि भद्रकमिति ॥ १०४ ॥

दिबु दशसु अर्केषु द्वादशसु च विरमो विरति र्यस्य तत् तथा प्रसिद्धम् ॥ तथा,

सप्तभकारकतावसितौ सगुहः कविभिः कथिता मदिरा ॥

अत्र वृत्तानि ४१८४३०४ ॥

अथ विहृतिः २३ ।

[१०५ ॥ इति ।

यदिह नजौ भजौ भूजभलगास्तदश्वललितं हराकथयितम् ॥

हराः ११, अर्काः १२ ।

[१०६ ॥ इति ।

भत्ताक्रीडा मौ लौ नौ नल गिति भवति वसुधरदशकमितिमुता ।

वसवोऽष्टौ पञ्चदश च तेषु यतिमती । द्वादशे पञ्चदश इति च वर्षे यतिः
कार्येत्यर्थः न तु पञ्चसु दशसु चेत्यर्थः, मत्ताक्रीडा मौ लौ नौ नौग
वसुपञ्चदशकाविति सूत्रे द्विवचननिर्देशात् । अन्यथा हि बहुवचनं
स्यात् । अन्यैस्तु वाजिवाहनमेतदुक्तम् । अत्र संख्या ८३८५०८ ॥

अथ संज्ञातिः २४ ॥

भूतमुनीनै र्यतिरिह भतना स्मो भनयाश्च यदि भवांत तन्वा ॥ १०७ ॥ इति ।
भूतानि पञ्च मुनयः सप्त रनाः स्वर्गा द्वादश अत्र पैङ्गले द्वादशसु च
यतिरुक्ता ॥ अत्र संख्या १६६७७२१६ ॥

अथातिरुक्तिः २५ ॥

[१०८ ॥ इति ।

कौञ्चपदा भूमौ स् भौ ननना नृगाविषुशरवसुसुनिविरतिरिह भवेत् ॥
रूपवः पञ्च शरः पञ्च वसवोऽष्टौ मुनयः सप्त एतेषु विरतिर्यस्याः सा ।
अत्र संख्या ३३५५४४३२ ।

अथोत्कृतिः २६ ॥

[इति ।

वस्त्रीशाश्वच्छेदोपेतं समतनयुगनरसलगै भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १०९ ॥
वसवः ८, देवाः ११, अश्वाः सप्त एतैश्च देन यत्या युक्तम् ॥ [११० ॥ इति ।

मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतिद्युतमपवाहाख्यम् ॥
मः सगणः षड्नाः नगणाः सगणाः गः गुरुः पुनर्युक्तं नवभिः षड्भिः
पुनः षड्भिः पञ्चभिश्च यत्या युतमपवाहाख्यम् । अत्र वृत्तसंख्या
६७१०८८६४ ॥

इति वृत्तरत्नाकरटीकायासुक्तादिप्रकरणम् ॥

इदानीं समवृत्तसङ्गेन समवृत्तरूपान् दण्डकाज्ञाह ।

यदि च नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डट्टि * प्रयातो भवेद् दण्डकः
॥ १११ ॥ इति ।

* प्रयातो Δ,

यदीति यदेत्यर्थोऽन्यथम् । हेति प्रसिद्धर्थोऽन्यथं वा । नयुगलं नगणद्वयं तत-

स्तदनन्तरं सप्त रगणाः स चण्डवृष्टिष्पातो नाम दण्डकः । इदमेवोदाहरणं पादे । इयं च संज्ञा रातमाण्डव्यतिरिक्तपिङ्गलादिमते । न ताभ्यां त्वेतस्य संज्ञान्तरमकारि ॥ [११४ ॥ इति ।

प्रतिचरणविटङ्गरेफाः सुप्ररर्णव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामसंख्यादयः ॥

यद्यपि प्रतिचरणं विटङ्गो रेफो रगणो येषु ते तथेति वृत्तपत्तत्रा प्रथमे पादे नौ ततोऽष्टौ रेफाः, द्वितीये नव, तृतीये दश, चतुर्थे एकादशेति वृद्धिरित्यर्थः प्रतीयते, तथापि ग्रन्थान्तरविरोधात् प्रतिदण्डकं चरणेषु विटङ्गा रेफा यस्मैति विग्रहेणोत्तरदण्डकेषु चरणचतुष्टयेऽपि एकैकरेफ इत्यर्थाश्रयणेन ग्रन्थान्तरविरोधः कार्यः । ततश्च नाभ्यां रगणाष्टकेन च घटितपादोऽर्णवो दण्डकः, रगणनवकेनार्णवः, दशभिर्व्यालः, एकादशभिर्जीमूतः, द्वादशभिर्लीलाकरः, त्रयोदशभिरुद्दामः, चतुर्दशभिः शंखः सर्वत्रादौ नगणद्वयं कार्यम् । आदिशब्दात् पञ्चदशदिराराम-सं-ग्राम-सुराम-वैकुण्ठ-सोत्कण्ठ-सार-कासार-विसार-संहार-नीहार-मन्दार-केदार-साधार-सत्कार-संस्कार-माकन्द-गोविन्द-सानन्द-सन्दोह-नन्देतेष्व-मादिनामका एकैकरगणवृत्तत्रा नवयोत्तरैकलिङ्गदधिकशतत्रयरगणघटितै-कोनसहस्राक्षरपादपर्यन्तं कविप्रयोगानुसारेण दण्डका ज्ञेयाः ॥ यदाहुः “एकानसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाहुः प्रोक्ताः । वर्णत्रिकगणवृत्तत्रा नव्वितयाद्या महासतिभिः ” इति । तथाच, रगणघटितदण्डकाः पञ्चविंशत्यधिकशतत्रयसंख्याका भवन्ति ३२५ । एवं यगणादिवटित-दण्डका अपि । तत्र रीतिप्रदर्शनायोदाहरणं मनैव यथा, त्रिभुवन-सुखहेतवे धातुसुख्यामरप्रार्थनासार्थनावर्षिचिन्तामणे, दशरथहताया-गसौभाग्यतस्तनूनृन्मतास्थापितश्रोतमार्गागल । सुनिदनगतताटकाक-रुटकीमूलकुहालितस्वीयवाशवले राधव, कुशिकयजनसिद्धये व्योम कृत्वा शरैश्चण्डवृष्टिं प्रयासि प्रहन्तुं रिपून् ॥ एवमर्णादिषु अपि उदाहरार्थम् ।

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्ततो दण्डको नव्वयादुत्तरैः सप्तभिर्ध-

॥ ११५ ॥ इति ।

सटीक

नगणह्यादुत्तरभाविभिः सप्तभि र्यगणै धीरबुद्धिभिः कविभिः प्रचितक-
 संज्ञको दण्डकउक्तः प्रचितक इति समभिधा नाम यसेप्रति विग्रहः ।
 आत्मापि पूर्ववदेकैक्यगणद्वय्या दण्डकाः कार्याः । यैरित्युपलक्षणम्
 अष्टभिरपि गणैः कविप्रयोगानुरोधाद्भोगवलीविरुदावल्यादिषु दण्डकाना-
 मिष्टत्वात् । यद्यपि “शेषः प्रचितः” इति सूत्रं वृत्तिकृता रेफाष्टका-
 दिरचितदण्डकेपरं शेषशब्दमङ्गीकृत्य रगणघटितानामेव चण्डदृष्टिप्रपातो-
 र्भाविनां प्रचित इति समापनसंज्ञाभिधानार्थतया व्याख्यातम् । अतएव
 आह सः “प्रथमकथितदण्डकचण्डदृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गला-
 चार्यनाम्नो मतः, प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
 रेफाभिद्वय्या यथेष्टं भवेत् । स्वचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काम-
 मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः, भवति यदि समानसंख्याक्षरै र्यत्र पादव्यवस्था
 ततो दण्डकः पूजयतेऽसौ जनैः” इति । तथापि यगणादिदण्डकानामपि
 कविप्रयुक्तत्वादुत्तरगणरचितदण्डकव्यतिरिक्तया दृष्टतदण्डकानामेव शेषशब्दो-
 द्दिष्टानामपि तत् संज्ञाज्ञापनार्थतां सूत्रस्याभिप्रेत्य व्याख्या । अत्र
 तत्कृतव्याख्यामनुसरत एव समादिकोदाहरणेऽप्यदोषः । सर्वेषु दण्डकेषु
 पादान्ते यातिः । भूतिसौकर्येण वा अग्रेऽपि दण्डका अनेत्रकता । यथा,

नयगलगुभयुगेवंयकाराः कवीच्छानुरोधान्तदा

यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरो दण्डकः गण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा ॥

यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौभाग्यसापेक्षया-

शोपयतेऽथ धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥

लघु शुभ्रक्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया

स दण्डकस्वनङ्गशेखरः स्मृतः ॥

स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेश्यतुङ्गदारधीः कविः स

दण्डकः स्मृतो जगत्यशोकमञ्जरी ॥

सगणः सकलाः खनु यत्र भवेत्तानिह

प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ॥

यकारैः कवीच्छानुरोधान्विवृष्टैः प्रसिद्धो

विष्णुहोऽपरो दण्डकः सिंह * विक्रान्तनामा ॥ * विक्रीड, A.

एवं मेवमालाकुसुमक्षरणोत्तरकामवाणादयो दण्डकाः षड्विंशत्य-
क्षराधिकाक्षरपदाः कविप्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः । षड्विंशत्यक्षरन्यूनतायां
तु पूर्वोक्तासु जातिष्वेवान्तर्भावो यथायोगं भवति ॥

इति श्रीमद्भारामेखरखुरिस्तुनारायणभट्टविरचितायां उत्तराकरटीका-
यां समवृत्ताध्यायः ॥

एवं समवृत्तान्यभिधायानुना अर्धसमान्याह ।

विषमे यदि सौ सलग्ना दले भौ युजि भाङ्गरुकावुपचितम् ॥१॥ इति ।

विषमे दले प्रसमे तृतीये च पादे सौ सगणद्वयं सलग्नाच्च त्रगणलघु-
गुरवः, युजि समे द्वितीये चतुर्थे च पादे भौ भगणौ पुनर्भगणसतो द्वौ गुरु-
तदोपचितं नाम । अर्धसमत्वात् द्वितीयाधर्मपेत्रवमेवोदाहार्यम् । एव-
मन्येऽपि । [२ ॥ इति ।

भतयमोजगतं गुरुणौ चेद् युजि च नजौ जप्रयुतौ द्रुतमथा ॥

ओजगतं विषमपादगतं भगणद्वयं च गुरुणौ चेद् द्वे अक्षरे, युजि समपादे
जयपरौ भगणजगणौ चेत् सा द्रुतमध्येति नाम । उपक्षितापातलिका-
परान्तिकेयम् । (अत्रापरान्तिकासन्निवेशो भ्रान्तः) ।

सद्युगात्सगुरु विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ ॥३॥ इति ।

विषमे पादे सतयं गुरुश्च, युजि समे पादे भगणद्वयं गुरु च द्वे अक्षरे-
गास्ते वेगवती नाम, आपातलिकैवेयम् ।

ओजे तपरौ जरे गुरुश्चेन्मसौ ज्गौ भद्रविराड् भवेदोजे
॥ ४ ॥ इति ।

ओजे विषमे पादे तगणात् परौ जगणरगणौ गुरुश्च, अमोजे विषमे

मसजगगुरवश्च भद्रविराड् भवेत् । औपच्छन्दसिकस्थैवेयं गणनिवेश-
विशेषे संज्ञा ॥

असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाङ्गः ॥ ५ ॥ इति ।

विषमे दले पादे सजसा गणा गुरुश्च, समे भरना गणा गुरु च केतुमती
नाम । भरनगादिति समाहारैकवचनम् । [६ ॥ इति ।

आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ॥
तौ गणौ जगणगुरु गुरुश्चौजे विषमे पादे, अनोजे समे पादे जतजग-
गुरुवस्तदाख्यानकी नाम । [७ ॥ इति ।

जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥
विषमे जतजगगुरुवः, समे ततजगगुरुवस्तदैषा आख्यानकी विपरीत-
शब्दपूर्वा विपरीताख्यानकीत्यर्थः । अनयोरुपजात्यन्तर्भावेऽपि विशेषसंज्ञावि-
धानार्थं अर्धसमाध्याये पाठः ।

मद्युगात् सलघू विषमे गुरु युजि नभौ भरकौ हरिणस्तुता ॥ ८ ॥ इति ।
सगणहयात् सगणलघू गुरुश्च विषमपादे, युजि समे पादे नभभरा
गता हरिणस्तुता नाम ।

अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ॥ ९ ॥ इति ।
विषमे ननरलगुरुवः, समे नजजराः अपरवक्त्रं नाम । अस्य वैताली-
यान्तर्गतत्वेऽपि संज्ञान्तरविधानार्थमत्रोक्तिः । [१० ॥ इति ।

अयुजि नद्युगरेफतो यकारो युजि च नजौ रगाश्च पुष्पिताग्रा
विषमे नद्युगलरेफयकाराः, युजि समे नजजरगुरुवस्तदा पुष्पिताग्रा
नाम । इयमप्यौपच्छन्दसिकान्तर्भूतैव विशेषसंज्ञार्थमिहोक्ता ।

वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ।

पुष्पिताग्रामिधं केचिदौपच्छन्दसिकान्तथा ॥ ११ ॥

विपश्चितः पण्डिता अपरवक्त्राख्यं वैतालीयमेव वदन्ति । पुष्पि-
ताग्रामिधं छन्दः औपच्छन्दसिकमेव केचिदाहुः । इदं स्वस्यापि सम्मानम् ।
भावयन्त एव ।

स्यादद्युग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरु, धैवात् परा म-
तीयम् ॥ १२ ॥ इति ।

विषमपादे रजरयाः, समे जरजरगाः यवात् यवशब्दात् परा मती-
यवमतीत्यर्थः ।

तथा, सौं लगौ विषमे यदि, सजजा गुरु ललिता समे ॥

ओजपरौ भरौ जरौ गुरु समे जौं यौं

कीर्तिता बुधैरियं तु पट्पदाख्या ॥

रो जरौ जसंयुतौ पदे पदेऽय, युग्मे तरौ जरौ गुरु मृगी यवान्नी ॥

अयुजि ननरभाः समेकेऽपि तु, नयुगरयुगलं तदा कै सुदी ॥

यदि विषमे भवतो नजौ जरौ, सजया समे जगुरु मञ्जसौरभम् ॥

तथा अष्टाविंशति लघव एको गुरुरिति विषमः पादः, त्रिंशद्घवः एको
गुरुयेति समः साग्रिखान्ता । इयमेव विपर्यस्तपादा खञ्जा नाम । एतं द्वे अपि
द्विखण्डकप्रकरणोक्तशिक्षाखञ्जयोश्चन्द्रसोः षष्ठ्यक्षरतामङ्गीकृत्य दद्याद्युतव्या-
ख्याने तदतिरिक्ते अत्र ज्ञेये । यदा त्वस्मदुक्तप्रकारेण तत्र सकलशब्दं पाद-
परमाश्रित्य व्याख्यायते तत्रैवैतयोक्तत्वान्नात्र वक्तव्यता भवति ।

इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरस्वरिखगुनारायणभट्टविरचितायां वृत्तरत्नाकर-
व्याख्यायां अर्धसमाध्यायस्तुर्थः ॥

अर्धसमान्यताभिवायोद्देशकमभसुहृत्तय विषमवृत्तानि लक्षयति ।

सुखपादोऽष्टभि वर्णैः, परे सुत्र मकरालयैः क्रमाद्वह्नैः ।

सततं यस्य विचित्तैः पादैः सम्यन्तसौन्दर्यम्

तदुदितममलमतिभिः पदचतुर्ध्वभिर्धं वृत्तम् ॥ १ ॥ इति :

यस्य वृत्तस्य सुखपादः ऋषपादो वर्णाष्टकेन, परे द्वितीयाद्याः
पादा मकरालयैः समुद्रैश्चतुर्भिर्चरैः क्रमाद्वह्नैः सततं नैरन्तर्येण
सुःसाहृत्तं निर्मलबुद्धिभिः पिङ्गलादिभिः पदचतुर्ध्वभिश्चसुदितमुक्तम् ।
किं विशिष्टं विचित्तैर्विलक्षणैः पादैर्जातं सौन्दर्यं यस्य तादृशं

अत्र वर्णैरिति सम्पन्नसौन्दर्यमिति च वदता शुक्लधुविवेशनियमां नास्ति ।
किन्तु ओटश्रोतसौभाग्यार्थं वर्णवैचित्र्यं विधेयमिति सूचितम् ।
प्रथमपादोऽष्टाक्षरः द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयः षोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षर-
कार्य इति फलितोऽर्थः । अत्र चैकद्वित्रिचतुष्कानां परस्परताडनया पादान-
परस्परसङ्करे शंखचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्करे केशरचनाया इव चतु-
र्विंशति भेदा भवन्ति । तत्प्रसारतो यथा ।*

८. १२. १६. २०, ८. १६. १२. २०, ८. २०. १६. १२, ८. १२. २०. १६,
८. १६. २०. १२, ८. २०. १२. १६, १२. ८. १६. २०, १२. १६. ८. २०, १२.
२०. १६. ८, १२. ८. २०, १६, १२. १६. २०. ८, १२. २०. ८. १६, १६. १२.
८. २०, १६. ८. १२. २०, १६. २०. ८. १२, १६. १२. २०. ८, १६. ८. २०.
१२, १६. २०. १२. ८, २०. १२. १६. ८, २०. ८. १६. १२, २०. १२. ८. १६,
२०. १६. ८. १२, २०. १६. १२. ८, २०. ८. १२. १६ ।

अत्रैकैकपंक्तिस्थितकोष्ठकचतुष्टयस्थिताङ्कसमानाक्षरकमिकपादैरेकैकोभेदो
क्षेयः । तत्र प्रथमभेदे मूलस्थितसुदाहरणम् । द्वितीये तु समैव यथा ।
लोभं लक्ष्म्यं विलयं ८ लाभालाभाबुभौ भावय समानौ भव धीरः १६ ।
यत्राङ्गं रजनगौरवमाचर १२ यदि तवास्मिन्नुसुम्भिंश्च लोके यथो
विशालभागासंघं स्यात् २० ॥ इदमेकोदाहरणं पादव्यत्ययेनेतरेषु
द्वाविंशतिभेदेषु योज्यम् । एतच्चैव प्रतिपादान्ते शुक्लधुवनियमे संज्ञान्त-
रमाह्वयः ।

प्रथममुदितवृत्ते, विरचितविषमचरणभाजि ।

शुक्लधुगलनिधनं इह सञ्चितं आङ्गा

लघुविरचितपद*विष्टतियतिरिति भवति षोडः ॥ २ ॥ इति ।

* रचन A.

विरचितान् विषमगान् विषमसंख्याकाक्षरान् चरणान् भजति एव*भूते

* ओषधीषां च कोट्टाभ्यां कमादौ प्रदर्शितानि ।

प्रथमोक्तं पदचतुर्वर्णाभिधे एत्ते इति सर्वोऽनुवादः, गुरुद्वयं निधने यस्य तादृशे सति स्वार्थे कः, इतीयं प्रकारः आडा उपसर्गण सञ्चितः पीडः आपीडो भवतीत्यर्थः । कौटक् लघुकृतप्रदर्शनया यति र्यस्मिन् अन्ते गुरुद्वयस्य नियतत्वादितरभागे लघुविरचितत्वं श्रुतिगुरुकरी च लघुपादयतिः कार्येति सूचनाय यतिग्रहणम् । विशिष्टानुवादश्चाष्टाक्षरेणैव पादेषु अन्ते गुरुद्वयं कार्यं न तु ततोऽतिरिक्तमिति सूचनार्थः । आपीड इति संज्ञामा-
श्रुन्दस्यप्रवेशादाडा सञ्चित इत्युक्तिरीतिः । पूर्वोक्तरीत्यापीडेऽपि चतुर्वि-
शतिप्रकारो भेदः । प्रथमभेदोदाहरणमिदम् । आपीड एव सप्तमाष्टमै-
कादशान् भेदान् वृत्तपादनाय वृत्तपादयति । प्रथमे लिभिः ।

प्रथम * मितरचरणसमुत्थं, अयति स यदि लक्ष्म । * अपर A.

इतरदितरगदितमपि यदि च त्रयं

चरणसुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा ॥ ५ ॥ इति ।

तुर्यशब्देन श्लोकचतुर्थांशः पाद उच्यते । ततश्च प्रथमं तुर्यं प्रथम
चरणः इतरचरणसमुत्थं स्थानमितरद्वितीयचरणगतं लक्ष्म लक्षणं अयति,
इतरदपि द्वितीयमपि इतरगदितं प्रथमगदितं अयति च यदि अपरं
चरणद्वयकं तृतीयचतुर्थरूपमविकृतं यथा स्थितमितेप्रवंविधा स आपीड एव
सा प्रसिद्धा कलिका । यद्वा स आपीडः प्रथमं प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीय-
पादलक्षणं अयति सा कलिका द्वादशाक्षराष्टाक्षरषोडशाक्षरविंशत्यक्षर-
पदिः क्रमेण घटितेति फलितार्थः । पैङ्गले त्वेतस्या मञ्जरी नाम ।

द्विगुरुयुतसकलचरणान्ता

मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम् ।

* चरणमिहलिलक्ष्म

* अपर A

प्रकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवली सा ॥ ४ ॥ इति ।

तृतीयचरणो मुखचरणगतं प्रथमचरणस्थं लक्षणमनुभवत्यवलम्बते ।
अपरं पादलक्ष्यं प्रकृतमखिलं लक्ष्म आपीडलक्षणं च यदि तदा लवलौ नाम ।
कथं द्वादशाक्षरषोडशाक्षराष्टाक्षरविंशत्यक्षरपादावलौत्यर्थः । गुरुद्वयस्य

चतुष्टयान्तेति वृत्तपूरणार्थं सामान्यलक्षणमेवानूदितम् ॥

प्रथममविवसति वादे तुर्यम्, चरमचरणपदमवसितिगुरुद्वयम् ।

अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता

तदियमृतधरा ॥ ५ ॥ इति ।

प्रथमतुर्यं प्रथमचरणः, चरमचरणपदं चतुर्थचरणस्थानं प्राप्नोति चतुर्थो भवतीति प्रथमं, अपरनिखिलं प्रथमचरणत्रयम् आपौडप्रथमपादोपरिगतद्वितीयादिपादसमं तदिदं कन्दोऽमृतधरा नाम । अवसिति गुरुद्वययुक्तमिति इदमित्यस्य विशेषणं तुर्यवत् स्वरूपकौतर्तनार्थम् । ललितपदयुक्तेति वृत्तपूरणाय स्वरूपोक्तिः । द्वादशषोडशविंशत्यष्टाक्षरपादक्रमेण भवतीति सङ्कलितार्थः । यद्यपि वृत्तिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य प्रथमत्वे लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वेऽमृतधारेति षोडशद्वादशाष्टविंशत्यष्टाक्षरपादक्रमेण विंशतिद्वादशषोडशाष्टाक्षरपादक्रमेण च त्रयोदशैकानविंशतिभेदयोरेते संचे इति मन्त्रार्थभावेऽपि तयोर्विशेष उक्तः, उदाहरणे च तथैव कृते, तथापि प्रथमस्य विपर्यये मन्त्ररीलवज्यमृतधरा इति सूत्रस्य साधारणत्वात् प्रथमपादमात्रविपर्ययोक्तेरितरेषां क्रमोभ्यनुज्ञया वा सूत्रस्य मूलकारोक्त एवार्थज्ञातपर्यादेवसुक्तम् । आपौडवत् पदचतुर्थ्येऽपि पादवत्प्राप्ते मन्त्रार्थाद्या भेदा ज्ञेयाः । तथा आदावेव सकलपादेषु गुरुद्वययुतं चतुर्थ्यं प्रतप्रापौडः । यथा वृत्तौ, “चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपरिगिरिनिदि । वृजन्मधुकरकलरवस्तज्जनयति, पुंस्त्रोऽकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततस्तति ॥” आदावन्ते च गुरुद्वयसहितं तदेवोभयापौडः । पैङ्गले त्वयमपि प्रतप्रापौड एव । यथा तत्रैव, “कान्तावदनसरोजं, हृदं वनसुरभिमधुरसाढरम् । पातुं रक्षसि सततमभिलषति मनो मे, किञ्चिन्मुकलितनयनमविरतमणिनरमणीयम् ॥” अनयोः पूर्वोक्तविधया चतुर्विंशतित्वमूह्यम् । उदाहरणानि विस्तरभयान्नोदाहृतानि स्वयमूह्यानि ॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचितायां उत्तररत्नकरटीकायां पादचतुर्थप्रकरणम् ॥

विषमवृत्तान्तराण्याह ।

सजमादिमे सलघुकौ च, नसजगुरुकैरथोज्ञता । [॥ ६ ॥ इति ।

त्वप्रक्षिप्तगतभनजला गद्यताः, सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत्
पाद इति शेषः । आदिमे पादे सजसलघवः, अधानन्तरं द्वितीयपादे
इतप्रर्थः नसजगुरुषु सत्सु तथीयेऽङ्गौ भनजलघवस्ते भद्यता गुरुकुताः कार्ये
इतप्रर्थः, परिशेषे चतुर्थे सजसा गणा जगुरु च चरणमेकवचननिर्देशात्
प्रथममेकं चरणमेकत एकीकृतत्र द्वितीयेनेतरर्थात् पठेत् । प्रथमद्वितीयौ
पादौ विलम्बेन पठेदतन्मयति न कुर्यादितप्रर्थः । सजमिति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
स्वार्थे कः त्रयाणां पूरणेऽङ्गौ गता ये भनजला गद्यताः कार्ये इति । मध्यमपूर-
णपदलोपिसमाश्रयणेन उद्देशविधानाद्वा सर्वविधानाच्च तौधप्रतययोत्पत्ति-
रसामर्थ्यं च न भवत इति ज्ञेयम् । एकत इति एकशब्दो भावप्रधानः तृती-
यार्थे च तसिः तथा चैकेत्रनेतप्रर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमौ प्रथमं द्वितीयेनै
विधाय पठेदितप्रर्थः ॥

चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म, यदि सकलमुद्गतागतम् ।

नौ भगौ भवति सौरभकं, चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥ ७ ॥ इति ।

स्वार्थे कः । तृतीये चरणे नौ रगणनगणौ भगुरु च भवतः । चरणत्रय-
परिशेषात् प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपं उद्गतास्थितं समग्रलक्षणं भजति, तदेह
शास्त्रे सौरभकं भवतीति व्यवसितिः चतदाध्याहाराध्यामर्थः ॥

नद्युगं सकारगुगलं च, भवति चरणे तृतीयके । [इति ।

तदुदितमुत्तमितिभिर्ललितं, यदि शेषमस्य खलु पूर्वपुल्यकम् ॥ ८ ॥

तृतीयपादे ननससाः, शेषं तृतीयान्यच्चरणत्रयं पूर्वोक्तोज्ञतावत् तदा
बद्धदर्शिभिर्ललितं नामोक्तम् । मते विषयवाङ्मयेनोक्ता न तु स्वतः ।
अन्यथा खलुबुद्धितोक्ता निन्दैव स्यात् । स्वार्थे कः तथा उद्गतायाः प्रथम-
तृतीयपादव्यत्यये मयरा नाम । उदाहरणमूयमेव ।

इति उत्तरत्नाकरटीकायामुद्गताप्रकरणम् ॥

सनौ जभौ गौ प्रथमाङ्गुरेकतः पृथगन्यत्
त्रितयं सनजरगास्तौ, ननौ सः ।

द्विनपरिकलितजयौ, प्रबुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ ९ ॥ इति ।

मसजभगगुरवः प्रथमपादः । स चैकः पृथक् पठनीयः, न द्वज्जतावत् द्वितीये-
नैकौक्यतेत्यर्थः । प्रथमार्धे तसिः । अन्यच्चरणद्वयं कथ्यते इति शेषः ।
सनजरगुर्भभिर्द्वितीयः पादस्तदनन्तरं तृतीयपादे ननौ सगणश्च त्रिभिर्नगणैः
परिकलितौ संहितौ जयौ गणौ चतुर्थे पादे इदं कन्द उपस्थितपदपूर्वं प्रबु-
पितं उपस्थितप्रबुपितमित्यर्थः । अन्यस्तु प्रथमोऽङ्गुरेकः केवलः पठनीयः
अन्यत् चरणद्वयं पृथक्कथनाङ्गित्वेनैकौक्यत्वेन पठनीयं न तु तत् प्रतिचर-
णान्तं विरामः कार्यः, ततः श्लोकार्धे तु विशेषत इत्यस्यापवादोऽयमिति
व्याचक्ष्यौ ।

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसंयुक्तौ, प्रथमाङ्गुरेकतयतिस्तु वर्धमानम् ।

त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति

प्रतममतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम् ॥ १० ॥ इति ।

तृतीयपादे नौ नगणौ अथ सनौ सगणनगणौ ननगणाभ्यां युक्तौ एवं
षट् गणा भवन्ति । अपरं पादद्वयं प्रथमद्वितीयचतुर्थरूपं उपस्थितप्रबुपित-
तुल्यमेव भवति । इतप्रसुना प्रकारेण प्रसिद्धौभिर्लघु सुन्दरं वर्धमानं
नाम वृत्तमुदितमुक्तम् । प्रथमाङ्गुरौ कृतया यत्रा प्रसूयते प्रणस्यते प्रणसा-
तया पठ्यते तज्जाहगिति वर्धमानविशेषणं । तुगभावस्तु आगमजमनितप्रमिति
स्मरणात् । तु इति भिन्नपदे तु यतिरित्यन्तं पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गं वाऽनन्वितं
स्यात् । यतीहेति तु पाठो निर्दोषः । अथ च पूर्वज्ञानमुवाद् एवेति व्या-
ख्यानं तद्वदेव ज्ञेयम् ।

अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः सुगः, प्रथमे च विरतिराधमं ब्रुवन्ति ।

तच्छब्दविराट् पुरः स्थितं, त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥

११ ॥ इति ।

अस्मिन् वर्धमाने एव उपस्थितप्रबुपिते एव तृतीयपादे यदि तजरगणा-

स्वयः सुप्रपरं च चरणत्रयं उपस्थितप्रचुपितवत् स्यात् तच्छुद्धविराट्-
पदं पुरः स्थितं पूर्ववर्तमानं यस्य तादृशमार्पणं शुद्धविराडार्पणं नाम ब्रुवन्ति
वृद्धाः । संज्ञाया वृत्तेऽप्रवेशादुक्ते रीतिरिथं प्रथमे पादे यतिरिति पूर्ववदेवार्थः ।
पैङ्गले तु शुद्धविराड् षममिति संज्ञा । केचित्तु प्रथमे पादे यतावार्पणम्,
यदा तु प्रतिपादं यतिस्तदा शुद्धविराडादिकं तदेवेति यतिभेदाच्छब्दोद्वयमेव
पृथग् वदन्ति ।

इति उपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ॥

अत्र ग्रन्थेऽनुक्तानि च्छन्दांसि सामान्यसंज्ञया गृह्णाति ।

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् ।

यच्छब्दो नोक्तमत्र गायेति तत्स्मृतिभिः प्रोक्तम् ॥ १२ ॥ इति ।

विषमान्यक्षराणि येषु तादृशाः पादा यस्य तत्, तथा अक्षराणां वैषम्यं
पादेषु शुक्लघुक्मनिबन्धमाभावात् संख्यासाध्याभावाच्च वा, अथवा
पादैरसमं स्वीयैः पादैः कृत्वा चतुःसङ्ख्याकपादैरन्यत्तैरनुक्तं
त्रिपञ्चपङ्क्तिपादमिति यावत् न तु समसङ्ख्याकपादरहितमित्यर्थः
षट्पदाद्यसंग्रहापत्तेः । अत एव 'शेषं गाथास्त्रिभिः पङ्क्तिस्त्रयैश्चोपल-
ब्धिता' इति प्रागुक्तं विषमाक्षरपादत्वं चतुर्ध्वादीनामप्यस्तीति तेषां
गाथात्वं निवारयितुमाह वदिति । अत्र यच्छब्दो विशेषेण नोक्तं तदित्यर्थः इदं
चाष्टक्या स्वातन्त्र्येणापि योज्यम् ॥ तेन समाक्षरपादानां समपादानां च
कुक्षलदन्त्यादीनामपि गाथात्वं सिध्यति । अतएव "अत्रानुक्तं गाथा" इति
सन्दिग्धाकारेण सूचितं पिङ्गलेन । विषमाक्षरपादस्य गाथात्वेऽष्टादश-
सप्तनवान्तरमूलकारिकैवोदाहरणं पादैरसममेव । उदाहरणमाह दशधर्म-
वदिति । दशधर्मशब्दयोगाच्चक्षणया भारतस्या षट्पदा गाथा दशधर्म-
शब्देनोच्यते । सा यथा । "दशधर्मं न जानन्ति एताराष्ट्रं निबोध तान् ।
मन्तः प्रमत्त उन्मत्तः आन्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भौक्षश्च लुप्तः कामी

च ते दश ॥" इति । असमपादानां दशाष्टादशदिपादानां नाटकादे-
 स्थनान्द्रादीनामप्यनेन गायत्वमुक्तं भवति । यथोक्तम् । "शब्दतो वार्थतो
 वापि मनाक्काव्यार्थस्त्वचना । यत्राष्टभिर्वा दशभिरष्टादशभिरेववा । षड्-
 विंशत्या पदैर्वापि भा नान्दी परिकीर्तिता" इति । यच्छब्दो नोक्त-
 मित्यस्य स्वातन्त्र्येण व्याख्या । तेनोक्तमानामपि गायत्वं भवति । तत्र
 कियतीनां वृत्तरादिपर्यालोचनयोदाहरणानि सलक्षणानि कथ्यन्ते ।
 तत्र लिष्टुभिः, भतनगगुरुभिः कुञ्जलदन्ती नाम । यथा, कुञ्जलदन्ती
 विकटनितम्बा किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या । विश्वफलोष्ठी * लघुतर-
 नेला मित् भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥ अत्र पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ।
 जगत्यां, नज्जरैर्वरतनुः । यथा, अयि विजहीहि वृद्धोपगुह्यं त्यज
 नवसङ्गमभीरु वल्लभम् । अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति
 कुञ्जटाः ॥ षड्भिः षड्भिश्च यतिः । मभसन्ने जलधरमाला । यथा, भक्ते शोभां
 कुवलयदाभस्यामे शैलोत्सङ्गे जलधरमाला लीना । विदुःप्रज्ञेखा कनककटा-
 लङ्कारा कौडामुक्ता युवतिरिवाङ्गे पतुः ॥ चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ॥ नौ
 रौ गौरौ । यथा, प्रणमत चरणारविन्दद्वयं त्रिभुवननमितस्य गौरौपतेः ।
 सरुदपि मनसैव यः सेवितः प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान् ॥ एतस्या
 एव गौयो दण्डकात् प्रागेकैकरेफटङ्गौ नामान्तराणि भवन्ति । भतनसा
 ललना । यथा, या कुचगुर्वी मृगशिष्टुनयना पीननितम्बा मदकरिगमना ।
 किन्नरकण्ठी सुललितदशना सा तव सौख्यं वितरतु ललना ॥ पञ्चभिः
 सप्तभिश्च यतिः । अतिजगत्याम्, सजसजगैः कनकप्रभा । यथा, कनकप्रभा
 पृथुनितम्बशालिनी विपुलखनी हरिणश्रावकेक्षणा । इयमङ्गना नयनयोः
 पथि स्थिता कुरुते न कस्य मदनातुरं मन ॥ ननततगुरुभिः कुटिल-
 गतिः । यथा, आभरकिसलये कान्तदन्तचते हरिणशिष्टुहृशां वृत्यलिं
 म्भूयुगम् । भ्रदमिदमुचितं यद्विपत्तौ सताम् अतिकुटिलगतैः स्यान्म-
 (सुखवः) ॥ सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ शङ्कयर्गाम्, भजसन्ने गुह्यां

च वरसुन्दरौ यथा, स्वादुशिथिरोज्ज्वल * जलैः सुपरिपूर्णं वीचिचयचञ्चल-
विचित्रशतपत्रम् । हंसकलकूजितमनोहरतटा-स्तं पश्य वरसुन्दरि सरो-
वरसुदारम् ॥ मभनयगगैः † कुटिलम् ॥ यथा, अध्वन्यानां जनयति
सुखसुचैः कूजन्, दाढप्रहोऽयं पथि निबुल्लिनि तोयोपान्ते । ‡ कर्णा-
टस्त्रीरतिकुहरिततुल्यच्छेदैर् नदैः कण्ठस्त्रलाकुटिलमन्दावत्तैः ॥ वेदै-
रसैः समुद्रैश्च यतिः । अष्टौ, भरनभभगैः शैलशिखा । यथा, शैल-
शिखा निकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे जीर्णदण्डं करेण निदधाति कपिश्चपलः ।
क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीत गा रुधः तस्य न तावतैव लघुता द्विपथ्य-
भिदः ॥ भरयननगै र्वरयुवती । कुञ्जरकुम्भपौठपौनोन्नतकुचसुगला पाव-
णशर्वरीशगर्वापहसुखकमला । पौननितम्बविस्वसंवाहनशियिलगतिः सुञ्च
नराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः ॥ अत्यष्टौ, ससजभजगगैरतिशायिनी ।
यथा माधे, इति धौतपुरन्धिमत्सरान् सरसि मज्जनेन श्रियमाप्तवतोऽतिशायि-
यिनीमपमलाङ्गभासः । अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिरागेः शिथिरे-
तररोचिषाय्यपां ततिषु सङ्क्तमौशे ॥ दशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ नज-
भजजलगैरवितथम् । यथा, श्रुतिपरि ॥ पूर्णवत्समसुन्दरवाग्विभवम्
१ प्रमथितजैमिनीयमतसागरपारगतम् । अविशयदन्तविप्रजनपूजितपादसुगं
पितरमहं नमामि बङ्गरूपसुदारमतिम् ॥ एतदेवाष्टपञ्चचतुर्भि र्थेती
क्रोक्किलकं नाम । यथा, नवसङ्कारपुष्पमधुनिष्कलकण्ठतया मधुर-
तरस्वरेण परिकूजति क्रोक्किलकः । प्रथमकारविद्ववचनै र्धनलुब्धमते तव
गमनस्य भङ्गमिव सम्यति कर्तुमनाः ॥ इती, रसजभरै विबुध-
प्रिया ॥ यथा, कुन्दकोमलकुङ्कुलदुप्रतिदन्तपङ्क्तिविराजिता हंसगङ्गद्वा-
दिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया । पौनतुङ्गपयोधरहयभारसत्यरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा ॥ अष्टभि र्दशभिश्च यतिः ॥
अतिष्टती, यमनसररगुहमि विद्विता । यथा माधे, श्रिया जृष्टं दिव्यैः

यटौक उत्तरत्वाकरम् ।

अथ रङ्गवैरन्वितं पुष्पवर्षैः वपुष्टसैदयस्य क्षणं नृषिगणैः स्तूयमानं निरीक्ष्य ।
 प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विचित्रद्विस्त्रिताक्षैः नरेन्द्रैरेषेन्द्रं वपुःस्य
 विशदाम वीक्षास्वभूवे ॥ षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ प्रकृतौ, नज-
 भञ्जजलैः * धृत्यैः ॥ यथा माघे, तुरगग्रताकुलस्य परितः परमे-
 कतुरङ्गजन्मनः प्रमथितभूतः, प्रतिपद्य' मथितस्य भ्रम' महीभृता । परि-
 चलयतो बलानुजबलस्य पुरः सतत' धृतश्रियश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च
 तदाऽभवदन्तर' मरुत् ॥ त्रिः सप्तसु यतिः एवमादीनि वृत्तप्रसार-
 भङ्गाकविप्रयोगेषु दृश्यमानानि, गाथाख्यानि ॥ यदा तु यच्छन्दो
 नोक्तम् अवेति विषमाक्षरपादमित्यस्य विशेषणं तदा समच्छन्दसां
 गाथात्वाभावादेतानि त्रिष्टुवादिषु एव द्रष्टव्यानि । एवमन्यान्यपि छन्दा-
 सि कविप्रयोगानुरोधाज् ज्ञेयानि, समार्धसमविषमप्रतारेषु तेषामुप-
 लब्धान्- विशेषसंज्ञाभावात् नोदाहृतानि । एतज्जातिवृत्तात्मना
 द्विविधमपि च्छन्दो न केवलं संस्कृतविषये किन्तु प्राकृतदेशभाषास्वपि
 कथीच्छया भवति । तत्रार्थैव प्राकृतादिषु गायेति संज्ञा । यथा ममैव,
 सञ्जलसिण्हेल्लमिच्छांको रुधि गुणरङ्गाञ्जरे उदिदो । मिलुपलपवोहे
 सिठिलो मा भोडु पच्छणा एसा ॥ वैतालीये च शकुन्तलायां यथा,
 सहजे किल जे विणिन्दिए एल्ल दे कम्म विवज्जणीअके । पसुमालणकम्मदालुणे
 अणुकम्पाभिदुले ए सोत्तिए ॥ एवं समादिष्वपि कर्पूरमञ्जुधामुदाहर-
 णानि ज्ञेयानि । भाषायामपि । तत्र महाराष्ट्रभाषायासुपजातौ यथा,
 अगा मुरारी भवदुःखभारी कामादिवैरी मनहेत्यरारी । मौमूदेवा नकरीं
 च सेवा माजा कुठावा परितां करावा ॥ गुर्जरभाषया खग्विणी यथा,
 वितते' सञ्चवू' शुक्तते' भोगवू' अग्निते' होमवू' विप्रते' आपवू' पापते' खण्डवू'
 कामते' दण्डवू' पुण्यते' सञ्चवू' रामते' सेववू' ॥ कान्यकुब्जभाषायां वसन्तति-
 लका यथा, कन्दर्परूपजवनेतुल्यौ न दृष्टासेकोप्रकाममही वज्रपीरकोडी ।

हर : मूर : किरावन्त ॥ शाली, हर, प्रा० ॥ ५० ॥

इत्येवं त्रिशदक्षरा तदा लक्ष्मीनाम्नी । षड्विंशति सुखः प १. लक्षव
 सदा ऋद्धिः । एवमेकगुणपञ्चाशत्तुपर्यन्तमेकैकगुणद्वयाद्ये लघुद्वयद्वयद्वयी
 च त्रिशदक्षरकं भेदमारभ्य षट्पञ्चाशदक्षरभेदपर्यन्तं सप्तविंशति भेदाः ।
 क्रमेण तन्नामानि :—लक्ष्मी-ऋद्धि-वृद्धि-लज्जा-विद्या-क्षमा-गौरी-देही-
 रात्रि-पूर्णा-च्छाया-कान्ति महामाया-कीर्त्ति-सिद्धा-मानी-रामा-गच्छिनी-
 विष्णा-वासिता-शोभा-हरिणी-चक्री-सारसी-कुररी-सिंही-हंसीति (२७) ।
 त्रयोदशलघुपर्यन्तं विप्रां, ततः एकविंशतिलघुषि क्षत्रिया, ततः
 सप्तविंशतप्रवषि लघुभिर्वैश्या, ततः सर्वां शूद्रेति गायाजातिः ।
 गायान्तर्गतेनैकेन जगणेन कुलीना गाया भवति, हाभ्यां कुलटा,
 मञ्जुभिर्वैश्या, जगणरहिता रण्डा । तत्रापि या प्रथमाद्विष-
 मादिस्थाने जगण्युक्ता सा सुविणीति संज्ञिता कर्तुं नायकस्य च
 कुटा भवति । सर्वासां गायानां प्रथमपादो हंसैवन्मथरः पठनीयः,
 द्वितीयः सिंहविक्रमवदुद्धतः, तृतीयो गजगतिवज्रलितः, चतुर्थः सप्त-
 गतिवज्रञ्चल इति । गायद्वितीयाधं यदि प्रथमं प्रथमञ्च द्वितीयं
 तदा विगायः । इयं संस्कृते उद्गीतिः । यथा, परिहर माणिषि
 माणं पेक्खहि कुसुमाद् णीवस्स । तुम्ह कए खरहिअउ गेण्हइ गु
 लीया षण्हइ किर कामो ॥ तथा द्वयोरप्यर्धयोः त्रिंशत्मात्रा भाय
 प्रथमार्धवद् यदि भवति तदोद्गायः । यथा, सोऊण जस्स णामं अस्सण-
 णाह सुरहि रुद्धन्ती । भण वीर चेइवद् णो पेक्खामि सुहं कहं अदिक्कं
 से । इयमेव संस्कृते गीतिः । यथा पूर्वार्धं त्रिंशत्मात्रा गायवत् उत्त-
 रार्धं एकपूर्वाधिकेन हात्रिंशत् तदा गच्छिनी । अर्धवैपरीतेषु च सिं-
 छिनी । क्रमेणोदक्षरणे ॥ सुसुद्धि मन्दरि पायं अय्यहि हसिऊण
 सुसुद्धि वाहं मे । कय्यिअ मेच्छमगीरं पच्छिइ वज्रणाइ तुम्ह पुत्र इ
 वीरो ॥ वरिसइ कणअहविट्ठिं तयइ भुअणे दिआणिसं आगान्नी ।
 णीसइ साहसइ णिन्दइ इन्द य सरविमं अ ॥ एतं संस्कृते ल-
 लितवत्सु यौतिसंज्ञे । तथा तत्रापि त्रयोविंशतिलघुषटितं स्तम्भं

* सेतुकावेत्र यथा । जं जं आणेइ गिरिं रघुरायः अपडिधुसुसुहं तणमा
तं तं लौलाइ णलो वामकरत्तोत्तिअं रणइ मसुइ ॥ इदमेव वाक्कृते
आर्या-गीतिः ॥ अत्र यद्यथाविंशति गुरवः अष्टौ लघवभादा नन्दसंज्ञा ।
तत एकगुरुपष्टिल्लग्न्यंतम् एकैकगुरुक्कासे लघुद्वयद्वयद्वौ चाष्टविंशति-
भेदाः । तेषां क्रमेण संज्ञाः :—नन्द-भद्र-शेष-शरङ्ग-शिव-ब्रह्मा-चारण-वरुण-
नील-मन्दन-तालङ्ग-शेखर-शर-गगन-शरभ-विश्वामित्र-नन्द-नन्द-नन्द-स्निग्ध-स्ने-
हन-मन्दकल-लोभ-शुद्ध-सरित्-कुम्भ-कलश-शशधराख्याः । तत्र नन्देना-
हरणम् । चन्दा कुन्दा कासा हारा हंसा तिलोत्ताणा किलासा ।
जेता तेता सेता कारीस जिणिआ ते रिसि निणि । एवमन्येष्वपि भेदेषु
ज्ञेयम् । इति गाथाप्रकरणम् ॥

अथ दोहा । यस्मिन् प्रथमतोययोः पादयोः प्रथमः पदोऽन्ता गण-
स्ततश्चतुष्कलस्ततस्त्रिकल इत्येवं त्रयोदश माताः, द्वितीयचतुर्ययोः षट्कल-
चतुष्कलौ समानौ त्रिकलस्थाने एको लघुरितेराकादशमाता रुदिदमष्टा-
चत्वारिंशन्माताभिर्दोहाच्छन्दः । यथा, सुकतसुसुरहोपरसमणि ण हि
वीरेससमाण । ओ पुण वकलकटिणतणओ पसुओ पाणाण । अत्र
हाविंशति गुरवश्चत्वारो लघवो अत्र तद् भ्रमरम् । तत एकगुरुपद-
मेकैकगुरुक्कासे लघुद्वयद्वयद्वौ त्रयोविंशति नामानि । यथा, भ्रमर-
भ्र-शरभ-श्येन-मण्डूक-मर्कट-करभ-नर-मगल-मधुकल-पयोधर-वल-
वानर-त्रिकल-कच्छप-मत्स्य-गार्दूल-अरिवर-व्याघ्र-विडाल-श्व-उन्दर-सर्प-
ति ॥ सर्पे अष्टाचत्वारिंशल्लघव एव । तत्र भ्रमरोदाहरणम् । जा अहङ्गे
पक्कइ सीसे गंगा वासु । ओ देआणं वल्लहो वल्ले पाअं तासु । तत्रापि
द्वादशावधिलघुका विमा । ततो हाविंशत्यवधिका कलिया । तत्रिं-
शदवधिलघुका वैशा । इतरा मूढेति । तत्र यस्मिन् प्रतिपाद प्रथमे
द्वितीये च चरणे जं णः सा दुष्टा दाहति । इति दोहाप्रकरणम् ॥

* सेतुवन्धकाव्ये इति रचिकर ।

१ भद्रगम् प्रा० पि० २ नन्द मा० पि०

अथोक्त्या । प्रथमं चतुष्कलौ द्वौ गणौ तत्तत्त्रिकल एकः एवमेका-
दशमातारचितपादषट्कयुक्तोक्त्या । तत्रापि सर्वं लघुभिर्लौहाङ्गिनी नाम ।
तत्तच्चतुश्चतुर्गुणद्वौ अष्टाष्टलघुङ्गाये दशपर्यन्तं हंसप्रादीनि । लौहा-
ङ्गिनी लघवः ६६, हंसी ४ शुद्ध लघवः ५८, रेखा शु ८ ल ५०,
तालङ्गी शु १२ ल ४२, कम्पी शु १६ ल ३४, गम्भीरा शु २० ल २६
काली शु २४ ल १८, कालरुद्राणी शु २८ ल १०, एवमष्टौ भेदाः ।
तत्र लौहाङ्गिनी यथा, विसृज्य चलित्र रण अचलु परिहरित्र अचगअचलु ।
चलचलित्र मलअचिवइ जसु जस तिष्ठअण पिवइ । वरणसिणरवइ
लुलित्र सचलु उपरि जस फलित्र । एवं सर्वेष्वध्यामितुप्रतकथा ॥

अथ रोला । यथेच्छं शुद्धलघुभिश्चतुर्विंशतिमात्राः प्रतिचरणं भवन्ति एवं
पादचतुष्टययुता रोला । यथा, पञ्चमरहरमइ धरणी तरणि धजधुलिहि
रम्पिअ, कमटपौठ ठगपडिअ मेरुमन्दरगिरि कम्पिअ । कोहे चलिअ
हम्भीवीर गअजूहजुत्तो, कट्ठे किअउ हाकन्द मुच्छि मेच्छके पुत्तो ॥ अत्र
एकादश गुरवो द्वौ लघू यदि पादे तदा रोला शुद्धा । प्रतिपादमेकगुणङ्गाये
लघुद्वयद्वौ च करतालादिसंज्ञा भेदा द्वादश । यथा, कुन्द-करताल-मेघ-
तालङ्ग-काल-रुद्र-क्रोकि-कमल-इन्द्र-शम्भु-चामर-गणेश्वरेति । इतिरोला ॥
अथ * गन्धा ॥ प्रथमपादे सप्तदशवर्णाः द्वितीयेऽष्टादश मात्रासु न
नियमः द्वितीयार्धमपि तादृगेव सा गन्धा । कस्मा चलन्ते कुम्भा चलइ
धुवविअसरण, कुम्भा चलन्ते महि चलइ भुअणमअकरणा । महि चलन्ते
महिहरअ तहअ सुरगणा, चक्रवइ चलन्ते चलइ चक्र जइ तिष्ठअण ॥
इति गन्धा । अथ चतुष्पदा । चतुर्मात्राः सप्तगणा शुद्धश्चेति त्रिविंशत्यात्र
एकः पादः तादृशा एवान्ये त्रयः एवं विंशत्यधिकशतं मात्रा भवन्ति ।
एवं † चतुर्भिः पादैरेकः पादस्तादृशैश्चतुर्भिः पादैश्चतुःशतानि अशीत्य-
धिकानि मात्राः एतावता चतुष्पदा भवति । तत्र लाघवाय एकपादो-
दाहरणम् । जसु सीमहि गङ्गा गोरि अघङ्गा गिम पिन्विअ फणिआग,

कण्ठे ट्ठिअ वीसा पिन्धन दौसा सतारिअ संसारा, किरणावलिक्कन्दा
वन्दिअ चन्दा णअणहि अणल पुरन्ता, सो मङ्गल जिज्जउ वड्डुसुख किक्कउ
तुक्क भवाणीकन्ता ॥ एतस्यान्ताएव भेदाः । इति चतुष्पदा ॥ अथ
घाता । चतुर्मात्रैः सप्तभिर्गणैस्त्रिभिर्लघुभिश्चैकः पादः । तत्र प्रथमं
दशमात्रासु विरतिः ततोऽष्टसु ततस्त्रयोदशसु एवम्प्रकारकपादचतुष्टयेन
घाता नाम । यथा, रण्ण दक्ख दक्ख हण जिण कसुमपण अन्धअगन्धवि-
णासकर, सो रक्खउ संकर असुरभयङ्कर गारिगारि अङ्गङ्गधर । इति घाता ।
अथ घातानन्दः । षट्कल आदौ ततश्चतुष्कलास्ततः पञ्चकलस्ततः
षट्कलः ततो लघुद्वयम् । एवंप्रकारकपदचतुष्टयेन द्विषष्टिमात्रका घातो-
नन्दः । एकादशसु (सप्तसु) त्रयोदशसु च यतिः । यथा, जं वन्दिअ सिर-
गङ्ग हणिअ अणङ्ग अङ्गङ्गे परिकर धरणु । सो जोइजनमित्त हरेउ
दुरित्त सङ्गाहर सङ्गरचरण ॥ अथ षट्पदप्रकरणम् ॥ काव्यनाम्नः
छन्दसः पादचतुष्टयेन उल्लालनाम्नः पादद्वयेन षट्पदं भवति । प्रथमं
हे मात्रे ततः पञ्च चतुर्मात्रा गणाः ततो हे मात्रे इति चतुर्विंशति-
मात्राभिः काव्यपदचतुष्टयम् । तत्र एकादशसु त्रयोदशसु च यतिः । उल्लाल-
स्याद्ये पादे अष्टाविंशति मात्राः, पञ्चदशसु त्रयोदशसु च यतिः । एवं
पदद्वयम् एतादृक् षट्पदम् । यथा, पिंघउ दिदुसन्नाह वाहउप्पर
पक्खर दइ । वन्धुसमदि रण पसउ सामिहन्नीर वअण लइ । उड्डल
णभ पढ भमउ खग्गा रिउसीम भालउ । पक्खर पक्खर ठेस्सि-
वेस्सि पक्खउ अप्फालउ । हन्नीरकज्जे जज्ज भण कोहाणल मङ्ग-
मइ जलउ । सुरताणसीस करवाल दइ तेज्जि कलेवर दिउ
चलउ ॥ प्रकारान्तरमपि षट्पदे भवति आदौ षट्कलो गण स्त-
त्त्वत्वारश्चतुःकलास्ततोऽन्ते द्विकलः एवंविधचतुर्भिश्चरणैः प्रत्यवतिमात्रा
भवन्ति । तत उल्लालपदद्वयं पूर्ववदेव । उभयथापि द्विपञ्चाशदधिकं
ग्रां मात्राणां षट्पदे भवति । अत्रोदाहरणम् । जहा सरअससि-
विस्व जहा हरहारहंसा ठिअ । जहा कुल्लसिअकमल जहा सिरिखण्ड-

मण्ड दिश । जहा गङ्गकलोत्त जहा ए सोधिअ रूपइ । जहा दुहवर-
 लुक्केण फम्फाइत लुपइ । मिअपाअपसाअदिट्ठिपलु णिऊअ हसइ
 जहा तरुणिजण । वरमन्ति चण्डेसर तह तुअ किति देखु हरिवम्भ
 भषा ॥ काव्यस्वरूपभूत आदावन्तो च षट्कलः मधेय त्रयश्चतुःकलास्तृ-
 तीया जो नू वेति इदं स्वतन्त्रस्य काव्यचन्द्रसः करणे । षट्पदे लता
 विधा ज्ञेयाः । काव्यस्य भेदाः पञ्चचत्वारिंशत् । तत्र यत्र षष्ठ्यवति लघूनां
 न तु गुरुः स शकः । तत्र एकैकगुरुप्रत्ययेण लघुद्वयद्वयङ्गासे च प्रभ्याद्या
 भङ्गाभ्या भेदा भवन्ति । तथा च भङ्गे अष्टौ लघवः प्रतिपादमेकादश
 लघुप्रकारेण समुदिते चतुस्रत्वारिंशच्च गुरवस्ततो न क्कासः । यथा, शक-
 प्रभ-भूर-गण्ड-कान्ध-विजय-दर्प-ताराङ्क-समर-सिंह-शौर्य-उत्तेज-फणि-
 रत्नः-प्रतिधर्म-मरान्न-भङ्गेन्द्र-दण्ड-मर्कट-अनुबन्ध-वासण-कठ-मयूर-वध-भ-
 मर-भिन्ध-महाराष्ट्र-बलभद्र-राज-वलित-मयूख-मथान-बलिमोह-सहस्राक्ष-
 बाल-दर्पित-सरभ-दम्भ-उद्धम-बलिताङ्क-तुरग-हार-हरिण-अन्ध-भङ्गेति ।
 तत्र शकस्योदाहरणम् । असु कर फणिवइ वलय तरुणिवर तनुमह
 विलसइ । नयन अनन गल गरल विमल ससहरसर णिवसइ । सुर-
 सरि सिमिमह वडइ सअलमण्डुरितदलणकर । हसिससरहरहर हरउ
 इरित तुअ दिसउ अभअ वर । षट्गणा शुद्धादौ पङ्क्त्यादयो दोषा
 प्रत्यातगादृष्टेयाः, वितरमयास्तु न प्रपञ्चन्ते । हातिंश्लघुवधि काव्यस्य
 विप्रजातिः, ततश्चत्वारिंश्लघुवधि चतुर्विप्रजातिः, ततोऽष्टाचत्वारिंश्लघु-
 वधि वैश्यः, अवशिष्टः शूद्र इति जातिभेदः । उक्ता ललघ्वणम् तु त्रयश्चतुःकला
 आदौ त्रिकलः षट्कल ततः नतुम्कतोऽयं त्रिकल उक्ताललघ्वणं । तत्र सर्व
 गुरुः षट्पदो यथा । जाआ जाआ अङ्गेङ्ग गङ्गा सौसे लोखन्ती, सत्वासा
 जापूरन्ती सजं दुक्खान्तं लन्ती । अग्गे आराआहारा दौसो भासा भासन्ता ।
 वेणाला जासं सङ्गे णहे इट्ठा णावन्ता । गावन्ता कान्ता अङ्गे ताटे भूसी
 कम्पा ता । जा इट्ठे सोक्खा पाई सो तुभाणं सुक्खं दे ॥ अथ षट्पदभेदाः ।
 तत्र काव्ये चतुर्वचरिंशद्गुरवः उक्ताले च पङ्क्तिरिति; एवं मिलित्वा सप्ततिः

सुरवो द्वादश च लघवो यत् स यद्यशीत्यक्षरो अजयनामा प्रथमो भेदः, ततः
सर्वलघुपर्यन्तमेकैकसुखञ्जास्ये लघुद्वयप्रक्षेपेण एकैककर्णद्वौ एकसप्तति-
रजयाद्या भेदा भवन्ति । यथा, अक्षय-विजय-वनि-वर्ण-वीर-वैताल-दृष्ट-
ज्वाल-मर्कट-हरि-हर-ब्रह्मा-इन्दु-चन्द्र-शुभङ्कर-शाल-सिंह-शार्दूल-शूर्प-को-
किल-खर-कुक्षर-मदन-मत्स्य-सारङ्ग-शेष-सारस-पयोधर-कुन्द-कमल-कारण-
शरभ-जङ्गम-शर-सुशर-समर-सारस-सरस-शेख-सकल-मृग-सिद्ध-बुद्धि-कलकल-
कमलाकर-धवल-श्वेतक-ध्रुव-त्रलय-किञ्चर-शक्र-जन-मेधाकर-ग्रीष्म-गर्ह-शशि-
सूर्य-शल्य-नर-तुरग-मनोहर-गगन-रत्न-नव-हीर-भ्रमर-शेखर-कुसुमाकर-
दीप-शङ्ख-वसु-शब्दाः ॥ तथा अजये वर्षाः ८२, सुरवः ७० लघवः १२ । अन्तोऽत्र
शब्दे लघवः १५२ । इति षट्पदप्रकरणम् ।

प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणान्त्वान्तिमो जगण एव एवं चतुर्भिः
पादैश्चतुषष्टिमात्रं पञ्चटिकाच्छन्दः । यथा, जेजे गज्जिअ गउड वड्ड
एउ, उइण्डउडउज सभअ पराउ । उइविकमविकमजणिअजूर, ता-
काण परक्कम कोइ ण वुक्कु । इति पञ्चटिका ॥ प्रतिपादं षोडशमात्राः
अन्तो च मात्राद्वयं लघुद्वयात्मकं पादे चेत् जगणो न भवति तच्छन्दः
अलिखितसंज्ञम् । यथा, ज्रहि आसामविदेहा निखउ, सुखिर डाहर-
रज्जा जिणि खिउ । कालिञ्जर जिण्हि किती वप्पिअ, धण आरज्जिअ धम्मे
अप्पिअ ॥ इत्यलिखितः । अनियतसुखलघुकमाः षोडशमात्राः प्रतिपादं
भवन्ति, तच्चतुःषष्टिमात्रं पादाकुलकं । पञ्चदशमात्राभिः प्रथमतोऽय-
मपञ्चमपादाः पञ्चदशमात्राः, द्वितीयो द्वादशमात्राः, चतुर्थ एकादश
मात्राः एवमष्टषष्टिमात्रा भवन्ति । एतदनन्तरं दोहोच्छन्दः समस्तमितेय-
नवपदं छन्दो रुड्ढो नाम । तत्र विषमपादेषु आदौ त्रिकलस्तस्य-
श्चतुष्कलाः, तत्रापि प्रथमेऽन्तो जगण चतुर्लघु वा, द्वितीयपञ्चमयो र्भगणोऽन्तो
द्वितीयपादे सर्वलघुन्तास्त्रयश्चतुष्कला वा, चतुर्थे द्वौ चतुष्कलौ ततस्तयो लघव
इति । तत्र उक्तलक्षणं दोहोच्छन्दः । यथा, भमइ मऊअण कुञ्जरविन्द,
णवकेसुकाणणुलिअ । सवदेम पिक एउ सुखिअ, सिअरापवण लळ वड्ड

मलयकुहरणवस्त्रि मेस्त्रिअ । चित्त मणोभउ सर हणइ, दूर दिगन्तरकन्त ।
 के परि चण्ड वारिइउ, ए परिमिलिअ दुरन्त ॥ एतद्धेदाः सप्त । तत्र (प्रथम-
 तृतीयपञ्चमपादेषु चतुर्दशमात्रा कलभौ १ ॥ द्वितीयचतुर्थयोरेकादश
 सा नन्दा २ ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषुनविंशतिः द्वितीयचतुर्थयोरेकादश
 सा मोहिनी ३ ॥) विषमपादेषु पञ्चदश समयोरेकादश सा चारुसेनौ । ४ ।
 विषमेषु पञ्चदश समयो द्वादश सा भद्रा ५ ॥ विषमेषु पञ्चदश द्वितीये
 द्वादश चतुर्थे एकादश सा राजसेनः । ६ । विषमेषु षोडश समयोरेकादश
 द्वादश वा सा तालङ्गिनीति । ७ । इति भवपदप्रकरणम् । अथ प्रभावती ।
 हिगुरन्तगुररादिगुरः सर्वलघुरितेप्रतैः चतुर्मात्रौ गणौ यथासम्भवं गणा-
 टकघटितपादचतुष्टया प्रभावती । अत्र जगणो नायकपौष्पादिदोषदाता
 अतश्चण्डाल इतुप्रचरतेऽतो न शुभः । यथा, मन्त्रभङ्गिअ वज्रा भग्य कलिङ्गा
 तेलङ्गा रण सुक्लि चले । मरहट्ट ठिआलन्निअ कट्टा सोरट्टा भयपत्रपात्र
 पले । चम्पा रणकम्पा पञ्चअ कम्पा ऊत्थाज्जिअ जीअ हरे । कासीसरणा
 किअउपत्राणा विज्जाहर भण मन्तिवरे । इति प्रभावती । पूर्वोक्ताया
 दोहाया यदेकमर्थमपरस्वार्थं पूर्वोक्तलक्षणकाव्येन युक्तं तदिदं चतुश्च-
 त्वारिंशदधिकशतमात्राभिः शृङ्खलायमकालुप्रासवत् गुणालङ्कारवत् कु-
 ण्डलिकाव्यं कन्दः । अत्र चाविरभ्य कुण्डलिकारेण पठनात् कुण्डलि-
 केति संज्ञा । यन्मते दोहा द्विपदा तन्मतेनेयं षट्पदा, यन्मते दोहा
 चतुष्पदा तन्मते कुण्डलीकाऽष्टापदेति । यथा, डोह्ला मारिअ ठिक्लिमह
 सुक्लिअ मेच्छसरीर । पुर जज्जल्ला मल्लवर चलिअ वीर हम्मीर । चलि
 वीर हम्मीर पात्रभर मेइणि कम्पइ । दिस मगणह अन्धार धूति खुरह
 रह भम्पइ । दिग मगणह अन्धार आणु खुरसाणक के ह्ला । देहदि
 दअसु विपक्ख मारु ठिक्ली मह डोह्ला । इति कुण्डलिका । यत्र प्रति-
 पादे विंशत्यक्षराणि पञ्चविंशतिस्य मात्राः तत्रापि प्रथमश्चतुर्मात्रिवो गणः,
 अन्ते एको गुरः, मध्ये यथासुखमिच्छिता गुरुलघवो स मदन्तकः । यथा,
 भस्त्रिअ मलयचोत्तवइअ चलिअ मक्लिअ सुक्लिअ । आरुहण मलय-

गिरिञ्च लुब्धं परिहरि कुञ्जरा । खुरसाणा खलिञ्च रणमह मर्हिञ्च लङ्घिञ्च
 साञ्जरा । हस्मीर ह चलिञ्च हारव पलिञ्च ङिगण काञ्जरा ॥ इति मद्-
 नान्तकः ॥ आद्यन्तयोः पट्कलो गणो मध्ये चतुष्कलाश्चत्वारः एवंविधपद-
 द्वयरचिता द्विपदी । आदौ पट्कलस्ततः पञ्च चतुष्कलास्ततो गुरुरिति वा ।
 यथा, दाण्ड देड वेविट्कन्तड गिरिवरसिहर कम्पिड । हञ्जगञ्जपाञ्जघाञ्ज
 उट्कन्तक धूलिङ्गि गञ्जण कम्पिड ॥ इति द्विपदी । नव चतुर्लघवस्ततो
 रगण एव दशभिर्गणैरेकोनचत्वारिंशदक्षरैरेकचत्वारिंशन्मात्राभिरधं
 यस्याः सा खञ्जा द्वितीयमप्यधं तादृक् । यथा, महि ललङ् अङ्गि पलङ्
 गिरि वलङ् हर खलङ् समि धुमङ् अमिञ्च वमङ् भमञ् जिविञ्च उट्ठण ।
 पुणु धसङ् पुणु खसङ् पुणु ललङ् पुणु चलङ् पुणु धुमङ् अमिञ्च वमङ् विविङ्-
 परि दिट्ठण । इति खञ्जा । यत् प्रथमार्धं षट्चतुर्लघवः द्वितीयार्धं सप्त उभ-
 योरप्यन्ते जगणो भवति सा शिखा । यथा, फुलिञ्चमङ्गभमरवङ्ग रञ्जिपङ्ग-
 किरणवङ्ग अञ्जण वसन्त । मलयगिरि कुसुमधरि पवणवङ्ग मङ्गव णङ्ग
 सङ्ग भण णिज ण ङ्ग कन्त ॥ इति शिखा ॥ आद्यार्धं नव चतुर्लघवस्ततो
 रगणास्ततो द्वौ गुरु इत्येवं पञ्चचत्वारिंशन्मात्राः शायोन्तरार्धेन
 द्वितीयार्धं सैषा माला ॥ यथा, वरिस जल भमङ् घण मलञ्च-
 सिञ्चल पवण मणहरण कणअपिजरिणिचङ् विजरि फुलिञ्चा णीवा ।
 पङ्करविङ्कर हिञ्जलापिञ्जला णङ्गञ्चलं ण आवेङ् ॥ इति माला ।
 यदि दोहाच्छन्दसि प्रत्यधं लघुगुरुलघुद्वयरूपाः पञ्चकला अधिका दीयन्ते,
 तथा दोहाच्छन्दसो मात्राः ४८ अधिकाश्च १०, एवं अष्टपञ्चा-
 शन्मात्रा भवन्ति तदा चूलिका नाम च्छन्दः ॥ यथा, रात्रा लुब्धसमाञ्ज
 णल वङ्गकरिहारिणि सेवक धुत्तड । जीवण चाङ्गसि मुखे जङ् परिहर
 धरणणनङ्गरणजत्तड । इति चूलिका ॥ व्यङ्गार्धं दंष्ट्रैव सैराष्टा । यथा,
 सो साणि ठुणमन्त, जासु भन्त पण्डिञ्च तन्तः ; जासु धरिणि गुणमन्ति सो
 वि सुहवि सगाहणिलञ्च ॥ इति सैराष्टा ॥ सगणभगणचतुर्लघवो गणा
 गुरुश्चैको यत् प्रतिपदं एकादशाक्षरचतुर्दशमात्रकश्च स काहलिः ॥

यथा, उच्चउत्थाणश्च विमलधरा, तरुणी गेहिणि विण्णपरा । पुण वित्तवम्भ-
 पुरलसुदरा वलिसा संमञ्जसु जहकर ॥ इति काहलिः । यत्र जगणान्तो
 चतुर्मात्रौ प्रतिपादं तन्मधुभारतम् ॥ यथा, जसु चन्द सीस पिन्वन इ दौस
 सो सम्भु पेउ महासुख देउ ॥ इति मधुभारतम् । यत्र पादे जगणान्ता
 एकादश मात्राः स आभीरः । यथा, सुन्दरि गुञ्जरणारि लोअण दोह वि-
 णारि । पीणउत्थनअभार लुल्लई सोतिहार ॥ इत्याभीरः । चत्वारश्चतुर्मात्रास्तः
 षण्मात्रस्तश्चतुष्कलौ गुरुश्चेति द्वाविंशन्मात्रा यदोद्दण्डकाहलः सर्वा अस्मि-
 न्मात्राः १२८ । यथा, राअह भगन्ता दिगन्तलगन्त परिहरि हअगअधररमणौ,
 लोरहिभरसरवर पल्लु निअपरिकर लोटइ पडइ तसु धरणौः पुण
 उट्ठइ सम्भरि करदत्तगुलिवालतणअकरकमलधरे, कासीसरराअ
 गेह लुकाअ कर मात्रा पुण यप्पि धरे ॥ इति दण्डकाहलः । आदौ
 गुर्वन्तश्चतुष्कलस्ततो गुर्वन्तः पञ्चकल स्तत एको लघुरितेत्रव पादघटितं
 दीपकम् ॥ यथा, जसु हल्य करआल विपक्खाकुलकाल । सिरसे ह
 वरकत्त सम्पुण स सिमन्त ॥ इति दीपकम् । यदादौ चतुष्कलसगणौ
 ततः षट्कला गुरुश्चेति षोडशमात्रापादः सिंहावलोकः । यथा, हणु
 उज्जरगुज्जरसाउदलं दरमस्सिअ वल्लि सरहट्टवलम् ॥ वल्लमोलिअ
 मालअराअकुला कण उज्ज कुलच्छवि करमणो ॥ इत्यलम् ॥

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरसूरिस्तुनारायणभट्टरचितायां उत्तरतत्त्वकरव्याख्यायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥

एवं समादिष्टतत्त्वयमभिधायेदानीं तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनाय यमुक्तानां
 च वृत्तानां कविप्रयोगेषु दृश्यमानानां सङ्गावोपपत्तये प्रसारादयः षट्प्र-
 त्ययाः व्याख्यातव्याः । प्रतीगते सख्यादिकमेभिस्ते प्रत्ययाः । सम्भाव-
 तेषु वृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्ययव्यापकत्वाद्वा । ते च प्रसाराद्याः षट्
 तदुक्तम् ।

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्वयादिलग्नक्रिया ।

सङ्ख्यानभ्रमयोगश्च षड्ने प्रत्यवाः स्मृताः ॥ १ ॥

नल्ल नष्टोद्दिष्टादीनां प्रस्तारज्ञानाधीनत्वात्प्रस्तारं तावदाह ।

पादे सर्वगुरावादास्तु न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादसुं विधिम् ॥ २ ॥

प्रस्तारवृत्तिजातिपादस्थवर्णसंख्याकसर्वगुरौ पादे लिखिते सति तत्राद्यात् प्रथमाङ्गुरोरधो लघुं स्थापयेत् तृतीयभेदासुपरन्ते । तं लघुं न्यस्य यथोपरिपंक्तौ तथैवाधस्ताधस्तनपंक्तौ शेषपादे वर्णसंख्यापूर्वप्रवधि द्वितीयादिकं शुद्धं लघुं वा लिखेत् यतोपरिगुरुस्तत्ताधस्तादपि शुद्धं यतोपरिलघुस्तत्ताधस्तादपि लघुरित्यर्थः । भूयः पुनरसुं पूर्वोक्तं विधिं लेखनरूपं कुर्यात् तृतीयादिपंक्तौ गुरुमध्ये आद्यगुरोरधो लघुः शेषं चोपरिवदेवेतप्रर्थः । एवं सति तृतीये भेदे आद्यस्थानत्वात्, तत्र किं लेख्यमित्यत्र आह ।

अने दद्याद् गुरुनेव

अने नूने स्थाने गुरुनेव दद्यादिति । वज्रवचनमुत्तरोत्तरपंक्तावपि नूने गुरुणां प्राप्तप्रर्थम् । ततश्च भूयः शब्दोऽपि वीक्षार्थं श्रेयः । तेन पुनः पुनर्गुर्वपेक्षया आद्यगुरोरधो लघुं लिखित्वा शेषमुपरिवदेव संपाद्य अने स्थाने गुरवो देया इत्यप्रर्थः । प्रस्तारकरणेऽवधिमाह ।

यावत् सर्वलघु भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चन्द्रोविचितिवेदिभिः ॥ ३ ॥

सर्वलघुपादः प्रस्तारो वा यावज्जवति तावदेव कुर्यात् । प्रस्तापेक्षेन जनेन च्छन्दसि छन्दासि वा । छन्दोविचितिः छन्दःशास्त्रम् । तदुक्तम् । स्थापयेत्तुमधो गुरोः पुरः स्याद् यथोपरि तथैव पूरयेत् । पश्चिमं च गुरुभिः पुनःपुनः सर्वलघुवधिरित्यत्र विधिरिति । तद्वियसुक्तादौ योज्यते । ततोक्तायां यथा, ५, १, तस्या द्विकविकल्पत्वात् । अतुरक्तायां यथा, ५५, १५, ५, ॥ (४) । मध्यायां यथा, ५५५, १५५, ५, ५, ५, ५५, १५, ५, ॥ (८) । एते मगणादय एव सिध्यन्ति । चतुरशराणां

प्रतिष्ठायां यथा, SSSS, 1SSS, S1SS, 11SS, SS1S, 1S1S, 11S1, 1SS1, S1
 S1, SS11, 1S11, S111, 11S1, 1111 (१६) एव । सर्वेषां समदत्तानां प्रस्तारे
 कृते पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य द्विगुणा भेदा भवन्ति । अत्र मामक-
 संग्रहश्लोकः । पादं सर्वगुणं लिखेत् सुखगुरोश्चाधो लघुं न्यस्य च, चार्यं
 मूलगुरोः पुनर्लघुमधो शेषं पुनः पूर्ववत् । अने न्यस्य गुरुनशेषलघुकं पादं च
 यावत् पुनः, कार्योऽयं विधिरित्यचीकपदभू नारायणः प्रसूतिम् ॥
 अर्धमेषु तु अर्धसैत्र पादतां प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः, पाद इत्यस्योपलक्षण-
 त्वात् । तदुक्तम्, अर्धसमस्य प्रस्तारेऽर्धप्रस्तार कार्य इति । यद्यथा, द्व्यक्षरपादे
 च्छन्दसि पादद्वयरूपस्थार्धस्य पादताकल्पनया चतुरक्षरपूर्वोक्तप्रस्तारवत्
 प्रस्तारे द्व्यक्षरच्छन्दसः षोडश भेदाः । तत्र प्रथमः SSSS, षष्ठः 1S1S,
 एकादश S1S1, 1111 षोडशानां भेदानां समदत्तभेदत्वेनार्धसमभेदत्वात् तान्
 परित्यज्य शुद्धार्धसमप्रस्तारः सिद्धो भवति । तदुक्तम्, प्रस्तुतभेदकारी
 विकल्पः प्रत्यक्षमायातोऽपि वर्जनीय इति । व्याख्यायान्तु गणना कार्यैव ।
 अन्यथा नष्टोद्दिष्टाद्यसिद्धेः । ततश्च द्वादश शुद्धार्धसमभेदाः । यथा,
 1SSS, S1SS, 11SS, SS1S, S11S, 111S, SSS1, 1SS1, 1S11, SS11,
 1S11, S111, एवमन्यत्रापि योज्यम् । विषमाणां प्रस्तारे पादचतुष्टया-
 लकस्य च्छन्दसः पादस्थानीयत्वं प्रकल्प्य प्रस्तारः कार्यः । उक्तं हि
 विषमप्रस्तारे पादचतुष्टयस्य प्रस्तारः कार्य इति । यथा, द्व्यक्षरस्य
 विषमदत्तस्य पादकल्पनायां सर्वगुरोः SSSSSSSS पूर्ववदाद्यगुरोरधो
 लघुं विन्यस्य यथोपरीति गुणसप्तकं लिखित्वा भूयः कुर्यादिति द्वितीयप्र-
 स्ताराद्यगुरोरधो लघुः परतो यथोपरीति कृत्वा अने गुरुन् दद्यात् ।
 एव सर्वलघुप्रस्तारं यावत् कृते षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भेदाः ।
 तेषां मध्ये पूर्ववत् समार्धसमरूपत्वेन प्रस्तुतविषमप्रस्तारभेदकारित्वात्
 प्रथमः द्वितीयाश्च सप्तदशः अष्टदशोऽन्यं यावद्वर्जनीयाः । ते च यथा,
 प्रथमः SSSSSSSS, अष्टादशः 1SSS 1SSS, पञ्चविंशः S1SSS 1SS, द्वि-
 पञ्चाशः 11SS 11SS, एकोनसप्ततिः SS 1SSS 1S, षड्विंशतिः 1S1S1S1S1S,

विषमे त्वर्थं करणाशक्तेरेकमधिकं चित्तुऽर्धयेत् नष्टस्य अङ्गे विषमे
उति गुरु भवेत्क्षेत्र इत्यर्थः, तदनन्तरं तस्मिन् विषमे एकमधिकमभावे
संयोजनं योऽङ्को जातस्तस्यार्धं विषमे सति गुरुः समे तु लघुः तस्मिन्
अपार्धं विषमे गुरुः समे लघुरितेनैवं विवक्षितनष्टस्य संख्यापूरणं
यावत् कुर्यात् । अर्धेऽर्धे इतुप्रभयत्वं वीजया पुनः पुनः करणं सूचितम् । यथा
त्रयचरे प्रस्तारे प्रथमं दत्तं कौटिलिगिति प्रश्ने कृते पञ्चमाङ्कस्य विषम-
त्वाद् गुरुं विन्यस्य सैकार्धं अङ्कस्य विषमत्वाद् गुरुरेव । पुनः सैकस्यार्धं
अङ्कस्य समत्वात्तुवुरिति । यथा, ५५ । सोऽर्थं पञ्चमस्तगणः । समोदाहरणं
यथा, चतुरचरप्रस्तारे चतुर्थं दत्तं कौटिलिगिति प्रश्ने समत्वात्तुसदर्थं अङ्के
द्वयङ्के पुनः लघुः शिष्टेऽर्धितद्वयङ्के एकस्यसमत्वाद् गुरुः शिष्टेकाङ्के सैके-
र्धिते पुनः गुरुः यथा, ॥ ५५. एवं सर्वत्र प्रथमे भेदे प्रथमाङ्कस्य विषमत्वात् सै-
कार्धतायामपि विषमत्वात्सर्वगुरुता ॥ अङ्गसमानान्तु नष्टे पूर्वादाहृतद्वय-
रपादार्धं समप्रस्तारे पञ्चमो भेदः कौटिलिगिति प्रश्ने पञ्चानां विषमत्वाद्गुरुः सैके-
र्धं त्रयाणां विषमत्वात्पुनर्गुरुः सैकेर्धं द्वयोः समत्वात्तुलुः द्वयोरर्धं विषमत्वाद्गुरु-
रिति सिद्धमर्थम् ॥ ५५. द्वितीयाधेऽपेप्रवमेव । अत्र यदि समार्धसमयोः
संख्येत्यं तदा पञ्चमत्वं, यदा तु शुद्धार्धसमगणना तदा प्रथमस्य सर्वगुरोः
समत्वात् त्रयागे चतुर्थता । नष्टसिद्धिस्तु संवलितसंख्येवेतुप्रक्तं प्राक्, एवं सर्व-
त्रापि विषमाणां नष्टे तु द्वयचरविषमदत्तस्य चतुर्थो भेदः कौटिलिगिति प्रश्ने
उक्तविधाने ॥ ५५. अत्र चतुर्थः । अत्रापि समार्धसमसंख्यलनेन चतुर्थता,
शुद्धविषमभेदेषु तु प्रथमस्य समार्धसमतयासक्तत्वात्तृतीयता । एवं सर्वेषु हि स
मविषमेषु योजनम् । अत्र मदौयः संग्रहस्तोक्तः । षष्ठाङ्के विषमे समे गुरुलघू युग्मे
तथैकाधिका युग्मे द्वे विषमे समे गुरुलघू त्रयोऽवशिष्टेऽर्धिते । तद्वत्प्रश्न-
विवक्षितान् गुरुलघून् गावहिदयादिदं श्रीरामेश्वरभट्टस्तुरकरोज्जटे विधा-
मीदृशीम् । अथ भावावृत्ते नष्टम् । तत्र लाघवायं षष्ठमात्रप्रस्तारे
उदाहरणमुच्यते । पञ्चमाङ्कस्य सप्तमस्थाने कौटिलो गणोऽस्तीति प्रश्ने
यद्यपि कलाज्ञावत् षट्कं स्थापयित्वा, तत्र प्रथमकलोपर्यंकाङ्को देयः, द्वितीय-

कलाया द्वयङ् एव, एकाङ्कात् पूर्वं कस्यचिदङ्कस्यभावेनैकीकरणासम्भवात्
एककलोपर्यङ्कं द्वितीयकलोपर्यङ्कं चैकीकृत्य त्रयङ्कं तृतीयकलोपरि, द्वयङ्क-
त्रयङ्कावेकीकृत्य पञ्चाङ्कं चतुर्थोपरि, त्रयङ्कपञ्चाङ्कावेकीकृत्याष्टाङ्कं पञ्च-
मोपरि, पञ्चाष्टौ चैकीकृत्य तयोदशाङ्कं षष्ठोपरि विन्द्यसेत् । यथा ॥ १ ॥ २ ॥
३ ॥ ५ ॥ ८ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ एवं सर्वत्र पूर्वपूर्वकलाद्वयोपरिस्थाङ्कमेकीकृत्य
परम्परं कलासु न्यसेत् । एवं कृते षष्ठाङ्कमन्तिमकलोपर्यङ्कं लोपयेत् ।
अवशिष्टाङ्केऽव्यवहितपूर्वं पूर्वतरं पूर्वतरमेवाङ्कं यथासम्भवं लुप्तेत् । तत्र
यस्य यस्याङ्कस्य लोपो भवति तत्तदधस्तनकलास्वग्रिमकलामादाय गुरु-
तामेति । एवं यावत् सम्भवं कुर्यात् । प्रसुते षट् सप्ताङ्कं तयोदशाङ्कं विलोप्या-
वशिष्टषडङ्केऽष्टौ न लुप्यन्त इति पञ्च लोपयेत्, अवशिष्टे एकाङ्के तयो द्वौ वा
न लुपेयत इति एकाङ्कस्य लोपे न्यून्यता । एवं कृते पञ्चमैकाङ्कलुप्तत्वान्तद-
धस्तने मात्वे चतुर्थप्रथमे पञ्चमद्वितीयमात्वे आदाय गुरुतां गच्छतः । एवं
कृते सिद्धः षट्कलः सप्तमप्रसारः ॥ ॥ एवं मात्रावृत्तेषु सर्वेषु ज्ञेयम् ।
पञ्चङ्कवृद्धिप्रसङ्गात् नोदाहृतमस्माभिः । यदाहः “नष्टे सर्वाः कलाः
कार्या अङ्कन्यासस्तु पूर्ववत् । षष्टोऽङ्कः श्रेयके लोप्यः परोऽप्यङ्कोऽत्र
लुप्यते । यस्य यस्य भवेत्लोपो वृत्कमेण पुनः पुनः । तदधो गुरुता-
मेति परया कलया सह” इति । उद्दिष्टस्य रीतेः पूर्वसुक्तत्वात् पूर्ववदिति
उद्दिष्टवदित्यर्थः । आर्याया मात्रावृत्तत्वादनया “रीत्या नष्टसिद्धावपि
तन्मात्रविषयो लघुरुपाय आर्याप्रकरणे प्रसङ्गादस्माभिरुक्तः ॥ अथ प्रसार-
शोधनोपपद्युक्तसुद्दिशति ।

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान् समालिखेत् ।

लघुस्या ये च तत्रङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥ ५ ॥ इति ।

आद्यादक्षरादारभ्योपरि आद्यादेकाङ्कादारभ्य द्विगुणान् द्विगुणान्ङ्कात्-
तरोत्तरं लिखेत् । तत्र लेखने कृते सति लघुलोखोपरिस्था येऽङ्कास्तैर्मिश्रितै-
र्यथास्थानं योजितैरेकाधिकेन सहितैरुद्दिष्टं भवेदिति । आद्यविशुद्धशब्दयोगा-
दन्तगा व्यवहितान्वयेन च व्याख्येयम् । उपरौग्य पराङ्कादधो लिख्यमाने

यथा, तत्राचरे प्रस्तारेऽन्तर्गुहं ३३ः कतिपय इति प्रश्ने व्यासः । । १५. अतः
लघुस्यैकाङ्गद्वयमेतन्मय एकसहिताश्चत्वारो भवन्ति ततश्चतुर्थमेवं कथयन्त ।

एवं चतुरक्षरे आद्यन्तगुरुः कतिपय इति प्रश्ने व्यासः ॥ १५ ॥ अतः लघु-
स्थाय्या द्व्यङ्गचतुरङ्काभ्यां सैकाभ्यां सप्त भवन्ति, ततः सप्तमोऽयं भेदः ।
एवं सर्वत्र । अर्धसमेष्टि चतुरक्षरं च ॥ १५ ॥ अयं प्रसारः किंलङ्कायामिति

१२४८
मन्त्रे न्यासः, ५५। ५ लघुस्थे चतुरङ्गे सैके पञ्चमो भेदः समार्धसमसंख्यतायां,
ब्रह्मार्धसमेष्टे पूर्वव्यायेन चतुर्थः। एवं सर्वत्र। विषमेष्वपि द्व्यक्षरपादकविषमवृत्ते

॥॥॥॥॥॥ अथ 'रे' कतम इति अथ न्यासः यथा, ॥॥॥॥॥॥ अथ
लघुस्थानैकदशकौ सैकौ चत्वारंशवत्सङ्ख्याकं समार्धसमेलनेन जानी-
यात्, शुद्धत्रिंशे द्वितीयम् । एवं सर्वेषु विधयेषु ज्ञेयम् ॥ अत्र संयच्छ्लोकः ।
प्रथमात् द्विगुणानङ्कान् प्रक्षाराद्यादुपर्यधो वासेत् । लघुगैरङ्कैः सैकै
र्मिलितैरद्विष्टुद्विष्टम् ॥ सूत्रे द्वाद्विष्टे प्रकारान्तरमुक्तम् ॥ यद् दत्तं
लिङ्गायेतत्तद्वमौ प्रक्षार्य तन्मध्यस्थलघुषु योजन्त्यो लघुसूत्रदुपर्यधो वा एकाङ्कं
लिखित्वा सत्तैव तं द्विगुणयेत् । ततस्तत्पूर्वस्मिन् पुरौ लघौ वा तमङ्कं
द्विगुणितं कृत्वा पूर्ववन् मध्येत् । यदा त्वेवं प्रकारे क्रियमाणे गुरुमापद्यते
सङ्ख्या तदा तन्मध्ये एकं त्यक्त्वा पुनश्चतुरोत्तरं द्विगुणितं कृत्वा गुरुस्थाने एकं
त्यक्त्वा पुनर्द्विगुणनादिक्रमेण यावत् प्रक्षारपूतिं कुर्यात् एवं कृते या संख्या
अप्यद्यते तावतिथं तददृष्टं जानीयात् । यथा चतुरशरे गुरुलघू द्वौ गुरू चेति
दृष्टं कतिथमिति अथ न्यासः ॥॥॥ अथ लघुषु संख्याङ्कं द्विगुणयेत् तच्च
मूढं क्वाद्पुरोरधो द्विगुणितं चतुरङ्कं विलिख्य गुरुस्य संख्यात्वादेकं जह्यात् ।
अवशिष्टप्रक्षारवतिथं दृष्टमिति । अत्र मात्रादृष्टं उद्दिष्टम् । उद्दिष्टत-
प्रक्षारं कृत्वा प्रथमकलायां प्रथमाङ्कं दद्यात्, द्वितीयकलायां नष्टमग्रेण
द्वयङ्कं, ततश्चतुर्थकलायां एकदशकौ मेलयित्वा त्रयङ्कं, चतुर्थ्यां द्वित्रयङ्कं

मेलयित्वा पञ्चाङ्गमितेष्टवं पूर्वपूर्वाङ्गद्वयमेलनं कृतोत्तरोत्तरकलायां न्यसेत्
नष्टवत् । गुरौ तु माताद्वयस्य वर्तमानत्वाद्द्व्यासङ्करार्थमेकोऽङ्ग उपरि देयो
द्वितीयस्वध इति विशेषः । एवमङ्केषु स्थापितेषु अन्यकलायां योऽङ्गसम्बन्धे
गुरुशिरसि स्थिता येऽङ्गास्तानेकीकृत्य पातयेत्, अवशिष्टाङ्गसंख्यां दृष्टव्यस्य
जानीयात् । यथा, आद्यन्तगुरुः षट्कलप्रसारः कतिपय इति दृष्टे न्यासः

१२५८

५।।५ अत्र गुरुशिरसि एकाङ्काष्टाङ्गौ मिलितौ नव तेऽन्यकलास्थ-

२ १२

तयोदशस्वप्नेयाः, अवशिष्टस्वप्नवारः । सा सङ्क्रोद्धिप्रसारस्य । एवं माताद-
त्तेष्वपि ज्ञेयम् । तदुक्तं "मातायां प्रथमं समोऽङ्ग उपरि स्थाप्यो युगायां
द्वयं संयुजैरकयुगौ त्वयं च त्रिकलामूर्ध्नि द्वयेन त्वयम् ॥ एकीकृत्य च
पञ्चकं जलनिधायेव" इति जुष्यते शिष्टे तद्गुरुमूर्धकाङ्गं इह चेद् उद्दिष्टो-
धस्तदा ॥" इति । आर्यासु तु तत्प्रकारान्तरमपि तत्प्रकरण एवाभ्यधाति ।
अथोक्तादिषु सर्वशुर्वकलबुद्धिलघुविलघ्वादिपादकलस्तकयनद्वारा प्रसारप्रो-
नायैकद्वयादिलग्नक्रियामाह ।

वर्णान् उत्तमभवान् सैकानौत्तरार्धतः स्थितान् ।

एकादिकमतश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत् ॥ ६ ॥

उपान्यतो निवर्तेत त्वजन्मेकैकमूर्धतः ।

उपर्याद्याद् गुरोरेकमेकद्वयादिलग्नक्रिया ॥ ७ ॥

उक्तादिदृष्टनिष्ठान् वर्णान् वर्णसंख्याकानङ्गान् सैकानेकेनापिकेन सहि-
तानौत्तरार्धत उत्तराधरभावेन स्थितान् कुर्यादित्यथाहारः । औत्तरा-
धर्धत इति गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ब्राह्मणादित्वाङ्गावे व्यञ्
ततस्तसिः । एतान् पूर्वस्थापितानङ्गानेकद्वित्रादिक्रमेणोपर्युपर्यङ्गे निक्षि-
पेत् मेलयेत् । मेल्यमानाङ्गसमसंख्याया उपरि चेषो मेलनं न तु
स्वसैव स्वरूपतः तत्स्थाने शून्यताप्रसक्त्या द्वितीयादिमेलनादुत्तर-
भावापत्तेः । अधस्तानमेकाङ्गं तदुपर्यकाङ्गे मेलयित्वा द्वयङ्गं कुर्यात्,
तं ततश्चैकाङ्गे संयोज्य त्रयङ्गं कुर्यादितेप्रवसुत्तरोत्तरं कुर्यादित्यर्थः,

उपान्त्यस्याप्यन्तमेलेने प्रसक्तेऽपवादमाह उपान्त्यत इति । उपान्त्यपर्यन्त-
 मेलनं कृत्वा तमन्त्येऽमेलयित्वा ध्रुवप्रत्यावृत्तैकैकं त्यजन् निवर्तत । विरमेत् ।
 अर्धमत्र प्रथममेलने सर्वोपरितनः, द्वितीयमेलनावृत्तौ तदधोभावौ, द्वितीयः
 तृतीयावृत्तौ तदधोभावौ तृतीय इति प्रवृत्तरोत्तरो ज्ञेयः । उपान्त्यस्यान्त्या-
 ध्रुवभावौ प्रतिमेलनावृत्तकमेकं त्यक्त्वाऽधस्तनान् मेलयेदिति भावार्थः ।
 पुनैकमिति वीक्ष्या सर्वाधस्तनाङ्कपर्यन्तं पुनः पुन मेलनावृत्तिः कार्यत्य-
 स्र नत् । सिद्धमाह उपरीति । एवं कृते आद्यात् प्रथमादगुरोः
 लघुरो भेदादुपर्यन्तरमेकद्वित्रादीनां लघूनां क्रिया ज्ञेयेति शेषः ।
 प्रथमतः सर्वगुरुः तदधस्तनाङ्कसंख्य एकलघुसदधोऽङ्कसंख्या द्विलघव-
 चतुर्थाङ्कसंख्या त्रिलघवः एवमधोभाव्यङ्कसंख्याश्चतुर्लघूदिभेदा ज्ञेया इत्यर्थः ।
 एवं प्रथमः सर्वगुरुः, द्वितीयाङ्के एकगुरवः, तृतीयाङ्के द्विगुरवः, चतु-
 र्थाङ्के त्रिगुरव इत्यादिप्रकारेण गुरुक्रिया । अत्र तत्रचरे उदाहरणं १. १.
 १. एव सैकान् टत्तवर्षसंख्यानेकाङ्कान् न्यसेत् चतुरचरे च यथा, १. १. १. १.
 ततोऽधस्तनमेकाङ्कं तदुपरिस्थैकाङ्के संयोगत्र द्व्यङ्कं कुर्यात् । यथा तत्रचरे
 १. १. १. १. चतुरचरे च यथा, १. १. १. १. द्वितीयं तृतीये मेलयेत्, आद्ये
 यथा, १. १. १. १. द्वितीये यथा, १. १. १. १. तृतीयं चतुर्थे मेलयेत् चतुर-
 चरोदाचरणे १. ४. १. १. तत्रचरे तु न मेलयेत् उपान्त्यतो निवर्ततेतुप्रक्तेः ।
 पुनस्तत्रचरेऽधस्तनं द्वितीये मेलयेत् यथा, १. १. १. १. तत्रचरे एतावतैव
 सिद्धिः, चतुरचरे तु अधस्तनं द्वितीये मेलयेत् यथा, १. १. १. १. १.
 द्वितीयं तृतीये यथा, १. ४. १. १. १. ततो मेलनं नास्ति, एवं
 तत्रचरे एकः सर्वगुरु भेदः तत्र एकलघवस्त्रयो द्विलघवः एकः सर्वलघु-
 रिति गुरुक्रियायां तु एकः सर्वगुरुस्त्रय एकगुरवः त्रयो द्विगुरवः एकः सर्वल-
 घुरिति सिद्धम् । चतुरचरे एकः सर्वगुरुः ऽऽऽऽ, चत्वार एकलघवः-
 ऽऽऽऽ (१) ऽऽऽऽ (१) ऽऽऽऽ (१) ऽऽऽ । (४) षट् द्विलघवः ॥ ऽऽऽ, (१)
 ऽऽऽ (२) ॥ ऽऽऽ (१) ॥ ऽऽऽ, (४) ऽ । ऽ । (५) ऽऽ ॥ (६) चत्वारस्त्रि-
 लघवः ॥ ॥ ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ (४) एकः सर्वलघु ॥ ॥ भेदः ॥

एवं गुरुभेदा अपि । एवं सन्ति । अर्थसमै तु विशेषः । तत्र चरार्धसमानां
 षोडश भेदाः पूर्वोक्तरीतया तन्मध्ये प्रथमपष्ठैकादशषोडशांश्चतुरो भेदान्
 हापयेत् । यथा, चतुरचरप्रकारे एकद्वयादिलग्नक्रियायां कृतायां प्रथमान्त्यो
 तत्राजप्रो समत्वात्, पष्ठैकादशौ द्विलघुत्ववृत्तसंख्याबोधके षडङ्के तत्रा-
 जप्रौ । एवं कृते न्यासः ४ ४ ४ ततश्चत्वार्येधातधूनि, चत्वारि द्विलघूनि,
 चत्वारि त्रिलघूनि वृत्तानि इति द्व्यचरार्धसमभेदा द्वादश । एवम-
 न्यत्रापि एकद्वयादिलघुकान् समभेदान् एकद्वयादिलघुकवृत्तसंख्या-
 बोधकाङ्के पातयित्वा आद्यान्त्यौ च भेदौ तत्राज्याऽवशिष्टाङ्कैः एकद्वयादि
 लग्नक्रियार्धसमेष्ट्या । विषमेषु तु द्व्यचरपादस्य कथत्रते । अष्टाचरजाते-
 सावदेव लग्नक्रियायां पूर्वोक्तरीतया वृत्तायां न्यासः । १ । ८ । २८ । ५६ ।
 ७० । ५६ । २८ । ८ । १ । अत्र समार्धसमरूपत्वात्प्रसारकरणोक्तप्रकारेण
 षोडश भेदाः यथास्थानं पातयाः । यथा एकलघवो ह्येषु न सन्ति, द्विलघवश्च-
 त्वारस्तदैवेऽष्टा विंशत्यङ्के ह्येयाः, त्रिलघवो ह्येषु न सन्त्येवचतुर्लघवः षट्कं सप्त-
 त्यङ्के ह्येयाः, षडलघवस्तु न सन्तेऽत्र, षडलघवश्चत्वारोऽष्टाविंशत्यङ्के ह्येयाः
 सप्तलघवो न सन्तीति । आद्यन्तौ चैकाङ्को तत्राजप्रौ । एवं कृते द्व्यचर-
 विषमस्य एकद्वयादिलग्नक्रियाङ्कन्यासः ८ । १४ । ५६ । ६४ । ५६ । १४ । ८ ।
 अत्राष्टावेकलघवश्चतुर्विंशतिः द्विलघव इत्यादि पूर्ववत् कथनीयम् । एवमनेत्र-
 ष्वपि विषमेष्वपि ज्ञेयम् । संयुक्तोक्तः “अन्धोवर्णभित्तानुपगधरगान् सैकान्
 सुखाङ्गास्त्रिषेदेकैकं शिरसि तत्रजन्मधरगान्धेषु संयोजयेत् । भेदः सर्वगुण-
 मुखे तदसु चैकद्वयादिलघुत्वान्तिता चान्ते सर्वलघुक्रिया लघुगुणैव स्याद् गुरु-
 णामपि ॥” भास्कराचार्यैस्तु लीलावतत्रां लघुगुणक्रियायां प्रकारान्तरमभ्य-
 धायि ॥ तदुच्यते ।—वृत्तपादाचरसंख्याकानेकाङ्कानुपरि वृत्तक्रमेण
 विन्यस्य तदधस्तानेव क्रमेण न्यसेत् । ततोऽधस्तानेन स्वोपरिस्थो भाजप्रः,
 भागेन लब्धेन तदग्रिमो गुणः तदधस्तानेन भाजप्रः, लब्धेनाग्रिमं गुण-
 येत् तदधस्ताने भागं हरत्, इतिप्रवृत्त्यादृक्समाप्तिं कारय । लब्धाङ्काश्च क्रमेण
 स्याद्याः । एवं कृते लब्धाङ्केषु प्रथमेनैकगुणो ज्ञेयाः, द्वितीयेन द्विगुण

इतयादि ज्ञेयम् । इदं षडक्षरपादे गायत्रीकृते योजयते न्यासः । १.२.३.४.५.६
 अतिरिक्तं षणां भागे लब्धाः षट्, षड्भिः पञ्चसु गुणितेषु ३० द्वाभ्यां भक्तौ
 लब्धः १५, एतैश्चतुर्षु गुणितेषु ६० त्रिभिर्भागे लब्धं २०, एभिस्त्रिषु गुणितेषु ६०
 चतुर्भिर्भागे लब्धं १५, एतैर्द्वयो गुणनेन ३० पञ्चभिर्भागे लब्धं ६, एतैरेकस्मि-
 न् गुणितं षड्वेव षड्भिर्भागे लब्धं १, एतेषां क्रमेण विभक्तानां न्यासः ॥ १५॥ २०॥
 १५॥ ६॥ १॥ एकगुरवः ६, द्विगुरवः १५, त्रिगुरवः २०, चतुर्गुरवः १५, पञ्चगुरव ६,
 षट् सर्वगुरवः सर्वलघुरेकः स्वतः सिद्ध एव । एवमन्यत्रापि योजयन् । तदाङ्ग-
 लीलावतीकाराः “ एकादेयकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाजयाः कमस्थितैः । परः
 पूर्वस्य संयुज्यस्तत्परस्तत्परेण च ॥ एकद्वित्रयादिभिरा सुत्रिदं साधारणं
 स्मृतम् । छन्दश्चितुस्तरे छन्दसुप्रयोगोऽस्ति तद्विदाम् ॥ ” इति । अथैक-
 द्वात्रादिलघुगुरुक्रियासिद्धयर्थमेव सूत्रकारोक्तो मेरुप्रसारः ।

तत्र प्रथममेकं चतुरस्रं कोष्ठं १ लिखेत् । तदध उभयतोऽर्धनिष्क्रान्तं
 कोष्ठद्वयम् । तदधस्तथैव त्रयम्, १ १ तदधस्तथैव चतुष्टयमितेष्टं षड्-
 विंशतिकोष्ठमेखनं यावत्का- १ २ १ र्थम् । उपरि कोष्ठे एकाङ्को देयः ।
 तथा प्रतिपंक्तिं आद्यन्तु- १ ३ ३ १ कोष्ठेषु एकाङ्क एव, तृतीय-
 पंक्तौ मध्यमकोष्ठे शून्ये १ ४ ६ ४ १ तदुपरिगतकोष्ठद्वयगतौ एका-
 ङ्को एकीकृत्य द्वाङ्कं १ ५ १० १० ५ १ न्यसेत्, एवं चतुर्थपंक्तौ
 मध्यकोष्ठयो रूपरि- १ ६ १५ २० १५ ६ १ गतकोष्ठद्वयाङ्कम् एकी-
 कृत्य त्रयाङ्कौ, एवं १ ७ २१ ३५ ३५ २१ ७ १ सर्वतोपरितनकोष्ठद्व-
 याङ्कमेकीकृत्या- १ ८ २८ ५६ ७० ५६ २८ ८ १ धस्तनकोष्ठे दद्यात् ।
 एवं षड्विंश १ ९ ३६ ८४ १२६ १२६ ८४ ३६ ९ १ तिकोष्ठकपंक्तिं
 यावत् १ १० ४५ १२० २१० २५२ २१० १२० ४५ १० १ कायेम् ।

१ ११ ५५ १६५ ३३० ४६२ ४६२ ३३० १६५ ५५ ११ १

१ १२ ६६ २२० ४८५ ७८२ ८२४ ७८२ ४८५ २२० ६६ १२ १

(एवम् यावत् २६ पङ्क्तिं पूरणीयम् ।)

तदुक्तम् "आदावेकं लिखेत् कोष्ठं तदधो द्वे च संलिखेत् । तदधस्त्रीणि कोष्ठानि
एवं रूपेण वर्धयेत् ॥ आदावेकं लिखेत् कोष्ठमेकं मध्यं च पूरयेत् ।
लेख्यकोष्ठोपरिप्राप्तैरग्रिमाङ्केन संयुतैः ॥" इति । अत्रोद्धारप्रकारोऽयं
मेरोः । अत्र द्विकोष्ठायां द्वितीयपंक्तौ एकाक्षरपादाया उक्ताया लग्नक्रिया ।
तृतीयायां द्वितीयपंक्तौ अतुप्रताया एव । इतेष्वं क्रमेण षड्विंशति-
जातीनां विशेषनिवेशः । स चैकाङ्कोपरिगतप्रतिपङ्क्तिगद्वितीयकोष्ठस्या-
ङ्केन ज्ञेयः । तत्र द्वितीयपंक्तौ एकं सर्वलघु एकं सर्वगुरुकायाम् । तृतीयपंक्ता-
वेकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्वित्यतुप्रतायाम् । चतुर्थ-
पंक्तावेकं सर्वगुरु त्रीण्येकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वजपुति-
प्रकारेण एकद्वित्रादिलघुगुरुक्रिया सर्वेषु ज्ञेयेति सूचिमेवप्रसारेः ।
गुरुलघुसंख्यासूचकत्वात् सूचिः, मेरुसंस्थानत्वाच्च मेरुरिति । अथ
प्रसारे कृते सर्वगुरुः कुत्र स्थानेऽस्ति तदपेक्षयैकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति
ततोऽयैकन्यूनगुरुः कुत्रास्ति इतेष्वं प्रकारे प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं
पताकाप्रसाराः कथ्यन्ते, यत्संख्याक्षरप्रसारे प्रश्नसदक्षरसंख्याकान्
कोष्ठानेकाधिकान् लिखित्वान्तेषु द्विद्वेकाङ्कादारभ्योत्तरोत्तरद्विगुणा अङ्का
देयाः । ततः प्रथमाङ्केन द्वादीनां संयोजनं कृत्वा द्वाङ्कादधः कोष्ठ-
कान् कृत्वा तेषु संयुक्ताङ्कान् लिखेत् । अन्तिकेन प्रथमाङ्को न योज्यः,
तावत्संख्यस्य तस्य वृत्तस्याभावात् । ततो द्वितीयाङ्कं तृतीयकोष्ठाङ्कै-
रुपान्त्यपर्यन्तैः संयोज्य तृतीयकोष्ठाधः कोष्ठकान् कृत्वा तेषु लिखेत् ।
द्वितीयाङ्ककोष्ठाधः स्थैर्यङ्कैस्तृतीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कं संयोज्य तस्यामेव
पंक्तावधौ लिखेत्, एवं चतुरङ्कमष्टादिभिः संयोज्यष्टमाङ्कोऽधो लिखेत्,
तदधोऽपि चतुरङ्काधः पङ्क्तिस्थैरष्टमाङ्कं संयोज्य लिखेत्, एवं सर्वत्र यावद-
ङ्कसमाप्तिं लेख्यम् । एवं क्रियमाणे यत्र प्रसारसंख्याधिकसंख्यापक्षे
सा न लेख्या ॥ एकत्र लिखिता चापरत्र न लिखितव्या किन्तु तदग्रिम-
संख्यायोगसदधः संख्यायोगो वा कार्यः । एवं सर्वत्र । तथा च प्रथमस्थाने
सर्वगुरुः द्वितीयपङ्क्तिस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु विवक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं

नूनं कञ्च तावद्गुरुभेदस्थानानि । एवं तृतीयादिपंक्तिषु एकैक-
गुरुनूनप्रसारस्थानानि । यद्वा प्रथमः सर्वगुरुः द्वितीयपंक्तावेकलघु-
स्थानानि, तृतीयपंक्तौ हिलघुस्थानानीत्यादि ज्ञेयम् । तदुक्तं "एको द्वावथ
चत्वारस्तोऽश्विति वर्धनम् । पूर्वं परेण संयोज्य तदधो लेखयेद् बुधः ॥
अन्तिमाङ्कावधिं नैव लङ्घयेदत्र कुलचित् । एकात्र लिखितं प्राज्ञः पुन-
रन्त्यत्र नो लिखेत् ॥" आद्योदाहरणभेकादरे-१ । २ आद्य द्विविक्तत्वादेक-
स्थानस्य एकगुरुः द्वितीयस्य एकलघुरिति । एतावतैव सिद्धिः । इत्युच्यते
यथा, १. २. ४. ८. आत्र पञ्चाङ्गस्य चतुरङ्गयो-
ज्यं न कार्यं, ३. ६. नवमभेदाभावात् । तेन त्रयङ्गस्य चतु-
रङ्गस्य संयुक्तौ ५. ७. सप्त षडङ्गो निवेश्या इति ।

चतुर्गणे पताका यथा ।

अत्रैकं द्वाभ्यां	१	२	४	८	१६	सप्त त्रयं
द्वयङ्गाधः, एकं चतु-		३	६	१२		र्जिः सप्त पञ्च
त्रयङ्गाधः, एकाष्टयोगे नव	५		१०	१४		पञ्चाधः, द्विचतुर्थांगे
षट् चतुरधः, द्वयष्टयोगे दश	९		७	१५		षडधः, द्विषोडशयोगो
न कार्यः । त्रिचतुर्थांगे सप्त दशाधः	११					पञ्चचतुर्थांगे नव एकत्र जि-
खितत्वान्न लेख्याः, त्रयष्टयोगे		१३				एकादश सप्ताधः, त्रिषो-
डशयोगो न कार्यः । पञ्चाष्टयोगे त्रयोदश एका-दशाधः, चतुरष्टयोगे						
द्वादशाष्टाधः, चतुःषोडशयोगो न कार्यः, षडष्टयोगे चतुर्दश द्वादशाधः,						
दशाष्टयोगो न, सप्ताष्टयोगे पञ्चदश चतुर्दशाधः । आत्र प्रथमस्थाने सर्वगुरुः						
द्वित्रिचतुर्नवस्थाने द्विगुरवः एक भवो वा, चतुःषड् दशसप्तैकादशत्रयोदशसु						
स्थानेषु द्विगुरवो हिलघुभो वा, अष्टादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुरुरिल-						
घुभो वा षोडशस्थाने सर्वलघुरिति वचना ।						

पञ्चाक्षरपताका यथा,—

१	२	३	४	५	६
	५	६	७	८	९
	१५	१६	१७	१८	१९
	२५	२६	२७	२८	२९
	३५	३६	३७	३८	३९
	४५	४६	४७	४८	४९
	५५	५६	५७	५८	५९
	६५	६६	६७	६८	६९
	७५	७६	७७	७८	७९
	८५	८६	८७	८८	८९
	९५	९६	९७	९८	९९

षडक्षरपताका यथा,—

५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००

अन्योरेकद्वयादिगणानं पूर्ववदेव वक्तव्यम् इति पताकोदावनिता ।

लघु द्विलघुरूपः, त्रिकले सर्वगर्भाभावात् द्वौ लघू एकगुरः एकः सर्वलघुः, चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एकः एकगुर्वात्मकं त्रयं सर्वलघुरेकः, पञ्चकले सर्वगुर्भावात् द्विगुर्वात्मकं त्रयं एकगुर्वात्मकं चतुष्कं सर्वलघुरेकः, षष्ठ्यां षट्कलेषु एकः सर्वगुरः षट् द्विगुरवः पञ्चैकगुरवः, एकः सर्वलघुरि-
तेष्वं ज्ञेयम् । तत्तत्पंक्तप्रज्ञानेकौकृत्य तत्तत्संख्या च ज्ञेया, यथा,
षट्कले एक-षट्-पञ्चैकाङ्कानां मेलने त्रयोदश प्रागुक्ता भेदा भवन्ति, एव-
मन्यत्र ॥ इति मात्वामेरुप्रसारः ।

खण्डमेरुः ।

यदा मात्वावृत्तेषु कत्येकगुरवः कति द्विगुरव इत्यादिज्ञानार्थं खण्ड-
मात्वामेरुः कार्यः । यथा, उपर्येकः कोष्ठो लेख्यः, तदधो दक्षिणतो वामतो
वातिमान्तैककोष्ठं कोष्ठद्वयवत् पंक्तिद्वयं, तदधस्तथैव कोष्ठत्रयवत् पंक्तिद्वितयं,

				१	१
			१	१	२
			२	१	३
		१	३	१	५
		३	४	१	८
	१	६	५	१	१३
	४	१०	६	१	१९
१	१०	१५	७	१	३४
५	२०	२१	८	१	५५
१	१५	३५	२८	१	८८
६	३५	५६	३६	१०	१४४
१	२१	७०	४५	११	२३३
७	५६	१२६	५५	१२	३७७
१	२८	१२६	२१०	१६५	६१०
८	८४	२५२	३३६	२२०	८८७

तदधस्तथैव कोष्ठचतुष्टयवत् पङ्क्तिद्वयं तदधः कोष्ठपञ्चकोपेतपङ्क्तिद्वय-
मितेप्रवृत्तकारेण यावदिच्छं दुर्यात् । एवं कोष्ठेषु लिखितेषु कोष्ठवह्नि-
निर्गमप्रदेशेऽन्यकोष्ठेषु एकद्वि-एकत्रैकचतुरादिकमेणैकान्तरेणैकोत्तरवृत्-
ह्यङ्गा देयाः, द्वितीयप्रदेशेऽन्यकोष्ठेषु सर्वत्रैकाङ्गा देयाः । मध्यकोष्ठे तु
स्वोपरि कोष्ठद्वयेन तदुपरि कोष्ठपुनःस्थितकोष्ठाङ्गमेकीकृत्य पूर्ववलिखेत् ।
यथा, अत्र प्रथमपञ्चावैकमात्रस्य न्यासः । द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृती-
यायां त्रिकलस्येतेष्वं पूर्ववत् न्यासः । सर्वगुर्वङ्गगुर्वदिकयनं च पूर्व-
तदेव कार्यम् । प्रतिपङ्क्तिप्रसारसंख्याज्ञानार्थं तत्तत्पङ्क्तिस्थान् सर्वानङ्गा-
नेकीकृत्य सिद्धमङ्गमेकाङ्गात् परतो वह्निर्लिखेत् । मात्रामेरो मात्राखण्डमेरी
च सम्मतिः । आदावैकं न्यसेत् कोष्ठं तदधः पङ्क्तियुग्मके । द्वौ द्वौ च तद-
धस्त्रीं स्त्रीनेवरूपेण वर्धनम् ॥ १ ॥ अन्तकोष्ठेषु सर्वेषु प्रथमाङ्गं न्यसेत्
सुधीः । आदौ चैकं ततो द्वौ च पुनः चैकं ततस्तयम् ॥ २ ॥ एकान्तरं च
वृद्धाङ्गमेवं रूपेण पूरणम् । मध्यकोष्ठं ततः प्राङ्गः पूरणीय शिरः-
स्थिते ॥ ३ ॥ शिरःस्थितोर्ध्वकाप्राङ्गमेकीकृत्य प्रगृयेत् । एवं क्रमेण सिद्धः
स्यान्मात्रामेरुर्न संशयः ॥ ४ ॥ इति खण्डमात्रामेरुः । अथ कमप्राप्तां
संख्यामाख्याति ।

लग्नक्रियाङ्गसंदोहे भवेत् संख्या विमिश्रिते । इति

लग्नक्रियायां पूर्वोक्तानां येऽङ्गाः सिद्धास्तेषां समूहे मिलिते योजिते सति
योऽङ्गः सा संख्या भवेत्, तत्रचरे यथाः १.३.३.१. एतेषामेकत्रित्रेकाङ्गानां
मेलनेऽष्टौ प्रहाराः, चतुरक्षरे च १.४.६.४.१. एषामेकचतुः षट्चतुरे-
काङ्गानां मेलने षोडश । प्रकारान्तरेण सङ्ख्यामाह ।

उद्दिष्टाङ्गसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् ॥ ८ ॥ इति ।

पूर्वोक्तानां उद्दिष्टानामङ्गानां सैक एकसहितः समाहारो मेलनं वा
अथवा इमां सङ्ख्यां जनयेत् उत्पादयेत् तद्यथा तत्रचरे एकद्विचतुररूपा
उद्दिष्टाङ्गाः सप्तमेलनेऽष्टौ सा तस्य सङ्ख्या, चतुरक्षरे च एकद्विचतुररूपा-
ङ्गमेलने १५ सैका षोडश सा तस्य सङ्ख्या । एवं प्रकारद्वयमन्त्यावधेयम् ।

इदञ्चोपलक्षणं प्रसारणन्यापि संख्याज्ञानसिद्धेः, प्रथमवृत्तसंख्या-
दिगुणोत्तरोत्तरवृत्तसंख्येति सिद्धेः । अर्धसमविषमयोरपि पूर्वोक्तरीतिरा
लग्नक्रियोद्दिष्टाङ्गमेलनेन संख्या ज्ञेयेति । स ग्रहपद्यन्तु संख्याध्वनो-
रेकमेव वक्ष्यते । सूत्रे तु संख्यानयनेऽन्यः प्रकार उक्तः । यथा, यत्संख्यां
जिज्ञासेत तज्जातिनिष्ठाचरसंख्याङ्गं भूमौ स्थापिते अर्धमपनयति, अर्ध-
करणे भागद्वयस्य कृतत्वात् तद्वि संख्या लब्धा तान् पृथक्कृतत्र भूमौ स्थाप-
येत् । अवशिष्टार्धसङ्ख्या यदि समा ततस्तस्यामर्धितायां द्व्यङ्गस्य लब्धस्य पूर्व-
लब्धाङ्गाधस्तात् न्यासः कार्यः एवमुत्तरत्र, यदा त्वर्धसंख्यावृत्ताचरसंख्यैव
विषमा, तदा द्वीकरणाप्रकृतेरैकं रूपमपनीय भूयः पूर्वलब्धाङ्गाधः
स्थापयेत् । एवमेकपर्यन्तकरणे अधःस्थितमन्यस्थाने एकाङ्कं निधाय
द्विगुणयेत् । तौ द्वौ तस्योपरिष्टाद्वर्धस्थाने निधाय तथा संख्यया सैव
गुणनीया, ततो गुणिताङ्कमुपरि स्थाने त्रिः क्षिपेत्, तत्स्थानं यदि मन्यस्य
तत्तदा न्यस्तमङ्कं द्विगुणयेत्, यदि त्वर्धस्थानं तदा तथैव संख्यया गुणयेत्,
एवमुपरिस्थानपर्यन्ते कृते योऽङ्को जातः स इदवृत्तसंख्या ज्ञेयेति ।
आलोदाहरणं प्रवक्षरे गायत्रे षट्संख्याभ्यामर्धमपनीते द्व्यङ्के स्थापिते
अवशिष्टास्तयसोऽपि रूपमपनीय द्व्यङ्गाधः मन्यं स्थाप्यं यथा २।० अव-
शिष्टद्विसंख्यातोऽर्धं अपनीते मन्याधो द्विसंख्या लेख्या यथा २।०।२ ततो-
ऽवशिष्टं रूपं तदपनीय द्व्यङ्गाधः मन्यं स्थाप्यं यथा २।०।२।० अधः मन्यं
एकाङ्कं द्विगुणं न्यस्य तं द्व्यङ्गमर्धस्थाने स्थितमपनीय तत्स्थाने निधाय तं
तापङ्गुणं कुर्यात्, ततो द्वौ द्वाभ्यां गुणितो चत्वारो भवन्ति तेनासुपरि-
ष्टाङ्कन्यस्थाने तं निधाय मन्यस्थानाङ्कत्वाद् द्विगुणयेत् ततोऽपि
भवन्ति तानप्यर्धस्थाने, निधाय तावङ्गुणान् कुर्यात्, तेनाष्टावभिर्गु-
णिताश्चतुःषष्टि भवन्ति गायत्र्यां समवृत्तानि । एवं सर्वत्र समवृत्तसंख्या
ज्ञेया, सा च तत्र तत्र दर्शितैव । यदा तु शुद्धार्धसमवृत्तसंख्या जिज्ञा-
सेत तदा समसंख्या तथैव गुणनीया सिद्धेऽङ्के समसंख्यां पातयेत्
अवशिष्टा शुद्धार्धसमसंख्या भवति । यथा तत्रचरे समसंख्या ८ ते तैरेव

गुणिताश्चतुःषष्टिस्तन्मथोऽष्टस्वपनीतेषु षट्पञ्चाशच्छ्रुद्वाधसमानि । एवं सर्वत्र ।
 यदा तु तत्तज्जातिषु शुद्धविषमे संख्या जिज्ञासिता तदा संख्यायां तथै-
 व गुणितायां या संज्ञाता तां पुनस्तथैव गुणयेत्, सिद्धेऽङ्के समार्धं समे अप-
 नीय शिष्टा संख्या शुद्धविषमस्य । यथा, तत्रचरे समानि (८) तैरेव गुणने च-
 तुःषष्टिः ६८ पुनरेतथैवैतद्गुणने चत्वारि सहस्राणि प्रभवतिः अङ्कतोऽपि
 ४०६६ । समार्धसममेलने ६४ एतेष्वपनीतेषु अवशिष्टं ४०३२ इयं शुद्ध-
 विषमसंख्या । यदा तु समार्धविषमाणि समुदितानि जिज्ञासितानि,
 तदा समार्धसमे नापनेये पूर्वैव तत्संख्या । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । यदै-
 तज्जात्यन्तानि कति समवृत्तानि इति संख्याजिज्ञासा तदा विवक्षित-
 प्रान्तच्छन्दः समवृत्तसंख्यां द्विगुणयेत् तन्मथो द्वावपनयेत् शिष्टा विवक्षित-
 जातिपर्यन्तानां समवृत्तसंख्या यथा चतुरशरे षोडश समवृत्तानि तेषां द्वै-
 गुण्ये द्वात्रिंशत् द्वयोःपनये तदन्तानां संख्या ३० । एवमुत्कृते भेदाः षट्कोष्ठा
 एकसप्ततिर्ललाणि अष्टौ सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुःषष्टिश्चेति अङ्क-
 तोऽपि ६७१०८८६४ एतद् द्वैगुण्ये द्वयोर्हानिः त्रयोदश कोट्यो द्वावत्वपरि-
 श्रज्जघाः सप्तदश सहस्राणि सप्त शतानि षड्विंशत्त्रय्यधिकानि अङ्कतोऽपि
 १४४२१७७२६ । एतावन्ति सर्वाणि समवृत्तानि । तदुक्तम् “विवक्षितान्त-
 जातेस्तु योदा द्विगुणितास्ततः । द्विहीनाः सर्वसंख्यायां ते स्युः रक्तादिषा
 इति” । अथाध्वयोगमाह ॥

संख्यैव द्विगुणैकोना सङ्गिरध्वा प्रकीर्तितः । इति ।

या समादिष्टानां तत्तज्जातिषु संख्या पूर्वमुक्ता सा द्विगुणा एकोनेति
 स सङ्गिः प्रसारादिशैरध्वा वृत्तप्रसारख्यायः प्रदेशस्तत्तज्जातिपूतः स्वस्व-
 ग्रन्थेषु । तत्रचरे यथा संख्याश्रूपा द्विगुणा षोडश एकोना पञ्चदश भवन्ति
 सोऽयं तस्य अध्वा पञ्चदशाङ्गुलायां भुवि तदुक्तं प्रसार्य इति भावः । चतु-
 रचरेऽपि तथाकरणे एकत्रिंशत् स तस्य । एवमर्धसमविषमयोः उक्तोऽर्थो
 उपपत्तिमाह ।

वृत्तस्याङ्गुलिकी व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥ ८ ॥ इति ।

तत्त्वार्थसूत्राबोधितसूत्रार्थसूत्र बोधे ज्ञाने निर्मलतरबुद्धिसूत्र पथ्यैकसूत्र
 पुत्रः केदारनामा कीदृक् शिवचरणद्वगलसेवामात्रैकाग्रचेतास्तेन केदारे-
 णाभिगमं मनोज्ञं संक्षेपेणैव लक्ष्यलक्षणयोरभिधानात् अन्यान्तरे-
 भ्योऽतिशयवत्, उत्तरत्ताकरनामकं छन्दः छन्दःशास्त्रप्रकरणं प्रविरचितं कृतं ।
 यद्यपि कर्त्तरि चेति कर्त्तर्यत्वान्तसूत्र षष्ठ्या सह समासो निषिद्धस्तथापि
 जनिकर्तुः प्रकृतिज्ञापकेन निषेधसूत्रानित्यताज्ञापनात् । शैवसिद्धान्त-
 वेत्तेति षष्ठीसमासः । केचित्तु त्वन्तेन समास इति । तत्र त्वनो योगे न
 लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थत्वनामिति षष्ठीनिषेधात् ॥ इति सर्वं मनोहरम् ॥
 भट्टश्रीनागनाथात् समजमि विबुधस्वाङ्गदेवाख्यभट्टः प्रासोटासौ तनूजः रघु-
 पतिनिरतं भट्टगोविन्दसंज्ञम् । विष्णामित्वाङ्गवायास्त्रुधिविधुरधिकं वर्धते
 तन्तनूजो विद्याम्बौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥ १ ॥ नारा-
 यणेन सुधिया काश्या निवसता सता । उत्तरत्ताकरे टीका तद्भुवा
 रचिता चिता ॥ २ ॥ ग्रन्थोऽस्मिन् गुणगणवत्त्वमुच्यते चेत् स्वं कार्यं गुणगणवत्त्वं
 मन्यते कः । तत् सन्तः शिरसि कृताक्षसिन्धु याचे प्रोध्यन्तत् सदसद्विहोदितं
 मथा यत् ॥ २ ॥ याति विक्रमश्चै द्विष्यवद्भू १६०२ समिते सितगका-
 र्तिकरुद्र । ग्रन्थमूर्तिमुक्तं किल कुर्मो रामचन्द्रपदपूजनपुष्पम् ॥

इति श्रीविद्वन्सुकुटमाणिक्श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसुतनारायणभट्टविरचि-
 तायां उत्तरत्ताकरटीकायां प्रस्ताराध्यायः षष्ठः समाप्तः ॥

३०।१। यथा स्नातुमन्तरीये उद्भ्रान्तमुल्लसितम'शुकाङ्गान्तरम् ।

तथा च स्नाता यस्मिन् स्नच्छे गौदानदीनोये ॥

—२१। "रुहियारा विन्दुजुआ एंयो सुज्ञा वसुभिन्निआवि ।

रुह वसुभ्यस'जीए परे असेस'वि सविहास' ।, प्रा० पि० ५ ।

—२२। प्रा० पि० ६। मानिनि मानैः किं फलमेव यद्वरणिमिजितः कान्तः । सहजेन भुजङ्गसो
यदि नमति तत्र किं क्रियते मणिमन्त्रैः ॥ "एयो", इत्यत्र एज इति "मिनु," इत्यत्र पङ्क
इति, "तह किं करिअ" इत्यत्र किं करिअए इति च सूत्रसमताः पाठाः । तत्रैव व्याख्या
"एय यदि" "पतितः" "किं कुरुतः" । अयं वारेन्दी भाषा इति रविकरः ।

२१।२। "जहि दीहोवि वयो लच्छ जिहा पठर होव सोवि लच्छ ।

वयोवि हरिअपठियो दोल्लिन्नि वि यक्क जाण्हेछ ॥" प्रा० पि० ८ ।

२०।१५। सकलस्ते कष्टगाङ्गस्तपि सुत्तरमणास्वरे उदितः ।

मिलितापरप्रबोध शिष्टिज्ञा सा भवतु प्रार्थना एषा ॥

—१७। श० ५। २६ ।

२१।२। हरनयनसमुत्पञ्चको बङ्गिः (मदनं) क्वालयामास, रतिनयनजलौघैः भक्ष्यते मसु
कहे । तथामि दक्षति चेतो मामकं किं करोमि मदनशिरमि भूयः अग्निर्लगेन दक्षति किं
नरीयः ॥

—२६। "होहि गाऊ भतचउअण तथा गाऊद सताइवणा । तह विगाह पलट्टि किञ्चर उगा-
हउ सङ्गिकन ॥ गाहिण्यअ वासङ्गि किञ्चर तह विपलट्टर सोहिणी ॥ वेअ गाहो (वा)
सङ्गि कत कयो अयोग्यगण खन्दमल कोसङ्गि । (प्रा० पि० ५१) ।

—२१। चन्द्रचन्दनहारः तावत्पूजं प्रकाशयतः ।

चण्डेश्वरस्य कीर्तिं योवदात्मानं न दर्शयति ॥ प्रा० पि० ५२ ।

—२४। प्रथमं द्वादशमात्राः विभक्त्यः अष्टादशभिः च युक्ता ।

यथा प्रथमं तथा तृतीयं द्वापञ्चविमूर्धिता गात्रा ॥ प्रा० पि० ५४ ।

२२।५। पूर्णैत्यत्र चूर्णा प्रा० पि० ।

—७। तेरहलच्छा विप्पा एआइसेहि कनिनी भविआ ।

सताइसा वेसी सेसा सा सङ्गिनी होर । प्रा० पि० ६४ ।

—८। एको जे कुलबलि वेणायको हि होर सङ्गिणी । गायक होरा रण्डा वेसा वङ्गणा सका
होर । प्रा० पि० ६३ । जा पुढमतीअपञ्चमस'समदाणेहि होर सुदमज्जा । सुविणी गुण-
रइआ गाहोस' मखासिर ॥ प्रा० पि० ६५ ।

—१५। परिहर मानिनि भाषं मेखस कुसुमानि नीपस्य ।

नव कते खरभृदयो वृक्षानि सुखिका भद्रुणि किल कामः ॥ प्रा० पि० ६७ ।

—१८। सुता यद्य नाम 'असुनयने सम्भूत' कणद वि ।

मण वीर वेदियते सो गोत्रे सुखं कथं यथोक्तं तदा । प्रा० पि० ६८ ।

- २२। सङ्ग सुन्दरि पादम् अर्पय हसित्वा सुसखि बाह्यं मे ।
कल्पयित्वा स्नेच्छशरीरं प्रेक्षिष्ये वदनं तव भुवमहं वीरः ॥ प्रा० पि० ७१ ।
- २४। अर्पति कनकस्य दृष्टिं तपति भुवने दिवानिशं जायतु ।
निःशङ्कं साहसङ्को निन्दति इन्द्रं च सूर्यविम्बं च । प्रा० पि० ७२ ।
- ६३। १। यं यमानयति गिरिं २ विरयचक्रपरिघट्टनसहं हस्तमान् ।
तं तं लीलया नलो वामकरोत्तोलितं रचयति ससुप्ते ॥ प्रा० पि० ७४ ।
- ५। एन्द भट्ट सेस सारङ्ग शिव वमूह चारण वरुण ।
नीलु भडणु तालरू सेहुरु सह गळणु सरङ्ग विभर ।
खीर यखर यरु यिण्डु योहण जयगण भोलर ।
सुल्ल सरि कुम्भ कलस ससिहर सुण्ड अट्ठाइस खन्दाण ॥ प्रा० पि० ७५ ।
- ८। चन्द्रः कुन्दः कामो हारः हं सास्त्रिलोचनः कैलासः ।
यावद् यावत् श्रुते तावत् काशीय जितं ते कीर्त्तना ॥ प्रा० पि० ७७ ।
- १४। सुरतरुः सुरभिः स्वर्गमणिः न हि वीरेश्वरमानः ।
यते वक्त्रे कठिनतनुः पद्मः प्रापणः ॥ प्रा० पि० ७८ ।
- १७। प्रा० पि० ८० ।
- २०। यस्य अर्द्धाङ्गे पार्वती शीर्षे गङ्गा वसति । यो द्वे वानां वङ्गभः वन्दे प्रादं तस्य ॥ प्रा० पि० ८२ ।
- २२। प्रा० पि० ८३ ।
- ६४। २। प्रा० पि० ८६ (उक्ता)
- ७। विषुखचलितो रणे अचलः परिहृत्य हयगजघटाः ।
हलहलायमानः मलयन्तपतिः यस्य यशस्त्रिभुवनं पिशति ।
वाराणशीनरपते कुलितं सकलसुपरि यशः स्फुरितम् ॥ प्रा० पि० ८७ ।
- ११। पद्मरहस्यरिता (कुशा) धरणी, तरणि धूर्जधूलिभिर्लुप्तः ।
कमठीठ (धड्डपड्डित) मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ।
क्रोधेन रक्षितः हस्मीरवीरो गजयूथयुक्तः ।
कटेन कृत आक्रन्दो भूर्ध्वितो स्नेच्छुल्लवः ॥ प्रा० पि० ८९ ।
- १५। प्रा० पि० ८९ ।
- ६४। १८। कस्य चलने कूर्मचलति प्रथिव्याः शरणं कूर्मं चलति मही चलति भुवनभयकरुणा ।
सङ्गा चलन्त्या महीधरा तथा च सुरगणाः चक्रवर्त्तिचलने चलति चक्रं तथा त्रिभुवनम् ।
प्रा० पि० ९६ ।
- २१। प्रा० पि० ९७ ।
- २५। यस्य शीर्षे गङ्गा गोरी अर्द्धाङ्गे श्रीवाद्या पिनङ्गः फणिहारः,
कण्ठे स्थितं विषं परिधानं दिग्गः सत्तारयति संसारात्, किरणावलिः कन्दः बहुसङ्को
जयनेः कलः स्फुरति स पद्मलं ददाति वज्रं सुखं करोति तव भवानीकान्तः । प्रा० पि० ९८ ।
- ६५। ४। घात प्रति रमिषः । प्रा० पि० १०० ।

- ६। रणे दसो दसो हतः जितः कुसुमधनुः अन्यत्रगन्धसपि नायं प्रकार ।
स रणतः शङ्करः अक्षरभयङ्करः गौरीनार्यधार्मिकधरः । प्रा० पि० १०१ ।
- ८। प्रा० पि० १०२ ।
- १०। येन बद्धा शिरसि गङ्गा हतोऽनङ्गः अङ्गाङ्गे परिकर' (भार्यया') धरति ।
स योगिजनमिल' हरत इरित' शङ्काकरः शङ्करचरणः ॥ प्रा० पि० १०३ ।
- १२। प्रा० पि० १०४ ।
- १३। परिधाय ब्रह्मसङ्गाहं या होपरि पचर' (तवच') इत्यां बन्धूनां संभार्या रणं धर्मयामि स्वामि-
हृत्मीरवचनं गृहीत्वा । उद्धृत्यामि नमः पन्थानं भवामि खङ्गं रिपुशिरसि भाटयामि-
पचरे पचरे पातयित्वा पर्वतसुतपालयामि हृत्मीरकार्येण अञ्जलिः (तन्नामा सेनापतिः)
भयति क्रोधानलो मुखमध्ये ज्वलति, सुलतानशिरसि करवाल' दत्वा त्यक्त्वा कवेवर' दिवं
चसति । प्रा० पि० १०५ ।
- १५। यथा शरदशक्तिम्ब' यथा हरहारहंसाः स्थिताः । यथा कुल्लसितकमल' यथा
जीवणखण्डगुहो दृश्यते यथा गङ्गाकलोलः यथा रमणीयं रूपम् । यथा दुग्धवरगण्डफेण
स्फुरित' लुप्यते, प्रियपातप्रसाददृष्टिपतितः निभृत' हसति यथा तरुणीजनः, वरमन्त्रिन्
चण्डेश्वर तत्र तव कीर्तिं दृश्यते हरिजन्मा भवति ॥ प्रा० पि० १०६ ।
- ६६। ६। प्रा० पि० ११२, ११३ ।
- १७। रात्रि करे फणिपति विलयः तरुणीवरा तलुमध्ये मिलसति ।
नरो जनलः गले गरल' विसलः शशधरः शिरसि निवसति ।
सुरशरिङ्गिरोमध्ये वहति सकलमनोदुरितदहनकरः ।
हमिला शशधरधरो हरो हरत इरित' तव दिग्गह अभयधरम् ॥ प्रा० पि० ११० ।
- १७। प्रा० पि० १५ ।
- १८। प्रा० पि० ११६ ।
- २०। प्रा० पि० ११७ ।
- २२। जाया जाता अर्धाङ्गे शीघ्रं गङ्गा लोलन्ती । सर्वायां या पूरयन्ती सर्वं दुःखोप' नेत्री ।
अने ताराधारी दिगो भासा भासयन् । वेताला यस्य सङ्गे खल्वे दुष्ट' मल्लम् । गायन्ति कान्ता
जङ्गलैः भूमिकम्पनम् । बहुदृष्टे मोक्षः प्राप्नोते स युष्माकं खौखं द्वाद । प्रा० पि० ११८ ।
- ६७ ३। प्रा० पि० १२२, १२३ । इन्द्र शालग्रमसकलमगमन्दकलकलमृतामिलन क्रमेण शाय-
भमरमकरमन्दकरजलमलयपाठाः ।
- १२। यदा यदा गर्जित्वा गरुडो वहिरेति उद्धृत्याण्डजाः समयाः पलायन्ते ।
एवमिदमविक्रमजनितजुः (क्रोधः) तस्य तत्त्वेष्वपराक्रम' कोन बुध्नते ॥ प्रा० पि० १२५ ।
- १६। अलिङ्ग्यो अमयोजकपायकादु अलङ्ग्यत् इल्लप्रायः अप्राप्तयेति रत्नकरः ॥
- १६। अङ्गि आसामविदे कृत्स्नानि सङ्गि — इन्द्राय । जित्वा गङ्गाय ।

- कालिङ्गारं जित्वा कीर्त्तिं स्थापय धनमर्जयित्वा धर्मं अर्पय ॥ प्रा० पि० १२७।
- २५। भवति सधुकरः फुल्लारविन्दे नवकिंशुककाननपूरिताः सर्वदेशाः। पिक एव श्रुयन्ते। शीतलपवनो लघु वृद्धिः। मलयकुहरे नयवल्लीं जिप्पा चित्तं मनोभूः परैर्हन्ति दूर-दिगन्तरे कान्तः केन प्रकारेण आत्मानं धारयामि एव' परिशीलितो दूरतः (काशः) ॥ प्रा० पि० १२२।
- २६। ११। भयभग्ना वक्त्रा भग्नाः कलिङ्गाः तैलङ्गा रणं सुक्ता चलिताः। महाराष्ट्राः स्तिमिता लब्ध्वा कष्टाः सौराष्ट्राः भयेन पदे पदे पलायिताः। चम्पा रणकम्पा पर्वताः कम्पिता उत्थाय उत्थाय जीवन् हरति। काशोगुरो राजा जतप्रयाणो विद्राधरो भणति मन्त्रिवरः। प्रा० पि० १२६।
- १६। दोलं ताडयित्वा दिल्लीमध्ये मूर्च्छयित्वा स्वच्छयरीराशि पुरो जञ्जलो मल्लवरश्चलति वीरो हम्मीरः। चलिते वीरे हम्मीरे पादभरणे मेदिनी कम्पते दिशो मग्ना अन्धकारे धूली सूर्यरश्मिः अम्पयति (आदवति) दिशो मग्ना अन्धकारे अमन्तरं खुरसानकाः उत्सङ्गाः, प्रमथितो विपक्षः ताड्यते दिल्लीमध्ये दोलः। प्रा० पि० १२६।
- २६। भग्ना मलयकोलपतयः वृद्धिता गजित्वा गुर्जराः। मालवराजो मलयगिरीं लब्ध्वावितः परिहृत्य कुञ्जरान्। खुरसानाः स्वलिताः रणभद्रमहिताः लङ्घिताः सागराः। हम्मीरे च चलिते हृताः (भग्नाः) पलायिताः रिपुगणाः कातराः ॥ प्रा० पि० १२२।
- २६। १५। दानवा देवा विजयाक्रान्ताः गिरिवरशिखराणि कम्पितानि। हयगजपादवातोत्थितधूलिभिर्गगनं लुप्यते। प्रा० पि० १२६।
- ८। मही ललति अहिः पलायते गिरिश्चलति हरः स्वलति शशी निद्राति अस्तरं वसति भग्ना जीवित्वा उत्थितः। पुत्रं धर्षयति, पुनः स्वलति पुनर्ललति पुनश्चलति पुनर्निद्राति अस्तरं वसति त्रिविधं रिडेट्टै। प्रा० पि०, १२६।
- १२। फुल्लितमधुभ्रमरवधूः रजनिं विलं किरणवद्धः अवतरति वसन्तः। मलयगिरिकुसुमभ्रपवनवद्धः सद्यः कति भयं सखि निजो नास्ति कान्तः ॥ प्रा० पि०, १५२।
- १६। वर्षति जलं भ्रमति घनः मलययोतलः पवनो मनोहरणः कनकपिङ्गरागिनिताः विद्रुत् फुल्लो नीपाः प्रस्तस्त्रिकारो हेरति खेळति लभस्तलं न आवेदते। प्रा० पि० १५५।
- २१। राजालु अस्माजः खलः, वरुणकलहकारिणः सेवकाः धूर्ताः। जीवनं याच्छसि सुखे यदि परिहरयच्छजनं वल्लरं मुक्तम्। प्रा० पि० १५८।
- १४। समीनि पुण्यावान् यक्ष भक्तः प्रणुतस्तनयः। यक्ष गृहिणी गुणवती सोऽपि प्रियव्या र्गननिलयः। प्रा० पि० १६०।
- १००। १। उद्धोत्थानकं निमलगच्छ तद्वशी गृहिणी विनयपरा। पुनर्विषयपूर्णं सुखं ददाति स मदसौख्यकराः। प्रा० पि० १६२।
- २। यक्ष इन्द्रः शीघ्रं परिधानं च दिशः। स यक्षः पतिं शङ्कासुखं ददाति ॥ प्रा० पि० १६५।

(व्याख्येय). ५११२४ नैव (नैव।) ५११२ षाङ्गलघु (षोडश लघु) २१॥
 ५. (॥.) २३ समचित्रा (सम चित्रा). द्वय ॥५, (द्वय). ५७१३ द्वितीये.
 (॥ द्वितीये). ५८२ प्रथमपादे (प्रथम पादे) ६ वृत्तिकृत् (वृत्तिकृत्). ६११
 वृत्पादद्वयवृत्तिताय (वृत् पादद्वयवृत्तिताय) द्वय ६७११ कथिता श्मो
 (कथिताश्मो). ६८१३ कै र (कैर). ७०१३ भाविषी (भाविषी) ७११५
 कित् (कित्) ७२ गिति शर (गितिशर) ७२२ नननननै ७३११
 नसयला (नसयला). ७४१२ सुधा तै (सुधातै). ७५१५ श्वषड्भि (श्व
 षड्भि) १७ सेतत् (सेतत्) ७६१७ द्वादश ॥ (द्वादश) १८ * अभि-
 कृतिः, P. ७८११ ज्ञौ ग् (ज्ञौ) ८०१२ जरगाश्च (रगाश्च)
 ८१२ नननननः समकेऽपि (नन रभः समकेऽपि) ८५१८ का. (का) १९
 द्वितीयेनैक (द्वितीयेनै). ८६१२ नसयुक्तौ (नसयुक्तौ). ८७११ तादृशाः
 (तादृशाः) ९३ दश धर्म (दशधर्म) ८८१२ सनः (सनः) ८९२५ का-
 श्मीर. M. (काश्मीर. P.) ९०१२ रीमेन्द्र (रीमेन्द्र) ७ यतिः। (यतिः)
 १८ अ (ए) २० मौ मूढ (मौमूढ) २१ मा त (माजा) २२ आपवू।
 (आपवू). २५२४ रङ्गे संयुक्ता (रङ्गे संयुक्ता) २६२३ वु अष्ट
 (वु अष्ट) २७३ आर्यागौतिः (आर्या गौतिः) ४ द्विषष्टिलघु (द्विषष्टिलघु)
 १८ छन्दः (छन्दः) २४१३ इन्द्र (इन्द्र) इति रोला (इतिरोला). २५
 १८ घाता—(घाता). २६१२९ खोलन्ती (खोलन्तीया). ३००१६ व्यणञ्ज (व्यणञ्ज)
 १०२१३ प्रसार (प्रसार). १०४१३ पादार्थसम (पादार्थ सम). १०६१७
 पूर्ति (पूर्ति). १०८२ निवर्तित (निवर्तित।) ११०५ भागे लब्ध (भागे लब्ध)
 ६ रावः (राव ६, घट.) ११२१३. १२ (३३) २२ चतुःषोडश (चतुःषोडश)
 ११७१९ द्विषणो (द्विषणो)

